AZ OLVASÓHOZ

Folyóiratunk legelső száma több mint öt esztendővel, 1990 tavaszán jelent meg, a Thalassa *immár hatodik évfolyamába lépett. A folyóirat azonban hét éves történetre tekinthet vissza, hiszen a lapindítás ötlete még 1988-ban, a Ferenczi Sándor Egyesület megalakulása után született meg, s az első számot 1989-ben kezdtük szerkeszteni. Amikor a* Thalassa *első száma végül napvilágot látott, egyáltalán nem voltunk biztosak abban, hogy vállalkozásunkat hosszabb távon is folytatni tudjuk. Szponzoraink és támogatóink nagylelkűségének, nem utolsósorban pedig az olvasók érdeklődésének és szerzőink, fordítóink, egyéb közreműködőink munkájának köszönhetően a* Thalassát *sikerült fenntartanunk, és így lapunk a sokkal nagyobb hagyományokkal rendelkező* Magyar Pszichológiai Szemle *és a* Pszichológia *mellett a harmadik magyar pszichológiai folyóirattá vált. A lap interdiszciplináris jellegéből és zömében tematikus számaiból adódóan azonban a* Thalassa *a pszichológiai szakmán túl, az olvasók szélesebb köreiben is érdeklődést váltott ki. Hogy az elmúlt évek során mennyire sikerült megvalósítani eredeti szándékainkat és céljainkat, annak megítélését az olvasóra bízzuk. Ehhez segíthet hozzá az eddigi hat évfolyam jelen számunkban közölt összesített tartalomjegyzéke, amely a szerzők nevének alfabetikus sorrendjében is feltünteti a hat évfolyam köteteiben megjelent több mint kétszáz tanulmányt, cikket, dokumentumot s egyéb írást.*

A Thalassa *első számát a Cserépfalvi kiadó adta ki, 1994-ig pedig a T-Twins kiadó közreműködésével jelent meg lapunk. E két kiadó lelkesedése és áldozatkészsége nélkül lapunk nem születhetett volna meg, illetve folyamatos megjelenését nem tudtuk volna biztosítani. E számunktól kezdődően az 1992. óta létező Thalassa Alapítvány veszi át a kiadás feladatait. A külön kiadó láncszemének kiiktatásával remélhetőleg időt és anyagi eszközöket sikerül megtakarítanunk, s még folyamatosabbá tudjuk tenni a lap megjelenését. 1994/1–2. számunk, a Holocaust-szám sajnálatos módon csaknem fél éves késéssel, 1995. áprilisában került ki a nyomdából. Ezt a számot — az anyag terjedelme miatt — eleve dupla számként terveztük. Jelen számunk ugyancsak kettős szám, s hogy 1995-ben is dupla számmal jelentkezzünk, annak az oka, hogy szeretnénk behozni a korábbi késéseket, „utolérni" saját magunkat. 1996-ban visszatérünk a szokásos évi két külön füzetre, március-áprilisi és szeptember-októberi megjelenéssel. Nem mondtunk le arról a tervünkről sem, hogy évi három számmal jelentkezzünk, ez kizárólag az anyagi és technikai lehetőségek bővülésének függvénye.*

Szerkesztési elveinken a továbbiakban sem kívánunk változtatni, de szeretnénk, ha a lap a jövőben még inkább a pszichoanalízisen belüli új törekvések és a pszichoanalízissel kapcsolatos modern pszichológiai, társadalomtudományi és filozófiai elgondolások fórumává válhatna. Szeretnénk, ha minél több fiatal szerzőt üdvözölhetnénk a Thalassa *hasábjain. E terveinkhez segíthet hozzá a Ferenczi Sándor Egyesületen belül megalakítandó Egyetemközi Pszichoanalitikus Fórum (lásd felhívásunkat a belső borítón), a tervek megvalósításához pedig szeretnénk szorosabbra fűzni a kapcsolatot a Magyar Pszichoanalitikus Egyesülettel is.*

Jelen számunk a korábbiak zömétől eltérően nem tematikus szám. Pontosabban, nem egyetlen „nagy témát" jár körül, hanem különféle tematikus blokkokból áll. A „posztmodern" blokkban két amerikai szerző, Louis A. Sass és Joel Whitebook tanulmányát közöljük, mindkettő igen kritikusan elemzi a pszichoanalízisen belüli posztmodern törekvéseket. Ez a téma természetesen nem új a Thalassa *hasábjain, mint ahogyan a művészet témája sem. Ezúttal két zeneszerző (Bartók és Mozart), egy filmrendező (Szergej Eizenstein) és egy író (Robert Musil) életműve áll a vizsgálódások középpontjában. Külön szeretnénk felhívni az olvasó figyelmét a „Tömeg — egyén — hatalom" címet viselő tematikus összeállításunkra, amelyben Otto F. Kernberg 1994-es budapesti előadásának szövege olvasható. Kernberg Freud tömegpszichológiáját elemzi a pszichoanalízis modern fejleményeinek szemszögéből, s ehhez kapcsolódik egy német szerző, Falk Berger írása, amely Freud és Elias Canneti tömeg-felfogását hasonlítja össze. Igazi „csemege" a C. G. Junggal „a diktátorok lélektanáról" készült interjú, amely izgalmas betekintést nyújt az analitikus pszichológia atyjának sajátos gondolkodásmódjába, s politikai filozófiájának elfogultságaiba, előítéleteibe is. Folyóiratunk Archívum-rovatába ezúttal egy páratlan dokumtum került. Bemutatjuk egyik elődünket,* A Jövő Emberé*t, egy olyan magyar pszichológiai és mentálhigiéniai folyóiratot, amelynek egyetlen száma készült el 1948-ban, de sohasem jelent meg, mert mire megjelent volna, betiltották.*

E meg nem jelent laptársunkra emlékezve nyújtjuk át az Olvasónak lapunk jelen számát, s ajánljuk figyelmébe az eddig megjelent és az ezután megjelenő számokat.

Budapest, 1995. július 22.

Erős Ferenc

A KÉTELKEDÉS EPOSZA: POSZTMODERN FORDULAT A PSZICHOANALÍZISBEN*

Louis A. Sass

A kételkedés eposza
Egyre gyakrabban harsan fel és hamarosan,
igen hamarosan állandó lesz...
— Wallace Stevens, *Gay Waltz szomorú éneke*

Napjainkban egyes pszichoterapeuták egészen új módon kezdenek vélekedni saját munkájukról. A pszichoterápiai avantgárdnak nevezhető mozgalom követői kiábrándultak a pozitivista és realista előfeltevésekből, és szívesebben tekintik tevékenységüket a költészettel, a művészetekkel és a retorikával rokonnak. Tetten érhető a „mintha-filozófiájának" megkésett hatása, azé — a századforduló óta a filozófiában és a művészetekben egyaránt uralkodó — elképzelésé, hogy az emberi tudás, a természettudományokat is beleértve, nem a világ empirikus tükrözése, hanem olyan invenció, amely arra szolgál, hogy az élményeket a különféle szükségletekkel és értékekkel összhangba hozzuk. Ha pedig ez a helyzet, miért ne aknáznánk ki az igazságnak nevezett dolog kreált és egyszersmind kreatív természetét? Ezen álláspont hívei közül sokan vallják, hogy amikor a terápia során az analitikus értelmezéseket alakít ki a betegről, akkor nem a külső vagy objektív valósággal való megfeleltetésre kell törekednie, hanem a belső koherencia nyújtotta szépségre vagy maximálisan kiaknázott retorikai hatásra, sőt érdemes a beteget az önmegértés relativista és tudatosan fikcionalista módjaira ösztönözni.

Tekinthetők a fenti fejlemények az esetenként „posztmodernként" emlegetett, globális kulturális tendenciák részének. Azonosak például a mai posztmodern írók és irodalmárok nézeteivel, akik tagadják, hogy az irodalom képes olyan kiváltságos perspektívával szolgálni, amelyből szemlélhetővé válik a külső valóság vagy belső élményvilágunk, továbbá, Christopher Norris szavaival, „elfogadják, hogy a valóságot létrehozzuk és nem felfedezzük, a

* A tanulmány a *Partisan Review* 1994/1. számában jelent meg. A hivatkozások forrásai az eredeti cikkben sem szerepelnek.

regényeknek pedig, ahelyett, hogy valós élménydaraboknak adnák ki magukat, inkább saját irodalmi eszközeikre kellene felhívniuk az olvasó figyelmét". (Más — és bonyolultabb — kérdés, hogy vajon ezek a nézetek kifejezetten az utóbbi évtizedek úgynevezett „posztmodern" műveltségének, szellemiségének jellemzői, vagy a modernizmus korábbi formáiban központi szerepet játszó elképzelések hiperbolikus ismétlődései-e.)

Ez a posztmodernnek nevezhető irányzat a pszichoterápián belül számos iskolában felüti a fejét és különféle formákat vesz fel. A jungiánus James Hillman például a pszichoterápiát olyan kreatív tevékenységként fogja fel, amely inkább rokon a művészetekkel, mint a műszaki- vagy természettudományokkal. Családterapeuták, például Jay Haley és Paul Watzlawick régen felismerték — és megpróbálták kihasználni — azt a tényt, hogy az emberek közötti interakció bizonyos összetevői, amelyek lehetnek akár teljes egészében fiktív összetevők, módosíthatják magának az interakciónak a kialakult rendjét. Sőt, akad néhány olyan viselkedéssel foglalkozó terapeuta is, aki pragmatista, nem pedig pozitivista örökségét hangsúlyozva, felfedezte a társadalmi konstruktivizmust.

Ez az irányzat azért a pszichoanalitikusok körében legmeglepőbb, mert hagyomány szerint ők kötelezték el magukat leginkább bizonyos realista feltételezések mellett mind a mélylélektani struktúrák (ősvalami, felettes én, tudattalan stb.) létezését, mind pedig a koragyermekkori emlékek fontosságát illetően. (Az emlékek egyaránt lehetnek valódi események és csecsemő vagy koragyermekkorban keletkezett fantáziák, lényeg az, hogy olyan eseményeket érintenek, amelyekről feltételezhető, hogy a múltban megtörténtek.) Mircea Eliade elképzelése érzékelteti ezen feltevések jelentőségét. Szerinte a kora gyermekkori élmények Freud-féle feldolgozása hasonlatos az istenek őskorában történő korai, nagy jelentőségű események mitikus felfogásához. A korai életszakasz őseredeti történéseit posztulálva egy afféle időnkívüli-időt hozunk létre, egy kiemelt fontosságú, alapvető eseményeket tartalmazó korszakot, amely megelőzi történelembe való zuhanásunkat. Eredményképpen létrejön *egy sor* végső referens, amelyeken kutatásunk megpihenhet, és amelyek segítségével az esetlegesség érzése a végzet- és sorsszerűség érzésévé alakulhat át.

Az utóbbi években pszichoanalitikusok, köztük Roy Schafer és Donald Spence nagyhatású munkái, valamint Richard Geha és Serge Viderman kevésbé jól ismert írásai megkérdőjelezték e realista feltevéseket, azzal érvelve, hogy a pszichoanalitikus értelmezések nem annyira felfedezések, mint invenciók, az emlékeket pedig többnyire kitalálják, nem pedig felidézik. A maguk módján ezek a gondolkodók mind azt hangsúlyozzák, hogy a nyelvi kifejezőerő és a narratív koherencia igénye, amely hozzátartozik a döntően nyelvi természetű pszichoanalitikus kezelésnek (és az esettörténetek megírásának), hajlamos rendszert kényszeríteni a beteg emlékeinek nyersanyagára. Úgy vélik, hogy, bár e rendszert lényegében nem az anyag implikálja, ettől még lehet gyógyító hatása.

Ezen írások relativista hangnemét jól érzékelteti Roy Schafer következő kijelentése: „A múlt valamely változata mindössze múltbeli történetekről szóló történet. Az a múlt, amelyhez oly fatalista módon visszanyúlunk, pedig nem több, mint egy jelenben létrehozott történet, amelyet bizonyos célok érdekében igaznak és végsőnek tekintünk". A legszélsőségesebb álláspont képviselője, Richard Geha azt írja, hogy „minden az esztétikai képesség megnyilvánulása". Számára „a pszichoanalitikus vállalkozás teljes mértékben fikciós természetű" és „határozottabban az irodalom egyik ágává kellene válnia".

Tekinthetjük a terület önmeghatározásában beállt változást „a történelem elől való menekülés" megnyilvánulásának, amelyet Frank Kermode általános jelenségnek tart az értelmező tudományokban. E menekülést sokan üdvözlik állítólagos felszabadító hatása miatt, köztük a francia analitikus, Serge Viderman. Viderman szerint az analitikusoknak ajánlatos lenne feladni azt a hiú reményt, hogy rátalálnak a „sehol-sincs-múltra", mert ez a kezünk közül kisikló valóság elméleti megállapításaink koherenciájára nézve zavaró ellentmondásokat szül". Vallja, hogy a kutatás a múltbeli valóság után gúzsba köti a képzelőerőt. Szükségtelenül korlátozza a pszichoanalitikus gyakorlatot, amelynek igazi célja nem az önmagukban „szerkezet és ábrázolható alak nélkül való" archaikus élmények jelentéseinek feltárása, hanem jelentések aktív *létrehozása*. Donald Spence hasonló álláspontra helyezkedik kitűnő, széles körben elismert munkájában, a *Narrative Truth and Historical Truth*-ban. Mivel szerinte a páciens múltbeli életéhez kapcsolódó tényszerű igazságok feltárása a feladat természetéből adódóan olyan nehézségekbe ütközik, amelyek gyakorlatilag lehetetlenné teszik a vállalkozást, Spence azt javasolja, hogy a terapeuta az „esztétikai elv" megnyilvánulásaiként fogja fel saját értelmezéseit, amelyek csupán „művészi igazságigénnyel" léphetnek fel. Úgy tűnik, mintha Spence és Viderman ugyanúgy a leleményesség védelmére kelne a pszichoanalízis kapcsán, mint azt Oscar Wilde tette az irodalom kapcsán: „Mivel az életnek nincs, az irodalomnak pedig van formája, ezért az irodalom egyetlen specifikus értékét dobja el, amikor utánozni kezdi az életet".

Többféleképpen is értékelhetjük a fenti népszerű állásfoglalásokat és állításokat. Leginkább kézenfekvő, hogy általánosságban megvizsgáljuk a relativizmus, a szkepticizmus és a fikcionalizmus általuk hirdetett változatainak érvényességét, hogy próbára tegyük ezen állásfoglalások belső koherenciáját, valamint, hogy feltárjuk, vajon mennyire megalapozottan utasítanak vissza alternatív tudásfogalmakat. Nem célom mindezt áttekinteni, de annyit szeretnék röviden megjegyezni, hogy az idézett posztmodern állítások zöme, különösen a szélsőségesebbje, bizonyos ellentétpárok naív elfogadásán alapul. A huszadik század nagy gondolkodói (Wittgeinstein, Heidegger, Merleau-Ponty és nem kevésbé olyan újabb gondolkozók, mint Hilary Putnam) a maguk sajátos módján megpróbálták ezen ellentétpárokat — például az igazság és értelem szubjektív és objektív felfogását vagy az abszolút bizonyosság és a teljes szkepticizmus ellentétét — túlhaladni. Van valami meglepő abban a lelkes, ünneplő hang-

nemben, amellyel a relativizmus, a fikcionalizmus vagy az idealizmus ismert formáinak nemrégiben felújított változatait fogadják a pszichológiában és a pszichoanalízisben, mintha azok a legfrissebb filozófiai gondolkodás *non plus ultrá*i lennének. Ezzel persze nem kívánom alábecsülni a posztmodern irányzat jelentőségét, amely elsősorban az ortodox pszichológia természettudományos jellegének, objektivizmusának és pozitivizmusának megkérdőjelezésében és a hagyományos pszichoanalitikus értelmezés prokrusztészi természetének leleplezésében nyilvánul meg, valamint abban, hogy egyes szerzők jogosan hívták fel a figyelmet a szubjektív projekció és a narratív csiszoltság szerepére a pszichoterápiás megértés kialakításában.

Gondoljuk át most ezeket a kérdéseket egy másik nézőpontból, ezúttal nem az idézett álláspontok érvényességére vagy valóságigényére, hanem az életben, különösen a pszichoterápiás helyzetben kiváltott következményeikre figyelve. A relativizmus és a szubjektivizmus modern formáiban rejlő mély egzisztenciális következmények, — különösen ezek felszabadító és szorongást kiváltó tendenciái — Dosztojevszkij és Nietzsche óta mind az irodalom, mind a művészetek uralkodó témáját adják. Bár saját bevallásuk szerint a posztmodern pszichoanalitikusokat a pszichológiai értelmezés hatása vagy retorikai ereje foglalkoztatja, ezen erő minden bizonnyal legfontosabb elemét, a betegnek a szimbolikus reprezentációk hitelességébe vetett *hitét* — vagy annak hiányát — lényegében figyelmen kívül hagyják. Hiszen még ha el fogadjuk is, hogy az értelmezések anélkül is lehetnek hatékonyak, hogy hűen tükröznék az igazságot, abból még nem következik, hogy e hatékonyság ne függne a betegnek az értelmezések igazságába vetett *hitétől*.

Ez a mulasztás különösen szembeötlő a *Narrative Truth and Historical Truth* című munkában, amelyben Donald Spence közvetlenül egyetlen egyszer sem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajon a beteg hogyan viszonyul a könyvben felvetett problémákhoz. Spence figyelmét szinte kizárólag azon feltételezésének bebizonyítására szenteli, mely szerint a narratív értelmezés és a múltbeli történelmi valóság nem felel meg egymásnak, azt azonban nem fejti ki, vajon a betegnek tudnia kellene-e erről a meg nem felelésről. Tekintettel arra, hogy a pszichológia és különösen a pszichoanalízis nagymértékben áthatja kultúránkat, s hogy az általános folklór részévé vált, naivitás lenne azt képzelni, hogy egy ilyen tényt eltitkolhatunk az analizált páciens elől (nem is szólva az efféle — cinikus sámánkodáshoz vezető — titkolódzás etikai és pszichológiai problémáiról). Mindenesetre abból, ahogyan Spence a pszichoanalitikus értelmezés hatását leírja, az derül ki, hogy számára a páciens hite nem különösen releváns, talán még kártékony is, mert esetleg gyógyuláshoz vezet.

Egy, a filozófiai esztétikából kölcsönzött elképzelés segítségével Spence kifejti, hogy nem annyira az értelmezésbe vetett hit gyógyító hatású, hanem annak referenciális igazságában való *kételkedés felfüggesztése* (ami, feltételezem, a

hit és a kételkedés egész problémájának felfüggesztését jelenti).* Feltételezik, hogy a probléma felfüggesztése lehetővé teszi a páciens számára, hogy „önmagát [az értelmezés] művészi és retorikai keretén belülre helyezze" és értékelje, hogy „nyelvi és narratív struktúrák zárják körül". Spence azt tanácsolja, hogy a terapeuták hipotetikus, feltételes, ne pedig tárgyilagos hangnemet üssenek meg, olyan kifejezésekkel vezetve be értelmezésüket, mint „úgy tűnik, hogy..." vagy „vajon mondhatjuk-e, hogy...". Szerinte a „klinikai hatást" olyan „esztétikai élményként" kellene felfogni, amellyel kapcsolatban az igazság (referencialitás, objektivitás vagy történelmi tényszerűség) fogalmának nincs semmi relevanciája. Spence elegáns, könnyed prózája magával sodorja az olvasót, akinek eszébe sem jut megkérdezni, vajon nem lehet-e a gyógyulás szempontjából kérdéses, esetleg káros a betegnek a történetek igazságában megrendült hite.

A pszichoterápiás kezelés hatásának Spence-féle esztéticista értelmezése arra a huszadik századi esztétikában nagy hangsúlyt kapó elképzelésre hasonlít, hogy a műalkotás önmagában elégséges, és elszökik az önmagán túl létező dolgokra való utalás közönséges aktusa elől. Roy Schafer írásai sem nélkülözik az efféle esztéticista gondolkodásmód elemeit, a szerző azonban azt sem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a pszichoterápia posztmodern felfogása egy másik (kapcsolódó) módon is hasznos lehet, amennyiben az fokozatosan tudatára ébreszti a pácienst a valóság perspektívikus természetére és saját magának a megértés létrehozásában játszott szerepére.

Schafer szerint a pszichoanalitikus kezelés akkor nevezhető eredményesnek, ha hozzásegíti az analizált pácienst, hogy „saját életének sokoldalúbb, kifinomultabb és relativistább történésze legyen". Fordítva egyet a tradicionális elképzeléseken, amelyek a hangsúlyt a jelen megértésére mint a múlt (előzőleg tudattalan) megismétlésére helyezték, azt hangoztatja, hogy tudatosítani kell az analizált egyénben, hogy saját folyamatban lévő interakciójának mily nagy szerepe van a múlt *képzetének* vagy *eszméjének* létrehozásában. „Amit múltnak nevezünk, azt meg kell tanulnunk úgy felfognunk, mint a múlt és a jelen kölcsönös értelmezését" — írja Schafer. „Az idő mindig jelenidejű. Az esemény mindig egy folyamatban lévő párbeszéd". Schafer kisebb hangsúlyt fektet arra, hogy a beteg hogyan reagál a narratíva és más értelmezések tetszetős koherenciájára és nagyobbat arra, hogy értékelje a valóságnak nevezett dolog képlékenységét és felismerje saját történetfabrikáló elméjének alkotóerejét.

Richard Geha valamivel pesszimistább, derridai csavart ad a dolgoknak, ami

* A. Richards a következőt jegyzi meg Coleridge elképzelését, a „kételkedés önkéntes felfüggesztését" illetően: Helyesebb úgy fogalmaznunk, hogy a hit és kételkedés kérdése, intellektuális értelmeben fel sem merülhet, ha jól olvasunk".

kor egy nemrégiben közölt cikkének végén nem a kreatív, hanem a kritikai — vagy dekonstruktív — képességeinket hangsúlyozza. A pszichoanalízist „az emberi elme teremtette világok szüntelen faggatásaként" határozza meg, amely „folyamatosan dekonstruálja elődeit — amennyiben hajlandó őket folytatni". Geha modellként a posztmodern regényíró és irodalmár, Raymond Federman által támogatott irodalmat ajánlja, azt a fajta irodalmat, amely „saját narrációjának metaforája és aközben hozza létre magát, miközben írja magát..., vagyis olyan írás, diszkurzus, valóság..., amely a vallatás formáját ölti magára. Arról faggatja magát, hogy mit csinál, miközben azt a valamit csinálja, vég nélkül leplezi le saját csalárdságát, saját valódi természetét, az illúziót, a fikciót, valamint az élet illuzórikus és fiktív természetét". Mind Schaferről, mind Gehára elmondhatjuk, hogy az analízis gyógyító erejét nagymértékben annak tulajdonítják, hogy a betegben tudatosul az analitikus folyamat alapvetően relativista és fikcionális természete. Ezáltal lepleződik le a valóság *egészének* alapvetően termemtett természete, felszabadítva a beteget a saját merevségétől, a sorsszerűség érzetétől, amely abból származik, hogy túlságosan szó szerint veszi azt a történetet, amelyben történetesen él. A folyamatos alanyiasítás jelenségével állunk szemben abban a Geha által átvett általános dekonstrukciós elképzelésben, hogy minden teremtett dolog, például a történet, alapvetően önreferenciális természetű, mindig saját teremtésének történetét meséli, nárcisztikus módon kérkedve a történetfabrikáló elme szabadságával és termékenységével.

Persze nem csekély csábereje van a saját magunk megismerésén és létrehozásán át elért beteljesedés víziójának. A modern elme legmélyebben gyökerező vágyait szólaltatja meg. Nem vonható kétségbe, hogy az effajta felvilágosítás hasznos lehet pszichés fejlődésük egy meghatározott pillanatában, meghatározott problémákkal küszködő emberek számára. Kétségtelenül létezik sok olyan egyén, aki szenved életének merevségétől, énképének túlzottan korlátozó voltától vagy a múlt túlságosan leszűkített, elszegényedett látomásától. Számukra igen hasznos lehet a fikcionalizmus és relativizmus eszméje. Mi van azokkal azonban, akik más természetű problémákkal küszködnek — akiket üldöz az üresség, értelmetlenség és elszigeteltség érzete, akik képtelenek tartós kapcsolatok kialakítására vagy nélkülözik az élethez elengedhetetlenül szükséges érdeklődést, célokat, értékeket és ideálokat? Milyen hatással van a posztmodern vízió a korunkra oly jellemző szkizoid emberekre, a border-line és a nárcisztikus tünetekben szenvedőkre?

A posztmodern pszichoanalízis legnyugtalanítóbb vonása az, hogy míg nagy tételben árulják a számukra a pszichoterápia igazságát és üzenetét alkotó esztéticizmust, relativizmust és fikcionalizmust, addig nézeteik sötét, nyugtalanító oldalát teljesen elmulasztják fontolóra venni. Mindez az emberi élet egzisztenciális bizonytalanságai iránt való vakságukról tanúskodik, annak ellenére, hogy az a modern irodalmi és filozófiai hagyomány, amelynek a posztmodern

leszármazottja, gondosan feltárta e bizonytalanságokat. Nem kétséges (Geha és mások sem tagadják), hogy a relativizmus, a perspektivizmus, a fikcionalizmus, a szubjektivizmus és esztéticizmus azon változatainak, melyeket újabban „posztmodern" cimkével szokás ellátni, legbefolyásosabb filozófiai atyja Friedrich Nietzsche. Érdemes azonban megjegyeznünk, hogy Nietzsche posztmodern recepciója gyakran leszűkítő és figyelmen kívül hagyja e színes és összetett gondolkodó filozófiájának bizonyos aspektusait.

Nem férhet kétség ahhoz, hogy Nietzsche hajlott a perspektivizmus felé. Erre utal szilárd és állhatatos szembenállása a platonizmussal és az esszencializmus minden formájával, amelyeket úgy határozott meg mint annak feltételezése, hogy „a dolgok önmagukban, értelmezéstől és szubjektivitástól függetlenül rendelkeznek létalappal". *A hatalom akarása* egyik passzusában azt a felételezést kritizálja, amely szerint „értelmezésre és szubjektivitásra nincs feltétlenül szükség, mert egy dolog minden kapcsolatától megszabadítva ugyanúgy egy dolog marad". Időnként olyan nézetek mellett foglalt állást, amelyek emlékeztetnek a Schafer és Geha által javasolt relativizmusra és szkepticizmusra. Helyeselte például az „ösztönös hitetlenséget" és a „minden öröklött fogalommal szembeni abszolút szkepticizmust", intett az „antropomorfikus tévedés" ellen, amely folytán az elme saját teremtményeit azonosítja a valósággal. Nietzsche *Az erkölcs genealógiá*jában kijelenti, hogy „csak perspektívikus látás és perspektívikus 'tudás' létezik". Ezért „minél *több*, minél eltérőbb szemekkel nézünk", annál teljesebb képet kapunk. A *Vidám tudomány*ban a *par excellence* szabad szellemet dicsőíti, azt az embert aki „elhagy minden hitet és biztonság iránti vágyat, mert nagy gyakorlata van abban, hogy anyagtalan kötélen és lehetőségeken tartsa fenn magát és még a szakadékok közelében is táncoljon".

Fenti kritikái és hiperbolája ellenére Nietzsche mégsem támogatta teljes szívvel a relativista tendenciákat. Ha hitte is, hogy az igazságot létre kell hozni és nem lehet pusztán felfedezni, ettől még nem mulasztotta el felismerni, hogy az ember nem veszi a fáradságot, hogy valamit létrehozzon, ha eleve nem *hiszi*, hogy felfedez valamit. Amennyire meg tudom ítélni, e tény elkerülte a posztmodern pszichoanalízis szószólóinak figyelmét, akik feltételezik, hogy pácienseiket ugyanúgy le fogja nyűgözni egy esztéticista, relativista vagy dekonstrukciós játék lehetősége, mint őket.

Érthető, hogy a pszichoanalitikusok, akik napjuk nagy részét ülve, passzív helyzetben töltik, és akik valószínűleg beleuntak az Ödipusz-komplexusba és az újabb keletű iskolák nem kevésbé megjósolható formuláiba, vonzódnak az utóbbi megközelítéshez. Az ilyen típusú analitikus megtiszteltetésként, szívesen ölti magára a kreatív művész vagy az esztéta köpönyegét.

Számos beteg azonban egészen másként látja a dolgokat. Végtére is nekik az életükről van szó. Számukra bizonyos érzések — kiábrándultság, szomorúság, ambivalencia vagy félelem — súlya mellett eltörpül a szédítő nietzschei magasságok nyújtotta panoráma. A történetek fabrikálásának gondolata veszít vonz

erejéből bizonyos emlékeik nyers, letagadhatatlan valóságának árnyékában. Ne feledjük, hogy a narratíva, meghatározás szerint mindig önmagán túli eseményekre utal. Minden történeti-történelmi narratívára, így a pszichoanalízisre is igaz az, hogy az általa tárgyalt események megtörténtek az elmondást megelőzően. Nem vagyok benne biztos, hogy az írói ihlet (legalábbis abban a formájában, ahogy az emberiség történelme során jobbára elképzelték) lényegével összhangban áll annak a gondolata, hogy életünkről történeteket kotyvasztunk, anélkül, hogy e történetek hitelessége vagy szegényessége a létező alternatívák tömkelegéhez képest különösebben izgatna bennünket. Kétségkívül sokak számára tűnik az efféle vállalkozás hiábavalónak és öncélúnak. Hasonló problémák merülnek fel a Richard Geha által vallott, gyakorlatilag öndicsőítő szekpticizmus kapcsán. Meglehetősen unalmas az életet végeláthatatlan értelmezésként megélnünk, ha tudjuk, hogy se Ariadné fonala, se rejtett középpont nem létezik, de még egy valamire való Minotaurosz sem, akivel megküzdhetnénk.

Eddig azokat az okokat soroltam, amelyek miatt a pszichoanalízis posztmodern megközelítési módjai kevésbé vonzóak lehetnek a beteg, mint az őt támogató terapeuta számára. Nem tagadható azonban az a tény, hogy ezek az értelmezések bizonyos fokig *igenis* bekerültek a közhasználatba. Feltételezhetően befolyásolták a magyarázó, elemző pszichoterápiát, de azt nehéz meghatározni, hogy hatásuk pontosan mennyire széleskörű és mély. Érdemes ezért egy másik szempontot megvizsgálnunk, azt, hogy ez a fajta történet-, illetve értelmezésfelfogás milyen hatással van a betegre vagy az analizált személyre. Persze a posztmodern pszichoanalízis hívei, az irányzat jótékony hatását emelik ki, azt, hogy az felszabadultabbá, erősebbé, rugalmasabbá és kifinomult módon öntudatosabbá teszi a pácienst. Ne hagyjuk azonban figyelmen kívül a többi, nyugtalanítóbb lehetőséget sem. Érdemes Nietzschéhez fordulnunk, aki a legegyértelműbben tárta fel azokat az okokat, amelyek a szerinte a modern kor hajnalára oly jellemző szkepticizmus és perspektívikus fluiditás filozófiáiban rejlő veszélyek és gyengeségek mögött állnak. Zavarra vagy enerváltságra, önmegkérdőjelező, sőt önpusztító zűrzavarra, valamint a szellemi nárcizmus lehetőségére figyelmeztet, vagyis olyan jelenségekre, amelyek nem kis szerepet játszanak korunkra jellemző neurózisok, személyiségzavarok és általános lelki problémák kialakulásában.

Nietzsche „korunk figyelemre méltó tünetei" között tartotta számon „minden alapzat őrülten értelmetlen szétesését és elkopását, a szüntelenül folyó, bomló változásban való feloldódását". Szerinte a történelmi és kulturális tudat új formái az embert túl sokféle létfelfogásnak teszik ki. A modern embert elvakítja a „hipertrófikus erény", egy „túl éles, túl hirtelen és túl változékony fény" jelenléte. Ennek eredményeképp „horizontjai ismételten elcsúsznak", ami képtelenné teszi „nyers vágyakozásra és akaratra". Schafer és Geha fikcionalista relativizmusa, amely nem teszi lehetővé, hogy az ember igazán komolyan vegye

jelen önértékelését, mert állandóan készen kell állnia egy soron következő önértékelés kialakítására, pontosan az efféle pusztító és gyengítő hatás veszélyét rejti magában, különösen a már eleve szkizoid és nárcisztikus típusú problémákkal küszködő embereknél.

A szkizoid egyének hajlamosak saját érzéki benyomásaikat, emlékeiket és tetteiket anyagtalannak találni. Úgy érzik, üvegfal választja el őket a világtól, és hajlanak az elméletek, absztrakciók felé, vagy olyan belső gondolatfolyamatok foglalkoztatják őket, amelyek semleges nézőpontból haszontalannak tűnnek. A nárcisztikus egyének általában jóval szorosabban kapcsolódnak a társadalomhoz, de kötődéseik múlékony és énközpontú természete megfosztja őket is a valós alapok érzetétől és az üresség és elégedetlenség érzetét kelti bennük. Az ilyen típusú emberek aligha igénylik, hogy a perspektívák sokféleségét vagy az emberi létben rejlő alkotó lelemény szerepét hangsúlyozzuk előttük. Ezzel esetleg azt érjük el, hogy tovább fokozódik bennük az elszigeteltség vagy elégedetlenség érzése, amely tulajdonképpen a pszichoterápiába vitte őket.

Nietzsche a perspektivizmust bíráló egyik leghatásosabb kritikájában azt írja, hogy „az élet egészének alapvető feltétele" az, hogy *egyetlen* perspektívából szemléljük: „Íme az általános szabály: csak egyetlen horizonton belül válhat minden élőlény egészségessé, erőssé és termékennyé; amennyiben képtelen horizontvonalat húzni maga köré, vagy túlzott önzésében nem hajlandó vízióját a másik által húzott horizontvonalon belülre szorítani, akkor vagy lassan vagy túl gyorsan sorvad, míg korai halála el nem jön". Kritizálta azokat, akik átadják magukat „a kozmopolita nyughatatlan válogatásának, mindig újabb és újabb dolgok keresésének", azon kor embereit, amelyben „a tudást túlzott mennyiségben, éhségérzet nélkül, sőt a szükségletekkel ellentétben habzsolják és ezáltal az megszűnik tettre ösztönző, átalakító erőnek lenni...". Egy olyan szövegrészben pedig, amely nyugodtan olvasható a kortárs posztmodern irodalom és posztstrukturalista elmélet által meghatározott intellektuális fejlődés kritikájaként, „a megismerés Don Juan-jának" koráról ír, arról a személyről, akiből hiányzik a megismert dolgok iránti szeretet, mégis könyörtelenül hajszolja a tudást, míg végül „semmi sem marad, amire tovább vadászhatna, kivéve a tudás gyötrelmes hatását". Annak a megvetett „elméleti embernek" az édestestvére ő, aki „a mítosz kiirtására szánta el magát" és „a leleplezés folyamatában talál legnagyobb kielégülést, mert abban saját hatalma nyilvánul meg".

Ulrich, Musil regényének, *A tulajdonságok nélküli ember*nek anti-hős főszereplője jól illusztrálja a relativista gondolkodás veszélyeit. E kiváló modern regény írója, Robert Musil fiatal korától mohó olvasója Nietzsche írásainak. Ulrich, aki Musil szemében a modern kor emberének képviselője, rendkívüli mértékben öntudatos lény, aki folytonosan a létezés ezernyi módján és lehetőségén tűnődik. A lehetőségek embere ő, gyerekkora óta konjunktívuszban él, és egyszer egy iskolai fogalmazásban úgy érvelt, hogy „feltételezhetően még Isten

is lehetőséget kifejező konjunktívuszban beszélne legszívesebben az ő világáról..., ugyanis mialatt megteremtette a világot már azon gondolkodhatott, hogy ugyanannyi erővel másképp is lehetne". Az eredmény negatív szabadságérzet, a létalap hiányának állandó tudata. Ulrich oly mértékben tudatában van „a figyelem ugrálásának, a szemizmok feszülésének és a lélek pillanatnyi ingázásának", hogy számára még teste függőleges helyzetben tartása az utcán is óriási energiákat felemésztő cselekedetnek tűnik. Nem képes megfeledkezni a perspektívák vagy kontrasztok jelentőségéről, de sajátjában nem bízik, mert — amint a könyv egy másik szereplője rámutat — Ulrich túlságosan is jól tudja, hogy „a dolgokról alkotott elképzelését mindig az adott kontextus határozza meg".

Ezért Ulrich különösen nehezen hoz döntéseket, legyen szó akár házának berendezéséről, akár a pályaválasztásról; túlságosan könnyen hajlik az összes lehetséges alternatíva előnyeinek figyelembe vételére. Teljesen elveszíti valóságérzetét, mivel ebben a hiper-reflexív állapotban semmi sem létezik „önmagában", hanem csupán gondolkodó elméjének emanációjaként. Nem létezik más, mint „egy megjelenő és tovatűnő világ, egy világ aspektusai, amint egy fejen belül formát öltenek". „[Ulrich] számára semmi sem állandó. Minden ingadozik, minden része egy egésznek, amely feltehetően sok más egésszel együtt egy még nagyobb szuper-egész része, de erről a szuper-egészről ő a legcsekélyebb ismeretekkel sem rendelkezik. Ezért minden válasza rész-válasz, minden érzése szempont csupán, és bármi legyen is egy dolog, neki nem számít. Neki, csak a dolgot kísérő »létezési mód«, ez a sajátos ráadás számít."

Ulrich határozatlanságát nevezhetjük a Heidegger által „a világkép korának" nevezett jelenség tünetének. Ebben a korban, amelyet Descartes vezet be a tizenhetedik század közepén és amely a huszadik században érte el tetőpontját, a világot nem az embert körülfogó szilárd, külső valóságként élik meg, hanem egy *nézetként* — puszta szubjektív projekcióként, melynek léte az egyénből, az emberi szubjektumból vagy abból az emberi perspektívából, illetve szimbolikus rendszerből ered, amely magába foglalja.

Ulrich pontosan tudatában van a létrehozás aktusában játszott saját, személyes szerepének. Érzékeli *saját* szemizmait, *saját* lelkének mozgásait, *saját* rátekintését a dolgokra. Azok közül, akik az utóbbi évtizedek kultúrájáról és érzésvilágáról írtak, sokan azt vallják, hogy az idioszinkretikus én és a személyes szubjektivitás érzete már a múlté, és helyét az irrealitás sokkal ismeretlenebb érzete veszi át, melyet a bennünket légkör módjára körülvevő média képei hordoznak. Minél mélyebbre hatolunk ugyanis a posztmodern világba, annál inkább igaz, hogy a kép hatalma mindent elhalványít, hogy a kép megingatja és összedönti a régi távolságokat és különbségeket. Eltűnőben van az az elképzelés, hogy létezik valami időben a kép vagy a szimulákrum előtt, amit ez utóbbi nem képes megragadni. Hasonló a helyzet az igazi vagy belső én helyéül szolgáló idioszinkretikus vagy magánszférával. A távolság bensőség és elkülönültség érzetét keltő

régi pátosza, az elérhetetlen valóságtól elvágott legbenső én érzete helyett egy olyan univerzumba lépünk, amelyben nincs se tárgy, se én, ahol csupán „én-tárgyak" nyüzsögnek, bennünket ellenállás nélkül kitöltő képek és szimulákrumok.

Az efféle mutációk soha nem abszolút módon, egyik pillanatról a másikra mennek végbe, ezért természetes a két állapot egymás mellett való létezése. A régi, egzisztencialista elidegenedés együtt létezik a hisztéria, az eufória és a rossz közérzet posztmodern jelenségeivel. Donald Spence főképp az előbbi rendhez tartozik, erre utalnak elméletének bizonyos elemei, „az igazi múltba és az emlékekbe" vetett szilárd hite, sőt esetenként vágyódása a velük való szorosabb kapcsolatra. Spence azonban kijelenti, hogy, csakúgy, mint a kanti *Ding-an-Sich* esetében, e forma nélküli, szavakba nem önthető világ gyakorlatilag elérhetetlen számunkra: „...a nyelv mindig beékelődik a beteg által látott vagy érzékelt dolgok és élményeinek az analitikus beszélgetés során (átalakult formában) való megjelenése közé. A nyelv közvetítő szerepe megakadályoz bennünket abban, hogy kapcsolatba lépjünk a tényleges emlékekkel vagy álmokkal."

Richard Geha, úgy tűnik, jobban otthon érzi magát a posztmodern korban és ezért könnyebb felszámolnia a biztonságos és az elérhetetlen iránti vágyódását. A múlt nem létezik, mindössze egy történet volt. Hovatovább, még az emberi elméről is — amelyet egyébként tekinthetnénk a posztmodern képzetes forrásának — azt állítja, hogy „mindössze a fikció státuszával rendelkező tisztán mitikus helyszín". Geha szerint emiatt nem kell kiábrándulni vagy sajnálkozni, inkább örülni. Ezért, mintegy a Musil Ulrichja által tapasztalt gyötrő, ámbár meglehetősen komikus zűrzavar helyett, Geha a posztmodern regényíró Richard Federman üzenetét kínálja: aggodalomra semmi ok, hiszen „a valóság nem, vagy csak fikció formájában létezik". A *mimézis* csupán álom, csak *poézis* létezik.

Spence és Geha elméletének különbségét hasonlíthatnánk a Jean Baudrillard által felvázolt négy állomásból álló fejlődésvonal fázisai közötti elmozduláshoz, amelyet „A szimulákrum felvonulása" című, a valóság eltűnésének posztmodern jelenségéről írt cikkében vázol fel. Az első fázis bizonyos értelemben *pre*modern, benne a képről (narratíváról vagy bármiféle reprezentációról) feltételezik, hogy a valóságot tükrözi vissza. Ez a kép *jó* látszat, a pszichoanalízis hagyományos, realista elképzeléseinek értelmében. A második fázisban a kép gonosz tulajdonságokat vesz fel, elleplezi vagy elferdíti a valóságot, amely ezáltal elérhetetlenné válik. Ez megfelel annak a Spence-féle elképzelésnek, hogy a csiszolt és világos történet szükségszerűen eltérít bennünket a valós tudattalan és a valós múlt fundamentális és szinte megfogalmazhatatlan komplexitásától. A harmadik fázisban a kép (a történet) látszatnak *adja ki magát*, de valójában a valóság teljes hiányát leplezi. Hasonlóra gondolhat Geha, mikor a pszichoanalitikus értelmezések és narratívák általános működését úgy jellemzi, mint ami a bolondját járatva velünk elhiteti, hogy létezik egy alapvető, sziklaszilárd valóság, bár igazából szó sincs róla. A negyedik és egyben utolsó fázis a szimulákrum (az eredet nélküli kép) fázisa. Geha örömmel üdvözölné ezt

a fázist, mert benne a kép és fikció teljesen elhagyják a látszatok rendjét. Az értelmezések átlátszóvá teszik saját fikcionális természetüket, nem hivatkoznak semmiféle valóságra, mivel általánosan elfogadottá válik az a tétel, hogy bármerre nézünk is, mindenütt fikciót találunk.

Van valami zavaró a létnek az utolsó fázisban végbemenő homogeneizálódásában, mely során minden különbség szertefoszlik valóság és illúzió, igazság és tévedés, emlék és képzelet között. Hegel egy híres megjegyzésében azért szólta le a schellingi Abszolút fogalmát, mert arra a sötétségre emlékeztette, amelyben minden tehén fekete. Lehetséges, hogy a nyíltság, pluralizmus, kreativitás és sokféleség álarca alatt a posztmodern valami hasonlót, vagyis olyan leplezett abszolutizmust rejt, amely a pszichoterápiát kritikai élétől, az életet pedig mélységétől és ontológiai súlyától fosztja meg. Hiszen hogyan biztassunk valakit arra, hogy bizonyos igazán kellemetlen igazságokat elismerjen, különösen, hogy elismerje a tragikus dimenzió kompenzáló hatását nélkülöző, piszkos, cseppet sem hízelgő tényeket, ha közben azt vallja, hogy nincs különbség igazság és puszta fikció között, csak történetek vannak, amelyek további történetekről szóló történetekről szólnak? Mi akadályozza meg, hogy apszichoterápia olyan kifinomult műhellyé váljék, amelyben tetteinket megmagyarázhatjuk, önigazoló fantáziákat szövögethetünk és megelégedést találhatunk az önelégültségben és nárcisztikus „mindent-lehet"-ben?

Az esztéticizmus, relativizmus, fikcionalizmus a lét elkopását vagy kiüresedését is magával hozhatja, amelyek hozzájárulhatnak a szimulákrum korát kísérő jelenségek megjelenéséhez, „az érzelmek elhalásához" és a valós történeti idő érzetének eltűnéséhez, mind a magánélet, mind a köz szférájában. Végül is az ember nem viseltethet valódi érzelmekkel puszta képek iránt, legfeljebb „intenzitásokkal", olyan hideg, gyökértelen érzelemállapotokkal, mint a szédülés a *déja vu* émelyítő izgalma, a rejtélyesség, a tisztelettel vegyes félelem, az ámulat, az eufória és a súlytalanság gyomrot felkavaró érzete. Olyan igaz, szívből jövő érzések, mint a szeretet, a gyűlölet, a szomorúság és az egyszerű öröm ki vannak rekesztve a posztmodern pszichoanalízisből, mert gyökereik a megélt testbe, élő emberi lényekhez és valós tárgyakhoz való kötődésbe és a végesség, lezártság és kockázat érzeteibe nyúlnak vissza.

Jorge Luis Borges híres története, a „Tlön, Uqbar, Orbis Tertius" annak a létnek a fantáziadús, allegórikus megidézése, amelyet a kultúra hoz magával és amelyet a posztmodern pszichoanalízis szorgalmaz. A történetet szokás a posztmodern kvintesszenciájaként kezelni, amely, azon túl, hogy jól bemutatja Borges legfőbb motívumait, a relativizmus és a fikcionalizmus eszméit is dicsőíti. Bár valóban velejéig borgesi történetről van szó, a posztmodern ideológiáihoz való viszonyulása azonban jóval ambivalensebb, mint azt posztmodern olvasata sugallja.

Borges, a „Tlön, Uqbar" narrátorának szerepébe bújva elmeséli, hogyan jut a

történeten belüli Borges tudomására, egy titokzatos enciklopédia egyik kötete révén egy ismeretlen bolygó egész történelme: „...építészete, játékkártyái, mítoszainak félelme, nyelveinek moraja, uralkodói és tengerei, ásványai, madarai, halai, algebrája, tüze, teológiai és metafizikai vitái."

Tlön világának különös egzotikuma abban áll, hogy valójában szolipszisztikus, berkeleyiánus hely ez, ahol csupán egyetlen tudomány létezik, a pszichológia, és lakói egy sor mentális folyamatként képzelik el az univerzumot, a gondolatot pedig a „kozmosz tökéletes szinonímájaként". E világot nem egyszerűen szubjektív idealisták *lakják*, de ők is *hozták létre*. A narrátor hamar megtudja, hogy Tlön világa hermeneuták és nihilisták titkos fraternitásának álmából született meg, kik azon tézis bizonyításának szentelték életüket, hogy „a halandó ember képes gondolat útján világot teremteni", ezért megalkották *Tlön első enciklopédiáját*.

Tlön a posztmodern jelenségére oly jellemző relativista, fikcionalista és idealista tendenciákat magába foglaló szubjektivizmus szélsőséges ábrázolása. Ugyanaz a szubjektivizmus hatja át, mint a mai pszichoanalitikus avant-garde-ot. Benne a történetmondás elsőbbséget élvez a múlt föltárásához képest. Olyan írók, mint Thomas Pynchon és Jacques Derrida, valamint epigonjaik számára a filozófia nem lehet több dialektikus játéknál, a mintha-filozófiájánál, amely hiábavaló kísérletet tesz, hogy a világegyetem minden aspektusát megértse egyetlen nézőpontból. Tlönön a valóság az emberi elme függvényeként létezik, mint az az ajtó, amely eltűnik mikor már nem járnak keresztül rajta, vagy, mint az amfiteátrum romjai, amelyek viszont azért léteznek, mert közöttük jelen van néhány madár és egy ló. Tlönön egyedül a materializmus filozófiája számít botrányosnak, melynek szubsztanciáról és a lét folytonosságáról alkotott elképzelései érthetetlennek, sőt egyenesen nevetségesnek minősülnek. A tlöni emberek elfogadják a kauzalitás Nietzsche által elkezdett és a Paul de Man-féle posztmodern gondolkodók által, az anyagi szekvencia pszichológiaira cserélésén keresztül továbbfejlesztett dekonstrukcióját. Számukra „puszta képzettársításnak számít az a gondolatmenet, amely a füstfelhő horizonton feltűnő képzetétől, az égő mezőn keresztül, a tüzet okozó félig elnyomott cigaretta képzetéhez vezet"— írja Borges.

Nem kétséges, hogy Tlön bolygója, ahol a meghökkentőt tisztelik az igaz és a hasonló helyett, és ahol az egész filozófia a fantasztikus irodalom egy ágának minősül, Borges állásfoglalásának kivetülése, aki maga is Poe, H.G. Wells, Berkeley és Schopenhauer filozófiájának rajongója volt. Ennek ellenére hiba lenne Tlön történetében nem látni egyebet, mint a relativizmus és idealizmus, a Derrida által egyszer „az igazság és eredet nélküli... világ... örömteli igenlésének" nevezett állapotát, „amely felkínálkozik az aktív interpretáció számára", dicsőítését. A posztmodern eljövendő uralmának próféciájaként is olvasható befejezésből kiviláglik, hogy Borges kritikusan távolságot tart Tlön szubjektiviz

musától és fikcionalizmusától, és nem könnyen adja fel nosztalgikus ragaszkodását a realizmus és a józan ész nyújtotta biztonsághoz.

Borges elmeséli hogy *Tlön enciklopédiájá*nak teljes sorozata, amelyet 1944-ben fedeztek fel, valamint a tlöni életmód annyira ámulatba ejtette az embereket, hogy a világot elárasztották az „Emberiség Legkiválóbb Alkotásáról" szóló kiadványok, kommentárok. Az embereket megbűvölte „egy rendszeres bolygó létének parányi, de súlyos tanujele", el voltak bájolva ettől „az ember tervezte labirintustól, melynek rendeltetése, hogy az emberek megfejtsék". Mintha a valóság maga vágyott volna arra, hogy megadja magát (és meg is adta) ezen új rendnek, melynek vonzerejét Borges nem véletlenül hasonlítja az abszolutizmus azon különféle formáihoz — köztük a dialektikus materializmushoz és más totalitárius ideológiákhoz —, amelyekkel szemben a relativizmus és a fikcionalizmus gyakran határozza meg magát. A mintha posztmodern filozófiájának bajnokaival ellentétben, Borges nem mulasztja el észrevenni, hogy a fikcionalizmus és az öntudatos szubjektivizmus csakúgy lehetnek dogmatikusak és metafizikusak — és nem kizárt, hogy ugyanolyan veszélyes és elgyengítő biztonságérzetet kínálnak —, mint az abszolutizmus egyértelműbb formái.

Egy olyan szövegrészben, amely finoman szólva másodrendűvé minősíti a szabadságot és jelen-nem-létet magasztaló posztmodern dicshimnuszokat, Borges a tőle megszokott kétértelmű, de nem minden szomorú sóvárgást és érzelgősséget nélkülöző hangnemben leírja, hogyan „rombolták szét a tlöni viszonyok és szokások e világot". Leírja, hogyan törölte ki Tlön harmonikus, de teljes egészében kitalált történelme a gyerekkorában uralkodó történelmet, amely legalább az igazság lehetőségét magában hordta: „emlékezetünkben már egy kitalált múlt foglalja el a másik múlt helyét, egy olyan múlt, amelyről semmit sem tudunk biztosan — még azt sem, hogy hamis".

Szabari Antónia fordítása

Thalassa **(6) 1995, 1–2: 19–35**

A THANATOSZ VALÓSÁGA: LACAN ELEMZÉSE AZ ÉNRŐL*

Joel Whitebook

1. A pszichoanalízis mint a klasszikus német filozófia örököse

Stanley Cavell-től származik az az észrevétel, hogy nem a proletariátus — miként Marx és Engels vélte — hanem Freud lett a klasszikus német filozófia örököse.[1] Csakugyan, így látta őt a frankfurti iskola: pontosabban, Freud fejlődéselméletét ezen iskola tagjai a kanti gyakorlati filozófia *tapasztalati konkretizációjaként* fogták fel. Aképp érveltek, hogy míg Kant szigorú filozófiai fogalmakban dolgozta ki az érettség (*Mundigkeit*) és az autonómia elméletét, addig Freud olyan empirikus elméletet alakított ki, amely meghatározta ezek tényleges elérésének konkrét fejlődéstani feltételeit.[2] E két bensőségesen összefüggő fogalom Kantnál csakúgy, mint Freudnál a modernitás emancipatorikus törekvéseihez kapcsolódik. Abban a szövegben, amely újabban a figyelem homlokterébe került, s amely a „Mi a felvilágosodás?" címet viseli,[3] Kant a felvi

* A Ferenczi Sándor Egyesületben 1994 áprilisában tartott előadás szövege.

[1] „Freud and Philosophy," *Critical Inquiry*, Winter 1987, Vol13, No.2 191.

[2] Lásd erről: Martin Jay, *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923–1950*, (Boston: Little: Brown and Company, 1973) 3. fejezet. Castoriadis a következő, hasonló, de szélesebb körű észrevételt teszi: „Előítélet nélkül tekintve a Freud által feltárt új mélységi dimenzióra, ez az a program, amit az egyénről szóló filozófiai reflexió az elmúlt 25 évszázadban előterjesztett; egyszerre előfeltevése és végeredménye az etikának, ahogyan azt Platón, a sztoikusok, Spinoza vagy Kant látták. (Önmagában véve is roppant fontossággal bír ... hogy Freud hathatós módszert javasol annak elérésére, ami a filozófusok számára az absztrakt tudás által elérhető „ideál" maradt)." *The Imaginary Institution of Society*, ford. Kathleen Blamey, (Cambridge, Mass: The MIT Press: 1987). 102.

[3] Immanuel Kant: Válasz egy kérdésre: Mi a felvilágosodás? In. *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Gondolat, Bp. 1974. 80. old. Vidrányi Katalin fordítása. Lásd erről: Michel Foucault, „What is Enlightment?" *The Foucault Reader*, ed. Paul Rabinow, (New York: Pantheon Books: 1984), 2-51; Jurgen Habermas, „Taking Aim at the Heart of the Present," *Foucault: A Critical*

lágosodás folyamatát úgy írja le, mint az ember „maga okozta kiskorúságának" (*Unmundigkeit*) meghaladását. Ez a kiskorúság Kant szerint „az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk" értelmünkkel, vagyis képtelenség arra, hogy az ember külső autoritás irányítása híján is képes legyen gondolkodni önmagáról.[4] Egy másik ide vonatkozó szövegben [5] Kant az autonómiát úgy határozza meg, mint önrendelkezést, amely egyszersmind ön-törvénykezés: az ember annyiban autonóm, amennyiben önmaga által szabott törvényeknek van alávetve, nem pedig *heteronóm* természeti törvények által meghatározott. A természet fogalma pedig nem csupán a külső természet törvényeit foglalhatja magában, hanem a belső természet és a társadalom törvényeit is, amennyiben az utóbbiak reflektálatlan, természetadta (*natur-wüchsig*) módon működnek. Hiszen a belső természetet is törvények vezérlik, jóllehet igen sajátságos törvények, nevezetesen az ösztönök kielégítését, az örömelv működését és az elsődleges folyamatok „logikáját" kormányzó törvények. Miként Laplanche és Pontalis kifejti, a belső természet „olyan konzisztenciával és ellenállással ruház fel bennünket, mely összevethető azzal, amit az anyagi valóság felmutat".[6] Mindezen megfontolásokban az a leglényegesebb, ahogyan Kant jellemző — s talán egyedülálló — modernséggel törekszik megfogalmazni a hagyományos és dogmatikus — azaz, a *heteronóm* — autoritás bírálatát. E kritika megalapozása után immár nem tartható tovább, hogy a „törzsi reprezentációk"[7] — megszentelt alapjaikkal együtt — pusztán azért volnának érvényesek, mert az idősebbek, azaz, a szó lehető legtágabb értelmében véve, a felmenő nemzedékek — ezeket magukévá tették. Ehelyett, legitimmé válik az a követelmény, hogy a reprezentációkat ésszerűen megmagyarázzuk. E lehetőség megteremtése új törésvonalat jelent az emberi

(3. jegyzet folytatás) *Reader*, ed. David Couzens Hoy, (New York: Basil Blackwell: 1986), 103–109; Hubert Dreyfus and Paul Rabinow, What is Maturity? Habermas and Foucault on „What is Enlightment?", *Foucault: A Critical Reader*, 109–123.

[4] Popper megfigyelése, hogy a „Mi a felvilágosodás?" nyitó bekezdésében Kant „mond valami személyeset ... Ez része tulajdon élettörténetének. Szinte a nyomorban felnevelkedvén, a pietizmus — a puritanizmus egy szigorú német változata — szűkös perspektívájában, saját élete a tudás általi emancipáció története volt. A későbbi esztendőkben iszonyattal tekintett vissza arra, amit úgy nevezett, „a gyermekkor rabszolgasága", a gyámság időszakára." *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*, (New York: Harper Torchbooks: 1965), 177.

[5] Immanuel Kant, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, Gondolat, Bp. 1991. Berényi Gábor fordítása.

[6] J. Laplanche and J-B Pontalis, *The Language of Psychoanalysis*, ford. Donald Nicholson-Smith, (New York: Norton Books: 1973), 363. Magyarul: *A pszichoanalízis szótára.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1994.

[7] Cornelius Castoriadis, „The First Institution of Society", *Free Associations*, 12, 1988, 42.

történelem menetében, s az, hogy ez az áttörés éppen Európában ment végbe, történelmi tény, nem pedig holmi eurocentrizmus.[8]

Bár Freud az érettséget jóval prózaibb módon, azaz kézzelfoghatóbban, s kevésbé filozofikusan elemzi, mint Kant, a két magyarázat végső fokon mindenesetre egybevág. Freud így ír:

> „A szülői tekintély alóli felszabadulás, amely az egyén felnövekedése során végbemegy, az egyik legszükségesebb, ugyanakkor leggyötrelmesebb teljesítmény, amit fejlődésének során megvalósít. A felszabadulásnak feltétlenül le kell zajlania, s gyanítható, hogy bizonyos mértékig mindenki túljutott rajta, aki egy normális állapotot elért. ... Másfelől, léteznek neurotikusok, akiknek állapotát minden jel szerint az határozza meg, hogy e feladat végrehajtásában kudarcot vallottak."[9]

Az érettség fogalmának Freud gondolkodásában betöltött normatív szerepe a passzusból is nyilvánvaló. A szülőkről való leválás sarkalatos feladata az úgynevezett „normális fejlődésnek", s megfordítva, e cél elérésének kudarca neurózishoz vezet. Valóban, kimutatható, hogy Freudnál a patológia általában, mind csoportos mind individuális szinten, az *atavisztikus infantilizmussal* azonos.[10] Freud tehát felmutatja azokat az intrapszichés, fejlődési és érzelmi dimenziókat, amelyeket Kant a maga *apriorisztikus* elméletéből szándékosan kihagyott. Az érettség mint a kanti értelemben vett „önmagunkért való gondolkodás" előfeltételezi a szülőkről való leválást, nem csupán evilági, fizikai értelemben, de abban az intrapszichés értelemben is, hogy az egyén fel tudja számolni az incesztuózus tárgyak iránti libidinózus kötődéseit. Csak akkor különül el megfelelőképpen az egyén gondolkodása (és cselekvése) a saját magának hitt, a tudatos és tudattalan szülői *imágóktól* és családi drámáktól, ha keresztülment ezen infantilis tárgyak feladásának, meggyászolásának és internalizálásának keserves folyamatán.

Hasonló megfigyelésekkel élhetünk az autonómia fogalmát illetően is. Csakugyan, Freud maximája — „Wo Es war, soll Ich werden", vagyis „az ösztön-én helyét fokozatosan az énnek kell elfoglalnia"[11] — programnyilatkozatként fogható fel, amely a kanti értelemben vett heteronómiától az autonómia felé való elmozdulásra szólít fel. Az én szerkezetének kialakulása az egyént nem csupán az ösztön-én, azaz a belső

[8] Castoriadis, „The First Institution of Society", 41. Castoriadis úgy véli, ez a törés kétízben jelent meg a történelemben, az ókori görögöknél és a modernitással.

[9] „Family Romances", S.E., Vol. IX, 273. Ugyanazon passzusban Freud megjegyzi: „Csakugyan, a társadalom egész fejlődése az egymást követő nemzedékek közötti ellentéten nyugszik".

[10] Lásd erről: Edgar R. Wallace *Freud and Anthropology: A History and Reappraisal című könyvét*, (New York: International University Press: 1983), 25

[11] Sigmund Freud: *A lélekelemzés legújabb eredményei.* Ampelos, Debrecen 1943. 95.

természet heteronóm meghatározottsága alól szabadítja fel. Amennyiben ugyanis az ego „belső külföldjétől", nevezetesen a felettes éntől is eltávolodik (amely, mint hagsúlyoztuk, az ösztön-énnél nem kevésbé heteronóm és primitív) az én kialakulása felszabadítja az egyént a társadalom természetesnek látszó kényszerei alól is. Freudot parafrazálva azt mondhatnánk, hogy „a felettes én helyét fokozatosan az énnek kell elfoglalnia". Ez a programnyilatkozat pedig arra buzdít, hogy „a törvénnyel összhangban" való cselekvéstől elmozduljunk „a törvény tiszteletéből fakadó" cselekvés felé.[12] Ahogyan a társadalom megszentelt alapzatát többé már nem lehet a modern kor bírálatától szisztematikusan elszigetelni, úgyanúgy a posztkonvencionális identitás-alakulás sem mehet végbe többé az előre megszabott szerepekhez való kvázi-automatikus szocializáció, vagy, ami ugyanazt jelenti, a kollektív felettes én kvázi-automatikus belsővé tétele által. Egy olyan vállalkozás, mint a pszichoanalízis, amelyben elvileg semmilyen téma nem válhat tabuvá a vizsgálódás során, legyen a téma bármennyire megszentelt is, s amely a lehetséges legnagyobb mértékben maximalizálni igyekszik az egyén autonómiáját, álláspontom szerint csak azután vált elgondolhatóvá, hogy a heteronóm hagyomány e szakadása végbement, s talán csak egy olyan dekadens városban, mint Bécs, ahol a régi rend oly rohamosan felbomlott.

2. Lacan és a decentrált szubjektum

Freudnak e felvilágosodás-szellemű olvasata — enyhén fogalmazva — nem maradt kihívás nélkül az utóbbi esztendőkben. A posztmodern kritika, amely a különbözőség filozófiájának elemeit a pszichoanalízis nárcizmus-elméletének elemeivel elegyíti, az autonómiát nemcsak mint a pszichoanalízis, de mint általában az etikai élet alapvető értékét kezdte ki. A központi tézis a következőképpen hangzik: az én korántsem az igazság és az emancipáció letéteményese. Valójában defenzív sturktúra, megalázkodó rabszolga, „hízelgő, megalkuvó és hazudozó"[13] — nem egyéb mint „tünet", ahogy Lacan mondja[14] — mely nárcisztikus módon igyekszik megvédelmezni az individuumot a más

[12] „A freudi iskola a maga hősi korszakában ... könyörtelen kritikával illette a felettes ént, mint olyasmit, ami minden ízében heteronóm, s az én számára idegen. A felettes ént ezidőben úgy tekintették, mint a vakon és öntudatlanul bekebelezett társadalmi kényszert" Adorno, *Negative Dialectics*, 272.

[13] Freud, *Az ősvalami és az én*. Hatágú Síp, Bp. 1994. 75. old.

[14] The Seminar of Jacques Lacan: Book I, Freud's Papers on Technique 1953–1954, ford. Silvana Tomaselli, (New York: W. W. Norton & Co.: 1988), 16.

ságtól, s végső soron eközben erőszakot tesz a Másik másságán. Vagy, ami még durvább, úgy is állhat a dolog, hogy magának az emancipációnak a fogalma sem egyéb, mint a hatalomvágy egyik újabb álcája, a modern kor nagyszabású illúzióinak egyike, amely végességünket — azaz, a természetbe, a nyelvbe és a tradícióba való óhatatlan beágyazottságunkat — a mindenható felsőbbrendűség által igyekszik eltagadni. E beszámoló szerint az én, és — amint Derrida megjegyzi, a középpont iránti vágy általában[15] — a *szorongás* terméke.

Lacan korai művei az autonóm ego pszichoanalitikus szemszögből megfogalmazott bírálatának *locus classicus*-ává lettek. Meg kell jegyezni: Lacan, *legalábbis korai munkáiban* (s kétségkívül Kojčve hatása alatt) az én bírálatát körvonalazva az eldologiasodás és az elidegenedés — sőt az emancipáció — ugyanazon szótárát használja, mint a hegeliánus marxizmus. Álláspontjának radikális aurája tulajdonképpen zömmel ebből a retorikából fakad.[16] Lacan saját én-kritikáját, valamint analitikusi szerepünket „az emberiség történetének egy meghatározott összefüggésében" helyezi el.[17] Csakugyan, számára az én nem kevésbé „történeti fejlemény",[18] azaz a modernitás terméke, mint Marxnál volt. Az énről szóló szemináriuma kezdetén figyelmezteti hallgatóságát, nehogy visszamenőleg az én modern koncepcióját vetítsék bele a múltba, amikor — példának okáért — a görögöket próbálják megérteni:

> „Úgy tűnne ekkor, hogy Szókratész és beszélgetőtársai birtokában voltak e központi funkció valamely hallgatólagos eszméjének, hogy az 'én' az ő esetükben olyan szerepet töltött volna be, mint amelyet elfoglal a mi teoretikus gondolkodásunkban, valamint annak spontán megértésében, hogy mit gondolunk és mire törekszünk, mik a vágyaink, hogy mi tartozik hozzánk és mi nem, hogy személyiségünkből minek a kinyilvánítását engedjük meg magunknak, s mit utasítunk el, mint olyasmit, ami csak

[15] Jacques Derrida, „Structure, Sign and Play," The Structuralist Controversy": *The Language of Criticism and the Sciences of Man*, ed. Richard Macksey and Eugenio Donato, (Baltimore: The Johns Hopkins Press: 1972), 248.

[16] A Lacant egész pályafutása során körülvevő felforgató légkör dacára Dews a következő észrevételt teszi a lacani keretek közötti bírálat lehetőségeire vonatkozóan:

„A pszichoanalízis Lacani rekonstrukciójának mélysége és leleményessége ellenére egy ilyen konklúzió egyértelműen kizárja a modern társadalom és kultúra kritikájának — ámbár ambivalens — lehetőségét, ami Freud eredeti modelljében benne rejlett. Annak ellenére, hogy Lacan gyanúsnak tartja a naturalizmus és esszencializmus minden formáját, érdekes módon, értelmezése a pszichoanalízisről, ami a szubjelkktum és a nyelv mint olyan közötti kapcsolatot illeti, olyan történeti és politikai vákuumba vezeti vissza a lélekelemzést, amely végső soron nem kevésbé debilizáló, mint a durván naturalisztikus Freud-interpretációk." *Logics of Disintegration*, 108.

[17] Jacques Lacan, „Some Reflections on the Ego," *International Journal of Psychoanalysis*, 1953, 43, 13.

[18] Karl Marx, *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához*. Szikra, Bp. 1951.

élősködik rajta. Nehéz elgondolnunk, hogy ez a lélektan egyáltalán nem örök érvényű."[19]

Éppen ellenkezőleg, Lacan szerint „az ego regisztere" nem örökérvényű, hanem „a történelem során elsajátított",[20] s rámutathatunk alakulásának időpontjára, mely nem más, mint a modernitás hajnala és Descartes filozófiája. Lacan persze korántsem látja dicsfényben ezt a fejleményt, sőt, ellenkezőleg, „az ember, vagy legalábbis a modern ember alapvető illúziójának tekinti". A pszichoanalízis, „az emberi kapcsolat által való felszabadító és demisztifikáló kezelés" feladatát abban látja, hogy szabadítson fel bennünket ezen illúzió alól.[21] Mi több, illuzórikus jellegén túlmenően az én patológiás státusza — vagyis, mint láttuk, a „*par excellence* emberi tünet"[22] — úgyszintén annak eldologiasodott természetéből fakad. A „homo psychologicus", akinek kezelésére a pszichoanalízis magát elkötelezte, „ipari korunk terméke", és „viszonya e gépezethez olyannyira bensőséges, hogy szinte úgy tetszik, e kettő valójában egy és ugyanaz". Konkrétabban, a gépezet „érzelmi jelentősége" a modern ember számára „abból a tényből fakad, hogy az külsőleg is megjeleníti énjének oltalmazó páncélját". A gép, röviden szólva, az eldologiasodott én külsődleges visszatükröződése. A „pszichoanalitikus dialógus", szemben a pusztán „pszichotechnikai eljárásokkal", eme eldologiasodás feloldását célozza: mivel, legalábbis a lacani technika szerint, a szabad asszociáció módszere révén megkerüli az eldologiasodott ént, s „hozzáláthat egy emberibb kapcsolat újólagos megalapozásához".[23]

Lacan szerint Freud „kopernikuszi forradalma" abban áll, hogy „felforgatta az én pre-analitikus fogalmát", azaz a centrált, önmagában jelenlevő és áttetsző egót, amely többé-kevésbé egyformán volt jelen a köztudatban, a karteziánus bölcseletben és az akadémikus lélektanban.[24] E „felforgatás" Lacan szerint az énnek a tudattalanhoz képest való decentrálását jelenti, vagyis annak megmutatását, hogy a tudattalan, avagy, ahogy ő nevezi, „a tudattalan szubjektuma", nem pedig az én az, ami „létezésünk magvát alkotja" [*der Kern*

[19] Jacques Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan: Book II, The Ego in Freud's Theory and in the Technique of Psychoanalysis 1954–1955*, ford. Sylvana Tomaselli, (New York: W. W. Norton & Co,: 1988), 5–6. V. ö. Adorno megjegyzésével: „a polgárosodás előtti társadalom még nem ismeri a pszichológiát, a túlszocializált már nem tud róla" „Sociology and Psychology," *New Left Review*, 95.

[20] Seminar II. 5.

[21] Seminar II. 4.

[22] Seminar II. 16

[23] Lacan, „Some Refleections on the Ego", 17. Lacan utóbb megszabadult e humanista retorikától, midőn Lévi-Strauss strukturalizmusát felfedezte.

[24] Seminar II. 3.

unseres Wesens].[25] Mivel ez igen heves ellenállást váltott ki, későbbi analitikusok időről időre megkísérelték cserbenhagyni Freud végletesen felforgató felfedezését, s a pre-analitikus egót jogaiba visszahelyezni. S épp ez az a kísértés, amelynek Hartmann és az én-pszichológusok áldozatul estek. Az autonóm én bevezetése Lacan álláspontja szerint elfordulást jelent Freud kopernikuszi forradalmától, s az akadémikus pszichológia én-fogalmának újbóli beiktatásához vezet: „*ah, a mi takaros kis egónk már megint itt van!*"[26] Lacan polémiája az én-pszichológiával, s visszatérése Freudhoz tehát e regresszió megfordítását célozza. Kitart amellett, hogy nézeteltérése Hartmannal abszolút érvényű, közöttük semmiféle közvetítésnek nincs helye. Ha az én-pszichológusnak igaza van,

> „... fel kell adnunk az eszmét, melyről azt állítom, hogy a freudi felfedezés lényegét alkotja, a szubjektum decentrálását az egóhoz képest, s vissza kell térnünk ahhoz az elképzeléshez, hogy minden az »én« sztenderd fejlődése körül összpontosul. Ez minden közvetítés nélküli alternatívát jelent — ha ez igaz volna, úgy mindaz, amit mondok: hamis".[27]

A közvetítés e hiányához alább még vissza fogok térni, midőn majd Lacan álláspontjának lappangó abszolutizmusát elemzem.

Freudnak a biológiai éretlenségről szóló elméletére támaszkodva Lacan az egó eredetét a gyermeki gyámoltalanság (*Hilflosigkeit*) eltagadásának mániás igyekezetére vezeti vissza. Freud szerint alapvető antropológiai tény, hogy az emberi csecsemő más fajok kicsinyeihez viszonyítva éretlennek és gyámoltalannak születik. Mivel „a méhen belüli lét a legtöbb állattal összehasonlítva rövidnek tűnik", az emberi csecsemő „kevésbé készen jön a

---

[25] Freud, *Álomfejtés*. Helikon, Bp. 1985 és Lacan *Seminar II*, 43. Kimutatható, hogy az ego-pszichológia és a huszas évekbeli strukturális modell (második topográfia) újításai ellenére, valamint az ezen újítások által előidézett irányváltás ellenére Freud ugyanazt a megfogalmazást használja az ösztön-én leírására *A pszichoanalízis foglalatá*-ban, harmincnyolc esztendővel az *Álomfejtés* után. (Ld. *Esszék*, Gondolat, Bp. 1982) E ez az a megfogalmazás, melyre Lacan utal, midőn kifejti „a szubjektum excentricitását az ego viszonylatában", azaz, az én decentrációját (*Seminar II*. 44-től). A tény, hogy Freud utolsó munkájában megismétli kifejezését, hitelt ad Lacan állításának, hogy Freud korántsem lényegtelenítette a tudattalan vagy az ösztön-én pozícióját, az énnel szemben a strukturális modellel (avagy a második topográfiával, ahogyan erre a francia irodalom utalni szokott), ahogyan ezt az ego-pszichológusok megkívánnák; a megismételt fordulat bizonnyal idézhető azon álláspont alátámasztására, hogy az ént éppannyira minden ízében dominálja az ösztön-én, mint ahogy a tudatot dominálta a tudattalan a topografikus modellben. Ha azonban ezt tesszük, s figyelmen kívül hagyunk más, ezt ellensúlyozó freudi passzusokat, amelyeket ehelyütt megtekintünk majd, nem csupán a Freud-értelmezéssel szemben lenne igazságtalanság, de — *s ez sokkal fontosabb* — igazságtalanság volna azon igen lényeges független problémával szemben is, amellyel most foglalkozunk.

[26] Seminar II, 11.

[27] Seminar II, 148.

világra", s ennélfogva gyámoltalanabb állapotban, mint más fajok kicsinyei.[28] Lacan e gyámoltalanságot a gyermek testélményének *fragmentált és integrálatlan* állapotával hozza összefüggésbe — az ő szavaival: a „darabjaira széthullott test"[29] — ami az „anatómiai befejezetlenségből" fakad, amelyről a rossz közérzet és a koordinálatlan mozgások tünetei árulkodnak az újszülött kor hónapjaiban.[30] A tükör-stádium során a gyermek olyan jövőbeli szituációt elővételez, amelyben már legyőzte gyámoltalanságát. Szemben a töredezettség és koordinálatlanság tényleges állapotával, a tükör- (avagy, pontosabban szólva, a tükröző) élményben a gyermek önmagának szintetizált képét észleli, mint amely már integrált, s nem gyámoltalan többé: „A primitív fragmentáció összerendezetlen, inkoherens sokfélesége egységre jut"[31] a tekintet igézetében. Mi több, a kisded „hamis" észlelése „diadalmas erőfeszítésekkel" társul,[32] s ez Lacan szerint a gyermek elragadtatottságát mutatja, aki úgy „véli", megszabadult a fragmentációból fakadó gyámoltalanságtól. Az én viszont az egységesített *imágó*val való azonosítás — vagyis, annak internalizációja — révén jön létre, s ez a belsővé tett imágó, immár a pszichében megvalósultan további „érés", nevezetesen az én további egységesedése számára szolgál kiindulópontul. Lacan tézise úgy szól, hogy e kiindulópont „elidegenítő" és „fiktív",[33] annak következtében, hogy merev struktúrát kényszerít ki, s ezáltal meghamisítja a gyermek tényleges testi és mozgásos élményeit — amelyek valójában fragmentáltak —, s az egészlegesség illuzórikus képét vetíti elé. Az imágó belsővé tétele vezet el „az elidegenedett identitásnak ama magára öltött páncélzatáig, amely merev struktúrájával meghatározza majd az alany egész szellemi fejlődését".[34] Lacan szerint ebből az következik, hogy „az én lényegi funkciója", amelynek vizuális eredete miatt imaginárius funkciót tulajdonít, nem a valóság vizsgálata, hanem félreismerés, a *méconnaissance*, azaz „igen közel esik a valóság tudomásulvételének szisztematikus elutasításához, amiről a francia analitikusok a pszichózisról szólva tesznek említést".[35]

Az emberi tudás és cselekvés tehát, amennyiben az én által közvetítődik, *nem egyszerűen csak hajlamos a rászedés áldozatául esni*, de „mint olyan, csalóka, hiteltelen és rászedett".[36] Lacan úgy érvel tehát, hogy mivel az én a szisztematikus

[28] Freud, *Inhibitions, Symptoms and Anxiety*, S. E. Vol. XX, 145–146.

[29] Lacan, „Some Reflections on the Ego," *International Journal of Psychoanalysis*, 1953, 34, 14.

[30] Jacques Lacan, A tükör-stádium, mint az én funkciójának kialakítója. *Thalassa*, (4) 1994, 2: 5–11. ford.: Erdélyi Ildikó és Füzesséry Éva. 8.

[31] *Seminar II*, 50

[32] A tükör-stádium. 6.

[33] A tükör-stádium. 6.

[34] A tükör-stádium. 8.

[35] Lacan, „Some Reflections on the Ego," *International Journal of Psychoanalysis*, 1953, 34, 12.

[36] Seminar II, 10.

öncsalás forrása, nem lehet egyben ezen öncsalás meghaladásának letéteményese is. *Az én álláspontja nem pusztán „tévedés" vagy „részleges perspektíva", ami korrigálható vagy kiszélesíthető volna, hanem teljes egészében „becsapott, és elvetemült", ha a tudattalan szubjektum igazságát (bármit jelentsen is ez) kell elérni*,[37] *„az igazság máshol van*".[38] Technikai szempontból mindez ahhoz vezet, hogy Lacan elutasítja a „terápiás szövetséget", az én-pszichológusok középponti tételét, akik az analitikus énje és a páciens énjének megfigyelő és egészséges tartománya — azaz, az áttétel és patológia által meg nem zavart tartomány — között kívánnak szövetséget kötni, hogy kiterjesszék és megerősítsék az utóbbit. Csakugyan, a „kúra" nagyjában és egészében a „megfigyelő én" hatáskörének kiterjesztéséből áll. Ám, kérdezi Lacan, „ha az én szintje az, ahol minden ellenállás megjelenik — vagyis, ha az én végig részt vesz a módszeres becsapásban, akkor vajon mi értelme lehetne egy ilyen szövetségnek?"[39] Céljaink szempontjából azt lényeges itt megjegyezni, hogy Lacan én-felfogása monolitikus és teljességgel dialektikamentes. Nem úgy tekinti az én működését, mint ami a racionalizáció és a belátás, az ellenállás és a kíváncsiság, az átejtés és az igazságnak vegyüléke volna. Csak és kizárólag *félreértésként* fogja fel.

Az ént „ortopéd" létezőként fogja fel, amiért ilyen merev és mesterséges egységet kényszerít rá azokra a turbulens mozgásokra, amelyek a szubjektumot saját érzése szerint éltetik",[40] olyan egységet, amely nem kevésbé korlátozó módon varrja magát az „objekt" nyakába is. Végül Lacan azt sugallja, hogy amennyiben valaki a hagyományos pszichoanalízis nyelvét óhajtja használni,

[37] Ami az eldologiasodást illeti, nehéz megérteni, vajon a decentrált szubjektum miért van nagyobb becsben az énnél, amikor a szubjektum is egy hasonlóképpen eldologiasodott kibernetikai „áramkörrel" azonosíttatik. Csakugyan nehéz összeegyeztetni a korai Lacan eldologiasítás-ellenes retorikáját a gépek iránti csodálatával. Ld. *Seminar II*, 79-től..

[38] Seminar II. p. 44, 10.

[39] Az emberek beszélnek az autonom énről, az én egészséges részéről, a megerősítendő egóról, arról az énről mely még nem elég erős, hogy segítségünkre legyen az analízisben, az énről, mely az analitikus szövetségesének szerepét kellene betöltse, melynek az analitikus énjével kellene szövetséget kötnie, satöbbi satöbbi. Látjuk a két ént kéz a kézben, az analitikus énjét és a személyét, mely a valóságban a másiknak alárendelt ebben az úgynevezett szövetségben. A tapasztalatban erre még a leghalványabban sem utal semmi, minthogy épp az ellenkezője megy végbe — az én szintje az, ahol az ellenállás formái megjelennek. Az ember nem győzne csodálkozni, honnan is indulhatnának ki, ha nem ebből az énből." Seminar II, 68. Ld. továbbá Jacques Lacan *The Seminar of Jacques Lacan, Book I.: Freud's Papers on Technique, 1953–1954*, ford. John Forrester, (New York: W. W. Norton & Co.: 1988). 16.

[40] A tükör-stádium, 8. Ahogyan Lacan az egó ortopéd természetét tárgyalja, közel esik Adorno hasonlatához, miszerint a szubjektum protektív héja a rinocérosz páncéljának megfelelője. *Negative Dialectics*, 180.

jobban teszi, ha az így felfogott énre mint „ideális énre”[41] utal, és nem az én-ideálra, jelezvén annak idealizált, grandiózus és mániás karakterét. Manapság ezt a „grandiózus self” Kohuttól származó fogalmával vethetjük egybe.

Az énnek a tárgyhoz való viszonya nem kevésbé nárcisztikus, mint tulajdon létrejötte, amennyiben a tárgyat nem a saját jogán veszi tudomásul, hanem „a nárcisztikus viszonylat rácsain át”.[42] Ez persze nem más, mint pszichoanalitikus szemszögből megfogalmazott megfelelője a reflexió filozófiájával szemben felhozott központi ellenvetésnek. A karteziánus szubjektum a tárgyat tulajdon belső sémái szerint alkotja meg, s a Másikat e sémáktól eloldozva soha nem érheti el. A Lét, mely „velem átellenben áll a reflexió körfolyamatában”, ahogy Manfred Frank mondja, „*az én Létem*” és, a karteziánus hagyomány szerint, e „számomra-való Lét” korántsem lehet „a Lét mint olyan”.[43]

A nehézség ráadásul nem marad meg csupán teoretikus síkon, hanem a gyakorlati életre nézve is számottevő konzekvenciái vannak. *Egy elemzésben, amely, mint látni fogjuk, feltűnően hasonlít Adornoéra, Lacan amellett érvel, hogy az így konstituált tárgy az uralom tárgya, s az ilyen tárgyiasításnak megfelelő tudásforma — amelyet ő projektív jellege miatt „paranoiásnak nevez” — a hatalom egyik alakzata.*[44] Midőn a nárcisztikus én a maga képére — „egomorfikusan” megteremti a tárgyat, a nárcisztikus én ortopéd merevsége átszármazik a tárgyra is; ennek eredményeképpen, az eldologiasított objektum a lehetséges technikai manipuláció tárgyává lesz:

> „Ami az ént és a tárgyat az állandóság, az önazonosság és a szubsztancialitás, egyszóval az entitások vagy ‘dolgok’ attributumaival alkotja meg, végtelenül kiterjeszti az ember világát és hatalmát ... azáltal, hogy tárgyait instrumentális többértékűséggel ruházza fel ...”[45]

Továbbá, a tudásvágyat és a racionalitás gyökereit Lacan a hataloméhségből származtatja: „az az emberre sajátosan jellemző szenvedélyes vágy, hogy tulajdon képmását rányomja a valóságra, a rejtett alapja az akarat racionális meditációinak.”[46] Éppúgy mint Adornónál, az eldologiasított szubjektum és az eldologiasított objektum kölcsönösen önmagukban rejtik egymást, s a megismerés azon formája, amely ezen eldologiasodásnak megfelel, az éppen a technikai kontroll.

---

[41] A tükör-stádium, 3.

[42] Seminar II, 167.

[43] *What is Neostructuralism?* ford. Sabina Wilke and Richard Gray, (Minneapolis: University of Monnesota Press: 1989), 297.

[44] *Seminar II*, 168.

[45] Lacan, „Aggressivity in Psychoanalysis,” 17.

[46] „Aggressivity in Psychoanalysis,” 22.

3. A halálösztön lacani tételezése

Felhozható egy kifogás az ellen, ahogyan Lacan az én genezisét bemutatja. Ez az integrált *imago* „fiktív" és „elidegenítő" szerepével kapcsolatos. Amint láttuk, ezt az imagót, s az általa meghatározott fejlődési irányt azért tartja fiktívnek, mert egysége csupán „virtuális" avagy „elővételezett", *a gyermek létének ténylegesen fragmentált állapotához képest.* De vajon — tehetjük fel a kérdést — miért kellene az idői, azaz a fejlődési dimenziót figyelmen kívül hagyni, s a pillanatnyi töredezett állapotot igazként tételezni? *Miért kellene — más szavakkal — a fragmentációt lényeginek fogni fel?* Lacan a „darabjára széthullott test" állapotát csakugyan lényegi állapotunknak tekinti, s az ettől való bármely eltérést hamisításnak ítéli. *Álláspontom szerint ez az esszencializáció Lacannak az elégtelenség és a töredezettség iránti a priori „hérakleitoszi"* [47] *vonzódására vezethető vissza, s arra, hogy számára minden gyanús, ami a véglegesség, a béke és a szintézis formáit mutatja fel.* Lacan nem egyszerűen csak azt kifogásolja, hogy a gyermek önmagáról alkotott integrált képe a jelenben ténylegesen hamis. Tiltakozása mélyebb gyökérből fakad: ellenez minden jövőbeli integrációt és magát az ént mint etizálót. Lacan ugyanis előnyben részesíti a levést a léttel szemben, s tiltakozik a szintézis ellen, amelyet az eldologiasítással azonosít: „Itt látjuk hát az ént a Levés vibráló folyamatával, a Vágy változataival való lényegi szembenállásában".[48] Hogy egy konkrétabb perspektívából hasonló észrevételt tehessünk, csupán a „tükör" másik két fő teoretikusát, Winnicottot és Kohutot kell idéznünk. Náluk az anya mosolyának integráló élménye korántsem helyezi a gyereket elidegenült mozgáspályára, hanem egy olyan jövő *reményét* nyújtja, amikor nem fog már a gyermeki gyámoltalanság miatti fájdalomtól és félelemtől szenvedni.

Tagadhatatlan persze, hogy Lacan érvelése részben abból a jogos követelményből fakad, hogy Freud radikálisan pesszimista üzenetét, amely szerint „az emberben ott tátong a radikális heteronómia",[49] ne hígítsák fel a túlságosan is harmónia-központú és konformista fejlődéselméletek. Ez alkotja a hiteles mozzanatot az ötvenes évek én-pszichológiájának jól ismert bírálatában. E tekintetben Lacan gondolatvilága a frankfurti iskoláéhoz hasonlít. Ugyanakkor, a szociológiai kérdésen túl a szintézist illetően van még egy elméleti kérdés a terítéken. Látnivaló, hogy Lacan nem tudja lenyelni Freud *makacsul és*

[47] „Aggressivity in Psychoanalysis," 21.

[48] „Some Reflections on the Ego," 9.

[49] Lacan, „Agency of the Letter in the Unconscious," Ecrits, 21.

szándékosan dualisztikus gondolkodását,[50] nevezetesen az Erószt, mely elméletében a másik egyenrangú küzdő fél a „titánok harcában". Mivel célja az, hogy Freudból *csak* a konfliktus, a sötétség és a heterogeneitás mozzanatait őrizze meg, s mivel a szintézissel szemben a priori ellenszenvet táplál, Lacan az 1920-as évekbeli Freud elméleti revízióinak igencsak szelektív olvasatát adja. Szerinte ez *szinte kizárólag a halálösztön beiktatásából áll*. Lacan a *Halálösztön és az életösztönök* soraira összpontosít, s szinte teljesen eltekint *Az ősvalami és az én*-től, a lelki szerkezet hármas modelljétől, valamint az Erósztól. Érvelése szerint a *Halálösztön és az életösztönök* közreadását megelőzően egyfajta „ellen-radikalizáció lépett fel Freud köreiben", és „a tudattalan felfedezésének jelentése", nevezetesen az emberben rejlő radikális heterogeneitás „háttérbe szorult". Ennélfogva, „épp a heterogeneitás visszanyerésének érdekében írta meg Freud a *Halálösztön és az életösztönök*-et, s vezette be a halálösztön fogalmat. Míg a korai írásokban Freud számára a tudattalan volt a tagadás, a sátán kézjegye, most a kései művekben a halálösztön vált ugyanezen kézjeggyé. *Mindemellett Lacan nem veszi észre, hogy a huszas években a ténylegesen újszerű elem nem a halálösztön volt, hanem az Erósz. A halálösztön „in nuce" benne volt Freud gondolkodásában, amióta az entrópikus, feszültség-csökkentő erőt a konstancia-hipotézis formájában a „Tervezet"-ben bevezette.*[51] *Ami a huszas években radikálisan újszerű — mellesleg megkérdezhetjük, vajon Freud miért nem tematizálta ezt korábban — az az életösztön formájában jelentkező entrópia-ellenes erő*. Loewald helyesen mutat rá erre a problémára:

> „Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy éppen az életösztön eszméjének bevezetése (mely az öröm és az örömelv különféle fogalmait átfogta) volt a pszichoanalitikus elmélet valódi és felforgató újítása — olyan újítás, amelyet Freud a későbbiekben nem mellőzhetett többé, jóllehet kevésbé érezte magát meghitt viszonyban vele, mint a halálösztönnel..."[52]

Hogy mennyire képtelen volt Lacan az Erósz fogalmának befogadására, különösképp kiviláglik egy Hyppolite-tal a Szemináriumon folytatott érdekes szóváltásából. Az Erósz freudi doktrinájáját illetően Lacan azzal a sajátos kijelentéssel áll elő, hogy egy olyan természeti erő gondolata, amely „magasabb-rendű, egyre kidolgozottabb és mindinkább integrált formákat" hoz létre, Freud számára „idegen" volt, s „ő nyíltan elutasította azt". Lacan e feltételezett irtózást Freud „orvosi tapasztalatainak" egységes tendenciájára vezeti vissza, ami „lehe-

[50] Például: „Felfogásunk kezdettől fogva dualisztikus, és ma élesebben az, mint valaha, mióta az ellentéteket nem nevezzük már én- és szexuális ösztönöknek, hanem élet- és halálösztönöknek." Sigmund Freud: *A halálösztön és az életösztönök*. Múzsák, Bp. 1991. 93.

[51] Ld. *Freud and Philosophy*, 319.

[52] Ld. Hans Loewald, *Sublimation: Inquiries into Theoretical Psychoanalysis*, (New Haven: Yale University Press: 1988), 30. Ricoeur ugyanezt az észrevételt teszi: „Elég különös módon, Freud jóval finomabban kidolgozta azon csapások koncepcióját, amelyek „az élet tehertételét" jelentik, mint tette azt az örömmel összefüggésben" *Freud and Philosophy*, 322–323.

tővé tette számára, hogy lokalizálja az emberben egy bizonyos fajta szenvedés és betegség, az alapvető konfliktus tartományát". Hyppolite e megfigyelésekkel szemben nyilvánvaló ellenvetést tesz.

> „A Freud által leírt krízist nem vonom kétségbe mindenestül. Ő azonban a halálösztönnel szembeállítja a libidót, s a szervezet olyan tendenciájaként határozza meg azt, hogy más szervezetekkel összeköttetésbe kerüljön, s ezzel fejlődést, integrációt hozzon létre. Így hát, függetlenül attól az eldönthetetlen konfliktustól, amelyről ön beszél, s amely korántsem tette őt derülátóvá az emberi perspektívákat illetően, azért még megtaláljuk nála a libidó fogalmát ... ami az organizmusok mind szélesebb és szélesebb integrációját mondja ki. Freud bár elég szűkszavúan, megfogalmazza ezt magában a szövegben (a *Halálösztön és az életösztönök* szövegében) is."

Röviden, mi van tehát az Erósszal, „amely a világon mindent egybekapcsol"?[53] Lacan a következő választ adja:

> „Az egyesülés tendenciája — az egyesülés Erósza — mindig csak azon ellentétes tendenciához való viszonyában érthető meg, mely megosztottsághoz, szétszakadáshoz, újra-szétszóródáshoz, s legkiváltképp az élettelen matériához vezet. E két erő a szó szoros értelmében elválaszthatatlan. Nincs fogalom, mely kevésbé volna egynemű, mint ez".[54]

Ez az érvelésmenet mindazonáltal nem mutatja ki, hogy Freudnak averziója lett volna a természetben fellelhető szintetikus dinamikával szemben; mindössze azt jelzi, hogy e dinamikának egyenrangú helye van a titánok harcában. Lacan álláspontja szofizmussal terhes: nevezetesen, az Erószt sohasem fogja fel önmagában véve, mint abszolút egységet, csupán a Thanatosszal való konjunkciójában — az integratív dimenzió gondolatát mint olyat diszkreditálja. Fenntartható ugyanakkor, hogy az Erósz létezik, nem abszolút módon ugyan, de *tendenciaként*, az elválasztás tendenciájával együtt s azzal ellentétben, s ez a tendencia az, aminek tudomásulvételét és konceptualizálását Lacan elutasítja. Ehelyett, *abszolutizálja az egység hiányát*, s ezzel bizonyos értelemben maga tagadja meg, hogy a konfliktus teoretikusa legyen, más szóval, maradéktalan győzelmet tulajdonít a Thanatosznak. Freud ezt maga fogalmazza meg *A befejezett és a vég nélküli analízis* című munkájában, amely bizonnyal nem tartozik jelentéktelenebb munkái közé:

> „Az élet jelenségeinek gazdag sokféleségét csupán a két alapösztön: az Erósz és a halálösztön — megegyező vagy egymással szembenálló megnyilvánulásai által, és sohasem egyedül az egyik vagy a másik által magyarázhatjuk".[55]

---

[53] Freud, *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, S. E. Vol. 18. 92.

[54] Seminar II. 79.

[55] S. E. Vol. XXXIII, 243.

Kétségtelen filozófiai pallérozottsága és az abszolút eszme hegeli ideájával szembeni polémiája ellenére Lacan tulajdon, jóllehet ellenkező előjelű abszolutizmusa nyilvánvalóvá lesz abban a tézisben, hogy *amennyiben az Erósz nem létezik abszolút módon, úgy egyáltalán nem is létezik:* megőrzi az abszolutumot mint mércét, még akkor is, ha azt akarja bizonyítani, hogy az nem beteljesíthető.[56]

Hasonlóképpen, mint fentebb kimutattam, Lacan kitart amellett, hogy a tökéletesen egységes, áttetsző és önmaga számára jelenvaló én, illetve a szubjektum teljes decentrációja között a közvetítésre semmiféle lehetőség nincsen; harmadik terminus nem létezik. Elég érdekes módon Hartman, akinek álláspontja gyakorta jóval kifinomultabb, mint ahogyan azt időnként elismerik, igazából a következő, jóval kevésbé monolitikus leírást adja az én jellemzőiről:

> „Az énben hemzsegnek az ellentétek: az énben kezdettől megvan az irányultság az ösztönzőkkel való szembefordulásra, de ugyanakkor egyik fő funkciója, hogy a kielégülés felé terelje őket; azt a színteret alkotja, ahol belátás nyerhető, de egyszersmind a racionalizáció színtere is. Előmozdítja a valóság objektív ismeretét, de ugyanakkor az identifikáció és a szociális alkalmazkodás által fejlődése során átveszi a környezet hagyományos előítéleteit; önnön független céljait követi, de az is jellemző rá, hogy tekintetbe veszi a személyiség egyéb alstruktúráinak kívánalmait stb".[57]

Egy filozofikusabb álláspontról pedig Ricoeur szolgáltatja azokat a megkülönböztetéseket, amelyek az egóról szóló differenciáltabb elképzeléseket lehetővé teszik, azaz „dekonstruálják a hamis *cogito*-t,[58] megőrizvén a freudi elgondolás felforgató jellegét, anélkül, hogy az ego-t mint puszta *félreismerést* bélyegeznék meg. Ricoeur ezután bevezeti az apodikticitás és adekváció közötti husserli különbségtételt. Akként érvel, hogy míg e distinkció rejtetten már benne volt a transzcendentális és empirikus közötti hagyományos filozófiai különbségtevésben, „Freud előtt e két momentumot összekeverték egymással". A pszichoanalízis eljövetele ugyanakkor „éket vert közéjük".[59] Az „apodikticitás" létem megtámadhatatlan mozzanatára utal, amely Descartes szerint le nem tagadható, még ha engem módszeresen és maradéktalanul rászed is egy olyan tökéletesen paranoid és mindenható alak, mint maga a gonosz. Arra a kétségtelen tényre utal, hogy *létezem*, amennyiben gondolkodom, tekintet nélkül arra, hogy e gondolkodás mennyire megtévesztett, ennélfogva azt az

[56] Ld. *Seminar II*, 70-től.

[57] Hartmann, *Theory of the Ego*

[58] „The Question of the Subject" 243.

[59] Ricoeur, „The Question of the Subject" 241–242.

elemet alkotja, mely túléli a naiv cogito bármely dekonstrukcióját.[60] „Az apodikticitás e legyőzhetetlen mozzanata" ugyanakkor „összekeveredhet az adekváció mozzanatával, amelyben én *olyan* vagyok, amilyennek magamat percipiálom".[61] Magamról való tudatom adekvációja, önmagamról való tudásom, már nem tekinthető, enyhén szólva, magától értetődőnek, miután a pszichoanalízis a vágy számtalan fortélyát dokumentálta, s különösen azután, hogy felfedezte a nárcizmust, „az én és önmagunk közötti nagy paravánt".[62] Ellenkezőleg, Freudnak a nyugati racionalitás történetébe való beavatkozása után el kell ismernünk „a lehetőséget, hogy csalódás áldozatai vagyunk" többé-kevésbé „bármely olyan ontikus állításban, amelyet önmagunkról teszünk ...".[63] Ily módon, mind annak apodikticitása, hogy „létezem", mind annak „korlátlan kétségessége", hogy mi is vagyok, „együtt tekintendő".[64]

Lacannal, s a karteziánus hagyománnyal szemben Ricoeur azt vallja, hogy a pszichoanalízis „*a reflexió egyik tudománya*",[65] melynek igényjogosultsága van a naív és ennélfogva illuzórikus *cogito* közvetlenségének, színlelésének és önbecsapásának bírálatában: „Csupán az a cogito, amely keresztülment a pszichoanalízis kritikai próbáján, szabadul meg attól, hogy olyan legyen, mint ahogy a Freud előtti filozófia fogta fel azt a maga naivitásában". Ugyanakkor, Lacannal szemben, s azt mondanám, Freuddal egyetemben Ricoeur kitart amellett, hogy a tudat adekvációja és az én kiterjesztése marad a cél: „a pszichoanalízisnek nem lehet egyéb terápiás ambíciója, mint hogy gyarapítsa a tudatosság területét, s visszaadjon valamit az énnek abból az erőből, amit három nagyhatalmú urának, az ösztön énnek, a felettes énnek és a külső valóságnak átengedett". *Ami az idealista tradícióban „eredet" volt, nevezetesen a „tudatos lény (Bewusst-sein)", az „most feladattá, illetve céllá válik"*. Nos, a naív tudatosság dekonstrukciója, ahelyett hogy mindenestül feladná a tudatosság álláspontját, inkább egy adekvátabb — nem állítom persze, hogy teljesen adekvát — ego-tudatosság megteremtésének folyamatát kezdeményezheti a pszichoanalízis munkája által s a páciens megfigyelő énjével szövetségben: „tudatossá válni

60 Foucault még ezt is megkérdőjelezi Derridával való párbeszédében. Ld. „My Body, This Paper, This Fire", ford. Geoffrey Bennington, *Oxford Literary Review*. 928.

61 „The Question of the Subject" 241.

62 *Freud and Philosophy*, 421.

63 *Freud and Philosophy,* 421.

64 A teljes bekezdést illetően ld. Ricoeur, „The Question of the Subject", 242-től. A teljes diszkussziót ld. továbbá: Ricoeur: *Freud and Philosophy*, 379-től.

65 *Freud and Philosophy*, 422.

(*Bewusstwerden*)" — ez marad a cél, bevégezhetetlen ugyan, de mégiscsak cél.[66] Ricoeur azért tarthatja fenn e pozíciót, mert Lacannal szemben, aki — mint láttuk — az énhez tartozó belső és szisztematikus *félreismerésről* beszél, Ricoeur csupán a cogito „határtalanul kétséges jellegére" utal. Ezáltal, véli, elvben tudhatjuk, hogy mindig csalódás áldozatai lehetünk, de sohasem tudjuk, hogy bármely adott pillanatban milyen mértékben csalódunk.

E különböző megfogalmazásoknak alapvetően eltérő filozófiai kilátásai és gyakorlati konzekvenciái vannak. Mind Ricoeur, mind Lacan elutasítja a „totális reflexió" vagy a „hegeli abszolút eszme" lehetőségét,[67] a pszichoanalitikus forradalom alapján. Hogyan is ne tennék a tudattalan freudi felfedezése után, mely bevezeti „az ösztön elsődlegességét a tudattal és akarattal szemben, kijelöli az ontikus sík elsődlegességét a reflexív síkkal szemben, a *vagyok* prioritását a *gondolkodom*-mal szemben".[68] Csakugyan, mára, az idealizmus kritikája után, nem csupán a pszichoanalízis által, de számos egyébként divergens filozófiai hagyomány révén, a totális reflexió lehetetlensége immár közhellyé lett. Az érdekes kérdés — véleményem szerint — mely a pragmatizmus iránti érdeklődés számottevő megújulását is fellobbantotta, a következő lett: miképp lehetséges hiteles tudás és cselekvés anélkül, hogy valamilyen abszolút kiindulópont hozzáférhető volna?[69]

Lacan ugyanakkor nem utasítja el a másik, hasonlóképpen tarthatatlan álláspontot, nevezetesen, hogy az én mint olyan a rendszeres és totális káprázat állapotában volna. Ricoeur-rel együtt azt kell mondanunk, hogy az ego önbecsapásának mértéke minden adott időpontban „meghatározatlan", s ugyanakkor kitartunk amellett, hogy a tévedés és nem-tévedés közötti különbségtétel még mindig fenntartható. Más szavakkal, abból a tényből, hogy az illúzió lehetősége minduntalan fennáll, nem következik, hogy mindig

---

[66] „The Question of the Subject", 241. Ami az analízisnek, mely elvben végeérhetetlen elfoglaltság, a *praktikus* lezárását illeti, Castoriadis a következő, igencsak sarkalatos észrevételt teszi: „Egyszóval: az abszolut Tudás, a teljességgel tudatos Ego, a maradéktalan fölény délibábja mindig jelenlevő és mindig meghatározó; s akkor is ez a helyzet, ha a világos cselekvés lehetősége adva van, és akkor is, ha az keservesen távol fekszik. 'Az indulatáttétel feloldása'; ha e kifejezést abszolut éretelemben fogjuk fel, úgy állíthatjuk, hogy ez lehetetlen, ahogyan az Ödipusz komplexus feloldása, vagy a gondolatok mindenhatóságáról való lemondás ... De siralmas szofizmus lenne ebből arra következtetni, hogy az indulatáttétel tehát *soha* nem oldható fel *semmilyen lényegesebb mértékben*. Mutatis mutandis ugyanerről van szó a tudat és a tudattalan közötti viszonyt illetően..." Crossroads in the Labyrinth, 108.

[67] *Ld. Freud and Philosophy*, 378–379, Seminar II, 70-től.

[68] „The Question of the Subject", 244.

[69] Ld. Richard Bernstein, *Beyond Objectivism and Relativism: Science, Hermeneutics and Praxis*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press: 1983).

illúzióban leledzünk.[70] Lacant parafrazálva elmondhatjuk, hogy az igazság nem másutt helyezkedik el, mint a totális reflexió és a totális illúzió két egyaránt absztrakt és stabalizálhatatlan alternatívája között.[71]

Ülkei Zoltán fordítása

[70] Descartes persze magáévá tette az elvet, hogy valahányszor egy gondolat megkérdőjelezhető, hamisnak kell tekinteni; más szavakkal, a tévedés lehetőségéből a tévedés ténylegességére következtetett. Ugyanakkor, gyakorta elfelejtik, hogy provizórikusan, *módszertani alapokon* fogadta el, annak kiderítésére, vajon létezik-e egyáltalán olyan tény, mely túléli a módszertani kételkedést. Descartes nem vélte úgy, hogy valahányszor a kétely lehetősége fennáll, a gondolat ténylegesen hamis.

[71] V. ö. Habermas megfigyelésével: „A nyelvi kommunikáció egy olyan teóriájának, mely Benjamin megllapításait a társadalmi fejlődés egy materialista elméletéhez kívánná visszavezetni, Benjamin két tézisét össze kellene egyeztetnie egymással. Arra az állításra gondolok, hogy „az emberi megegyezésnek van egy olyan szférája, ami olyannyira erőszakmentes, hogy teljességgel hozzáférhetetlen az erőszak számára: a „kölcsönös megértés", a nyelv tartománya. Arra a figyelmeztetésre gondolok, hogy „...a vezérfonal mindig is a pesszimizmus, mégpedig teljes mértékben ... és mindenekfelett bizalmatlanság és további bizalmatlanság és még további bizalmatlanság bármiféle kölcsönös egyetértés iránt az osztályok között, a népek között és az egyének között. Az I. G. Farben iránti feltétlen bizalom egyenesen elvezet a Luftwaffe békés kiteljesedéséig." „Walter Benjamin: Conscious-Raising or Rescuing Critique". *Philosophical-Political Profiles*, ford: Frederick G. Lawrence, (Cambridge Mass: MIT Press: 1983) 158–159.

Thalassa **(6) 1995, 1–2: 36–59**

PSZICHOANALÍZIS ÉS MŰVÉSZET

„ÉS ÉN SZABADABB ÉS MEGFOGHATATLANABB VAGYOK MINDEN MADÁRNÁL...” *

Bartók Béla személyiségéről és művészi világképéről

Horgász Csaba

A pszichoanalízis számos klasszikus műelemzésével bizonyította azt a ma már közhelyszerű megállapítását, hogy a valódi alkotóművészet „ősforrása” a művész tudattalanja. A klasszikus freudi elmélet meggyőzően tárta fel a művek manifeszt tartalmát megalapozó tudattalan vágyak és konfliktusok erőjátékait, mindmáig kevéssé alkalmas azonban a műalkotások formai, strukturális jellegzetességeinek értelmezésére. A pszichoanalitikus elmélet fejlődése révén — az én-pszichológia és a tárgykapcsolati elméletek megjelenésével — úgy tűnik, közelebb kerültünk a probléma megoldásához. A műalkotások formaanalízisének igénye először az én-pszichológiában jelentkezett, mely rámutatott az énfunkciók és a művek formaképző elvei közötti szoros összefüggésekre (lásd Noy, 1979). A tudattalan klasszikus, freudi elméletét valló én-pszichológia formaanalízise azonban még nem képes tartalom és forma együttes értelmezésére; nem tud választ adni arra a kérdésre, hogyan vezethető le az ösztönimpulzusok „*káosz*”-ából a műalkotások „*rend*”-je. Ez a „rend” (a műalkotás szerkezeti felépítése, formája) valamely struktúrából eredeztethető; pszichológiai magyarázata a tudattalan *strukturáltságának* hipotézise talaján lehetséges. A „strukturált tudattalan” koncepciója pedig, a belső tárgykapcsolati mátrix hipotézisének bevezetésével, a tárgykapcsolati elméletekben (Kernberg, 1976) jelentkezett. Természetszerűleg következik ebből, hogy szorosabb értelemben

* Köszönetemet fejezem ki Flaskay Gábornak és dr. Szőke Györgynek a dolgozathoz fűzött értékes észrevételeikért.

vett műelemzés (mely a forma analízisét is magában foglalja) csak a tárgykapcsolati elmélet figyelembe vételével lehetséges.[1]
Bár a jelen dolgozat kereteit meghaladja a Bartók-művek elemzése, a Bartók személyiségszerveződését jellemző néhány fontosabb strukturális elem kimutatásával, a fentiekkel összhangban, talán képes néhány, a műelemzést is megalapozó tájékozódási pont felállítására. Ez indokolja, hogy Bartók személyiségének (elhárító mechanizmusainak és internalizált tárgykapcsolatának) *strukturális* összefüggéseire helyezzem a hangsúlyt.[2]

*

A belső tárgykapcsolatok és elhárítások mindenekelőtt valós interakciókból rekonstruálhatók. A pszichoanalitikus megközelítés számára a Bartókról szóló irodalomban egyedülálló Agatha Fassett Bartók amerikai éveiről írott könyve (Fassett, 1960), mely a párbeszédes interakciók valóságos tárháza. Az emigráns Fassett, az egykori magyar zeneakadémista (leánynevén Illyés Ágota), egyike volt Bartók és második felesége, Pásztory Ditta, amerikai segítőtársainak. Fassett igen sokat tett a Bartók-család boldogulásáért az Újvilágban, s az együtt töltött hónapok alatt — különösen az írónő vermonti birtokán, közös nyaralásaik során — intenzív kapcsolat alakult ki közöttük. Fassett mély empátiával figyelte Bartókot, és kifinomult lélektani érzékenységgel közvetítette benyomásait. Kapcsolatuk nem volt problémamentes; a könyv lapjain szinte átsüt a közöttük feszülő, teljesen soha fel nem oldódó, rejtett érzelmi konfliktus. A könyv megírásának fontos motívuma lehetett az elintézetlenül maradt érzések utólagos feldolgozása. Erre azonban az írónőnek csak úgy volt esélye, ha idealizációktól mentes, őszinte képet közvetít a zeneszerzőről, mely szándékát könyve alcímével (az eredeti angol nyelvű kiadásban *címével*) is jelzi: *The Naked Face of Genius* (A zseni leplezetlen arca).

Ezeknek az emocionálisan színezett adatoknak a közzétételével számos olyan összefüggés válik megragadhatóvá, amelyet a Bartóknak szentelt visszaemlékezések „kötelező" idealizációja „elfelejt", tapintatosan elhallgat, vagy egyszerűen nem ismer. mellett, a Fassett-tel való interakciókon keresztül, Bartók belső tárgykapcsolatait *in vivo*, működés közben érhetjük tetten. Így az írónőben keletkező benyomásokat — a pszichoanalitikus terápiában kialakuló viszontáttételhez hasonlóan — a Bartókban végbemenő lelki folyamatok tükörképeként kezelhetjük.

---

[1] Ezt a témát, önálló dolgozat keretében, a későbbiekben szándékozom kifejteni. (A tárgykapcsolati szemlélet irodalmi mű elemzésében való illusztratív alkalmazásához lásd Horgász, 1993.)

[2] A Bartók személyiségével foglalkozó csekély számú tanulmány közül a legátfogóbb kép kialakítására, tudomásom szerint, Pethő Bertalan *Bartók rejtekútja* című könyvében tett kísérletet (Pethő, 1984; az ide vonatkozó irodalmat lásd a könyv jegyzetanyagában). A könyv „Személyiség" című fejezete sokoldalúan ábrázolja Bartók jellemvonásait, és részleteiben ismerteti viselkedési szokásait. Ezért e helyütt mellőzöm Bartók személyiségének leíró, fenomenológiai bemutatását; helyette — hipotetikus módon — személyisége egyes aspektusainak dinamikus, interpretatív elemzésére vállalkozom.

Bartók lelki életében jelentős szerepe volt a primitív elhárításoknak (mint például a védekező célú projektív identifikációnak, a hasításnak, a primitív idealizációnak, a grandiózus fantáziáknak és leértékelésnek), melyek sajátos internalizált tárgykapcsolatával állnak összefüggésben. Ezek felismerése személyisége és művészete számos vonására magyarázatot kínál.[3] A következőkben először az említett elhárítások, majd a feltételezett belső tárgykapcsolat sajátosságainak kimutatására teszek kísérletet, s utalok az egyes művek hátterében álló lehetséges tudattalan meghatározó tényezőkre.

1. Fassett és Bartók — projektív identifikáció

Fassett Bartók iránti attitűdjét zeneakadémista korában, személyes ismeretségüket megelőzően, a túlfűtött idealizáció, csodálat jellemezte:

„*...Bartók tanár úr volt az eszményképe mindnyájunknak, szobra a nagyságnak és mindennek, ami új, felrázó és hitet lobbantó. (...) Nem én voltam az egyetlen, akinek Bartók* mítosz *és* kultusz *volt...*" (18–19, kiemelés az eredetiben).

Sok évvel később, Amerikában, találkozása Bartókkal azonban szinte sokkoló hatású volt számára. A könyv e legelső, kulcsjelenetében — a pszichoterápiák első interjújához hasonlóan — sűrítve, szinte minden fontosabb eleme megtalálható kapcsolatuk jellegének, illetve, általában véve, Bartók legszembetűnőbb vonásainak. Bartók szkizoid elhatárolódását az írónő a következőképpen jellemzi:

„*Zárkózottsága újból megdöbbentett. Most nyugodtan állott, baráti társaság körében, de ebbe a környezetbe sem olvadt bele jobban, mint az utcai járókelők idegen áramába. ...az volt abban a pillanatban az érzésem, hogy Bartók és beszéd-témája valamilyen más síkon mozog, mint a hallgatói. Elszigetelten, magányosan*"(20).

A szobában, ahová Fassett belép, Bartók éppen egy szokatlan formájú kókuszdiót tart a kezében, és nehezen barátkozik meg a gondolattal, hogy a kókuszdió nem felel meg a kókuszdiókról alkotott elképzelésének: „*Hogy volna ez kókuszdió?*" (21). Ekkor, a jövevényt megpillantva, a szokásos udvariassági és bemutatkozási formulákat mellőzve, Fassettet próbálja meggyőzni igazáról:

„*...Bartókot nem zökkentette ki semmilyen bemutatkozás a megkezdett gondolatmenetéből. Hirtelen felém nyújtotta, nem a kezét, hanem a vita tárgyát, hogy nézzem meg. 'Hát maga szerint kókuszdió ez?' — kérdezte*" (21).

A bemutatkozás és a másik iránti szokásos előzékeny érdeklődés megkerülésével, illetve a váratlanul neki szegezett kérdéssel Bartók bizonytalan

[3] Élmény és mű szerves kapcsolatáról maga Bartók mondja a következőket: „*Nem tudok másképen művészeti termékeket elképzelni, mint alkotója határtalan lelkesedésének, elkeseredésének, bánatának, dühének, bosszújának, torzító gúnyjának sarcasmus-ának megnyilatkozását. Azelőtt nem hittem, míg magamon nem tapasztaltam, hogy valakinek művei tulajdonképen életrajznál pontosabban jelölik meg életének nevezetes eseményeit, irányító szenvedélyeit*" (Ifj. Bartók, 1981, 187).

helyzetbe hozza partnerét. Ezzel — nem minden agressziótól mentesen — fölébe kerekedik, és ellenőrzése alá igyekszik vonni. Fassett, meglepetésében, először behódol Bartók tekintélyének:

„*'Nem tudom. Szerintem egy cseppet sem hasonlít kókuszdióra — sokkal simább és nagyobb.' Alig fejeztem be, mindjárt észrevettem, hogy csupán az ő szavait ismételtem*" (21).

Fassett-et Bartók makacs kérdezősködése („*De látott ehhez hasonlót már?*", 21) végül ellenállásra ingerli, és igyekszik helyreállítani a számára egyre kedvezőtlenebbé váló erőviszonyokat:

„*Láttam egyszer egy ilyesvalamit, éppilyen volt, azzal a különbséggel, hogy átalakították egy zordnézésű indiánfővé...*" (21–22).

Bartókot szinte lesújtja Fassett válasza:

„*Erről a tájékoztatásról szívesen lemondtam volna — mondta. Jókedve, vidámsága elillant. Letette a kókuszt a zongorára és elfordult*" (22).

Ez a válasz, az előzővel ellentétben, új stratégiához folyamodik: minthogy Fassett nem akart kötélnek állni, a kontrollt más módon kell megszerezni fölötte — a bűntudatkeltés eszközével. Noha az írónő nem érti, mi rosszat tett, Bartók válaszától mégis nagyon rosszul kezdi érezni magát:

„*Nem sejtette velem megsértődésének az okát, én meg magamtól ugyan rá nem jöttem. (...) Minthogy azonban ez volt vele az első beszélgetésem, és első kudarcom, azt hittem, hogy szentségtörést követtem el, ha nem szándékosan, hát legalábbis jóvátehetetlen gondatlanságból és tapintatlanságból, és rettenetesen rosszul éreztem magam*" (22).

Ebben a kis epizódban Bartók kommunikációját a projektív identifikáció jellemzi: partnerét igyekszik erőszakosan kontrollja alatt tartani, én-idegen érzéseket keltve benne. Mint Fassett megjegyzi:

„*Valójában sosem tudtam védekezni az ellen a csipkelődő szokása ellen, hogy olyan látszatba keverjen, ami nem volt a sajátom*" (81).

A védekezésként alkalmazott projektív identifikáció célja a belső rossztól való megszabadulás, oly módon, hogy az egyén kivetíti magából és partnerét a vele való azonosulásra készteti. Ez az, amitől Fassett is szenved, miközben Bartók átélheti saját „jóságát" és élvezi a helyzetet.[4]

Minthogy ez a fajta kontrollra törekvés a partnert korlátozza szabadságában, egy szimmetrikus kapcsolatban, érthető módon, ellenállást kelt. Úgy tűnik, Fassett-tel is hasonló dolog történt: érezteti az olvasóval, hogy Bartók ellentmondást nem tűrő viselkedését nem mindig tartja igazságosnak, és, noha a Bartók iránti tisztelet visszatartja a nyílt konfrontációtól, nem tudja megállni, hogy utólag, a nyilvánosság bevonásával vegyen elégtételt. A következő interakció szépen illusztrálja a közöttük zajló látens játszmát, ami természetesen mindig a baráti jóindulat és kölcsönös tisztelet keretei között marad. A „csipkelődés"

[4] Hozzá kell tennünk, hogy ezek az egyedi projektív identifikációk nem hoznak tartós megoldást, mert a belső tárgystruktúra, a hozzá tartozó affektusokkal, folyamatosan újra termeli a feszültségeket, ami újabb projektív identifikációkat tesz szükségessé.

mélyén azonban valódi nézetkülönbségek rejlenek.

Miután Fassett a Bartók-házaspárt vermont-i nyaralójába fogadta, egy alkalommal Bartók a következő kérdést szegezte neki:

„*Hogy lehet az — kérdi —, hogy a maga házából hiányzik egy ilyen fontos dolog, mint a hollandi kemence*" (117).

A kérdésből érezzük a számonkérő élt s a rejtett bírálatot, miszerint a házigazda értékrendszerével baj van, ha ezt az alapvető tartozékot, a „hollandi kemencét" elmulasztotta beszerezni. Fassett ösztönösen érzi a Bartók kérdéséből áradó, nyomásként ránehezedő ítéletet (projektív identifikációt) melyben egy rávetített negatív énképpel *kell* szembesülnie, és válaszában „virágnyelven" érezteti a zeneszerzővel, hogy ezt a nyomást visszautasítja, „lázad" ellene:

„*Hát — mondtam —, ez aránylag új ház, olyan ember építette, aki* fellázadt *a vermont-i farmerek hagyományos építkezési stílusa ... ellen; úgyszólván* dacból *építette így a házát*" (117, kiemelés tőlem).

De Bartók sem hagyja annyiban a dolgot, és újfent indulatosan reagál:

„*Dacból! — kapott Bartók a szóba, mintha labda lett volna, amit hozzávágtam. — Csak a bolond szakítana dacból a múlttal*" (117).

Itt már kvázi „bolondnak" nevezi vitapartnerét. Az idézetben szereplő „labda" szép metafórája az interakcióban oda-vissza áramló, agresszív színezetű projektumoknak.

A könyv tanusága szerint ezekből a vitákból végül mindig Bartók került ki győztesen, jó adag indulatot hagyva az írónőben, amit ő aztán elfojtott. Véleményem szerint éppen ez, az „elfojtott visszatérése", az indulatok utólagos feldolgozásának vágya a könyv megírásának legfontosabb indítéka:

„*Igen, máig is bánt, hogy nem mondhattam el Bartóknak mindent...*" — írja Fassett (132).

Fassett tudattalan nehezítelése, mely feltehetően fontos szerepet játszott könyvének megformálásában, pszichológiai elemzésünk számára azzal az előnnyel jár, hogy a könyvben Bartók személyiségének azon aspektusai kaphattak hangsúlyt, amelyek feltehetően élő kommunikációit is jellemezték.[5] Ennek domináns vonása a környezet — projektív identifikációval történő — kontrollálására való törekvése. A projektív identifikáció használata Bartók fontos személyiségvonása, ezt vesszük szemügyre közelebbről a következő részben.

2. Szkizoid elzárkózás

A projektív identifikáció a borderline személyiségszerveződés egyik tipikus elhárító mechanizmusa (Kernberg, 1990). Ennek túlzott alkalmazása számos negatív következménnyel jár. Mivel a projekció következtében a belső rossz

[5] Fassett gyakorlatilag figyelmen kívül hagyja Bartók közéleti és zeneszerzői tevékenységét, és szinte kizárólag emberi megnyilvánulásaira koncentrál.

tárgyak a környezet tárgyaiba vetülnek, az egyén paranoid (üldöztetéses) szorongást él át; az őt körülvevő emberekben rosszindulatot és ellenségességet feltételez, amit vagy elkerül, vagy ha ez nem lehetséges, igyekszik kontrollja alatt tartani (Klein, 1975).[6]

Ez a modell részleges magyarázatot kínál Bartók szkizoid, emberkerülő és távolságtartó magatartására, amelyet Fassett, többek között a következőképpen jellemez:

„*Nagyon nehéz volna számot adnom arról, hogy a barátaim megérkezéséig eltelt néhány nap alatt milyen észrevehetetlen fokozatokban vonult vissza önmagába, de mire megjöttek, addigra olyan tökéletesen visszahúzódott, akár a teknősbéka a házába, melyet száz évig növelt. Nemcsak hogy a problémákat nem beszélte meg a látogatókkal, hanem egyáltalában elzárkózott minden beszélgetés elől. (...) Ha egyszer-egyszer lejött a közös ebédre, nem vett tudomást senkiről, csak épp egy merev főbiccentéssel jelzett valami köszönésfélét, de azt is úgy, mint a vakember, aki nem tudja, hogy emberekkel zsúfolt terem előtt, vagy üres szobában hajlik-e meg*" (177).

Bartók elzárkózását az emberek elől egy másik, ezzel összefüggő szempontból is megfogalmazhatjuk. A következő idézetek jól illusztrálják gondolkodásának és szándékainak befolyásolhatatlan öntörvényűségét, zártságát:

„*Most már igazán abbahagyta, szokása szerint hirtelen lezárva a témát, s nem lehetett folytatni a beszélgetést. Az ilyen kérdésekre, amilyen az enyém volt, csupán azért válaszolt, mert történetesen éppen kedve kerekedett hangosan gondolkozva kifejteni a maga választotta tárgyat. Sosem áltattam magam, hogy bizalmába vett. Tisztán láttam, hogy engem csupán az önmagával folytatott társalgásba kapcsolt be, s kérdéseim nyilvánvalóan ostobán és bosszantóan érintették, mihelyt eltértek az ő gondolatainak az irányától, s mihelyt hangosan gondolkozó kedve elmúlt. Attól kezdve, hogy a gondolataitól eltérítették, a továbbiakban már zavarták a magányát, hová oly határozottsággal vonult vissza, mintha csak bevágta volna az ajtót a látogatója előtt*" (194).

Ez a merev befolyásolhatatlanság az egészen ártalmatlan- és a partner számára

[6] A projektív identifikáció infantilis eredetéből következik, hogy mindenekelőtt nonverbális kommunikációs technika, ami temészetszerűleg felhasználja a hangadáshoz kötött metakommunikációt (hanglejtés, beszédritmus, hanghordozás, stb.) is. Egyenes út vezet innen a zenei kifejezésmódhoz! Könnyen lehet, hogy a zene arra is alkalmas, hogy a preverbális kommunikáció hangadáshoz kötött megnyilvánulásait, átalakított módon, magába építse (talán éppen ezen alapul?), és ezzel a projektív identifikáció egyik kommunikációs közegévé váljon! A kellemes zene kellemes állapotokat közvetít, a kellemetlen negatív hatásokat kelt, és ezen keresztül kommunikál. A zenén keresztül így a zene megalkotójának belső tartalmai projiciálódnak a befogadóba, aki azután ezekkel az állapotokkal azonosul. (Projektív identifikációval nemcsak negatív, hanem pozitív állapotok is kommunikálhatók.) Bartók — Fassett tanúsága szerint — már kora gyermekkorában képes volt jó és rossz belső állapotainak zenén keresztül történő kommunikációjára: „*...gondolatban követtem őt beteges kora gyermekségétől fogva; láttam, hogy igyekszik anyjának kedvében járni, hogyan csodáltatja meg vele korai zongora-kísérleteit, azokat a bájos kis dallamokat, amelyek oly nagyon gyönyörködtették az édesanyját, s azokat a kevésbé bájosakat, amelyek egy cseppet sem gyönyörködtették, s amelyekről teljes tekintélyének latbavetésével igyekezett leszoktatni, de többnyire eredménytelenül*" (139).

teljesen közömbös mindennapi élethelyzetekre is kiterjed, ami agresszív, kontrolláló aspektusa hátterében elhárító, *védekező* jellegét nyomatékosítja. Ez derül ki az alábbi humoros epizódból:

„*Az étvágya gyenge volt, és válogatós. Sokáig habozott, mielőtt valamilyen ételbe belekóstolt volna. Mindig arra a fürdőzőre emlékeztetett, aki erőt próbál gyűjteni, hogy a hideg vízbe ugorjék.*

Egyszer, amikor rajtakapott, hogy figyelem készülődését, meg is jegyeztem:

— Bizonyára olyan pontos elképzelései vannak az ételek ízéről, hogy fél megkóstolni, hátha nem elégíti ki a várakozását.

— Ne legyen olyan goromba korán reggel — mondta enyhe mosollyal. — Inkább azt árulja el, ha tudja, hogy kell csinálni a szilvalekvárost gombócot. (...)

— Akarja, hogy ma estére az legyen?

— Estére! — kiáltotta teljesen megbotránkozva. — Dehogy akarom ma estére! Ilyen rövid idő nem elég ahhoz, hogy megjöjjön hozzá a kedvem. Lássuk csak, ma van hétfő, ugye? Hát, mondjuk, csinálja meg csütörtök estére. Addig épp elég időm lesz, hogy olyan hangulatba kerüljek, amelyben a legteljesebben tudom élvezni" (123–124).

Bartók elhatárolódó viselkedését itt is paranoid szorongásai magyarázhatják. Ugyanis, ha Fassett nyomban megcsinálná a gombócot, ezzel a helyzet kontrollját is a kezébe venné (tőle függ, mit eszik Bartók), ami azzal járna Bartók számára, hogy valaki más hatalmába kerül, és elveszíti függetlenségét. Az idő kitolásával azonban visszaszerzi a kontrollt (ő mondja meg, mikor és mit akar enni). Fassett másutt így jellemzi a Bartókot körülvevő metakommunikációs „páncélt":

„*Arca újból a márványszobor mozdulatlanságát vette fel, de olyan szoborét, melynek fáradhatatlanul mozognak a szemei, s minduntalan kész arra, hogy bármilyen tolakodó és választ sürgető emberi közeledést visszautasítson*" (116).

Az effajta alkalmazkodási nehézség, klinikai szempontból, a nárcisztikus személyiség-rendellenesség körébe tartozik (Kernberg, 1990). Mint ismeretes, a nárcizmus paradoxona éppen az, hogy a grandiózus self fantáziája sérült énképet kompenzál; az önfelnagyítás mögött komoly önértékelési problémák rejlenek. A grandiózus fantáziák azonban csak úgy tarthatók fenn, ha az őket veszélyeztető — a realitással konfrontáló — külvilági hatások kirekesztődnek. Ez újabb magyarázatot kínál Bartók zárkózottságára és „diszkurzív" (Pethő, 1984) kommunikációjára.[7] Ez az attitüd komoly nehézségeket okozhatott a zeneszerzőnek a társasági élet szabályainak elsajátításában, ami — Fassett idézi szavait — feleségének is gondot okozott:

„*Mindig bámulatba ejt, hogy mennyire fogalma sincs a hétköznapi társalgásról. (...) S gondold csak meg, mily sokat kell magyarázkodnom az embereknek, akik személyes sértésnek fogják fel az ő személytelen beszélgetését!*" (120–121).

A személytelenség — védekezés, és nem az érzelmi sekélyesség vagy sivárság jele. Ellenkezőleg: olyan fájdalmas (traumatikus) tapasztalatvilágot sejtet,

[7] Bartók grandiózus fantáziáinak pszichogenezisére vonatkozó elképzeléseimet a dolgozat utolsó részében tárgyalom.

melyről beszélni nem lehet,[8] és elviselni is csak különböző elhárító intézkedések mozgósításával lehet. Erről megint csak Pásztory Ditta lebbenti fel a fátylat, amikor Fassettnek a kókuszdió-jelenet kapcsán hozzá intézett mentegetőzésére — „*De fogalmam sincs, mi rosszat mondhattam*" (22) — így válaszol:

„*Nem volt abban semmi rossz..., csak épp hogy rosszabb már nem is lehetett. Mert ugyan honnan is tudhattad volna, hogy ártatlan megjegyzésed mily sok érzékeny pontján sérti meg. Az amerikai indiánok, tudod, régóta fájnak Bélának. Ő mindig azokkal érez együtt, akikkel igazságtalanul bánnak. Az a díszes kókusz-fej, amit emlegettél, az ő szemében az indiánok megalázottságának és szenvedésének a jelképe volt. Ráadásul pedig gyűlöl mindent, ami a természetet eltorzítja*" (22).

3. Hasítás

Az utóbbi idézetben Bartók közismert természetszeretete sajátos összefüggésben jelentkezik: elválaszthatatlanul összefonódik a megalázottakkal és szenvedőkkel való mély együttérzésével, akik számára éppúgy a legnagyobb tiszteletet követeli, mint a természet számára. Ez az együttérzés, mint jeleztem, Bartók saját traumatikus élményvilágára utaló személyes érintettségét jelzi, a természet iránti odaadása, a természet *idealizációja* pedig a trauma elhárításának egyik eszköze (vö. Kernberg, 1990). Idealizáció azonban nem létezik önmagában; mellette, lehasított módon, mindig fellelhető az ellentétes tendencia, a gyűlölet és leértékelés. Nem hiányzik ez Bartók személyiségéből sem. Világképében erős indulati töltéssel, élesen elkülönül egymástól a természet és természetes mértéktelenül odaadó csodálata, és a művi és természetellenes szenvedélyes gyűlölete. Megalkuvás és kompromisszumok nélkül hódol a Természet előtt, és esküdt ellensége mindannak, ami ezzel az idealizált világgal, szerinte, összeférhetetlen.

Az ideális és leértékelt közötti hasítás Bartók személyiségének általánosan jellemző elhárító mechanizmusa. Ez nyilvánult meg emberi kapcsolataiban is, ahol csak a tiszta, egyértelmű végleteket — a jót és rosszat — ismerte. Bartók Menuhinhoz fűződő kapcsolatáról írja Fassett:

„*...Bartók a mindennapi életében vagy erős vonzalmat vagy teljes közönyösséget mutatott, s a kettő között semmit sem. Persze, tudott szenvedélyesen gyűlölni is, de gyűlöletét visszafojtotta és azok ellen a csaknem jelképes alakok ellen fordította, akiket a gonoszság elemeinek tartott, s indulatának hevességét cseppet sem módosította, akár a rég múlt történelemben éltek azok az alakok, akár most, a mi időnkben főzték ki ártó, romboló praktikáikat*" (288).

Az érzések *hasítása* Bartók újabb domináns személyiségvonása. A hasítás dinamikája, defenzív funkciója az egymásról lehasított tárgykapcsolatok (az

[8] Ez a traumatikus élményvilág azért sem verbalizálható, mert preverbális eredetű és a „test nyelvén beszél" (a különböző pszichoszomatikus betegségekben, majd később — zenéjében), ennélfogva a tudatosság számára kevésbé hozzáférhető.

idealizált- és a leértékelt tárgyhoz fűződő viszony) közelebbi szemügyre vételével válhat világosabbá.

4. Idealizáció

4. 1. A paraszti kultúra idealizációja

Természet és paraszti kultúra szinte szinonímák voltak Bartók szótárában; felfogása szerint a népi a természetibe mint lételemébe ágyazódik bele. A könyv hatodik fejezetében, amikor Bartók birtokba veszi új lakásukat, melyet a nők már előkészítettek számára, néhány színes magyar hímzésre lesz figyelmes, amelyeket Fassett és Ditta akasztott a falra:

„*Ezt azonban kimosták! — jegyezte meg csalódottan. — Milyen kár! Minden szagot kimostak belőle! Ha nem mostátok volna ki, pontosan meg tudnám mondani, hogy hová valók, még tán a falu nevét is felidézné. (...) — Az ilyen dolgokat nagy tisztelettel kellene kezelni, mint az ereklyéket. Amit ti piszoknak mondtok, az régiségük patinája*" (76).

Bartók csaknem úgy viszonyul a népművészet e tárgyaihoz, mint a gyermek „átmeneti tárgyához" (Winnicott, 1973); nem szabad megváltozniuk (tilos kimosni őket!), mert akkor elveszítik azonosságukat, és a gyermek tárgyvesztést él át.

Winnicott (1973) kimutatta, hogy ezek az átmeneti tárgyak valójában az anya (végső soron az anyai mell) helyettesítői, melyek (a kisgyermekkorban) egyszerre külsők, valóságosak, ugyanakkor „belsők", vagyis a gyermeki fantázia projektumainak hordozói. Szerepük a jó anya erős, teherbíró fantáziája (a jó belső tárgy) kialakulásának és megszilárdulásának elősegítése.

Ez alapján feltételezhető, hogy a népi hímzés nemcsak Magyarországot képviselte Bartók számára, hanem magát a családi otthont, s egészen édesanyjáig vezet bennünket. A népi kultúra idealizálása és Bartók rajongása a természeti iránt, végső soron, a „jó anya" (az anya ideális aspektusa) iránti odaadását jelképezi.

Bartók fantáziájában a népi és az ideális anyai közötti elválaszthatatlanul szoros kapcsolatot a legmeggyőzőbben az alábbi — Fassett házvezetőnőjének kenyérsütésére adott reakciójaként elhangzott — gondolatmenete illusztrálja:

„*Maguk tehát így sütnek kenyeret — mondta, közelebb lépve az asztalhoz. — Hideg porcelántálban, hideg fémkanállal, a délután kellős közepén. Nem csuda, ha a maguk kotyvalékjai semmihez sem hasonlítanak, ami megérdemli a kenyér nevét. (...) Elsősorban is — kezdte, minden szavát külön hangsúlyozva* — hajnalban *kell sütni, hajnalban, amikor az éjszakáról maradt sötétség összevegyül a kelő nap fényével, s olyan konyhában, amely nem hideg a porcelán és zománcos edényektől, mint a kórház. Igen, a konyha félsötétjében és félvilágosában, az állott meleg úszkáló illatában, s mély, hosszú fateknőben, fateknőben, nem porcelánban, fában — hangsúlyozta —, mert annak az anyaga rokonabb a testünkével. A teknőnek mélynek kell lennie, s elég hosszúnak ahhoz, hogy elférjen egyik végében a felhalmozott liszt, a másikban pedig az erjedő, kelő, mozgó, eleven kovász sötét tava, mely*

telve van élesztő csírákkal, s amelybe mindig tesznek egy morzsányit a legutóbbi kenyér tésztájából, hogy a kenyérsütés sok évszázados lánca meg ne szakadjon, *azután dagasztják, míg duzzadó, lágyan lélegző tésztaheggyé nő, de nem fémszerszámmal, hanem* asszonykézzel, amelynek életadó melege beleáramlik a mi mindennapi kenyerünkbe" (135, kiemelés tőlem).

Ditta ehhez a következő megjegyzést fűzte:

„Ó, igen – mondta –, otthon mindig a kora reggeli órákban kellett kenyeret sütnünk. Így volt az édesanyja házában, s ő természetesen nem is tudta másként elképzelni sem" (136).

Itt egyrészt ismét kiemelendő a kenyérsütés folytonosságának fontossága Bartók számára (ami megintcsak a tárgyvesztés lehetőségének elhárítását jelenti), másrészt, a kenyérsütés „rituális" idealizációja — az „asszonykéz életadó melegének" közvetítő láncszemén keresztül — az anyai funkció idealizálásának áttételes kifejeződése.

A természet és népi effajta idealizációja azonban még ennél is tovább megy. Bartók természet erőiben való hite — mely szinte panteisztikus világszemléletté nemesedik benne — mélyén az anya jó aspektusának szinte varázserővel, omnipotens hatalommal való felruházása rejlik. Kedvenc ételével, a dióskaláccsal kapcsolatban mondja a következőket:

„*Családom titkos receptje..., szájról szájra hagyományozódik, mint a népdalok, nemzedékeken át. (...) Nagyon értékes. (...) Csodálatos erő fejlődik ki benne, mint az óborban, és varázsereje van, mint az idegerősítőnek, az orvosságnak, a bájitalnak*" (249–250).

Ami a népzene Bartók életében betöltött gyógyító, reparatív (a jóvátételt célzó) belső tárgy funkciójával bíró szerepét illeti, ebbe az összefüggésbe illeszkedik a dal hatalmáról szóló fantáziája, amit súlyos betegsége idején, mágikus-omnipotens módon, még a modern orvostudomány „áldásaival" is szembeállít:

„*Mennyire megértem azokat az embereket, akik a természet közvetlen közelségében, az úgynevezett civilizációtól, meg az orvosok és a kórházak nagyon is kérdéses áldásaitól távol élik le az életüket, s mind a mai napig megőrizték a gyógyító dalos szertartásokba vetett hitüket. (...) Többnyire* asszonyok *éneklik, igéző, titokzatos, monoton hangon, ami oly erőt sugároz az emberbe, hogy talpra áll tőle. Most mindjárt kedvem volna kipróbálni azoknak a daloknak a varázshatalmát. Boldogabban tűrném, mint bármilyen más kúrát...*" (318-319, kiemelés tőlem).

Bartók személyiségében a természet- és a paraszti kultúra (mindenekelőtt a népdalok) szeretete mögött egy omnipotens hatalommal felruházott, ideális belső tárgy projektív fantáziája rejlik.

4. 2. A jó anya

Bartók minden alkalmat megragadott, hogy Fassett szemére vesse, ha „mesterséges" életkörülményeket vagy „városi elpuhultságot" fedezett fel nála. Ezt láttuk a „kókusz-fejes" epizódban, a „hollandi kemencéről" folyó vitában, vala-

mint a „hímzések kimosása" és a „kenyérsütés" esetében. Hasonló ok révén fordul Bartók Fassett ellen a következő történetben is:

Fassett vermonti szomszédja, Gonzalesné, váratlanul azzal állított be Fassetthez, hogy az ura beteg, munkaképtelen, és Fassettnek meg *kell* vennie a földjüket. Bár az írónőnek ez nem állt módjában, Bartók, Fassett érveit teljességgel figyelmen kívül hagyva, mindenáron igyekezte rábeszélni az üzletre, és minden elfogultságával a parasztasszony mellé állt:

„*Nem érti, hogy mint mond? – fordult felém Bartók, minden szavát külön hangsúlyozva. – Miért nem figyel rá legalább? Jó földet kínál magának a rossz földje helyett*" (147).

Fassett nem állt rá az alkura, és Bartók megsértődött.

Egy későbbi kirándulásuk alkalmával, véletlenül tévedtek Gonzalesné földjére, aki szívélyesen fogadta őket. Bartók mély tisztelettel közeledett a parasztasszonyhoz, ami Fassettet egy hasonló, de ellentétes előjelű történetre emlékeztette:

„*...oly mélyen hajolt rá a kezére, hogy eszembe juttatta azt a nemrég felidézett esetét, amikor Magyarország egyik leggazdagabb és legelőkelőbb grófjának fogadó estélyére volt hivatalos.*

'Elmentem — mondta —, mert régóta szerettem volna látni palotája belsejét és műkincseit. De ahogy beléptem az óriási hallba..., s megláttam a grófnőt a fogadásra felvonulók hosszú sora élén, meg a vendégek szertartásos, mély hajlongásait és kézcsókjait, az érdeklődésem alább szállt. (...) Eldobtam a meghívómat, egy vörös plüss függöny mögé lopóztam, onnan kedvemre nézelődhettem, s nem kellett alávetnem magam a mindenféle nevetnivaló tökéletlenségnek.'

Itt azonban, a kis csupasz vermont-i paraszтház küszöbén meghajlott önként, ünnepélyes, szertartásos mozdulattal — és ha nem csókolta meg Gonzalesné kezét, hát nem sok híja volt" (163).

A grófnő és a parasztasszony Bartókban teljesen ellentétes érzelmeket ébresztett, melyben ismét hasítása tanúi vagyunk: a grófnőt leértékeli, a parasztasszonyt idealizálja. Elfogultsága egészen odáig megy, hogy szinte udvarol Gonzalesnének:

„*...egyszer magának is sétálgatnia kellene az erdőben. Szívesen vezetném, s bizonyosan tudom, hogy nem bánná meg.*" (164) Vagy később: „*Bartók újra leült, s egyik csésze írót a másik után itta, nagy darabokat tört hozzá a máléból, meg a száraz, savanykás kenyérből, amelyet jó vastagon megvajazott. (...) Nagyszerű lakoma — mondta Bartók Gonzalesnénak. — Nem emlékszem, hogy valaha is ettem ilyen jót. De még jobban esnék, ha leülne és enne velem*" (165).

Majd kicsivel később, a ház urának, Gonzalesnek a megérkezésekor — nem úgy, mint láttuk, mint a Fassett-tel való megismerkedése során — a legteljesebb nyitottsággal, figyelemmel és jóindulattal fordult a gazda felé, akit azelőtt sohasem látott:

„*Magának van itt a legszebben gondozott földje. Régóta nem láttam ilyen szépet.*

— Örvendek, ha tetszik — válaszolta [a gazda]*, s elpirult, hogy megdícsérték élete munkáját.*

— Ha tudná, mily nagy öröm nekem ily tökéletes földet látni! Büszke lehet rá" (166).

Nem kerülheti el figyelmünket Bartók e gesztusában a parasztok iránt érzett, mélyről fakadó, odaadó szeretete és feltétel nélküli elfogadása, melyben egy újabb elhárító mechanizmusra, az *idealizációra* ismerünk (Kernberg, 1990). Ditta már jól ismeri Bartóknak ezt az arcát, és eredetére is tudja a választ:

„*Nagyon örülök, hogy végre ilyennek is láttad*" — mondja Fassettnek. „*Nekem is jót tett. Ilyen azok irányában, akiket csodál, tisztel, s akikben tökéletesen megbízik. Nehezen tudnám megmondani, hogy mi váltja ki belőle ezt az érzést. Nem hírnév, pénz, még csak nem is a nagy teljesítmények. (...) Ez a Gonzalesné! Valahogy Béla anyjára emlékeztetett, vagy inkább* a Béla magatartása emlékeztetett arra a kapcsolatra, ami közte és anyja között volt — *az a teljes nyíltság, az az igyekezet, hogy kedvében járjon. Szeretném tudni, vajon tudatosan törekedett-e erre, vagy csak rábízta magát az érzéseire, hogy ragadják magukkal, ahogy akarják*" (167–169, kiemelés tőlem).

Mindez erősíti feltételezésünket, mely szerint az idealizálás eredetileg édesanyjára irányul, és ezt őróla viszi át a parasztokra. Minthogy Bartók tudattalan fantáziavilágában az idealizált anya, természet, parasztság és népzene szerves folytatásai egymásnak, a bartóki zene gyökerét alkotó népzenei ihletés az „ideális jó tárgy" zenéjébe való beépülését reprezentálja. A bartóki „tiszta forrás" mélylélektani értelme tehát az anya-gyerek kapcsolatból eredő idealizált jó belső tárgy-, közelebbről az idealizált anyamell fantáziája. Ezt az idézett passzusok számos *orális* vonatkozása is alátámasztja: a kenyér, a dióskalács, maga az éneklés — és végül, ilyen közvetlen utalás maga a „tiszta *forrás*" is, amiből a szarvasok *isznak*. Ez a „forrás" tölti fel Bartókot (és hallgatóit) kimeríthetetlen jósággal, tisztasággal, egészséggel és a rossz legyőzéséhez szükséges varázserővel.

5. Agresszió és leértékelés

A pszichoanalitikus tapasztalat feltárta, hogy az idealizáció és a vele együtt járó hasítás funkciója a jó tárgy védelme. A tárgy jó- és rossz aspektusának egymástól való éles elhatárolása és külön tartása, valamint a jó tárgy idealizációja, azt a célt szolgálja, hogy ezáltal elkerülhető legyen a tárgy — felé irányuló agresszív impulzusok következtében bekövetkező — fantáziabeli elpusztítása (Klein, 1975; Segal, 1973). És valóban, a rendelkezésre álló források (elsősorban a családi levelezés) alapján, édesanyja tanúsága szerint, Bartók ritkán mutatott nyílt agressziót szerettei (anyja és az anya helyettesítői) irányába, ezeket az impulzusait lehasította:

„*...minden iskolában kivívta tanárai szeretetét, mert szorgalmas és jómagaviseletű fiú volt. Nekem sem okozott sohasem bánatot magaviseletével (...) annyira szeretett, hogy nem esett nehezére a szótfogadás*" (ifj. Bartók, 1981, 316).

Ez az agresszió mentesség már önmagában is elgondolkodtató. Valószínűtlen, hogy egy egészséges gyermek semmiféle agressziót ne mutatna anyja (vagy annak helyettesítői) iránt, akivel a legszorosabban együtt él, és akitől óhatatlanul

a legkülönfélébb frusztrációk érik.[9] Ez az agresszív impulzusok lehasítását és elfojtását — az egészséges fejlődésmenettől való eltérülést valószínűsíti.

Annál érdekesebb, hogy Fassett mégis „rajtakapta" Bartókot egy — többszörös áttételekkel megnyilvánuló — sajátos, agresszív fantáziáján, ami rávilágít, hogy az idealizáció hátterében, Bartók tudattalan fantáziavilágában, valójában lehasadt, tudattalan agressziók rejlenek:

Egy alkalommal Fassett vermonti nyaralójába német vendégek (Fassett zenész ismerősei) érkeztek. Bartók — anélkül, hogy magyarázatot adott volna viselkedésére — teljesen elzárkózott a velük való érintkezés elől. Elutazásuk előtt (talán épp annak örömére) azonban, mégis részt vett a számukra szervezett közös kiránduláson.

Az egyre járhatatlanabbá váló terepen a vendégek egy ponton túl már nem tudták követni a mindvégig kitartó Bartókot és társait, és a társaság két részre szakadt. Bartók kárörvendő diadalt érzett, hogy az elemózsiás kosár velük maradt:

„*Nagyon örvendenék, ha mindent kockáztatva visszajönnének a részükért, s végül egy falat ételt sem találnának, csak üres kosarat*" (180).

Itt Bartók orális agressziója — mohósága, irigysége — lepleződik le. Fantáziájában a vendégek „el akarják enni előle az ételt", de ő túljár az eszükön, és minden az övé lesz.

Ditta neheztelésére „udvariatlansága" miatt a következő kis történettel válaszol:

„*De mielőtt tovább korholnál..., emlékezzél vissza, hogy régen volt valaki, aki a mi Péterünknek mesét szokott mondani, amikor még kisfiú volt, egy másik kisfiúról, akit 'a jó Lacikának' hívtak, meséi minden elképzelhető alkalomra a legmagasabb erkölcsi elveket világították meg. És egyszer, egy ilyen mese végeztével, miután a szépen alkalmazott erkölcsi tanulság is elhangzott, s leereszkedett az a bizonyos szokásos csend, mely lehetővé tette a nevelő hatás befogadását, Péter hirtelen megtörte a csendet, és így szólt: 'Most én mondok el neked egy történetet a jó Lacikáról'. El is kezdte mindjárt. 'Volt egyszer, hol nem volt, volt egyszer egy jó Lacika', így kezdődött minden történet, 's egyszer, amikor sok-sok vendég jött ebédre, és már mindnyájan leültek az ebédlőszoba asztalához, ez a jó Lacika gyorsan felmászott a pohárszekrény tetejére, és mindenki levesébe belepisilt. úgy bizony.' S Péter nem felejtette el hozzáfűzni az erkölcsi tanulságot: 'mert ő jó Lacika volt'. Hát, én hátrányban vagyok, mert a vendégek elmentek, meg aztán itt nem tudok pohárszék tetejére felmászni; van azonban elég magas fa körülöttünk*" (180).

Ditta megjegyzéséből kiderül, kiről is van szó valójában:

„*Tudod, ki volt az a valaki, aki a jó Lacika történeteit mondta Péternek? Béla édesanyja. S látod, mily gondosan kihagyta a nevét még a Péter meséjéből is? Mert Péter bizony így kezdte: 'Most, nagyanyám, én mondok egy mesét a jó Lacikáról'*" (180).

Ditta korholása Bartókot édesanyja erkölcsi intelmeire emlékezteti. Ez az egyszerre külső és belső hang (az anyai felettes én) ellenállást kelt benne:

[9] Lásd a 13. lábjegyzetet!

fantáziájában — a fiával, Péterrel való azonosuláson keresztül — urethrális támadást intéz zaklatói, a vendégek ellen, akik mindkét történetben a rossz, frusztráló anyát reprezentálják. A vendégekre saját lehasított, mohó, orál-agresszív fantáziáit vetíti ki (el akarják enni előle az elemózsiát), s azok eképpen válnak rosszá a szemében. Ekkor a fantáziabeli támadás célja a riválisok megsemmisítése. Az orális agressziók, amint erről a későbbiekben még szó lesz, feltehetően az anya-gyerek kapcsolat frusztrációiból erednek. Ez a belső tárgykapcsolati minta alkotja a vendégek iránti ellenséges attitüdjének tudattalan hátterét.

Itt rejlik a hasítás eredete. Bartókban az anya iránti ambivalens érzések nem tudtak integrálódni; a vele kapcsolatos pozitív tapasztalatok élesen különváltak a negatív vonatkozásoktól. Viselkedésében csupán az anya (a belső tárgy) pozitív, méghozzá — mint láttuk — omnipotens hatalommal felruházott, ideális aspektusa manifesztálódott, míg negatív aspektusára az anyai felettes énnel szembeni lázadásból és a riválisokra adott agresszív reakciókból következtethetünk.

Felmerül ezek után a kérdés, mi tette szükségessé Bartók személyiségében a tárgyalt elhárító mechanizmusok (a hasítás, az idealizáció, a leértékelés, a projekció és a projektív identifikáció)[10] alkalmazását? Vagy másként fogalmazva, milyen (pszichoanalitikus értelemben vett) genetikus magyarázat adható személyiség-szerveződésének ilyetén alakulására? A válaszhoz Bartók gyermekkori traumájának tanulmányozásával juthatunk közelebb.

6. Trauma

Fassett könyve számos példát hoz Bartók érzékeny reakcióira, melyek lehetővé teszik számunkra, hogy traumatikus élményvilágának sajátosságaira következtessünk. Ezek mindegyikében közös Bartók szenvedőkkel való mély együttérzése, legyen az ember vagy állat. Egyik ilyen eset volt például, amikor egy látogatás alkalmával Bartók megpillantotta Matthew (a szomszéd farmer) mostoha körülmények között élő állatait:

„*...odaértünk Matthew roskadozó csűrjéhez, s láttam, hogy Bartók arcán az undor iszonyattá változik*" — írja Fassett. „*Azt akarja mondani — mondta Bartók, le nem véve szemét erről a halál-táncos pásztor-idillről —, azt akarja elhitetni velem — szava csukladozott az indulattól —, hogy ezek a nyomorult állatok abban a* hideg csűrben *telelnek? — Az együttérzése szinte elviselhetetlennek látszott. Nézze csak azokat a szegény barmokat, azokat a* tél-sebezte párákat. *Itt sosem elég hosszú a nyári napsütés ahhoz,*

[10] Bár elvileg a grandiozitás is ide tartozik, Bartók esetében, a többi elhárító mechanizmussal ellentétben, ezt nem tekinthetjük patológiásnak, hiszen grandiózus fantáziáit a valóságba is átültette. Mivel ennek fontos szerepe lehetett alkotóművészi ambíciói kibontakoztatásában, ezt a kérdést külön, a tanulmány utolsó részében tárgyalom.

hogy kisimítsa és meggyógyítsa a megrongálódott bőrüket*, mielőtt a kegyetlen hideg újra rájuk tör. S most már kénytelen leszek rájuk gondolni — mondta vad méltatlankodással — a tél minden napján, örökösen a testemben érzem majd az életük kínját és borzalmát, és sosem tudom, melyik órában rogyasztja rájuk ezt a jeges tákolmányt valamelyik kegyetlen szeles nap*" (132, kiemelés tőlem).

Másutt, Bartók egy magyarországi lap apróhirdetései között böngészve talált egyet, melyben dunyhát ajánlottak megvételre. Ez váltotta ki belőle a szenvedőkkel együttérző, a névtelen „felelősökkel" szemben pedig keserűen vádló szavakat:

„*Egy jó meleg dunyha — mondta Bartók, s nem vette le ujját az újságról. — Hogy felmelegítsen valakit, aki végigszenvedte annak a borzalmas télnek [a világháború telének] a hidegét védtelenül, s nem fagyott egészen halálra. De hát lehetséges-e ez? — mondta haragra lobbanva. — Hogy melegedhetnek fel újra azok az emberek, amíg emlékezni tudnak a valamikor utcáknak ismert sötét, fagyott labirintusokra, amelyeken a döglött lovak mozdulatlan hegyei feküdtek úgy, amint egymásra hulltak, s nagy darab húsokat téptek ki vagy vágtak ki belőlük, hogy megmentsék az ezernyi ezer éhezőt az éhhaláltól?* Nem fáznak-e gyógyíthatatlanul egész életükben azoknak a fagyott húsdaraboknak az emlékétől, amiket megettek? *(...) Sok idő fog eltelni, míg az életben maradtak meggyógyulnak*" (327–328, kiemelés tőlem).

Érdemes megfigyelni, milyen regresszív (cönesztéziás) közvetlenséggel éli bele magát Bartók a *fagyott hús* evésének élményébe, mely ismét depresszív, orális traumára utal! Továbbá, mint az előbb a tehenek esetében, most is a *hideg*, a *fázás* hatott rá olyan megrázó erővel; ebben — minthogy a melegség a pozitív anyai érzelmek kifejeződése — az anyától való elszakadás, az (orálisan átélt) traumatikus szeparáció áttételes kifejeződésére ismerhetünk.

Az állandóan jelen lévő szeparációs szorongás problémájához még közelebb jutunk egy Kolumbuszról szóló olvasmányélményére adott reakciója kapcsán:

[Kolumbusznak] „*...van egy olyan bűne, amely a legmélyebben sebzett meg, és ha eszembe jut, mindig s újra ugyanolyan kínos fájdalmat okoz, mint legelőször. Az az első indián, akit elevenen megfogtak, s hajóra vonszoltak, hogy elvigyék Spanyolországba, mint egy egzotikus állatot,* mutogassák meggyőző példányként *először a királynénak, aztán az udvarnak, majd pedig* kitegyék közszemlére a csőcseléknek*, hadd bámulja, ami még megmaradt belőle.*

Bartók arca akkor sem tükrözhetett volna nagyobb fájdalmat, ha maga lett volna *az a fogoly*" — teszi hozzá Fassett (340, kiemelés tőlem).

Ebből a részletből megint csak kiérződik Bartók személyes érintettsége; érzékenységét és az indiánnal való azonosulását saját hasonló élményvilága magyarázza. Nem csupán az fáj neki, hogy az indiánt elszakítják otthonától, hanem az ezzel járó (paranoid) szorongás is; hogy védtelenül ki van téve üldözőinek, a „csőcseléknek". A tehenek bőre, a közszemlére kitett indián, valószínűleg, saját kisgyermekkori bőrbetegségének traumatikus emlékét idézték fel benne. Csúf kiütéseivel valóban úgy érezhette magát, mint egy „egzotikus állat", akinek szégyenében nem maradt

más hátra, csak elbújni a kíváncsi szemek elől. Fassett Dittát idézi:

„*Állandóan halálos félelem kínozta, hogy utálkozást kelt a nézése, talán mert maga is annyira visszaborzadt a saját arcától. Sosem mert tükörbe nézni, gyűlölte a visszatekintő képet, s éjszakánként virrasztva feküdt az ágyában, s arról álmodozott — elmondta egyszer nekem —, álmodott, hogy milyen is lenne, ha le tudná vedleni borzalmas bőrét, s reggel tisztán, hófehéren köszönthetné az édesanyját. (...) S hogy félt attól, hogy idegenek lássák! Szinte sosem ment ki a házból. A magával egyívású gyermekeket a* leggonoszabb ellenségeinek *tekintette, rémülete rögeszmévé növekedett, a nevetségessé válástól való félelme a betegség elmúltával is sokáig megmaradt. Sosem játszott gyermekekkel, azt hiszem máig sem tudja, mi a játék*" (137, kiemelés tőlem).

Így már jobban érthető, hogy miért fáj annyira, ha a hideg megrongálja az állatok *bőrét*, vagy ha megszégyenítő módon, közszemlére tesznek ki egy ártatlan embert. (Jobban érthető a „kókuszdiós" jelenetben az eltorzított „indiánfő" említésére adott reakciója is.)

A kellemetlen exhibíciós helyzet azonban, mely éppúgy vonatkozik az indiánra, mint saját magára, és amelyekben ki van téve üldözőinek, még egy fontos traumatikus szituációval összekapcsolódik Bartók tudattalan fantáziájában — a hazától való elszakítottság tapasztalatával:

„*...elvitetni mérhetetlenül, reménytelenül messzire attól a helytől, ahová minden erejével vissza akar térni az ember, s bizonyosan tudni, hogy sosem jut vissza többé*" (341).

A hazájától elszakított ember fájdalmával való együttérzése saját mélységes honvágyának megfogalmazása, ami másként mondva, a tárgyvesztés következtében érzett depresszív tapasztalat, és legmélyebb értelme az anyától való traumatikus elszakítottság élménye:

„*Soha a legcsekélyebb módon sem árulta el szavakkal azokat az érzelmeket, amelyek lelke legmélyét rágták. Azokat mindenki elől titkolta, legalábbis titkolni akarta. Mégis szemmellátható volt, hogy minden csalódásának mélyén, beleértve az alkotóművész kudarcát, betegségét, félelmeit, a* honvágy *vastag bársonytakarója feküdt, amely az összes napi problémákat magába szívta, s viszonzásul kövérre hízlalta*" — írja róla Fassett. (263, kiemelés tőlem).

Honvágy és szeparáció ugyanannak a jelenségkörnek ellentétes szempontból való megfogalmazása. Nem másról szól tehát, mint az anya utáni tudattalan vágyakozásról.[11]

Mindezek után, legégetőbb kérdésünk Bartók anyjához fűződő kapcsolatának elemzése.

7. A belső tárgykapcsolat

[11] Meg kell jegyeznünk, hogy Bartók emigrációjához a döntő lökést édesanyja halála adta (Fassett, 1960). Az emigráció, ebben az összefüggésben, a szeparációs trauma ágálásaként, aktívba fordításaként fogható fel.

Ez a kapcsolat, az anyát és a gyermeket egyaránt próbára tevő módon, meglehetősen nehézkesen indult. Bartók hosszan elhúzódó, kisgyermekkori bőrbetegségére édesanyja (unokájának, Bartók idősebbik fiának írott levelében) a következőképpen emlékezik:

„*Apukád születésekor igen erős, egészséges gyermek volt, de 3 hónapos korában a himlőoltás után (:az orvos más gyermektől vette az oltóanyagot:) kiütést kapott az arcában... mely később egész testére kiterjedt. Szegény gyermek, sokat szenvedett és vele együtt én is, ki tehetetlenül nézte kínjait. Igaz, hogy állandóan orvosi kezelés alatt állott, a legkülönfélébb fürdőket használtuk, sajnos eredmény nélkül. (...) Öt éves koráig tartott ez a kiütés, mely hol gyengébben, hol erősebben lépett fel (:ha lázas betegsége volt, akkor majdnem egészen elmult, mihelyt lázmentes volt, ismét erősebb mértékben lépett föl:)... Szegény gyermek emberek elől elbujt, mert rosszúl esett neki, ha mindig azt mondták: szegény Béluska! Képzelheted, mily kinokat szenvedtem én, látva, hogy az a jó, szelíd gyermek ártatlanul ily kínoknak van kitéve*" (Ifj. Bartók, 1981, 315.).

A családi hagyomány — a kapcsolat idealizált aspektusának egyoldalú hangsúlyozásával — megtévesztő képet közvetít Bartók anyjához fűződő kapcsolatáról. Ez az idealizáció hathatott Pásztory Dittára is, amikor — Fassett tolmácsolásában — erről a következőket mondja:

„*Az anyja! Az egyetlen a világon, aki mindig vele volt, gondját viselte,* mindenáron meg akarta gyógyítani, a család többi tagjának az elhanyagolása árán is. *Ő [Bartók] igazán csak az anyjában bízott, az egyetlen emberben, aki nem árult el undort a jelenlétében, mindenki másra gyanakodott. (...) Sosem élte úgy a gyermekkorát, ahogy a gyermekkort másnak élnie adatott.* Csupán az anyja alakja emelkedik ki magasra *ezeknek az éveknek a homályából, mint egy erős oszlop, amely elrejti, s* megvédi [!] *az oly nagyon rettegett külső világtól. (...) Az anyja kedvének a keresése volt akkor, s maradt mindvégig élete egyik legerősebb szenvedélye*" (137–138, kiemelés tőlem).[12]

Hasonló benyomása volt erről magának Bartók anyjának is:

„*Mivel más gyermekekkel nem játszhatott (:éppen a kiütése következtében:)* roppant komoly, csendes gyermek volt*, ami nem csuda. Ha beteg volt és feküdnie kellett, akkor mindig azt akarta, hogy vagy énekeljek, vagy meséljek neki, roppant szerette, ha mellette maradtam; egyáltalában* igen igen szerette anyukáját*, amit még most is örömmel tapasztalok. Jó szerető fiam volt ő mindig; apukáját is nagyon szerette, de vele természetszerűen kevesebbet volt együtt és sajnos 7 éves korában el is vesztette.*" (Ifj. Bartók, 1981, 315–316, kiemelés tőlem)

Amint már szó volt róla, különös, és ezért értelmezésre szorul a zeneszerző látszólagos agresszió-mentessége,[13] mely a fájdalmas bőrbetegség[14] keltette elke-

[12] Itt ismét felfedezhetjük az idealizációt (az anya „erős oszlop", aki a külső üldözőkkel szemben védelmet nyújt), a hasítást (mindenki „gyanús", csak anyjában lehet megbízni) és a paranoid szorongást („retteg" a külvilágtól), mely a lehasított agressziók külvilágba vetítésének a következménye.

[13] Ezt Virág Teréz is megerősíti: „Sem az anya feljegyzéseiből, sem Bartók visszaemlékezéseiből nem találtam utalást sem a gyermek, sem az anya agresszív viselkedésére" (Virág, 1986,

rülhetetlen frusztrációk dacára jellemezte. Virág Teréz szerint „pszichodinamikai ismereteink alapján elképzelhetetlen, hogy e kettős [a frusztrált anya és a frusztrált gyermek közötti] agresszív feszültség ne keresett volna levezetést magának" (Virág, 1986, 304).

Virág Bartók *Cantata profaná*-járól írott tanulmányában (Virág, 1986), Bartók és anyja viszonyának elemzésekor, a gyermek bőrbetegségéből indul ki, belőle vezeti le a kapcsolat jellegét és feszültségeit: „Az 5 éves korig tartó bőrbetegséget, a fájdalmas viszketést, a sokszor felesleges fájdalmas orvosi beavatkozásokat (téves ortopédiai diagnózis), az álmatlanul töltött éjszakákat tesszük felelőssé a vad indulatokért. Az anya leveleiből jól követhető, ahogyan az éveken át tartó betegség egy szoros duáluniót prolongált anya és gyermeke között. Feltételezésem szerint ez a szoros kapcsolat szadomazochisztikus bázisra épült" (304). Virág nem számol a feltételezett atopiás dermatitis pszichoszomatikus jellegével, ami magában az anya-gyermek kapcsolat zavarában gyökerezik.[15] Mielőtt a betegség következményeit elemeznénk, keletkezésének lehetséges okaira kell fényt derítenünk.

A pszichoszomatikus bőrbetegségek kóroktanáról írott összefoglalójában Veress rámutat a bőrnek a személyiség-fejlődésben játszott meghatározó szerepére. Az anya és gyermeke közötti szimbiotikus kapcsolat zavara esetén a testhatárok nem alakulnak ki megfelelően, és a gyermek az „eggyé válás" iránti erős vágy és annak veszélye — a saját személyiség elveszítése — miatti félelem ambivalenciájától szenved (Veress, 1988).

Mi is okozza a szimbiózis zavarát? A bizonytalan, szorongó anyák nem képesek megfelelő védelmet és támaszt nyújtani gyermeküknek. Ilyen esetben az anya, akinek magának is támaszra lenne szüksége, annak tudatából meríti biztonságérzetét, hogy gyermeke számára nélkülözhetetlen. Ezért — a gyermek leválásának és önállósulásának akadályozásával — még akkor is szoros szimbiózisra törekszik, amikor a gyermeknek erre már nem lenne szüksége. Ez ellen védekezik bőrtünetével a gyermek, oly módon, hogy bőre lesz elutasító.

Bartók családi levelezése számos példát kínál az édesanya aggodalmaskodó túlgondoskodására (overprotektív magatartására) és Bartók védekező, elszakadási törekvéseire. A 18 éves Bartók anyjának írott válaszlevele arra utal, hogy számára terhes anyja lankadatlan figyelme és érdeklődése:

„*Ha írok, amint időm csak engedi, akkor minden nap küldhetnék egy lapot és az mégiscsak túl sokba kerülne. Jó lesz megegyezni abban, hogy minden héten 2 lapot küldök... Hiszen látod, ha történik valami, akkor óriási leveleket írok. De ha egyáltalában nem*

304). (Fantáziában azonban igen, lásd pl. a „szekrényről való lepisilés" ötletét!)

[14] „Dr. Török Éva bőrgyógyász főorvos szerint Bartók Béla atopiás dermatitisben szenvedett" (Virág, 1986, 299, lábjegyzet).

[15] Ezen a diagnózis pontatlansága sem változtat, hiszen a pszichoszomatikus tényezők a legtöbb bőrbetegség patogenezisében oki szerepet játszanak.

történik semmi, akkor legfeljebb 8 oldalon keresztül csupa étlapot írhatnék. (Vagy ez volna számotokra a legérdekesebb?)" (ifj. Bartók, 15–16).

A passzusból jól érezhető Bartók finom, rejtett ellenkezése, védekezése a rátelepedő anyai magatartással szemben.

Elkülönülési vágyát azzal is jelzi, hogy igyekszik elkerülni anyja iránti lekötelezettségét; nem akar tartozni neki: „*A 10 frton kivül még semmit sem adtam ki a* te *pénzedből; annál többet az enyémből*" (Ifj. Bartók, 1981, 16, kiemelés tőlem).

Egyik 19 éves kori levelében szelíden, de nyíltan figyelmezteti anyját aggodalmaskodása miatt:

„*Én ezuttal csak azt akarom kiemelni, hogy a jövőben ne aggódj ugy miattam, különösen ilyen csekélységek miatt, mint pl. ha egy levél nem érkezik meg oly hamar, a hogy szeretnéd. Hiszen még alig 2 hete vagyok itt, s már most ötödször írok, ez már csak gondolom elég*" (Ifj. Bartók, 1981, 19).

Sokatmondó, hogy Bartók ez utóbbi levelét a következőképpen kezdi:

„*Kedves Mama, mindenekelőtt megemlékszem születés napodról; kivánságokról fölösleges írni, mert hisz mi úgy is tudjuk nagyon jól hogy mit kivánunk egymásnak*" (uo.).

A jókívánságok elhárítását Bartók édesanyja iránti ambivalenciájával, rejtett ellenérzéseivel magyarázhatjuk. Azonban sem szeretetének, sem agressziójának nem adhat nyíltan hangot, mert a frusztráló anyai viselkedés (a gyermekre való „rátelepedés"), mindkettejük számára rejtve, a *féltés*[16] köntösében jelentkezik. Bartók elfojtott agressziói, íly módon, csak a tudatosságtól elzárt, nonverbális kommunikációs síkon, a „test nyelvén" (bőrbajában) juthattak kifejeződésre. (Vö. a 8. lábjegyzettel.)

A bőrbetegség patogenezisének legalapvetőbb okát Veress a „*távolság feloldása* (közelség) iránti szükséglet és az *agresszív ösztönimpulzusok* konfliktusában"[17] látja (Veress, 1988, 13, kiemelés az eredetiben). A gyermek egyidejűleg szenved szükségletei félreértésétől, amit szeparációként él át, és önállóságának akadályoztatottságától, ami agressziót indukál benne („*...nem jó, és nem szükséges, hogy egy anya teljesen rabszolgája legyen gyermekének. Szabadság!*", ifj. Bartók, 1981, 130). A bőrtünet mindkét impulzus szimbolikus megjelenítésére alkalmas: a

[16] Bartók egy másik, 19 éves kori levele az anya túloltalmazó viselkedésének, a fentieket kiegészítő, újabb (hipotetikus) okára is fényt vet:

„*Nagyon kérlek, hogy ne foglalkozz velem nagyon sokat; mert az nagyon káros, ha valaki egy más valakivel, akárki légyen az, nagyon sokat foglalkozik (tapasztalásból tudom), azután* ne olvass a sorok közt, *mert ott úgysem látsz semmit. Nem tudom, mért gondolod, hogy rossz hangulatba vagyok...*" (Ifj. Bartók, 1981, 38, kiemelés tőlem).

Az idézetből úgy tűnik, mintha Bartók édesanyja paranoid féltéssel („ne olvass a sorok között") vette volna körül fiát. Ez a — Bartók gyakori betegeskedése dacára — minden jel szerint eltúlzott aggodalom azt valószínűsíti, hogy a tudattalanban ellentétes tendenciákkal, vagyis ellenséges impulzusokkal kell számolnunk, és a túlféltés ezek reakcióképződménye. Az édesanya sűrű érdeklődésének célja felthetően az, hogy meggyőződjön róla, hogy tudattalan destruktív impulzusai nem okoztak kárt a fiának.

[17] Azaz abban, hogy a gyermek — agresszív impulzusai következtében — nem tud *konfliktusmentesen* közelkerülni anyjához, amire pedig nagyon vágyik.

hideg (szeparáció) tönkre teszi a bőrt (mint a hideg csűrben telelő tehenek esetében!), ugyanakkor a beteg ellenséges indulatai, melyeket önmaga ellen fordít, a viszkető bőr vakarásában fejeződnek ki. Virág (1986), mint láttuk, Bartók és édesanyja kapcsolatának szadomazochisztikus jellegére utal. Veress (1988) a mazochizmust Hermann megkapaszkodási ösztönével hozza összefüggésbe: eszerint a mazochista önagressziója (jelen esetben a vakarózás) azt a célt szolgálhatja, hogy agressziót provokáljon az anyában, ami így elindíthatja a kívánt szakítást.

A betegség kapcsolatszabályozó funkcióját bizonyítja Bartók anyjának fenti megjegyzése is, miszerint a lázas betegség idején a kiütések eltűntek, és fordítva; a lázas betegség önmagában is elegendő volt ahhoz, hogy az anya az ápolás során megerősödjön anyai funkciójában, és a gyermek átélhesse a valódi anyai gondoskodást. (Ide tartozik, hogy Bartók bőrbetegségének megszűnése nagyjából egybeesett húga születésével, amikor az anyai figyelemnek már két gyermek között kellett megoszlania.) Bartók szeretett beteg lenni, mert ekkor „jogossá" vált az anyai odaadás, az anya megerősödött és a szeparáció feloldódott. Ditta megállapítása szerint:

„*Nem ismeretlen számára a betegség. ...eddig nyugodtan fogadta a támadásait, beletörődéssel, szinte még megnyugvással is. Mindig visszavitte a gyermekkorába, vissza egészen az anyja házába. Akárhogy kínozta is, mélységes biztonságot lelt benne, valami mélyenfekvő megelégedettséget. Elbújt ágya sötét, meleg ölében, s a külső világot teljesen kizárta, míg a betegsége tartott*" (126).

E rövid időszakoktól eltekintve, a szeparáció és agresszió konfliktusa soha nem oldódott meg Bartók életében. Feltehetően ez a felelős a fentiekben tárgyalt elhárító mechanizmusainak rögzüléséért és belső tárgykapcsolatának ilyetén alakulásáért. Véleményem szerint, személyiségének e strukturális elemei (az elhárító mechanizmusok és az uralkodó tárgykapcsolati minta) alapozzák meg zenéjének legfontosabb szervezőelveit: a hasítás a szélsőséges ellentétekben való — „poláris" — gondolkodásmódot (Lendvai, 1993), a feldolgozatlan, primitív agressziók zenéjének „barbár" aspektusait (de ide tartozik egyes darabjainak szarkazmusa és, kevésbé éles intenzitással, humora is) és az idealizáció a természet-zenék és a népzene szabályszerűségeinek beépülését. Nehezebben megfogható és leírható Bartók zenéjének sajátos, rá jellemző emocionális klímája;[18] ezért személyiségének szkizoid vonásait (mindenekelőtt az érzelmek hasítását) tehetjük felelőssé.

9. Grandiozitás

[18] Pl. az érzelgősségtől való, néhol egészen az érzelmek kiszikkasztásáig menő, viszolygása.

Végezetül Bartók eddig még nem említett elhárító mechanizmusáról — grandiózus fantáziáiról — kell szót ejtenünk. Bartók e középponti, nárcisztikus személyiségvonása jelentős mértékben hozzájárult művészi ambícióinak kibontakoztatásához.

A grandiózus fantáziák ugyancsak a legkorábbi anya-gyermek kapcsolatban gyökereznek. Az idealizációval szorosan összefüggő elhárításról van szó, mely egy olyan self-struktúrán alapul, melyben az ideális én, az idealizált, „tökéletesen jó" tárgy és a valóságos én összefolyik egymással. Ennek oka, hogy a gyermekben, a frusztráló környezetre adott reakcióként, irigység és gyűlölet keletkezik; ez ellen védekezik a grandiózus szelf fantáziájával (Kernberg, 1990).

Bartók grandiózus fantáziái számos alkalommal megnyilvánulnak, például zeneakadémista korában írott leveleiben. Mint ismeretes, Strauss *Zarathustrá*ja, az „ember fölötti ember" témájának megzenésítése, rendkívüli hatással volt rá és nagy lökést adott alkotómunkájának. Strauss műve, és azon keresztül személye, feltehetően, erősítette Bartók nárcizmusát és modellt kínált azonosulása számára:

„*Rendkivül tetszett Zarathustra. (...) Gyönyörű részek követik lépten nyomon egymást, az egész óriási zsenialitásra vall s valóban eredeti. (...) Szóval, azt hiszem Strauss megint olyan valaki, a ki egy lépéssel tovább vitte, azaz viszi a zeneművészetet, pedig ilyen kevés van..."* (56).

A straussi hatás közvetlenül tükröződik a párizsi Rubinstein zeneszerzői versenyen (1905) bemutatott op. 1-es *Rapszódiá*jában (Kroó, 1980). A versenyen elszenvedett mellőzöttség komoly nárcisztikus sérelem lehetett számára: indulatát versben próbálja levezetni, melyben így jellemzi művét:

„*Gyönge szárnypróbálgatások 4-nek a munkája / Szédítően magasra csap ötödiknek [Bartóknak] szárnya...*" (Ifj. Bartók, 1981, 141.)

A tudattalan grandiozitás kerül megfogalmazásra másik nyíltan „hősi" tematikájú művében is, a *Kossuth* című szimfonikus költeményben. (Ez a tematika, ha kevésbé nyíltan is, az egész életművön végighúzódik, ennek nyomon követése azonban meghaladná e tanulmány kereteit.)

A grandiozitás összefügg a tárgy leértékelésével. A leértékelés forrása részben az orális frusztráció, melyért bosszút áll, másrészt a tárgy védekező célzatú devalvációja, mellyel az egyén elejét akarja venni, hogy a tárgy félelmetes és gyűlölt „üldözővé" váljon (Kernberg, 1990). Ez lehet a szarkasztikus bartóki humor egyik magyarázata. Korai megfogalmazódása kiérződik az előbbiekben idézett, a *Zarathustra* kapcsán íródott levelének folytatásából:

„*Rendkivül érdekes volt azért mégis a darabnak a hatása a közönségre. Pl. az egyik részletnél az egész hallgatóság nevetett. A hová az ember csak tekintett, mindenütt nevető arcokat látott. És épen ez mutatja Straussnak nagy sikerét és zsenialitását. Mert ő ennél a részletnél Zarathustra nevetését akarja festeni: Zarathustra mindenen nevet; a természeten, a valláson, a tudományon; most az ő filozofiája a mindenen való nevetés*" (56).

A „mindenen nevetés" filozófiájában a felülemelkedés hipomán stratégiájára ismerünk, ami a függés grandiózus tagadásán alapul. Bár Bartók ebben az

időszakban viszonylag sokat járt társaságba és sok ember vette körül, környezete tudattalan leértékelése megakadályozta a valódi kapcsolatteremtésben, melyről a következőképpen vall huszonnégy éves korában írt levelében:

„*Én, dacára, hogy 20 kubai — dél- és éjszakamerikai — holland, — spanyol — angol — emberrel ebédelek, dacára hogy németekkel és törökökkel kirándulok, — elhagyatott vagyok! Hiába gondoskodik rólam Bécsben Dietl, Mandl, hiába vannak Budapesten Thomán, Gruberné barátaim, egyszerre csak azon veszem észre magam, hogy teljesen egyedül vagyok!*" (Ifj. Bartók, 1981, 140.).

Még kiélezettebb ez a probléma a párválasztás terén, hiszen a grandiozitás kivetítése irreális elvárásokat támaszt a partnerrel szemben. Bartók nem alaptalanul kételkedik, hogy valaha is „megfelelő" társra talál, ugyanis minden szempontból tökéletes, ideális partner számára nem létezik:

„*És megjövendölöm, előre tudom, hogy az én sorsom ez a lelki elhagyatottság lesz. Keresek, kutatok ugyan ideális társat, bár nagyon jól tudom, hogy mindhiába. Ha esetleg valamikor találni vélnék is valakit, rövid idő múlva ugyis beállna a csalódás*" (uo.).

Nem marad más hátra, mint a leértékelt kapcsolatok elutasítása, lehasítása és a nárcisztikus elkülönülés, melyben saját grandiózus selfjéből merít vígaszt:

„*...vígaszul mindenkinek ezt ajánlom: indifferens lelki magasságba emelkedni s onnan az állapotokat teljes közönnyel, higgadt nyugalommal szemlélni. Persze hogy azt a képességet nehéz, roppant nehéz, legnehezebb elérni, de elérése az embernek legnagyobb diadala: mások felett, maga felett, minden felett*" (uo.).

Ugyanezek a szavak csengenek vissza idős korában, melyeket Bartók — Fassett tolmácsolásában — a következőképpen fogalmaz:

„*Velem nem bánhat rosszul többé senki sem, mert én a leghatalmasabb erő kezeiben vagyok, annak a halálos szorításában, ami* engem mindenkitől elkülönít. *Bármit teszek, vagy bárhová megyek, az én dolgom. És én szabadabb és megfoghatatlanabb vagyok minden madárnál*" (265, kiemelés tőlem).

Noha a self grandiozitása a „hétköznapi" nárcisztikus patológia esetén üres, tartalmatlan jelenség, melynek törékeny volta rögtön kiderül a realitással való konfrontálódás során, rendkívüli, zseniális alkotó-személyiség esetében reális alapra helyeződik. Bartók olyan intellektuális képességekkel és szublimációs készséggel rendelkezett, mellyel tudattalan grandiozitását a világ számára is értékelhető módon tudta érvényre juttatni.[19] Az alkotózseni mibenlétének kérdése azonban mindmáig nagy kihívás a pszichoanalízis számára...

[19] Bartók dolgozatomban érintett személyiségjegyei sokban emlékeztetnek a határeseti, nárcisztikus személyiség-rendellenességben szenvedő betegek jellemvonásaira (vö. Kernberg, 1990). Semmi jel nem utal azonban Bartók identitás-diffúziójára (ami a határeseti személyiségszerveződés neurózistól való elkülönítésének fontos differenciál-diagnosztikai kritériuma, vö. Kernberg, 1990); ezért, valamint magas színvonalú szublimációs készsége miatt, őt mégsem sorolhatjuk közéjük. Sokkal valószínűbb, hogy személyiség-patológiája nem haladja meg a karakterneurózis mélységét, a korai elhárító mechanizmusok- és nárcisztikus védekezések kiterjedtebb használatával.

IRODALOM

IFJ. BARTÓK BÉLA (szerk.), 1981. *Bartók Béla családi levelei.* Budapest: Zeneműkiadó.
IFJ. BARTÓK BÉLA, 1982. *Bartók Béla műhelyében.* Budapest: Szépirodalmi.
FASSETT, AGATHA, 1960. *Bartók amerikai évei.* Budapest: Zeneműkiadó.
HORGÁSZ CSABA, 1993. Pilinszky Simon Lron című novellájának pszichoanalitikus megközelítése. Kísérlet a tárgykapcsolati szemlélet műértelmezésben való alkalmazására. *Thalassa* (4), 1, 92-106.
KERNBERG, OTTO, 1976. *Object Relations Theory and Clinical Psychoanalysis.* New York: Jason Aronson.
—, 1990. *Borderline szindróma és patológiás nárcizmus.* Jegyzet gyanánt. Budapest: Az Autizmus Alapítvány Kapocs Kiadója.
KLEIN, MELANIE, 1975. (1946) Notes on some Schizoid Mechanisms. In: *Envy and Gratitude.* London: The Hogarth Press.
KROÓ GYÖRGY, 1980. *Bartók kalauz.* Budapest: Zeneműkiadó.
LENDVAI ERNŐ, 1993. *Bartók dramaturgiája.* Budapest: Akkord Zenei Kiadó.
NOY, PHILIP, 1989 (1979). Form Creation in Art: An Ego Psychological Approach to Creativity. In: Feder, S., Karmel, R. L., Pollock, G. H. (ed). *Psychoanalytic Explorations in Music.* Madison, Connecticut: International Universities Press.
PETHŐ BERTALAN, 1984. *Bartók rejtekútja.* Budapest: Gondolat.
SEGAL, HANNA, 1973. *Introduction to the Work of Melanie Klein.* London: The Hogarth Press. (Magyarul: megjelenés alatt.)
VERESS KRISZTINA, 1988. *Pszichoszomatikus bőrbetegségekről az akne vulgaris, alopecia és atopiás dermatitis bemutatásán keresztül.* Kézirat. Budapest: A Magyar Orvostovábbképző Egyetem és a Magyar Pszichiátriai Társaság Pszichoszomatikus Szekciójának közelményei, 17. füzet.
VIRÁG TERÉZ, 1986. Bartók: Cantata profana című művének pszichoanalitikus megközelítése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, XLIII. kötet, 4. szám, 291-310.
WINNICOTT, DONALD W., 1973. *Playing and Reality.* New York: Basic Books.

MOZART

Tanulmány a zseniről *

Aaron H. Esman

Az alkotó zseni talánya azok közé a rejtélyek közé tartozik, melyek a leginkább foglalkoztatják az emberi lélek tanulmányozóit. Bár a pszichoanalitikusok jelentős erőfeszítéseket tettek a titok megfejtésére — például Freud Dosztojevszkíjről (1928) és Leonardóról (1910), Sharpe Shakespeare-ről (1946), Bonaparte Poe-ról (1949), Lee a kreatív elméről (1947) és Bergler az írásművészetről (1950) írott tanulmányában — az alkotó zseni születésére vonatkozó kérdések mindmáig megválaszolatlanok. Freud szerint „a művészi tehetség mibenlétének kérdése a pszichoanalízis számára hozzáférhetetlen... [a pszichoanalízis] semmit sem tehet a művészi adottságok természetének megvilágításáért..." (1925, 65.). Mégis, csábító azoknak a — a művész életében és művében fellelhető — nyomravezető jeleknek a kutatása, melyek ehhez a megvilágításhoz elvezethetnek.

Wolfgang Amadeus Mozart talán a legnagyobb volt a maga területén; páratlan lángelméje oly rendkívüli, amit feltétlen tanulmányoznunk kell. Vigasztaljon bennünket a tudat, hogy akár eljutunk az alkotó zsenivel kapcsolatos általános következtetésekhez, akár nem, sok érdekeset megtudhatunk a nyugati művészet e páratlan alakjáról.

---

* A tanulmány eredetileg a *Psychoanalytic Quaterly*-ben jelent meg, 1951-ben. A fordítás alapjául szolgáló szöveg az S. Feder, R. L. Karmel és G. H. Bollock szerkesztette *Psychoanalytic Explorations in Music* című kötetben jelent meg (International Universities Press, Madison, Conn., 1989. 391–399.)

Fejlődés és jellem

Mozart röpke, de hihetetlenül termékeny pályafutásának legszembeötlőbb vonása egész biztosan a zeneszerző koraérettsége. Túl jól ismert — bár kétes hitelű — a négyéves kori *titkos pianistaság*áról szóló történet ahhoz, hogy ne legyen unalmas újbóli meghallgatása. Igaz-e vagy sem, azt mindenesetre megalapozottan állíthatjuk, hogy Mozart zeneileg már akkor aktív volt, amikor a legtöbb gyermek még olvasni sem tud, és már öt éves korában rövid darabokat komponált zongorára.

Mozart fejlődésében kiemelkedő jelentősége volt apjával, Leopolddal való kapcsolatának. Az apa, vitathatatlanul a Mozart-ház feje, kiváló salzburgi muzsikus, akinek a hegedűjátékról írott értekezését nemzetközileg is ismerték. Mindent összevéve eredményes, higgadt, szigorú, ellentmondást nem tűrő,[1] de meleg egyéniség, akinek határozott realitásérzéke és éles szeme volt az anyagi előnyök meglátására. Emily Anderson (1938, xi., xii.), Mozart családi leveleinek szerkesztője, Leopoldot „fáradhatatlan levélíró, adatgyűjtő, a jegyzékek és előjegyzési naplók őrizője... tervszerű, sőt pedáns és talán egy kissé túlságosan is kíváncsi szülő"-ként jellemezte, mellyel kitűnő, tömör leírást adott az anális jellemről. Leopold igen vallásos volt, és fiát folyton a katolikus vallás gyakorlására és az istentiszteletek látogatására ösztökélte. A legfőbb erénynek a kemény munkát tartotta, és azok iránt a figyelemre méltó anyagi előnyök iránt sem volt egészen közömbös, amelyek ennek az erkölcsi elvnek a gyermekeire való alkalmazásából származtak.[2]

Wolfgang anyja, Anna Maria Mozart alakja meglehetősen homályba vész. Meleg, odaadó anyának tűnik, férjénél jóval kisebb szellemi képességekkel, ugyanakkor kedvesebb és türelmesebb, mint Leopold. Házasságuk a legteljesebb mértékben boldog és sikeres. „Wolfgang nagyon szerette, de a legcsekélyebb tiszteletet sem mutatta iránta" (idézi Einstein, 1945, 11-12.).

Wolfgang zenei koraérettsége miatt elkerülhetetlen volt, hogy apja védőszárnyai alá vegye. Mozart soha nem járt iskolába, és — mind a zenei, mind az általános tanulmányok terén — Leopoldon kívül soha nem volt más tanára, ami a szokásosnál több lehetőséget biztosított számára apja elképzeléseinek és alapelveinek inkorporálására és a velük való azonosulásra. Gyakran idézik gyermekkori szavajárását, miszerint „Isten után a Papa" (Turner, 1938, 182.). Mozart ifjú éveiben jámbor katolikus volt, és sok más területen is engedelmeskedett apja befolyásának. Zenéjében, melyet az

[1] „Ezek a gyakorlásra szánt passzusok. Minél ellenszenvesebbek, annál elégedettebb vagyok. Arra törekedtem, hogy ilyenné tegyem őket." *Leopold Hegedűiskolája*, idézi Turner (1938, 16.).

[2] „Tudja, a gyermekeim hozzászoktak a munkához. Ha rákapnának a semmittevésre, az egész építményem összeomolna." Leopold, idézi Turner (1938, 52.).

általánosan rendszerető klasszikus korszak összes többi zenéjétől is megkülönböztet átlátszósága, precizitása és ökonomikussága, világosan tükröződik Leopold rendszeretete és pedantériája.

Ha jobban megfigyeljük, ennek az engedelmességnek és azonosulásnak számos közvetett hatását tapasztaljuk. Wolfgang felnőtté érésével, különösen abban az időszakban, amikor apja nélkül utazza be Európát, egyre nyilvánvalóbbá válnak lázadása jelei. Ifjúkora utolsó évei kifinomult, szabatos zenéjének komponálása idején írja unokahúgának Augsburgba a híres „Bäsle" leveleket. Ezek az elbűvölő dokumentumok jól megvilágítják Mozart jellemét. Tele vannak értelmetlen szófűzésekkel, neologizmákkal, szójátékokkal és a féceszre, defekációra, ánuszra és ülepre vonatkozó megszámlálhatatlan utalással, amiket kedvesen és vég nélkül hajtogat.[3] Tudván, hogy a tizennyolcadik század nagyobb szabadságot engedélyezett az efféle kifejezések használatában, ezek a levelek mégis meglehetősen szokatlanok. Aligha vonható kétségbe, hogy ezek Wolfgang analitásban való elmerülésének szembeszökő bizonyítékai, melyek áttörték a merev, anális jellemű apa által ráerőltetett reakcióképzés falát, és amelyek csökönyössége első megnyilvánulásait reprezentálják.

Mozart huszonkét éves volt, amikor anyja, párizsi tartózkodásuk idején, meghalt. Wolfgang apjához írott leveleiben, melyek elárulják veszteségérzését és feltárják a távollévő Leopold iránti érzékeny figyelmességét, feltűnik egy érdekes passzus: „még soha nem láttam senkit meghalni" — írja — „bár már gyakran kívántam [valakinek a halálát]" (idézi Anderson, 1938, Vol. 2, 865.). Eltöprenghetünk, milyen összefüggés lehet e között- és a Leopoldtól idézett megjegyzés között: „Amikor gyermek voltál, azt mondtad, legszívesebben vitrinbe tennél és a legkisebb szellőtől is megóvnál, úgyhogy azt szeretted volna, ha mindig veled vagyok, és mindig nagy tiszteletet tanúsítottál iránt" (idézi Anderson, 1938, Vol. 2, 701.). Nem nehéz felismerni a gyermeki odaadás e megnyilvánulásában az ellenségesség rejtett, de félreérthetetlen ellenáramlatát. Egy ilyen vitrinben ugyanis Leopold természetesen megfulladt volna — és vajon kinek és miért szerette volna Wolfgang oly gyakran a halálát látni?

Azt ezt követő időszakban, melyben először szabadult meg a szülői uralomtól, és, következésképpen, először kényszerült rá, hogy maga intézze ügyeit (és ráadásul, hogy pénzt küldjön haza, Salzburgba, mely kötelességére Leopold soha nem lankadt emlékeztetni őt), Wolfgang számtalan pénzügyi tervet eszelt ki, melyek

[3] „Ó szar! — ó édes szó! — szar! ízleld! — mily szép! — szar, ízleld! — szar! — nyald — o charmante! — szar, nyald! — ez az, ami megörvendeztet! — szar, ízleld és nyald! — ízleld a szart és nyald a szart!" ["o dreck! — o süsses wort! — dreck! schmeck! — auch schön! — dreck, schmeck! — dreck! — leck — o charmante! — dreck, leck! — das freüet mich! — dreck, schmeck und leck! — schmeck dreck, und leck dreck!"] (Levél Bäslenek, 1778. február 28-án. In: W. A. Bauer und O. E. Deutsch. 1962. *Mozart Briefe und Aufzeichnungen.* Gesamtausgabe. Basel, London, New York: Bäreukreiter Kassel. Band II: 1777-1779.)

zömükben irreálisak és gyakorlatilag kivihetetlenek voltak. Leopold aggodalommal, kétkedéssel és bosszúsággal fogadta őket. Wolfgang apja rendreutasításaira sértett önérzettel reagált — és újabb, még kivihetetlenebb tervekkel állt elő. Ki sem találhatott volna mást, ami jobban bosszantja apját, kivéve nem kielégítő házasságát, melyet valamivel később sikerült megkötnie. Ha elfogadjuk a tudattalan determinizmus elvét, Wolfgang e viselkedésében az apja iránti tudattalan ellenségességének kényszerszerű ágálását kell látnunk. Képtelen terveinek előterjesztésével apját különösen érzékeny pontján érintette, s így felettes énjét apja dorgálásának elfogadásával kellett megvesztegetnie. Mivel azonban ellenszegülését helyénvalónak tartotta, felettes énje lecsillapodása után ismét ágálni kezdett.

1785-ben, huszonkilenc éves korában, Bécsben, Mozart beavatást nyert a szabadkőműves páholyba. Éppúgy mint ma, a római egyház már akkor is felemelte szavát a szabadkőműves rend ellen, amit a Vatikán részéről élénk támadások értek. Utazásai során, és az apjától való fokozódó függetlensége révén, Mozart vallási szertartásai egyre eretnekebbé váltak. Nyíltan kifejezte megvetését a böjt egyházi előírásaival szemben és elutasította az egyház halálról és túlvilágról alkotott elképzeléseit; függetlenségével, fatalizmusával és lelki rezignációjával rokonabb szelleműnek tartotta a szabadkőművesség doktrínáit. Noha az egyházat soha nem hagyta el, a vallás előírásait egyre jobban elhanyagolta (emlékezzünk Leopold ez irányú elmarasztalására), és ami még fontosabb, beavatásától kezdve a kevéssel a halála előtti időszakig nem írt vallásos zenét, ugyanakkor dúskált a szabadkőművesség inspirálta zeneművekben; ezeket kiemelkedő operájával, *A varázsfuvolá*val koronázta meg.[4]

Mozart vallási ortodoxiától való eltávolodása párhuzamosan haladt papi patrónusával, a salzburgi hercegérsekkel, Hieronymus Colloredóval való szakításával. Ez a zsarnoki pap soha nem méltányolta kellőképpen fiatal udvari orgonistája és koncertmestere zsenijét, és Mozart és apja örökös konfliktusban álltak vele. Huszonegy éves korában Wolfgang megpróbált elmenekülni tőle; lemondott rangjáról és csak apja sürgetései bírták rá a visszatérésre. 1781-ben, huszonöt éves korában, az érsek és udvaroncai sorozatos megalázásainak, inzultusainak és fizikai bántalmazásainak volt kitéve. Büszke lelke nem tűrhette ezt a bánásmódot; nyíltan hangot adott sértettségének. Ezúttal, az apjától érkező rosszalló levelek sorozata ellenére, egyszer s mindenkorra lemondott állásáról. Géniusza teljes tudatában, Mozart megértette, hogy ezzel a cselekedetével éretté vált és kivívta függetlenségét; az ezt követően Salzburgba írott leveleinek hangvételében apja iránti elhidegülése tükröződik. Leopold 1787-ben bekövetkező halálát feltűnő egykedvűséggel fogadta.

4 Meg kell jegyeznünk, hogy Leopold, elismerten fia hatására, csatlakozott a szabadkőművesekhez. [Az angol kiadás szerkesztőjének megjegyzése.]

Röviddel az esemény előtt egyik levelében azt tanácsolta apjának, hogy a halált félelem nélkül, nagy várakozással, barátként fogadja. Négy évvel később őt is ugyanebben a hangulatban érte a halál.[5]

Mozart tudatában volt rendkívüli adottságainak, ami nagy önbizalommal töltötte el. Bár ez jól tükrözi érzelmi stabilitását és meglepő összhangban van Rank kreatív személyiségről adott leírásával,[6] kevés haszonnal járt számára abban a társadalomban, ahol a művész teljes egészében gazdag patrónusok kegyeitől függött. Mozart nem tudott hízelegni. Csekély tiszteletet mutatott a tekintély iránt. Nagyon is tisztában volt vele, hogy a művészetben ő apja tanítómestere és ő kora egyik legnagyobb muzsikusa; a más zenészek munkáira tett őszinte, gyakran epés megjegyzései pedig (amint az a történelem fényében igazolódott) nem kevés ellenséget szereztek neki — ezek jórésze csak irigyei számát gyarapította. Zenei körökben sokáig rejtélynek tartották, miért nem tudott Mozart udvari pozíciót vagy biztos pártfogót szerezni magának. Az az ember azonban, aki csak nemrég került ki győztesen a szabadságáért az apjával és az érsekkel szemben vívott harcából, aligha viselkedhetett oly módon, amivel megkedveltethette volna magát az atyáskodó nemesekkel. Így válik érthetővé, hogyan vált Mozart érzelmi érettségének kivívása anyagi vesztének okává abban a társadalomban, amely még nem emelkedett ki a feudalizmusból. Nem véletlenül választotta éppen ő megzenésítésre Da Ponte *Don Giovanni* és *Figaro házassága* című librettóit, melyekben a szolgák megbuktatják és legyőzik a buja nemességet, és amelyek ezáltal a feudalizmus hanyatlását szimbolizálják.

Mozart érzelmi fejlődésének sémája a nőkhöz való viszonyán keresztül vázolható. Saját bevallása szerint házassága napjáig szűz volt. Apjához írott leveleiben (aki ismételten figyelmeztette az elhamarkodott házasság — és a tiltott szexualitás veszélyeire), visszatérően bizonygatta, hogy nem engedett a csábításnak, és hangsúlyozta, hogy attól tart, ha engedne, biztosan összeszedne valami betegséget. Valamennyi szerelmi ügye — és volt elég — idealizált nőkkel folytatott ártatlan flört volt (leszámítva az irodalmi análerotikát, amivel Bäslet elhalmozta). Márpedig ellenszegülése egészen addig nem lehetett tökéletes, amíg — apja beleegyezésének kikérése nélkül — feleségül nem vette azt a lányt, akitől — bár világosan látta a korlátait, és valószínűleg nem is volt belé szerelmes —

[5] Mozart, közvetlenül a halála előtt, mélyen depressziós volt: „Biztosan érzem, hogy már nem sok van hátra; valaki megmérgezett. Nem tudok szabadulni a gondolattól." *Groves Dictionary of Music and Musicians*. New York: The Macmillan Co., 1936, Vol. 3. [Az angol kiadás szerkesztőjének megjegyzése.]

[6] „A kreatív személyiség előfeltétele nem csupán önmaga elfogadása, hanem valóságos öndicsőítése is." (Rank, 1932, 27.).

egészen függővé vált és akivel szexuálisan aktív volt, amint azt hat gyermeke és egyik levelének példája[7] bőségesen igazolja.

A művész és a szublimáció

Röpke harminc öt éve alatt Mozart szinte hihetetlen mennyiségű zenét komponált, ezek jó része azonban elveszett. A rövid zongoradaraboktól az operákig, szimfóniákig és misékig terjedő műveinek katalógusa több mint hatszáz kompozíciót foglal magában. Nem volt olyan területe a zenének, amelyen Wolfgang ne próbálkozott volna, de egyetlen egy sem akadt, ahol műve ne lett volna kiemelkedő. Leveleiben ismételten utalt rá, hogyan mélyed el kompozícióiban, egyetlen célt tartva szem előtt. Számára ez volt az egyetlen olyan intellektuális tevékenység, amelyben valóban kielégülést talált. Félelmetes gyorsasággal és hihetetlen szorgalommal dolgozott; kéziratiban alig találunk változtatásokat vagy törlést. Noha aktív társadalmi és zenei életet élt, ellenállhatatlan impulzus hajtotta a komponálásra, attól függetlenül, hogy anyagi rászorultság kényszerítette-e rá, vagy sem.

Mielőtt a Mozartban működő kreatív hajtóerőn elgondolkodnánk, hasznos lehet néhány pszichológusnak és pszichoanalitikusnak a szublimáció és a művészi kreativitás — mely a kreatív hajtóerőnek csupán egyik megjelenési formája — témájával kapcsolatos hozzájárulásait áttekintenünk. Sharpe (1930, 11–12., idézi Róheim [1945, 118.]) szerint a szublimáció „a szorongás jóvátétele, kontrollja és hatályon kívül helyezése". Róheim (1945, 111.) „egy gyermekkori szituáció... az anya és gyermek boldog egyesülése"-ként írja le ugyanezt. Lee (1947, 281.), aki elmélyülten elemezte a művészetet és a kreativitást, azt állítja, hogy az alkotás a művész — önmaga ellen fordított destruktív haragjának fellángolása következtében kifejlődő — neurotikus depressziójából származik. Ezt a depressziót a művész úgy próbálja orvosolni, hogy a gyűlölt tárgyat műalkotás formájában (szimbolikusan) állítja helyre, abból a célból, hogy így — a felettes én irgalmas, szerető, anyai elemei révén — visszanyerje egészségét.

Otto Rank (1932, 12.) álláspontja szerint a kreatív impulzus a művész „halálfélelem" táplálta halhatatlanság utáni vágyából ered. Rank ezen a ponton elejti a témát és elmulasztja figyelembe venni a tényt, hogy — amint erre Freud (1915b) rámutatott — a tudattalan nem ismeri a halál, mint olyan, fogalmát. A gyermek (és a tudattalan) a „halált" az anyai szeretet elvesztésével, és ennek

[7] „Készítsd elő szép tisztán kedves szép fészkedet, mert a kis fiúcskám ezt valóban megérdemli, nagyon jól viselkedett, és nem kívánt mást, mint hogy a te legszebb ...-t birtokba vegye [a szót felesége törölte]" (Feleségéhez, Berlin, 1789 május 23. Gedeon Tibor fordítása. In: Gedeon, 1960. *Mozart bécsi levelei*. Budapest: Aurora. 293.)

következtében, a környezet ellenséges erőinek való kiszolgáltatottsággal teszi egyenlővé. Rank tézisének logikus kiterjesztésével tehát az alkotásban a művész arra irányuló erőfeszítését kell látnunk, hogy ezen a módon biztosítsa magának az anyai szeretet és védettség folytonosságát. Ez a következtetés meglepő hasonlóságot mutat Róheim elképzelésével.

Ezzel azonban egy további megfontoláshoz érkezünk. Freud (1915b) azt állítja, hogy a halálfélelem gyakran a kasztrációtól való félelmet reprezentálja. Így — ismét Rank gondolatának kiterjesztésével —, a művészi ösztönzőerő a kasztrációs szorongás enyhítésének eszközét képviselheti, ahogyan azt Sharpe javasolja. Csak zárójelben teszem hozzá, hogy lehetséges, hogy ez a tény ad részleges magyarázatot arra, miért fordul elő kultúránkban a művészi kreativitás jóval nagyobb számban a férfiaknál, mint a nőknél.

Nézzük ezek után, hogyan rekonstruálhatók ezek az elméleti konstrukciók Mozart életében és művében. Mint korábban megjegyeztem, Mozart anyja meleg, gyengéd, egyszerű teremtés volt, akihez a fiú erősen kötődött. Bőséges bizonyításokat találhatunk apja iránti ambivalens érzéseire és bennük az ellenséges komponensek meghatározó jellegére. Joggal feltételezhetjük, hogy ezek az ellenséges érzületek nemcsak az apja uralkodása miatti sérelméből fakadtak, hanem abból a versengésből is, mely az anyáért folyt közöttük. Zenei tevékenységében Mozart nemcsak azonosult apjával (az agresszorral), hanem felül is akarta múlni őt, hogy így győzedelmeskedjék ebben a létfontosságú küzdelemben. Ehhez azonban nem volt elég, hogy apjához hasonló muzsikus váljék belőle; kiválóbbnak és termékenyebbnek kellett lennie. Ebből ered komponálásra hajtó késztetésének kielégíthetetlensége, és kreatív tevékenységének kényszerítő jellege.

Mozart kreativitásával kapcsolatban még egy különös tényt kell megemlítenünk, mely további feltevésekhez vezet. Gyakran olvashatunk arról, hogy Mozart legvidámabb, legragyogóbb, legszebb és legderűsebb műveit életének azon időszakaiban írta, amelyekben — enyhén szólva — megpróbáltatások érték. Ez a tény — meglepő módon — megerősíti Lee kreativitásról szóló elméletét és Róheimnek és Sharpe-nak a szublimáció funkciójáról alkotott elképzeléseit. Mozart depresszióját, amelyben — saját elmondása szerint — ezekben az időszakokban szenvedett,[8] kreativitásának valóságos kirobbanásai kísérték. Ezekben, tudattalanul, valójában az anyamellen átélt tökéletes boldogság

[8] „Ha az emberek a szívembe látnának, szinte szégyenkeznem kellene! — Minden hideg bennem — jéghideg — igen, ha itt lennél velem, talán még örülni is tudnék, hogy az emberek oly szívélyesen viselkednek velem szemben — de így, minden oly üres!" (Levél feleségéhez, 1790, szeptember 30. Gedeon Tibor fordítása, in: Gedeon, 1960. *Mozart bécsi levelei.* Budapest: Aurora. 317) „Valami üresség... valami vágyakozás, amely... napról napra nő..." (Levél feleségéhez, 1791, július 7. Gedeon Tibor fordítása. Uo. 349).

gyermeki helyzetének visszaállítására törekedett, mint ahogy — Freud (1905, 236.) állítása szerint — mindannyian ezt keressük, amikor például a vicchez és a humorhoz folyamodunk: „Az eufória... nem más, mint régmúlt idők állapota... gyermekkorunk állapota, amikor még... nem volt szükségünk a humorra, hogy örömet szerezzünk magunknak" (Anderson, 1938, 803.).[9] Mozart, depressziói során, destruktív haragját befelé fordította. Ezt a haragot tudattalanul az apja felé irányuló agresszív impulzusaival azonosította. Agressziójának kreatív munkába fordításával és a gyűlölt tárgynak a zenei alkotómunka eszközeivel történő helyreállítása során, tudattalanul, az apjára irányuló ellenséges impulzusait tagadta, s ezzel enyhítette a kasztráció veszélyét és szerezte vissza felettes énje anyai elemeinek helyeslését.

Következtetés

Mozart kreativitásának tanulmányozása megerősíti és részben összegzi a szublimációról alkotott elméleteket. Megtaláltuk Mozart kreatív impulzusainak némely forrását. Bemutattuk néhány olyan motívumát, mely magyarázatot ad az alkotás iránti szükségletére, műve egyes sajátosságaira és a múzsája által reá gyakorolt hatalmas nyomásra, valamint ezek lelki ökonómiájában játszott szerepére. Mindez azonban nem ad választ Mozart zenéjének különleges nagyságára. Ezzel kapcsolatban Lee (1948, 281.) elgondolása siethet segítségünkre, aki a művészetben a szép létrehozását az ambivalens tárgy idealizált formában való szimbolikus helyreállításával tette egyenlővé.

A kérdésre, amint azt Freud javasolta, talán a pszichoanalízisen kívül — az alaklélektan vagy a genetika birodalmában kapunk választ. Talán ott kapunk magyarázatot a hangok szervezett, értelmes mintázatokba rendezésének e rendkívüli képességére, illetve a veleszületett tehetségek öröklődésének kérdéseire. Az ilyen és ehhez hasonló hozzájárulásokat igazán kívánatosnak tartjuk. Addig is, be kell érnünk azzal, hogy olyan adatokat keressünk e nagy komponista életében, melyek némi fényt vetnek a művészi alkotás problémájára, és érzékeltessünk néhány (ha nem is az összes) meghatározó tényezőt, mely Mozartot azzá az emberré tette, aki volt, és azzá a művéssé, akinek zenéjét nem hallgathatjuk másként, csak csodálattal, rajongással és elragadtatással.

Horgász Csaba fordítása

[9] Német eredetiből Bart István ezt a következőképpen fordítja: „Az eufória... nem más, mint az élet azon szakaszának uralkodó hangulata, amikor pszichikus munkánkat még elenyészően csekély energia felhasználásával végeztük — a gyermekkoré tehát, amikor még ... nem volt szükségünk humorra sem, hogy boldogok legyünk az életben" (Freud, 1982, 251. — A ford.).

IRODALOM

ANDERSON, EMILY (ed.), 1938. *The Letters of Mozart and His Family,* 3 vols. London. Macmillan.
BERGLER, E., 1950. *The Writer and Psychoanalysis.* Garden City, NY: Doubleday.
BONAPARTE, M., 1949. *The Life and Works of Edgar Allan Poe.* London: Imago.
EINSTEIN, ALFRED, 1945. *Mozart, His Character, His Work.* New York: Oxford University Press.
FREUD, SIGMUND, 1905. Jokes and Their Relation to the Unconscious. *Standard Edition,* 8. London: Hogarth Press, 1960. Magyarul: A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In *Esszék.* Budapest: Gondolat, 1982. 23–251. Fordította Bart István.
—, 1910. Leonardo da Vinci and a memory of his childhood. *Standard Edition,* 11:63–138. London: Hogarth Press, 1958. Magyarul: Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. In *Esszék.* Budapest: Gondolat, 1982. 253–325. Fordította Vikár György.
—, 1915a. Repression. *Standard Edition*, 14: 159–215. London: Hogarth Press, 1957.
—, 1915b. Thoughts for the times on war and death. *Standard Edition*, 14: 275–302. London: Hogarth Press, 1957.
—, 1925. An autobiographical study. *Standard Edition*, 20: 7–74. London: Hogarth Press, 1959. Magyarul: Önéletrajz. In: Sigmund Freud: *Önéletrajzi írások.* Budapest: Cserépfalvi, 1993. 9–63. Fordította Ignotus és Kovács Vilma.
—, 1928. Dostoevsky and parricide. *Standard Edition*, 21: 177–194. London: Hogarth Press, 1961.
LEE, H., 1947. On the aesthetic states of mind. *Psychiatry*, 10: 281–306.
RANK, O., 1932. *Art and Artist: Creative Urge and Personality Development.* New York: Alfred A. Knopf.
RÓHEIM GÉZA, 1945. Sublimation. In: *Yearbook of Psychoanalysis*, Vol. 1, ed. S. Lorand. New York: International Universities Press, 109–120.
SHARPE, E., 1946. From „King Lear" to „The Tempest." *International Journal of Psycho-Analysis*, 27: 19–30.
TURNER, W. J., 1938. *Mozart: The Man and His Works.* Garden City, NY: Doubleday, 1955.

SZERGEJ EIZENSTEIN ÉS A PSZICHOANALÍZIS*

Norman Elrod

A Szovjetunióban 1930 után kockázatos dolog volt érdeklődést tanusítani a pszichoanalízis iránt. Már korábban is éles kritikák érték az Orosz Pszichoanalitikus Egyesület tagjait, amiért Sigmund Freud tanait követik, de az államapparátus, ahonnan ez a bírálat kiindult, még nem volt olyan szervezett és nem határozták még meg annyira a freudi pszichológiát kifejezetten elutasítók, hogy a csoport formális létezését is megszüntethették volna. Ez csak a harmincas évek elején következett be.

Szergej Eizenstein nem volt pszichoanalitikus, színházi ember volt és filmrendező, de az orosz alkotó értelmiség azon tagjai közé tartozott, akik behatóan foglalkoztak Freud és munkatársai munkásságával. Eizenstein személyes barátságban állt olyan pszichoanalitikusokkal és pszichológusokkal, mint Alekszandr Lurija, Lev Vigotszkij, Hanns Sachs.

A mai este egyik témája Eizenstein, az ember lesz. Előadásomban bemutatom, hogyan viszonyult Eizenstein a pszichoanalízishez az 1930 előtti időkben, és hogyan sikerült 1930 után is ébren tartania érdeklődését a pszichoanalízis iránt. A második téma, amivel itt foglalkozni szeretnék, a pszichoanalízis sorsa a Szovjetunióban, elsősorban Moszkvában, az októberi forradalom utáni időkben és Sztálin alatt.

I.

Eizenstein minden bizonnyal sokunk számára olyan filmekből ismerős, mint az *Október* vagy a *Rettegett Iván*. Filmjei, beleértve a befejezetleneket is, a filmtörténet legnagyobb hatású alkotásai közé tartoznak, és egyik filmjét, a

* A zürichi pszichoanalitikus szeminárium keretében 1992. november 20-án tartott előadás. Eizenstein és a pszichoanalízis viszonyával kapcsolatban lásd még: Erős Ferenc: Forradalom és szexuálpolitika. Szergej Eizenstein és Wilhelm Reich levélváltása. *Filmvilág*, 1985/6. 34–37., valamint Tadeusz Szczepanski: Eizenstein és a pszichoanalízis. Uo. 38–39.

Patyomkin cirkálót az 1958-as brüsszeli világkiállítás alkalmával a világ minden részéből összesereglett filmkritikusok minden idők tizenkét legjobb filmje közül a legjobbnak ítélték (Werner Sudendorf, 1975, 205; Szergej Jutkevics, 1967, 6; Jean Mitry, 1974, 517; 1992, 407).

A pszichoanalízis megalapítójához hasonlóan Szergej Eizenstein is a múlt században született, Freud, mint tudjuk, 1856-ban, Eizenstein 1898-ban — és Eizenstein központi témái, akárcsak a pszichoanalízis, mélyen gyökereznek a századfordulót megelőző és az első világháború előtti európai történelemben. Olyasmikre gondolok itt, mint például Eizenstein érdeklődése az orosz kultúra kialakulása iránt, vagy a pszichoanalízis törekvése a legitim tudománnyá válásra.

Eizenstein az 1917-es forradalom időszakában fedezte fel a pszichoanalízist. Életrajzírója, Marie Seton (1952, 30) egy Eizensteinnel a huszas évek végén készült interjú alapján azt állítja, hogy valamikor 1917-ben, az októberi forradalom kitörését megelőzően történt ez a találkozás. Mások szerint, magát Eizensteint is beleértve, 1918 tavaszán bukkant rá a pszichoanalízisre. *Önéletrajz*ában Eizenstein a következőképpen ír erről:

> „A szerény külsejű kis könyvecske, borítóján a Leonardo-portréval (az ő gyermekkora is foglalkoztat), a szerző német nevével és a Nibelung mondából kölcsönzött keresztnévvel, olykor az embernek (— mint a szarka farka —) teljesen váratlanul egy egész új világot tár fel, s én ebbe vakvezető nélkül is belevetem magam. Ha megmondom, hogy a »Szovremennije problemi« (A jelenkor problémái) kis könyvecskéje »Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléké«-ről szól, és Sigmund Freudtól származik, nagyon is pontosan hangzik a közmondás, hogy sokat akar a szarka..., és egybecseng a benne leírt sólymokkal Leonardo egyik gyerekkori álmából!
>
> Az álom leírásának gyönyörű szavai!...
>
> Ily módon ismerkedtem meg a pszichoanalízissel. Ma is pontosan emlékszem, hol és mikor. A Vörös Hadsereg hivatalos megalakulásának első napjaiban volt (1918 tavaszán), amikor már önkéntesként a katonaság műszaki alakulatánál voltam. Gacsinóban. A vonatúton hazafelé. Hétvégi szabadságon. Olyan számomra, mintha tegnap lett volna. A folyosón állok. A hátizsák a háton. A kutyaszagú papácska. A szofába beleállítva egy negyed liter tej.
>
> Később a villamosmegállóban, az iszonyatos tolongásban, úgy belemerültem a könyvbe, hogy észre sem vettem, hogy a tejesedény rég összetört, a tej cseppenként végigcsorog a papácska kutyaszőrén és a hátizsák kekiszínű vásznán" (Eizenstein, 1984a, 423).

Ezen felkavaró találkozás után Freud egyik írásával Eizenstein elhatározta, hogy behatóan tanulmányozni fogja Freud műveit. Nem tudom, hogy akkoriban oroszul vagy németül olvasta-e Freudot. Azt viszont tudom, hogy később azt írta, meglehetősen hamar alapos tudásra tett szert a pszichoanalízis elméletéről.

De nem csak Freud írásait olvasta Eizenstein. Tudjuk, hogy ismerte Isidor Sadger, Otto Rank, Hanns Sachs, Ferenczi Sándor, Franz Alexander és az egykori pszichoanalitikus Wilhelm Stekel munkáit is, és egyértelműen olyan benyomást keltett, hogy megértette alapgondolataikat. Később, a huszas évek vége táján barátságot is kötött Sachsszal.

Felmerül a kérdés, hogy mi ragadta meg Eizensteint a pszichoanalízisben. Egészen bizonyosan évekre megigézte őt a dinamikus tudattalan elképzelése és a tudat és a tudattalan közti kölcsönhatás, amely hangsúlyozottan konfliktusteli módon zajlik. Eizenstein az emberi lét konfliktusteliségében meglátta az aktívan közreműködő libidót, és a lehető legtöbbet meg akart tudni arról, hogyan lehet megérteni ennek a libidónak a fejlődését, legyen szó akár például regresszióról vagy szublimációról.

Az Eizenstein önéletrajzából származó következő sorok, véleményem szerint további információval szolgálnak arról, miért érdeklődött Eisenstein a dinamikus tudattalan, a libidó, a regresszió, és a szublimáció iránt.

„[El akartam jutni az eksztázis mélyebb megértéséhez, kellő világossággal akartam látni, hogy miféle lelki állapot az extázis.] Teljesen egyértelműen eksztázisba »merülésről« beszélünk, arról, hogy valaki eksztázisba »merült«...

A nirvána fogalmába és annak az anyaölbe való visszatérésként való értelmezésébe nagyon hamar belebotlok.

Inkább a részletekbe menő vizsgálódás követel időt, amellyel a jelenséget magát meg lehet ragadni.

A pszichoanalitikusoknak is köszönettel tartozom ezért az útért.

Itt van a kulcsa annak, hogy miért a »merülni« ige kapcsolódik a jelenséghez.

Itt van a kulcs magának a szónak az igazi jelentéséhez!

Visszatérés az anyaméhbeli állapothoz!

Itt kell keresnünk az eksztázis állapotában levés pszichikus képének alapját.

Az eksztázisban még nem a élettelenség tartós állapota az érdekes.

A »megvilágosodás« mozzanata a lényeg...

De akkor hol van ez a *mozzanat* az egyes emberi személyiség praxisának határai között?...

Ez a pont természetesen az anyaméhbeli lét legelső mozzanatánál található — a lét legalsó küszöbénél.

A leendő emberi személyiség fogantatásának pillanatánál az anyaméhben.

Az anyaméhbe való visszasüllyedésről nem keveset írtak (például Dr. Alexander a nirvánáról az »Imago«-ban).

A »világosságra való kilépésről« kimagaslóan ír Rank »A születés traumá«-jában...

(Elfelejtettem fentebb megemlíteni a legjelentősebb szerzőt, Ferenczit, aki mindezt megírta a »Versuch einer Genitaltheorie«-ban, és érintette itt a halálvágy problémáját is. Valamint a lélekkel bíró természet regressziójának mindenféle módozatát ... egészen a lélek nélküliségig!" (1984b, 656–658).

Megragadó volt a pszichoanalízisben, hogy az egyénhez mint műalkotásoknak létrehozására és befogadására egyaránt képes individuumhoz közelít. Amennyire tudom, Eisenstein a műalkotás kettősségéről a Marx, Engels és Lenin által felvázolt dialektikára hivatkozva írt, de ha megnézzük, mit értett rajta, a kettősséggel kapcsolatos elképzelése erősen pszichonanalitikus indíttatásúnak látszik.

Egy kis ízelítő:

„Egy műalkotás dialektikája roppant érdekes kettősségen alapszik. A műalkotás hatása azon áll, hogy benne egyidejűleg megy végbe egy kettős folyamat: A tudat heves és progresszív

törekvése a legmagasabb szellemi fok elérésére és ugyanakkor az érzéki gondolkodás legmélyebb rétegeibe való behatolás. A két irányvonal polarizáló kettéhasadása hozza létre azt a csodálatos feszültséget forma és tartalom egységében, amely az igazi műalkotást jellemzi" (idézi Eizensteint Okszana Bulgakova, 1989b, 87).

Így írt Eizenstein 1935-ben, véleményem szerint nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy Freud 1911-ben a „Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens"-ben: „A művészet a maga sajátos módján létrehozza a két elv [az örömelv és a realitáselv] összebékülését" (Freud, 1911, 236).

Hanns Sachs *Gemeinsame Tagträume* című 1924-es könyvéből is idézhetünk itt egy részt: „'A sötétségben végzett munka fénynél kiigazítva' — így nevezte Fontane a költői alkotást, de a hangsúly a mondatnak hol az első, hol a második felére esik" (Sachs, 1924, 35). Ez a kijelentés éppúgy illik Freudhoz, mint Eizensteinhez.

II.

Szergej Eizenstein nem csak filmalkotóként és filmteoretikusként érdeklődött a pszichoanalízis iránt, hanem saját lelki szenvedéstörténetét megélő emberként is.

*Önéletrajz*ában egy helyen leírja (Eizenstein, 1979, 15), hogyan is állt tizenkét éves korában az életben:

„Nem gyerkőc,
nem kölyök,
hanem igazi kisfiú.
Engedelmes, jól nevelt, bokacsattogtató.
Tipikus rigai kisfiú.
Jó családból való kisfiú.
Lám, ez voltam én tizenkét éves koromban" (Eizenstein, 1979, 15).*

Egy másik helyen így ír magáról:

„Ha igazán szembenézek önmagammal, én leginkább... Copperfield Dávidra hasonlítok.
Törékeny,

* Eizenstein *Önéletrajz*ának magyar fordítása *(Preimer plánban. Önéletrajzi feljegyzések*. Európa, Bp. 1979. Fordította Simándi Júlia) lényegesen rövidebb, mint a szerző által hivatkozott német nyelvű kiadás. Azokat az idézeteket, amelyek a magyar változatban is megtalálhatók, e kiadás alapján idézzük. Eizenstein önéletírásának csonkítatlan, teljes szövegét csak a német, angol és a francia fordítások tartalmazzák; a teljes orosz nyelvű szöveg kiadása előkészületben van. (A szerk.)

vékony,
kicsi,
védtelen kisfiú.
És nagyon félénk." (Uo. 16).

Egyetlen gyermek volt ez a fiatalember és jólétben élt, „sem a szegénységet, sem a nélkülözést, sem a létért folytatott küzdelem szörnyűségeit" nem ismerte gyermekkorában soha (uo. 18).

Szergej azonban nem élt „jól" ebben a „jólétben". Szülei nem jöttek ki egymással. A következőket írja:

„Őszintén szólva, 1909-ben nem számított rendkívüli eseménynek, hogy a szüleim elváltak.

Ez eléggé közkeletű dolog volt akkoriban, mint ahogy valamivel később például nagyon népszerűek voltak a »hatásosan megrendezett« öngyilkosságok.

Persze azért az én életemben nagyon nagy szerepet játszott.

Ezek az események egész kisgyermek koromban elpusztították eszményeim és érzéseim körül a családiasság légkörét, a család pilléreinek kultuszát, az otthon melegéhez való vonzódást.

Irodalomtörténeti zsargonban szólva: kora gyermekkoromtól kiesett látókörömből a »családi tematika«.

A »kiesés« folyamata eléggé fájdalmas volt.

És most úgy pereg le emlékezetemben, mint egy harmincöt százalékkal »leértékelten forgalmazható« film, kihullott kockákkal, összefüggéstelenül ragasztott képsorokkal.

Az én szobám a szüleim hálószobája mellett volt.

Hányszor szaladtam át éjszakánként mezítláb a nevelőnő szobájába, hogy fejemet a párnába fúrva ott aludjak el. És csak akkor ébredjek fel, amikor a szüleim odarohannak, felkeltenek, dédelgetnek.

Máskor mindkét szülőm kötelességének érezte, hogy felnyissa a szemem a másikkal kapcsolatban.

Mamácska azt kiabálta, hogy az apám tolvaj,

apácska azt, hogy mamácska prostituált.

Eizenstein udvari tanácsos úr nem röstellte a pontosabb megjelölést sem.

Az első osztályhoz tartozó kereskedő lánya, Julia Ivanovna még súlyosabban megvádolta apácskát.

Aztán záporoztak a nevek: a »baltikumi provincia« orosz kolóniája valamennyi arszlánjának neve.

Volt, akivel apácska párbajozott.

Volt, akivel nem jutott el a párbajig.

Egy napon mamácska — úgy emlékszem, mintha ma történt volna — csodálatos piros-zöld kockás selyemblúzban hisztérikusan végigrohant a lakáson azzal, hogy leveti magát a lépcsőházban.

Emlékszem, hogy a hisztériás rohamban fetrengő nőt apácska visszacipelte.

Magáról a »folyamatról« semmit sem tudok.

Töredékekből hallottam, hogy Ozolsz küldönc valamiféle tanúvallomást tett, és hogy Salome, a szakácsnő »megmutatott« valamit. (Sok-sok évre volt szükségem, hogy kiirtsam magamból azt az asszociációt, amely ezt a nevet a »spenót tükörtojással« képzetével hozta össze tudatomban, s hogy végre wilde-i aspektusban fogjam fel!)

Aztán volt néhány olyan nap, amikor reggeltől estig sétáltattak a városban.
Aztán az agynosírt mamácska elbúcsúzott tőlem.
Aztán jöttek a szállítómunkások.
Aztán elvitték a bútort. (A bútor mamácska hozománya volt.)
A szobák mérhetetlenül megnőttek és teljesen kiürültek.
Ezt még többé-kevésbé kedvezőnek találtam.
Kezdtem jól aludni, és kezdtem kialudni magam.
Nappal pedig... bicikliztem az üres ebédlőben és a szalonban.
Ráadásul a zongora is elutazott, és én megszabadultam az épp akkoriban megkezdett zeneóráktól.
Én nem dohányzom.
Apácska se dohányzott soha.
Én mindig apácskáról vettem példát.
Pelenkás korom óta úgy nevelkedtem, hogy mérnök és építész lesz belőlem.
Egy bizonyos életkorig mindenben apácskát követtem" (uo. 35–37).

III.

A változás Eizensteinnek az apja iránti alapvető beállítottságában, úgy sejtem, valamikor 1915 és 1918 között, tehát 17–20 éves korában következett be. Ebben az időben fedezte fel a fiatal Einzenstein Vszevolod E. Mejerhold színházművészetét. Mélyen megragadták a Lettországból jött fiatal mérnök-hallgatót Mejerhold színpadi munkái, például „az *Álarcosbál* ... az Alekszandrinka színpadáról, a tizenheteses forradalom előestéjén" (uo. 123). De ebben az időben zajlott az októberi forradalom is, amely Szergejt arra vezette, hogy művészetet csináljon, olyan művészetet, amely azután forradalmárt csinált belőle.

Eizenstein, mint elmondta, nem emberbaráti szeretetből tette magáévá a bolsevikok céljait. Így ír: „Nem a szörnyű szociális igazságtalanság, nem az anyagi nélkülözések, nem a létért való küzdelem egyenlőtlenségei voltak azok a dolgok, amelyek előkészítették bennem a talajt a társadalmi tiltakozáshoz való csatlakozáshoz" (Einzenstein, 1984a, 509). Freudnak a *Totem és tabu*ban kifejtett gondolatai győzték meg: „Nálam ez egyenesen és kizárólag minden szociális zsarnokság ősképe volt — az apa zsarnoksága a családban, az őstársadalom törzsfőnöke által gyakorolt zsarnokság maradványa" (509).

És ugyanígy Eizenstein filmjeiben a tiltakozást a „cári rabszolgaság" ellen mindig „a családfő által való leigázottság elleni tiltakozással" összefüggésben kell látnunk (510).

Freud ezen munkahipotézise Eizenstein számára evidenciának tűnt, amint a nagy bécsi pszichoanalitikus más posztulátumai is. Joseph Freeman (1936) valamikor 1926 körül hallotta, amint Eizenstein egyik kollégájának azt mondja: „Freud fölfedezte az egyéni magatartás törvényszerűségeit, Marx a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit. Magam [Eizenstein] az elmúlt években tudatosan

alkalmaztam a Marxtól és Freudtól származó tudásomat színpadi rendezéseimnél és a filmek forgatásánál" (Eizensteint idézi Freeman, 1936, 589).

Eizenstein nem titkolta nézeteit, sőt azon fáradozott, hogy napvilágra kerüljön mindaz, amit ő értékesnek tartott. Ne rejtsük véka alá, amit találtunk! Elő vele! Nyíltan közszemlére tenni! Ez volt a jelszava (Eizenstein, 1984a, 532).

IV.

Lenin 1924 januárjában bekövetkezett haláláig a szenvedélyes kommunista Eizensteinnek nem akadt különösebb problémája a hatalommal vagy bármely kommunista csoporttal. De tudomásom szerint már az 1925-ös évben bekövetkezett, hogy művészetről és pszichológiáról vallott felfogását komolyan megkérdőjelezték. Valerij Pletnyov, a moszkvai proletkult-színház igazgatóságának szószólója felrótta Eizensteinnek formalizmusát a rendezésben és pszichoanalitikus torzulásait a pszichológiában. Megmaradtak annál, hogy „formalista és pszichoanalitikus torzulásokat" vessenek a szemére (Pletnyov, 1925, 5). Számtalan alkalommal kellett később hallania, hogy javíthatatlan formalista és nem tudott kiszabadulni a freudi labirintus fogságából.

V.

Meg kell említenünk, hogy 1925-től a pszichoanalitikus szervezetekhez tartozókat is keresztűz alá vették, mégpedig azok az ideológusok, akik az állam szócsöveként működtek. Thomas Hilbert (1985) a pszichoanalízis oroszországi illetve szovjetunióbeli történetéről Freiburgban írt disszertációjában rámutat arra, hogy a pszichoanalízissel szemben 1925 óta gyakorolt kritika nem a Szovjetunióban kialakult pszichoanalitikus klinikai és pedagógiai munkát érintette; általában a pszichoanalízis ellen folytattak harcot az államideológusok. Számukra egy alig negyven főből álló kis privát egyesület alig bírt jelentőséggel, ha egyáltalán tudtak róla valami közelebbit. A pszichoanalízis mint olyan azonban problémát jelentett számukra, nem csak a különböző körökben kifejtett vonzereje miatt, hanem mert egyenesen az emberről szóló tudomány igényével lépett fel, s ez az embertudomány feltűnő ellentétben állt azzal, ahogyan Marx, Engels és Lenin vázolta fel azt. Ezért volt sürgető szükség a „tisztázásra". Mindenki számára nyilvánvalónak kellett lennie, hogy ezek a Bécsből jött tanok eltévelyedéshez vezettek. Hogy teljesen téves és ellenforradalmi dolog Freudot Marx-szal azonos szinten látni, ahogy azt például Eizenstein tette, jóllehet Eizensteinről ebben az összefüggésben nem esett szó.

A nyilvános kritika fő képviselői V. Jurinyec (1925), V. N. Volosinov (1927), A. M. Gyeborin (1928) és I. D. Szapir (1929/1930) voltak. Hans Jörg

Sandkühler (1970) a huszas évek második felének szovjetorosz kritikáit a következőkben foglalta össze:

> „A pszichoanalízis a késői kapitalizmus idealista, nem-materialista elmélete az egyénről, amely nélkülözi az osztályszemléletet, az egyénnel kapcsolatos kutatások eredményeit jogosulatlanul átviszi a tömegekre, és ezzel tudományból világnézetté fajul, biologizmusa felelős a történelmi tudatosság hiányáért, a libidó és az agresszió szembenállásán alapuló ambivalens lelki természet fogalma preracionális és mitologikus, abszolutizálja azt, ami a családra a késői kapitalizmusban érvényes, és végül, a süllyedő kapitalizmusnak a polgári tudat számára értelmetlennek tűnő világát tükrözi vissza úgy, mint amit a 'pánszexualizmus' ural" (32).

A pszichoanalitikus egyesület tagjai egyre másra nyivánvalóan talajvesztetté váltak, végül az Orosz Pszichoanalitikus Társaság utolsó tagnévsora az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* 1930 késő őszi számában jelent meg. Moshe Wulff, a helyi csoport vezető személyisége levonta a konzekvenciákat, és 1927-ben politikai okokból elhagyta Moszkvát és Berlinbe települt át (Hilpert, 1985, 11). 1930 folyamám Lev Vigotszkij és Alekszander Lurija is megszüntette tagságát az Orosz Pszichoanalitikus Társaságban, ami szintén komoly csapást jelentett a csoportra, hiszen Lurija már vagy tíz éve, először Kazanyban, később Moszkvában fáradozott a pszichoanalízis szovjet-oroszországbeli elterjesztésén.

VI.

Szergej Eizenstein, aki éppen azt képviselte, amit az állami ideológia egyre erősebben üldözött, értelmiségiként megtapasztalta a sztálini diktatúra 1929 decemberétől egyre inkább érzékelhető hatásait, jóllehet nem közvetlen közelről. 1929 augusztusától külföldön volt, és csak 1932 májusában tért vissza Moszkvába. Nem sokat lehetett már érezni a huszas évek forradalmi szellemi légköréből, abból az alkotóerőből, amely messze Szovjetoroszország határain túl is hatott, és például Berlinben döntően hozzájárult a huszas évek „aranykorának" létrejöttéhez, amint azt Valeska Gert (1968) megállapította. Gert önéletrajzában így ír: Az első világháború utáni időszak aranykor volt, mert „az akkor még eleven orosz forradalom szele hozzánk is elért, lendületet adott minden művésznek és megújhodásra csábította a színházat" (48).

De most, 1932-ben, a szocialista realizmus hivatalosan győzedelmeskedett az alkotás minden más megnyilvánulása fölött. A pszichológiában a pavlovi pszichológia kivételével bármely irányzat a burzsoá dekadencia megnyilvánulásának minősült.

Korábban az utópia szervesen hozzátartozott a kommunisták jövőképéhez. Jürgen Rühle (1960) így ír:

„... a bolsevista kultúrpolitika az októberi forradalmat követő első tíz évben [megkísérelt] valamilyen modus vivendit megvalósítani pártosság és az alkotói szabadság között. Ennek a politikának a bolsevikok eszkatologikus várakozása volt az alapja: Előbb-utóbb ki fog törni az osztálynélküli kommunista társadalom, amelyben más gyökerek híján csak egyetlen, a kommunista művészet lesz majd. Ilyen körülmények között feleslegesnek tűnt kényszerítő eszközökhöz folyamodni, mert azok veszélyeztetnék az átalakítást és az értelmiséggel való kapcsolatot. Bizonyos fokú társadalomkritika a művekben nemcsak megengedett, hanem kívánatos is volt, mert hozzájárulhatott a »kapitalista maradványok« és a »bürokratikus kinövések« felszámolásához a Szovjetunióban.

A korai Szovjetunió művészete tehát egyben a forradalmi illúziók művészete volt a művészek, de a párt szemszögéből is" (165–166).

Eizenstein pontosan azt testesítette meg, ami „odabent" már nem létzett. Azon sincs mit csodálkozni, hogy a szovjet filmfőigazgatóságon sokan nem szívesen látták már őt. Kétségkívül azon fáradozott, hogy továbbra is hatékonyan résztvegyen a szocialista rendszer felépítésében. De hogyan tette ezt? Nem volt már szófogadó gyermek; minden jólneveltségével együtt leugrott az apja által kijelölt vonatról (Eizenstein, 1984a, 509); Szerjozsa, a mama fiacskája, aki „mint egy betanított papagáj — saját véleménye és meggyőződése ellenére — a betanult lelkes szólamokkal [válaszol] a papácska kérdéseire" (508), felnőtté vált, aki éppen „végletesen kimutatott »makacsságával«" tűnt ki (59). A kollégáknak és az állami ideológusoknak Eizenstein természetesen különösen túl makacs volt, túl sokra tartotta személyes nézeteit, terveit és érzéseit, és túl sok teret engedett a szubjektív tényezőnek.

Eizenstein másképp látta. Belőle nem lehetett kitörölni azt a felismerést, hogy minden műalkotás mögött a művész, a művészek állnak: „Nem az Istenek gyújtják lángra az edényeket" (77). Az ő kommunista filmművészete és az ő filmművészeti kommunizmusa sokkal inkább Marx magatartásának felelt meg, akit éppen nem marxistaként akart megérteni. Mint amikor a gyerek azt kiabálja, hogy „én is akarom!", Eizenstein meg akarta alkotni a maga *Tőké*jét. Nemcsak átvitt értelemben, hanem ténylegesen forgatni akart egy „Tőke" filmet, amely szemléletesen bemutatta volna a munkásoknak a dialektikus történelmi materializmust. De ehhez szüksége volt egy saját filmművészeti rendszerre (77).

Eizenstein számára napnál világosabb volt a helyzet, ami 1932 májusától előtte állt: megszűntek azok a feltételek, „amelyek a művészet haladását a korai Szovjetunióban lehetővé tették". A forradalmi művészet ismertetőjegye, „igazságszeretete, minden rossz pellengérre állítása, a világ megváltoztatásának és megjavításának szenvedélyes akarása" már nem volt *comme il faut* (Rühle, 1960, 166). Eizenstein nem rettent vissza a kihívástól. Tudta azt, amire rájött. Egy francia író elmélkedései kapcsán ezt írta:

„»Saját személyes benyomásait törvényszerűséggé emelni — ebben áll az ember nemes törekvése, ha becsületes.«

> Vagy amit a 18. század csodálatos angol költője, William Blake Jeruzsálem című költeményében ír: »I must create a System, or be enslav'd by another man's« [Alkotnom kell egy rendszert, különben egy másik ember rendszerének kell alávetnem magam] (Eizenstein, 1984a, 78, 539).

Eizenstein 1948 februárjáig, ötven éves korában bekövetkezett haláláig, ennek a „rendszernek" a megfogalmazásán dolgozott. Néhány kötetet e témához maga után hagyott számunkra, és ha ezekbe beleolvasunk, megállapíthatjuk, hogy egyáltalán nem temette el a pszichoanalízist, hanem mindannak ellenére, amit a sztálinisták követeltek, beépítette azt, ahol megfelelőnek látta.

Természetesen folyton hangsúlyoznia kellett, hogy felismerte a pszichoanalízis korlátait: „Nagyon kevés talált belőle utat a gyógyítás gyakorlatába, még kevesebb járult hozzá az ember belső lelki élete tudományának fejlődéséhez, szinte semmi sem alkalmazható belőle a művészeti kérdésekre" (1984b, 681). És a pszichoanalízis jövője? Eizenstein azt írta: „Nem tudom, hogy várhatjuk-e (vagy kell-e várnunk) a freudi iskola alaptéziseinek és különböző elemeinek — egy megújult és finomított formában való — komolyabb reneszánszát" (681).

Mindazonáltal valódi kritikának tűnt, amit a pszichoanalízissel szemben felhozott. Eizenstein Freudban

> „Prométeuszt [látott], aki képest volt saját tragédiáját és traumáját láncszemeire bontani, de anélkül, hogy abban a helyzetben lett volna, hogy az őt bilincsbeverő lánc súlyán enyhíteni tudjon. Hát még, hogy a magát kiszabadítani képes Houdinihoz hasonlóan, szét tudja törni vagy egyszerűen csak meghajlítani a láncot. Az egész pszichoanalízisen ül az olyan tudás átka, amely a cselekvést nem tudja befolyásolni. Az analízis minden. Lehet sikerült, néha pontos, hébe-hóba brilliáns, de többnyire megreked abban az állapotban, amikor pusztán »átélésről« van szó valaminek a leküzdése érdekében" (1984a, 424).

1930-tól már nem létezett nyilvános diskurzus a pszichoanalízis értékeiről és értéktelenségéről a Szovjetunióban, így Eizensteinnek különböző trükköket kellett alkalmaznia, hogy a pszichoanalízisben való elmélyülését álcázza. Ravaszsága ebben nagyon jól jött. Egy ízben például az álcázás poénja a következőképpen hangzott: A pszichoanalízis halott, így újra lehet róla beszélni, a nyelvét használni.

> „Ami ... a huszas évek pszichoanalitikus »zsargonját« és a leggyakrabban ezzel összekapcsolt elképzeléseket illeti, ezek most már egyfajta, a múlthoz tartozó dolgokat átszellemítő »charme«-ra tettek szert, ezért nem félek itt ezeket használni, ahogy az öreg katonák sem félnek erődítésekről és lövészárkokról beszélni, öreg tengerészek hajóvitorlákról, idős hölgyek azokról a tornűrökről, üveggyöngyökről és halcsontokról, amelyek között felnőttek" (1984b, 682).

Mutathatnék még hasonló példákat, hogyan álcázta Eizenstein a pszichoanalízissel való foglalkozását a sztálinizmus korszakában. De azt hiszem, ez nem szükséges.

VII.

Előadásomban felvázoltam, hogyan akadt rá egy lángoló kommunista saját magát és a körülötte lévő kultúrát megérteni vágyó ifjúként Freudra és a pszichoanalízisre, hogyan szembesült azzal a valósággal, amelyre Freud rámutatott, hogyan foglalkozott kritikusan és kreatívan a pszichoanalízissel, amikor ez a Szovjetunióban megengedett volt, és később, abban az időszakban, amikor a pszichoanalízis téveszmének számított. Amíg élt, Eizenstein tudtommal nem kapott semmilyen köszönetet Freudhoz való hűségéért, a gondolkodás és a gyógyítás, a kutatás és feltalálás történetében játszott szerepéért. Van ráadásul egy pont az utolsó filmjében, a *Rettegett Iván* 1946 elején elkészült második részében, amelyet állítólag élete legsikerültebb jelenetének tartott Eisenstein, és éppen ez a jelenetsor az, amely feltehetőleg különösen erős pszichoanalitikus indíttatást tükröz (Seton, 1952, 436–437).

Azzal, hogy Önök meghívtak ide, hogy Eizensteinnek a pszichoanalízishez való viszonyáról beszéljek, valószínűleg tudattalanul hozzájárultak a régóta esedékes köszönetnyilvánításhoz.

Szergej Eizenstein tudta, hogyan kell köszönetet mondani. Hálájának egyik címzettje Nyina Ferdinandovna Agadzsanova volt a *Patyomkin cirkáló* létrejöttében nyújtott segítségéért, amely filmet, mint azt hallottuk, egyízben a valaha forgatott legjobb filmnek ítéltek a filmszakemberek. Végezetül azt fogják hallani, hogyan mondott köszönetet Eizenstein Nunénak, ahogy ő nevezte, körülbelül húsz évvel a film megalkotása után:

> „A kistermetű, kék szemű, félénk és végtelenül szerény Nyina Ferdinandova Agadzsanova volt az az ember, aki segítő kezet nyújtott felém alkotói létem egy igen-igen válságos pillanatában.
>
> Megbízták őt, hogy írjon egy jubileimi forgatókönyvet a kilenszázötös évről.
>
> Ebben bevont engem is, és kemény kézzel a konkrét munka szilárd talajára állított, szemben a polemizálás és a kihívó harci kedv minden csábításával, a Proletkult részéről fenyegető kellemetlenségek légkörében.
>
> Nune kicsiny szamovárja mellett valami csodálatos módon tudta összegyűjteni s a józan ész és nyugodt alkotás útjára terelni a sértett önérzetű és sorsüldözte embereket.
>
> Mindezt olyan önzetlen gondoskodással tette, mint ahogy a gyerekek összegyűjtik, gyufás- és cigarettásdobozokba vagy rongyocskákból és vattából készített fészkekbe teszik a törött lábú szöcskéket, a fészekből kiesett mádárfiókákat vagy a törött szárnyú felnőtt madarakat.
>
> Hány ilyen megvert és sebzett lázadóval, legtöbbször »balos« vagy »extremista« művésszel találkoztam itt, az ő meghitt teázóasztala mellett!
>
> A túl heves és túl zord szélrohamok és viharok elől időlegesen menedéket nyújtó, sajátos morális mentsvár illúzióját még teljesebbé tette az állandóan közöttünk ugrándozó féktelen Beauty terrier és.... az élő »békegalamb«.
>
> [...]
>
> Néha úgy tűnt, mintha Jajdefáj (Doolittle) doktor különös állatrendelőjében ülénk, amelyet a bekötött lábú nyuszikon vagy a fogfájós vízilón kívül kiterjesztettek a sokkal felnőttesebb,

sértett éltű önérzetekre, a lázas elvi eltévelyedésekre, a véletlen alkotói sikertelenségek áldozataira, vagy azokra, akiknek életrajza a »szerencsétlen flótás« bélyegét hordozza magán.

Ezeknek a bekötött lábú nyulacskáknak az ártatlansága leggyakrabban persze több volt, mint viszonylagos.

Elég, ha arra gondolunk, hogy épp itt, Nunénál, egyazon körülmények között ismerkedtem meg egy sehogyan sem érvényesülő, fekete bársonyinget viselő, ezüstös-ősz színésszel, »Gabriellel« a Vaszják mogorva megtestesítőjével, és itt láthattam először (és nagyon megszerettem) egy fáradhatatlan, csökönyös és elvhű harcost: Kazimir Malevicset, életének abban a szakaszában, amikor nagyon elfajult küzdelmet folytatott az általa elég agresszíven vezetett iskola irányzatának érvényre juttatásáért.

De nehéz felbecsülni ezeknek az estéknek az atmoszféráját, s minden morális jelentőségét az útkereső emberek, különösen a »szélsőségesek« számára, akik rendkívül gyakran összeütközésbe kerültek a dolgok mindennapi rendjével, a művészet általánosan elfogadott szabályaival, törvényesített tradícióival.

A legfontosabb mégis az volt, hogy itt mindenki megerősödött abban a tudatban, hogy a forradalom ügyének mindannyiunkra szüksége van. És mindenkire éppen a maga megismételhetetlen, esetlen, individuális módján.

És hogy egyáltalán nem arról van szó, hogy szinte egyenlőre kell gyalulni a jellegzetességeket - amiről hallelujázva üvöltött azokban az években a RAPP-ista banda -, hanem arról, hogy megtaláljuk a forradalmi építés közös ügyében minden *egyéniség* számára a megfelelő helyet. S hogy a kudarcokban és sikertelenségekben többnyire mi magunk vagyunk a hibásak: vagy ott vétünk, hogy nem hajlamunk szerint védelmezünk valamit, vagy ott, hogy eltörjük saját individuumunk gerincét, mivel nem keressük elég szorgosan azt az ügyet, amelyben egyéni hajlamunk és képességünk teljes virágzása egybeesik azzal, amire a vállalt ügynek épp szüksége van!

És Nunénál ezen az úton, ennek felismerése közben, mindenki erkölcsi támogatásra és segítségre lelt.

És nem csupán szóban,

de sokszor a gyakorlatban is.

Épp így volt velem is.

De Nune még többet tett.

Nem csupán egy igen jelentékeny munkában vett társul maga mellé.

A történelmi-forradalmi múlt valódi érzékelésébe vezetett be.

Fiatal kora ellenére ő maga is élő résztvevője volt, mégpedig nagyon felelősségteljes poszton, az Októbert megelőző forradalmi idők illegális munkájának.

És ezért a vele folytatott beszélgetésekben a múlt harcainak minden jellemző epizódja élettel teli »való«-vá vált, és nem volt többé a hivatalos történetírás egy száraz sora vagy detektívregénybe kívánkozó »csemege« (ami mellesleg a legvisszataszítóbb aspektus, amelyből ennek a múltnak az eseményeit szemlélni lehet).

Hiszen itt a forradalom ügye otthonos,

mindennapi munka volt.

De egyszesmind a legmagasztosabb ideál is, egy fiatal élet egész tevékenységének célja, az életé, amelyet teljes egészében a munkásosztály üdvének áldoztak." (Eizenstein 1979, 131–133).

„Nuné Agadzsanova ... vezetett el a forradalmi-történelmi múlttól a forradalmi-történelmi jelenhez...

Egy értelmiséginek, aki 1917 után eltalált a forradalomhoz, először szükségszerüen át kellett esnie az »én« és az »ők« stádiumán, mielőtt benne a kettő »mi«-vé olvadt volna össze.

És ezen az úton a kicsi, kékszemű, félénk, határtalanul szerény és kedves Nuné Agadzsanova tetterősen segített nekem.

Ezért is a legszívbőljövőbb köszönet ..." (Eizenstein, 1984a, 191).

Szaitz Mariann fordítása

IRODALOM

BULGAKOWA, OKSANA, szerk. 1989a. *Herausforderung Eisenstein*. Berlin: Akademie der Künste der Deutschen Demokratischen Republik.

— 1989b: Sergej Eisenstein und die deutschen Psychologen. Sergej Eisenstein und sein „psychologisches" Berlin — zwischen Psychoanalyse und Gestaltpsychologie. Uo. 80–91.

DEBORIN [GYEBORIN], A. M. 1928. „Ein neuer Feldzug gegen Marxismus". *Unter dem Banner des Marxismus*, 1/2: 44–67.

EINZENSTEIN, SZ. 1979. *Premier Plánban. Önéletrajzi feljegyzések*. Budapest: Európa.

EISENSTEIN, SERGEJ M. 1984a. *YO, Ich selbst. Memoiren*. I. kötet, oroszból fordította Regine Kühn és Rita Braun, szerkesztők: Naum Klejman és Walentina Korschunowa. Wien: Löcker Verlag.

— 1984b. *YO, Ich selbst. Memoiren*. II. kötet, oroszból fordította Regine Kühn és Rita Braun, szerkesztők: Naum Klejman és Walentina Korschunowa. Wien: Löcker Verlag.

FREEMAN, JOSEPH 1936. *An American Testament. A Narrative of Rebels and Romantics*. On Murray Hill, New York: Farrar & Rinehart.

FREUD, SIGMUND 1911. „Formulierungen über die zwei Prinzipien des psychischen Geschehens". *Gesammelte Werke*, 8: 229–238. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1969.

GERT, VALESKA 1968. *Ich bin eine Hexe. Kaleidoskop meines Lebens*. München: Droemersche Verlagsanstalt Th. Knaur Nachf., 1989.

HILBERT, THOMAS 1985. *Die Geschichte der Psychoanalyse in Russland und in der Sowjetunion*. Disszertáció, Freiburd im Breisgau.

JURINETZ, W. [JURINYEC, V.] 1925. „Psychoanalyse und Marxismus". *Unter dem Banner des Marxismus*, 1:90–133. újranyomás In: Sandkühler 1970a, 66–136.

JUTKEWITSCH, SERGEJ 1967. Bevezetés, In: *Stationen. Autobiographische Aufzeichnungen von Sergei Eisenstein*. Oroszból fordította Rita Braun. Berlin: Henschekverlag, 5–13.

MITRY, JEAN 1974. „Eisenstein, Sergey". *The New Encyclopaedia Britannica*, 6. kötet. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 516–517.

— 1992. „Eisenstein, Sergey (Mikhaylovich)". *The New Encyclopaedia Britannica*, 4. kötet. Chicago: Encyclopaedia Britannica, Inc., 406–407.

MITRY, JEAN. 1960. *Sz. M. Eizenstein*. Budapest: Magyar Filmtudományi Intézet.

PLETNYOV, V. 1925. An Open Letter to the Editors of the Journal Kino-nedelya. In: *Eisenstein 2. A Premature Celebration of Eisenstein's Centenary*, oroszból angolra fordította Alan Y. Upchurch, N. Lary, Zina Voynow és Samuel Brody, szerkesztette Jay Leyda. London, New York/Calcutta: Methuen/Seegull Books, 1988, 3–5.

RÜHLE, JÜRGEN 1960. *Literatur und Revolution. Die Schriftsteller und der Kommunismus in der Epoche Lenins und Stalins*. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1988.

SACHS, HANNS 1924. *Gemeinsame Tagträume*. Leipzig, Wien und Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.

SANDKÜHLER, HANS JÖRG, szerk. 1970a. *Psychoanalyse und Marxismus. Bernfeld, Reich, Jurinetz, Sapir, Stoljarov: Dokumentation einer Kontroverse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1971.

— (1970b): *Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse*.Uo. 7–45.

SAPIR [SZAPIR], I. D. 1929/1930. *Freudismus, Soziologie, Psychologie*. Zu dem Aufsatz von Wilhelm Reich, „Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse". In: Sandkühler (1970a, S. 189–246).

SETON, MARIE 1952. *Sergej M. Eisenstein. Materialien zu Leben und Werk*. München und Wien: Hanser Verlag.

VOLOSINOV, V. N. [**M. M.BAKHTIN]** 1927. *Freudianism: A Marxist Critique*, oroszból angolra fordította I. R. Titunik. New York, San Francisco, London: Academic Press, 1976. Magyarul: M. M. Baktyin–V. N. Volosinov: „A freudizmus". In: M. M. Baktyin: *A beszéd és a valóság*. Gondolat, Bp., 1986. Fordította Orosz István.

PSZICHIKAI VAGY/ÉS EGZISZTENCIÁLIS

Gondolatok „A tulajdonságok nélküli ember" Schärer-féle értelmezéséről

Stummer Andrea

Ha egy német egyetemi könyvtárban sétálgatva megállunk a Robert Musilról szóló szakirodalom végtelenbe vesző polcai előtt, és találomra leemelünk egyet az ott sorakozó kötetek közül, akkor — kis túlzással — biztosra vehetjük, hogy rábukkanunk benne Musil műveinek, gondolatainak pszichológiai szempontú értelmezésére. Vajon miért olyan kelendő ez az olvasat? S vajon a pszichológiai interpretáció nem elfedés-e akkor, amikor, épp ellenkezőleg, feltárásnak tekinti magát? Egy szemléletmód, egy beállítódás alappilléreinek körüljárására annak „szélsőséges" képviselője tűnik a legalkalmasabbnak, az, aki sarkosabb, határozottabb megállapításaival végigviszi a többiek által csak odavetett kijelentéseket. Hans-Rudolf Schärer *Narzissmus und Utopismus* című munkája ez a következetes „szélsőség" (Schärer,1990).

Robert Musil és a pszichológia kapcsolata egy viszonylag rövid lélegzetű, Musil egyetemi évei alatt szövődő románc után radikális szakítással végződött. Nem lett belőle életre szóló kaland, miként a filozófiával való találkozásából sem, ahogy pedig a Machról írott doktori disszertáció után várható lett volna. Musil pedig halálosan komolyan vette kritikus szakításait. Halálosan komolyan, hiszen az életét tette fel rá: író lett. Ha a műveit pszichologizáló szépirodalomnak tekintő, hőseit pszichológiai elméletekkel magyarázó kritikusai kicsit elidőztek volna az élettörténet eme fordulópontja mellett és megkísérelték volna megérteni annak miértjét, akkor Musil védekezését sem értették volna makacs dacoskodásként *félre*. A *Törless* írója műve megjelenésének pillanatától fogva ismételgeti türelmesen a látszólagos érintkezési pontok mögött megbújó szemléleti alapkülönbözőségek, sőt ellentétek okait és mibenlétét, mindhiába. Pedig csak azt a döntést kellett volna megérteni, azt a második újraválasztást (az első a frissen végzett mérnöké a humán tudományok mellett). Nem azért mondott búcsút a könnyen kínálkozó egyetemi karriernek, mert fantáziája, közlésvágya más, nem tudományos formát diktált. Nem a történetmesélés lehetősége vonzotta, hanem az emberi egzisztencia, a „benne-lét" minél hiánytalanabb ki- és betöltésének esélyei.

„A feladat — olvashatjuk az író hivatásáról szóló esszéjében — mindig új megoldások, összefüggések, konstellációk, variációk felfedezése, az események menetére prototípusok felállítása, laza minták kialakítása arra, hogyan lehet Ember az ember, a belső ember kitalálása" (Musil, 1948., VIII.kötet, 1029.).

Az irodalmat éppen a pszichológia (és a filozófia) *ellenében* választotta. Az egzisztenciális, lét-, és történeti kérdések elkülöníthetetlen együttjátszását, a megismételhetetlen és az időn, téren kívüli misztikum egyszeriben megnyilvánuló együttbujkálását. S akinek ez a hangulatból, élményből, gondolatból — és talán legkevésbé — cselekvésből fonódó, a „hogyan élünk, hogyan éljünk" kétségeivel terhelt halandóság a sorsa, az nagyon jól meg van elméleti sablonok, igazolatlan túláltalánosítások, eltárgyiasítás — vagyis pszichológia nélkül. A pszichológiát elmarasztaló musili érvek akár Heidegger tollából is származhattak volna, de Musil kritikájából nem következtetés, nem filozófia, hanem döntés, irodalom sarjad. Suhanó mozgás a feszes meggyökerezettség ellenében.

A tulajdonságok nélküli ember egyik jelenetében Ulrich, Walter, Clarisse és Meingast az ablakból figyelik egy magamutogató férfi „akcióját".

„A változás, gondolta, abban a pillanatban, amikor a kerítés átlépése megtörténik, olyan teljes lehet, hogy részleteiben nyilván le sem írható. És, akárha ideillő hasonlat lenne ez is, nyomban valami énekes jutott az eszébe, aki, mondjuk , épp az imént evett s ivott, de most a zongorához lép, kezét összekulcsolja a hasán, szája dalra nyílik, s ő maga részben másvalaki már, részben mégis ugyanaz, aki volt. És Leinsdorf gróf őfőméltóságára, aki egyképp kapcsolódhat egy vallásos-etikai és egy bankvilági-előítéletmentes áramkörbe, rá is gondolt Ulrich. Rabul ejtette, milyen tökéletes teljességgel zajlik le odabent ez a változás, melyet azután kint is igazol a világ reakciója: *nem érdekelte, hogyan jut el odáig pszichológiailag ez az ember ott lent* (kiemelés tőlem), kényszerítő erővel el kellett képzelnie azonban, ahogy a feje fokozatosan megtelik feszültséggel, mint egy ballon, amelybe gázt eresztenek, valószínűleg napokon át, szüntelen, de akkor még kötelek nyűgözik a földhöz, míg azután egy nem hallható parancs, valami véletlen ok vagy egyszerűen a meghatározott idő lejárta, mely bármiből okot csinál, ami akad, el nem oldozza a kötelékeket, hogy a fej, immár semmivel sem kötődve az emberi világhoz, a természetellenesség üresében lebegjen" (Musil,1977, II.kötet, 169.).

Az út magyarázata helyett az állapot értése. Törvények, tételek helyett hasonlatok. Megismerési helyett megértési vágy.

Hans-Rudolf Schärer Musil kortás kritikusaihoz hasonlóan igencsak megörvendhetett, amikor rátalált arra a pszichológiai kalodára, amely mintha épp a tulajdonságok nélküli emberre lett volna méretezve. Interpretációja mégis figyelemre méltó, ugyanis azon ritka kísérletek közé tartozik, melyek *egyáltalán* továbbgondolkodásra késztetnek, s akkor az már majdnem lényegtelen, hogy vele azonos, vagy ellentétes irányba indulunk-e. A musili világ Schärer építette börtöne korunk egyik mind elterjedtebbé váló neurózisa, a nárcizmus. A történet során világát egyre kisebb körre szűkítő nárcizmusával küszködik Ulrich, legalábbis Schärer szerint ez a regény történeti sík alatt szunnyadó magva. S Musil legnagyobb, úttörő érdemét éppen ennek a vívódó

kiútkeresésnek az ábrázolásában látja, abban, hogy hamarabb reagált a huszadik század talán legfontosabb patologikus jelenségére, mint a tudomány, sőt, diagnózisa meglepően pontos.

A pszichoanalitikus szemszögből értelmező Schärernek természetesen a főhős gyermekkorából kellett kiindulnia, s valóban, idézetek sorával dokumentálhatta, hogy Ulrich korai élményei különösen „termékeny" talajnak bizonyultak a nárcisztikus személyiség kialakulásához. Az anya korai elvesztésével az idealizáció „egészséges", a későbbiekben párkapcsolatokra átforduló folyamata törést szenvedett. Miután az apai személyiség az idealizációra alkalmatlan, a kompenzáció tehát lehetetlen volt, s az anyáról történő leválás folyamata elmaradt, az egybeolvadás archaikus vágya elevenen élt tovább a gyermek formálódó személyiségében.

Ulrich további szocializációja korunk új, a nárcisztikus problémák egyre szélesebb körű elterjedéséért felelős szocializációs típusának feleletethető meg, melynek során és eredményeképp a gyermeki tudattalanban konzerválódik az archaikus anyakép és egy diffúz, omnipotenciára törekvő én-ideál teremtődik. A félresiklott szocializáció végkifejlete az a sérült személyiség, akinek kielégülési vágya nem reális tárgykapcsolatokra, hanem a méhen belüli homeosztázis ősélményét őrző nárcisztikus egyensúlyélményekre irányul, aki elfojtja a felettes énje keltette bűntudatot, s akinek nem sikerül azonosulnia a posztödipális szülőreprezentációkkal — az ödipális konfliktus tehát nyitva marad. A nárcisztikus személyiségzavar gyakoriságának szociálpszichológiai okai is tettenérhetők Ulrich sorsának alakulásában. Az apa szerepe fokozatosan csökken a családtól távol végzett munka és a válások miatt, aminek következményeként a szocializáció előterében már nem az apával vívott tekintély konfliktusok állnak, hanem az anyáról való leválás képtelenségéből fakadó problémák, az anya–gyermek szimbiotikus kapcsolatának továbbélése a tudattalanban.

A „szülő idealizációja — leválás — új idealizációs tárgy megtalálása" lett volna tehát az a normális fejlődési út, melyről nem lehet büntetlenül letérni. Az egyetlen igaz utat elhagyó ember ellentmondásosan hasadó, nárcisztikus személyiséggel fizet: összefogó közzépont híján gyenge, a szétesés állandó fenyegetettségében élő énre egyfelől, és az előbbit kompenzáló grandiózus, korlátlan vágyakkal és önbizalommal teli énre másfelől. A társadalmi anómia még erősíti is a nárcizmus pozícióját, még egy további fenyegető tényezőt jelent az egyébként is gyenge reális én számára.

Ulrich kétségei, kérdései, bizonytalan tapogatózásai, válaszkereső utópiái épp úgy beilleszthetők a nárcizmus ezen pszichológiai, mint egy, a pszichológiaival vitatkozó egzisztenciális, filozófiai értelmezési mód interpretációs keretébe. A regényt olvasó látásmódja, szellemi habitusa — így az enyém is —, persze eleve meghatározza, melyik értelmezési, értési összefüggésben helyezi el a musili sorokat. Nem kívánom elvitatni Schärer „igazát", s ennek, irodalmi mű befogadásáról lévén szó, nem is lenne sok értelme. Mégis, akár Musil saját,

regényére és e művön túlmutató szemléletmódjára vonatkozó értelmezését tekintjük („Igen, itt egy egész életfilozófiát építettem fel" — írja *A tulajdonságok nélküli emberről* a naplójában [Musil,1983,929.]. Akár úgy közelítünk Ulrichhoz, hogy a lehetséges legnagyobb önmérsékléssel nem engedünk prekoncepcióinknak, ellenben hagyjuk a műből magából kibontakozni a kimondott értelmét, mindkét esetben el kell vetnünk a nárcizmus sémájának Ulrichra való alkalmazását. Nem okoz persze Schärernek sok fejtörést, hogy miként védhetné meg álláspontját, hiszen csak azt a régi, sokszor felhangzó érvet kell segítségül hívnia, amely szerint a kész mű önálló életet él, s a benne elrejtett „üzenet" akkor is ott van, akkor is hat, ha az alkotónak esze ágában sem volt azt „beleteremteni", vagy legalábbis tudatosan nem törekedett ilyenfajta üzenetre. Ebben igaza van Schärernek, csakhogy Ulrich nárcisztikusan torzult személyiséggé avatása ellen nem csak Musiltól, vagy szigorúan a regényből meríthetünk ellenérveket, sőt talán nem is azok a valóban súllyal bírók. Ami engem az ő pszichológiai interpretációjában valójában zavar, az ennek az értelmezési módnak a pszichikai és egzisztenciális viszonyára vonatkozó, önmaga előtt is tisztázatlan, implicit előfeltevése. Ezért a következőkben nem mennék végig azon pontok mindegyikén, ahol a két (pszichológiai és filozófiai) értési mód ütközik, hiszen az egyes eltérések mögött, azokat tápláló forrásként egy elvi konfrontáció húzódik, hanem csak Ulrich személyiségének, szemléletmódjának és vágyainak néhány olyan csomópontját emelném ki, ahol a két interpretáció a leghatározottabban ellentétes végkövetkeztetés felé halad.

Ulrich tulajdonságnélkülisége, pontosabban a magát szilárd, önteremtő egységnek tudó én önbizonyosságának, a határozott énérzésnek a hiánya nem más, mint az én-világ viszonynál átfogóbb, a valóságot mint valóságot érintő szemléletmód, a lehetőségérzék elágazása, énre vontakoztatása.

> „Ha ... létezik valóságérzék ..., kell lennie olyasvalaminek is, amit lehetőségérzéknek nevezhetünk. Akiben ez él, nem mondja például: Itt ez vagy az történt, történik majd, kell történnie; hanem rájön: Itt valami történhetne, alkalmasint vagy okvetlen megtörténhet; s ha valamiről azt hallja,, hogy épp úgy van, ahogy van, arra gondol: Nos, lehetne bizonyára másképp is. Tehát a lehetőségérzéket olyan képességként határozhatjuk meg, amelynek segítségével elgondolhatunk bármit, ami lehetne is éppen, és nem tartjuk fontosabbnak nála azt, ami éppen van" (Musil, 1977, I.kötet,18.).

Musil nagyon jól tudta, hogy azok, akik csak valóságérzékkel rendelkeznek, akik tehát az *épp-így-itt-most* valóságát az egyetlen realitásként fogadják el, s egyetlen egészségesen életrevaló életstratégiának a hozzá való alkalmazkodást vagy a mértékletes reformját tartják; akik minél mélyebben bele kívánják növeszteni magukat és a többieket ebbe az épp-így sikeredettbe, csak hogy ki ne billenjünk belőle — nos, ezek az emberek könnyed legyintéssel intézik el az ő lehetőségérzékkel felruházott hősét:

„Ha dicsérni akarják, idealistának is nevezik az ily bolondot; akárhogy is, mindenképpen életgyengeségre célozgatnak, mely a valóságot vagy nem képes üstökön ragadni, vagy kényeskedve kitér előle, a valóságérzék hiánya tehát tényleges fogyatékosságot jelent nála" (uo.19.).

Schärer ítélete, mely Ulrich lehetőségérzékében csak tagadást, menekülést, félelmet, s e félelem megszépítő racionalizálását, a nárcisztikus személyiség magamentési kísérletét látja, mellyel az megpróbál a szükségből erényt kovácsolni — ez az ítélet a szemellenzős valóságérzéké. Hiszen Musil és főhőse azzal a belátással a tarsolyában, hogy az „itt és most" valóságának szentségét csak mi hazudjuk magunknak, nem menekülni kezd, nem valami *elől*, hanem valami *felé* igyekszik.

„A lehetséges azonban nemcsak ideggyenge egyének álmodozásait öleli fel, hanem Isten fel nem serkent szándékait is" (uo.).

„... hiszen a világ Isten folyamatos műve, aki tudja jól: minden másképp is lehetne" (uo. 22.).

Szemléletünk egy bizonyos „töltése" önmagában még nem sokat mond, csak akkor minősíthetjük, ha az irányát is ismerjük. Mint minden szellemi állásfoglalás, a lehetőségérzék is ambivalens potencialitásokat hordoz magában. Épp úgy szolgálhat a valóság előli megfutamodás (ebben igaza van Schärernek), mint új valóságot teremtő aktusok elvi támaszaként, s Musil esetében ez utóbbiról van szó (ezt nem látta, vagy nem akarta meglátni Schärer). Az az új valóság, amelynek vonzó távlata az egész regényen átível, mely Ulrich minden lépését motiválja attól az első, sorsfordító döntésétől kezdve, hogy egy évre szabadságoltatja magát korábbi életéből: az egzakt élet valósága lenne.

„... esetleg megpróbálhatnánk egzaktul élni ... Azt jelentené tehát ez körülbelül, hogy hallgatunk ott, ahol nincs mondanivalónk; csak azt tesszük meg, ami szükséges, ha egyebekben nincs különösebb elintéznivalónk; és ami a legfontosabb, érzéketlenek maradunk, ha nem támad fel bennünk a leírhatatlan érzés, hogy ki kell tárni a karjainkat, és magasba emel bennünket a teremtés árja! Megjegyezhető erre, hogy ennek következtében lelki életünk nagy részét be kellene szüntetnük, de hát ez talán nem is lenne oly fájdalmas veszteség" (Musil, 1977, I kötet, 345.).

„A hétköznapi életben nem motiváció szerint cselekszünk, hanem szükségszerűségből, ok és okozat összefonódásából; persze ebben az összefonódásban mindig van belőlünk is valami, amiért szabadnak hihetjük magunkat. Ez az akaratszabadság az embernek az a képessége, hogy szabadon teheti, amit önkéntelenül akar. De a motivációnak semmi köze az akaráshoz; a motiváció nem osztható kényszer és szabadság ellentétére, mert itt a legmélyebb kényszer hat, s a legmagasabb rendű szabadság érvényesül. ... A festő, aki 'valamit' akart festeni, még ha 'egyéni felfogásban' is, most 'magáértvalót' fest, a lelkeüdvéért-valót fest, és csak ilyen pillanatokban van valóban motívuma, egyebekben ezt csupán elhitetni igyekszik magával" (Musil, 1977, III. kötet, 241.).

Azért idéztem ilyen hosszan Ulrichot, Musilt, mert azt hiszem, eme mondatok mellé már nem kell különösebb kommentár, hogy belássuk, mennyire semmi köze sincs az egzakt, a motivált élet musili utópiájának sem a felvilágosodás racionalizáló reményéhez, sem a regresszív feloldódástól való félelem racionalizálásához, mindahhoz, amivel Schärer meggyanusította. Nem életünk öncélú racionalizálása csábította Musilt, s ezt a „vádat" életútja ismeretében nem is gondolhatja senki komolyan. Nem, az egzaktság csak eszköz ahhoz, hogy érzéseinket, morálunkat, élményeinket megfeleltessük annak, amit magukban igérnek. Le kell hántanunk gondolatainkról, érzéseinkről, vágyainkról minden nem feltételnül hozzá tartozót, minden esetlegességet, vagyis egzaktaknak kell lennünk ahhoz, hogy igazán érezzünk, hogy valóban arról gondolkodjunk, amiről szeretnénk. A motivált, egzakt élet élésének esélyét pedig az a lehetőségérzék őrzi, mely a látszat mögé tekintve megtalálja az „itt-most-így" által elfedettet:

> „Mértéktelenül túlbecsüljük a jelenbeliséget, a jelen érzését, azt, ami létezik; úgy értem, ahogy maga például itt van velem ebben a völgyben, mintha kosárba dugtak volna minket, és a pillanat fedele ránk csapódott szépen. Túlbecsüljük a dolgot. Megjegyezzük majd. És talán még egy év múlva is emlékezni fogunk rá, hogy itt álltunk. Ám az, ami valójában mozgat minket, legalábbis engem, az — óvatosan szólva; nem akarok magyarázatot vagy nevet keresni rá! — mindig bizonyos ellentétben áll az átélés e módjával. Háttérbe szorítja a jelen; mert ilyen módon nem lehet jelenvaló" (Musil, 1977, I. kötet, 407.).

Az én fenyegetettség-érzésének musili összetettsége is egy pontba sűrűsödik, egyszerűsödik Schärer interpretációs keretében. Egyszerűen a nárcisztikus személyiségzavar tünete lesz, s Ulrich ráépülő filozófiája csak egy nárcisztikus személyiség kísérlete arra, hogy saját neurózisát történetivé, ontológiaivá, egzisztenciálissá tágítsa. A következőkben arra szorítkozom, hogy rekonstruáljam Musil énvesztésről szóló gondolatait, s aztán döntse el ki-ki maga, vajon jogos volt-e a schäreri redukció, avagy hogy igazolja tézisét, megerőszakolta Musil szellemét.

Musil a tulajdonságnélküliség, az énvesztés veszélyét három egymásra le nem fordítható, egymástól függetlenül keletkező és ható forrásból eredezteti. Az első, legismertebb, ezerszer elemzett az elidegenedés történeti folyamatának eredményeként előálló eltömegesedés. A második, immár nem történeti, hanem egzisztenciális forrás az események, a környezet énteremtő képessége:

> „... az embereket csak kevéssé, külsőségesen érinti életvitelük, illetve az élet, mely viszi őket" (Musil, 1977, I. kötet, 179.).
>
> „Életük derekán alapjában véve nagyon kevesen tudják már, hogyan is jutottak el önmagukhoz, élvezeteikhez, világnézetükhöz, hogyan jutottak feleségükhöz, jellemükhöz, hivatásukhoz és sikereikhez; azt azonban érzik, hogy most már nem sok minden változhat. Megállapíthatnánk továbbá, hogy csalódás áldozatai mindannyian, hiszen sehol sem lelhetjük elegendő okát annak, hogy minden épp úgy történt, ahogy történt; történhetett volna másképp

> is; mert az eseményeket ők maguk befolyásolhatták a legkevésbé, többnyire mindenféle körülményektől függtek ezek, más egészen más emberek hangulatától, életétől, halálától, és adott pillanatban legfeljebb csak feléjük sodródtak. ... Még sokkal furcsább azonban, hogy az emberek nagy többségének fel sem tűnik a dolog; adoptálják az új jövevényt, akinek élete beépült az ő életükbe, élményei mintha az ő tulajdonságaik kifejezései lennének, sorsa az ő érdemük vagy tragédiájuk" (uo. 181.).

Az ebben az értelemben vett tulajdonságnélküliség nem Ulrich, vagy a nárcisztikus személyiségek sajátja. Tulajdonság nélküli emberek vagyunk mindannyian, ha napjaink eseményeinek sodrására bíztuk azt, akit teremtenünk kellett volna: magunkat. Az események a maguk logikájának fonalára fűződnek, s az egymásrakövetkezés kauzalitásával lassan megfojtják az önteremtés valaha talán még eleven vágyát.

Az énbizonytalanság harmadik komponense az átélő énre vonatkozik, az önmagát az átélésben magánál tudó személyre.

> „Az az emlék, hogy (gyermekkorában — S. A.) megbüntették, ez a 'valami', amihez semmi köze nem volt immár, úgy jelent meg képzeletében, mitha gyermekkori cipőjét pillantaná meg a földön, amelyhez ugyancsak semmi köze... Ez a 'semmi-közöm-hozzá' is azt fejezte ki valamiképpen, hogy *az ember élete során soha nincs jelen teljesen magában*" (Musil, 1977, II.kötet, 51., kiemelés tőlem).

Ez a „soha" azért nem az utolsó szava Musilnak, hiszen az *anderer Zustand* misztikus élményének misztikuma éppen abban a mindennapi valóságunkból teljességgel hiányzó paradoxonban rejlik, hogy benne létezve egyszerre vagyunk jelen hiánytalanul az énben és a nem-énben.

> „... ebben a világban nincs sem mérték, sem pontosság, sem cél, sem ok, jó és rossz egyszerűen megszűnnek... és minden ilyen vonatkozás helyére létünk dolgokkal és más élőlényekkel való áradó-apadó összefolyása lép. Olyan állapot, melyben a dolgok képe nem praktikus céllá, hanem szótlan élménnyé válik" (Musil, 1978, VIII. kötet, 1144.).

A „másik állapot" élményében megszűnik kint és bent, ez a valóság nem tud a másikról, a mindennapok objektumra és szubjektumra hasadásáról. A létezők elkülönültségét felfüggesztő *lét*érzés misztikus, de egyszerű állapota mindenkinek felkínálkozik, aki csak nem keményíti meg magát.

> „Misztika: Csak azt tanácsolhatom minden olvasónak: heveredj végig egy szép, vagy akár szeles napon is az erdőben, akkor mindent megtudsz magad" (Musil, 1977, III. kötet, 791.).

Schärer a lét szelíd szeretetének musili „másik állapotában" is egy nárcisztikusan motivált regressziót lát, az anya–gyermek kapcsolat széttörésével elvesztett édent visszavágyó sérült személyiség valóság előli megfutamodását.

Kérdés, vajon ugyanígy ítéli-e meg például a Martin Buber gyűjteményes kötetében (Buber, 1984) kitárulkozó ókori és középkori misztikusok eksztatikus élményeit is? Bár a valódi kérdés mégcsak nem is ez. Sőt mégcsak nem is arról a közhellyé koptatott igazságról van szó, mely szerint esetenként éppen a neurotikus, a pszichésen sérült személyiség lehet érzékeny olyan veszélyekre, melyekben mi „egészséges" többiek is élünk, de amelyekről nem tudunk, vagy amelyeket önvédelemből elhazudunk magunk elől. Bár ez Schärerrel szemben is lehetséges ellenérvként kínálkozik. Ulrich énbizonytalansága nem tekinthető-e csak őszinte, a végsőkig következetes szembenézésnek a mindannyiunk énjét fenyegető erőkkel? Vajon Ulrich, Musil belátása, mely szerint sokkal inkább az események, a körülmények teremtenek nekünk tulajdonságokat, mint mi magunknak, nem érvényes-e sokunkra? Hányan állíthatják magukról nyugodt szívvel az ellenkezőjét? Vajon életünk jelentős részét nem énüres pillanatok teszik-e ki? Úgy hiszem, nagyon önhitt normalitás az, mely nem ismeri fel a neurózisban a maga szokásosnál élesebb kontúrokkal kirajzolódó tükörképét.

De amint már jeleztem, nem ez a schäreri interpretációval kapcsolatos rossz érzésem legfontosabb forrása, hanem az a gesztus, amellyel a legkisebb kétely nélkül azonnal pszichésnek nyilvánít és pszichológiai sémába gyömöszöl egy megértési, átélési módot, mihelyt jellemzői megfelelni látszanak egy pszichológiai eset tüneteinek. Ezt az ítélkezési eljárást két szempontból is elhamarkodottnak és végiggondolatlannak tartom. Egyrészt, mert Musillal együtt hiszem, hogy a humán szférában csak az induktív szemléletmód juthat el a megértésig, hogy emberi viszonyainkra, kapcsolatainkra, saját magunkra nem eröltethetünk olyan törvényeket, melyek a személytől, e törvények alanyától függetlenül érvényesek. Vagyis például attól, hogy Ulrich élményeinek, megértésének miként azonosnak *látszik* egy nárcisztikus személyiség cselekvési, átélésbeli, megértési aktusaival, még korántsem biztos, hogy valóban nárcisztikusan sérült emberrel van dolgunk, hogy a történet valóban róla szól. Ahogyan Musil Ulrich alakjában valóban éppoly kevéssé akart egy pszichikai defektust, mint egy követésre szánt mintát ábrázolni. Ulrich nem „beteg" személyiség, de nem is „pozitív" hős, hanem „eszmealak", akiben az Ember egzisztenciája ölt testet. S ezt mi sem bizonyítja jobban, minthogy Musil mindenkinek, mindennek lerója, ami neki jár: egyik szemével az igazságra tekint (a valóság minden irányban nyitott; az én teremtődik és nem teremti magát; oly kevéssé vagyunk jelen magunkban...), a másikkal azonban a mindennapok élni-tudás kényszerére figyel, arra, hogy mégiscsak döntenünk kell, hogy a praktikum szférájának énteremtő és énhiányos órái elkerülhetetlen realitások — s végül e két optikából áll össze az egyetlen, összetett kép. Nem élhetünk meggyőződés nélkül, miközben tudnunk kell, hogy annak igazsága nagyon is feltételes. Nem egzisztálhatunk folyamatosan a „másik állapot" misztikus tökéletességében, de nélküle sem...

Annak, hogy Schärer félreértette Musilt, hogy pszichikainak tekintette az egzisztenciálist, van egy, a pszichológiát állandóan kísértő túláltalánosításnál

konkrétabb, kimondottan Musilt érintő oka is. Musilt még az őt személyesen ismerők közül is sokan úgy jellemezték, mint kivételesen racionális személyiséget. Ezt a vélekedést veszi át Schärer is. Az első benyomás felületessége azonban csak igen ritkán találja el a valóságot. S legkevésbbé akkor, ha Musilról van szó. Aki valóban rá figyel, aki valóban őt hallgatja, és nem a maga prekoncepcióját akarja kihallani belőle, az valami magányos, egészen különös hang élményével lehet gazdagabb. Musil úgy fonja egymásba racionális praktikum és nem-racionális átélés szálait, hogy eloldozhatatlanságukban a racionális megmenekül az önhitt mindenhatóság-érzettől, mert tud a másik valóságról, ami nem ő; a nem-racionális pedig megmenekül a tevékenység megölésétől, mert tud a saját korlátairól. Arról, hogy a magát neki átadó én cselekedni kényszerül, ami az ő valóságától idegen, s arról, hogy csak ritka pillantokra maradhat magára az énnel. Ész, megfontolás pedig még soha nem alkotott ilyesfajta belátást. Nem véletlenül. A „másik valóság" misztikuma *élmény,* s nem racionális folyamat eredménye. Aki alkata folytán egyetlen valóságba záródott, vagy aki félelemből abba zárta magát, az soha nem talál el a létélményig — vágjon neki bármily éles rációval is az oda vezető útnak. Nem ítélem el ezeket az embereket, ahogy Musil sem tette, ahogy ő is gyengéd megértéssel ábrázolta az egyvalóságra szabott Tuzzit. Nincs is semmi jogom az ítélkezésre, már csak azért sem, mert talán legkevésbé ezek az emberek tehetnek korlátozottságukról. De azt igenis elvárhatom, elvárhatjuk tőlük, hogy ők se ítélkezzenek valamiről, amiről nem „tudnak", amit nem éltek át. S ne tekintsenek azonnal defektusnak valamit csak azért, mert az ő nézőpontjukból annak tűnik. Schärer nárcizmuskoncepciója olyan olvasónak a műértése, aki kívülrekedt egy élményvilágon, s most az író, a főhős valóságfélelmének racionalizálását látja ott, ahol valójában saját élményszegénységének a racionalizálása folyik. Ami Schärer, az egyvalóságban létező ember szemében nárcisztikus defektus, például Ulrich kísérlete az én és a tárgy közötti határ feloldására, az az én szememben egy egzisztenciális lehetőségre való fogékonyság. Míg Ulrich és Agathe vérfertőző viszonya Schärer szemszögéből nárcisztikus eredetű „kisiklás", filozófiai nézőpontból ez az igaz, tisztán a másik lényegét kutató szerelem megtalálásának kísérlete. Ami Schärer szerint hiány, Ulrich empatikus képességének hiánya, az más beállítódással nézve pozitívum, állítás: a hazug empátia helyett valódi megértés, megélés keresése...

Az élmény híján élményről ítélkező hamis gesztusa azonban csak az egyik oka annak, hogy felületesnek és elhamarkodottnak látom Schärer értelmezését. A félreértés másik oka pszichikai és egzisztenciális viszonyának tisztázatlansága, illetve a kettő kapcsolatát érintő kérdésfeltevés elmaradása. És itt már nemcsak egy irodalmi mű interpretációjáról van szó, hanem általában a pszichológia szemléletmódjának hiányosságáról. Mégis induljunk el Musiltól, Ulrichtól. Két valóságban, a racionális és a misztikus szférájában élő ember tárja elénk

küszködését, mellyel újra és újra nekirugaszkodik e két valóság végezetül sikertelen harmonizáltatásának. Nos, amint egy pszichológus hallgatja meg őt, azonnal minden áttekinthető, egyértelmű, és egyszerű lesz. Csak belepillant a lelkébe, s az azt „előállító" élettörténetébe, és menten kiderül: semmi különös nincs itt, csak egy nárcisztikus személyiség. A „betegség" tünetei éppolyan jól ismertek, mint a kiváltó okok, s az okokat megszüntető terápia lépései. Semmi egyéb dolgunk nincs, mint a sokszor bevált terápia elindítása. A végeredmény egy funkcionálni képes személyiség. Csakhogy Heideggerrel szólva:

> „Az orvosi segíteni akarás esetén azt kell szem előtt tartanunk, hogy mindig az egzisztálásról, nem pedig valaminek a funkcionálásáról van szó. Ha csak az utóbbit szándékoljuk, egyáltalában nem segítünk hozzá a létezéshez (zum Dasein). Ez pedig a célhoz tartozik. Az ember lényege szerint segítségre szorul, mert mindig az a veszély fenyegeti, hogy elveszíti önmagát, hogy nem képes önmagával zöldágra vergődni. Ez a veszély az ember szabadságával áll összefüggésben. A betegnek-lenni-tudás egész kérdése lényének tökéletlenségével függ össze. Minden betegség szabadságunk (egy részének) elvesztése, az életlehetőség korlátozása. 'A pszichoanalítikus élettörténet' egyátalán nem történet, hanem valamifajta naturalista oksági láncolat, ok és okozat lánca, ráadásul annak is egy konstruált válfaja" — jelentette ki Heidegger az egyik, Freudról és a pszichoanalízisről szóló beszélgetése során (Heidegger, 1994. 48).

Én nem tagadnám kategorikusan, hogy az élettörténet magyarázat, márcsak azért sem, mert véleményem szerint soha, egyetlen magyarázó elv sem fedi le mégcsak féligmeddig sem a megérteni kívántat. Ám megkérdezném: nem találkozott-e a pszichológus olyan esettel, amikor például egy öngyilkosságra semmiféle szokványos okot nem talált, feltéve, hogy nem erőszakolta rá valamelyiket az általa már jól ismertek közül? Nem találkozott-e olyan emberrel, akinek problémái valami mélyen benne gyökerező valóságidegenségből, s nem ad hoc élethelyzetéből, vagy múltjának feldolgozatlan emlékeiből eredt? „Valóságidegen" abban az értelemben, hogy nem képes csak ezen az időn és téren belüli, praktikus viszonyulást követelő síkon belül létezni, mert talán feltárult előttük egy másik, időtlen és végtelen, elválasztottságot nem ismerő létmód is. Nem tévedt el Önökhöz még senki ezek közül az emberi egzisztencia lehetőségeit teljességgel megélők közül? Musil maga is közülük való volt. Nem pszichológiai eset, hanem az emberi létezés variációira, buktatóira érzékeny rezonanciával „megáldott" ember. (Áldás ez az érzékenység vagy nem, ki tudja biztosan?) S ha így van, *van-e esélye* a pszichológusnak, aki terápiával akar hadakozni az emberi egzisztenciával adott ellen, s ami ennél is fontosabb: *van-e értelme* e hadakozásnak? Nem lopná-e meg a másik gazdagságát, s nem szegényes féloldalasság-e az az egy-valóság, amit a lemondásért igér?

Valószínűleg akkor ejtenénk igazán sebet rajtuk, bennük, ha megpróbálnánk őket lerángatni ebbe az egydimenziós valóságba. De miért is tennénk? Hiszen krízisük oka nem az, hogy két valóságban élnek (ellenkezőleg, az az ő

ajándékuk), hanem az, hogy minden erőfeszítésük dacára nem képesek megszüntetni a kettő szakadását. Nincs tehát segítség? Ulrich örök szenvedésre van kárhoztatva, ráció és misztika összesímításának örök kudarcára?

Inkább csak reményről beszélhetünk, mint határozott válaszról. Egy biztos, kívülről, verbálisan, racionálisan nem tehetünk semmit. Mégis, a két valóságot egymásba fonó kötésteremtésben talán segíthet valaki. Valaki, aki átélte már a kétfelé hasadtság kínját, aki így vagy úgy fellelte már az összekötő hidat, s aki ezt a „tudást" élményszerűen közvetíteni képes. De hogy ez a valaki pszichológus-e...?

IRODALOM

BUBER, MARTIN, 1984. *Ekstatische Konfessionen.* Heidelberg: Lambert Schneider.
HEIDEGGER, MARTIN, 1994. In: „Freudról és a pszichoterápiáról". In: Szummer Csaba és Erős Ferenc (szerk.): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről.* Budapest: Cserépfalvi, 47–68.
MUSIL, ROBERT, 1977. *A tulajdonságok nélküli ember.* Budapest: Európa. Tandori Dezső fordítása.
MUSIL, ROBERT, 1978. *Gesammelte Werke.* Hamburg: Rowohlt.
MUSIL, ROBERT, 1983. *Tagebücher.* Hamburg: Rowohlt.
SCHÄRER, HANS-RUDOLF, 1990. *Narzissmus und Utopismus.* München:Wilhelm Fink.

TÖMEG — EGYÉN — HATALOM

A DIKTÁTOROK LÉLEKTANA

C. G. Jung

A most következő interjút egy H. R. Knickerbocker nevű ujságíró készítette a New York-i International Cosmopolitan *című lap számára. Az interjú a folyóirat 1939 januári számában jelent meg (116–120. old.) Az interjú nem szerepel Jung összegyűjtött műveiben. A magyar fordítás a németül közreadott szöveg alapján készült. A német szöveg „Diagnose der Diktatoren" címmel jelent meg Heinrich H. Balmer* Die Archetypentheorie von C. G. Jung *c. könyvének függelékeként (Berlin–Heidelberg–New York 1972. 134–151.) A német fordítás közreadója megjegyzi, hogy a New York Public Library-ban fellelt folyóiratpéldány nem teljes, néhány sor hiányzik belőle, így a fordítás is hiányos.*

Az interjú magyar változatának megjelenése kommentárt kíván. Jung szellemesen és olykor igen találóan jellemzi Hitlert, Mussolinit és Sztálint, de aligha mondható elfogulatlannak. Történetileg tévesnek, baljóslatúnak és a második világháború végkimentelének ismeretében szinte vérlázítónak hangzik az a tanács, amelyet az újságíró révén ad a nyugati demokráciáknak Jung: ne kíséreljék meg Hitlert feltartóztatni, hagyják őt Oroszország ellen fordulni, hátha a két fenevad elpusztítja egymást. A Jung-irodalomban gyakran felmerül az a vád, hogy Jungot — legalábbis 1933 körül — erőteljes náci szimpátiák és antiszemita elfogultságok jellemezték. Ebből az 1939-es szövegből közvetlen rokonszenv Hitler iránt természetesen nem olvasható ki, de például az a kijelentés, amely szerint „Hitlerben minden német tudattalanja tükröződik", végső soron Hitler és a hitlerizmus igazolásaként fogható fel, hiszen a „kollektív tudattalan" ellen valóban nem tehetünk semmit. Jungot persze nem lehet egyértelműen nácinak nevezni, de gondolatrendszerének vitalisztikus, „völkisch", antiindividualista, pogány-misztikus elemei (Wotan-mítosz stb.) nem állnak távol a fasizmus ideológiájától. Jung mai magyarországi népszerűsége kapcsán nem árt erre az aspektusra is felhívni a figyelmet.(A jungi életmű modern eszmetörténeti és kritikai elemzését, amely

objektíven tárgyalja Jung elméletének fasisztoid vonásait is, lásd Richard Noll harvardi tudománytörténész új könyét: The Jung Cult — origins of a charismatic movement *(Princeton University Press, Princeton, N. J. 1994). — A szerk.*

„Mi történne — kérdeztem —, ha Hitlert, Mussolinit és Sztálint együtt bezárnák egy szobába, és egy hétre csak egy cipót és egy korsó vizet adnának nekik? Melyikük szerezné meg a vizet és a kenyeret — vagy talán megosztoznának rajtuk?" „Kétlem, hogy megosztoznának. Hitler, a sámán, gyaníthatólag távol tartaná magát a civakodástól. Ő tehetetlen volna, mert népe, a német nép nélkül állna ott. Mussolini és Sztálin, mindkettő fővezér, illetve erős ember saját ereje révén, sejthetőleg harcolnának a kenyérért és a vízért, és valószínűleg Sztálin, az erősebb és ravaszabb, szerezné meg az egészet."

Ezt a választ dr. Carl G. Jung adta, akit meglátogattam a Zürichi-tó partján épült házában, hogy arról kérdezzem, mifélék ezek az emberek, akik az emberiség történelmét ilyen villámcsapásszerűen megváltoztatják. A diktátorok azonban egymással és a demokráciákkal nem csupán egy cipóért, hanem egy egész világért harcolnak.

Miután szemtanúja voltam Csehszlovákia legyőzésének, eljöttem a világhírű analitikus pszichológushoz, hogy megkérdezzem tőle, el tudna-e vezetni bennünket e három férfi lelkületének megértéséhez, akik nemcsak saját háromszáz millió alattvalójukra kényszerítik rá akaratukat, hanem egész jövőnket befolyásolják. Amikor a Közép-Európában, Spanyolországban és Kínában zajló folyamatokra gondoltam, olyan jelenetek merültek föl bennem, amelyek megmagyarázták, miért is írta Jung doktor: „A bennünket fenyegető gigantikus katasztrófák nem fizikai vagy biológiai természetű elementáris események, hanem pszichikai folyamatok. Félelmetes mértékben fenyegetnek bennünket olyan háborúk, amelyek nem egyebek, mint pszichikai járványok. Minden pillanatban embermilliók eshetnek áldozatul egy rögeszmének, és akkor ismét egy világháborúban vagy egy pusztító forradalomban találjuk magunkat. Vadállatok, kőomlás vagy árvíz fenyegetése helyett az ember most elementáris pszichikai erőknek van kiszolgáltatva. A lélek nagy hatalom, amely messze felülmúlja a föld minden más hatalmát."

Természetesen azt akartam tudni, mit gondol Jung a három diktátor lelkületéről — és nem, mondjuk, a politikájukról vagy a gazdaságról. Ma már nyilvánvaló, hogy a történelemnek a gazdaságból és a tömegmozgalmakra építő politikából történő marxista magyarázata nem kielégítő. Hiszen itt áll három ember, aki a maga hatalmi övezetén belül néhány év alatt félresöpörte a francia forradalom minden vívmányát, amelyek százötven éven át meghatározták a nyugati világot. Éppen most láttuk, hogyan fordította visszájára Hitler a világháború eredményeit és hogyan csinált a győztesekből legyőzötteket. Mussolini eközben ott állt az oldalán; Sztálin ugyan ellenséges érzületet táplált iránta, de a háttérben maradt. Rettegtünk, amikor (a korábbi győztes) hadseregei

gyülekeztek, és amikor megtorpantak, tudtuk, hogy a most következő világháború szörnyűsége felülmúlhatja a legutóbbiét. És minden nagy válság alkalmából egy ember hozta meg a döntést egyesegyedül, párthívei számára is váratlanul. Senki sem állíthatja, hogy a történések ugyanilyenek volnának, ha Hitler, Mussolini vagy Sztálin nem olyanok lennének, amilyenek.

Jung doktor egyetértett azzal, hogy kevés érdekesebb és jelentősebb kérdés létezik, mint az, hogy *mi* hát a három férfi: *mi* teszi őket százmilliók sorsának urává, és *mi* teszi őket diktátorokká. Vidéki háza kis dolgozószobájában arra kért, foglaljak helyet egy bőrkarosszékben. A karosszék az ablak felé volt fordítva, hogy megkönnyítse az orvosnak a páciensével való beszélgetést, Jung doktor azonban készséggel megengedte nekem, hogy szerepet cseréljünk. Felalá járkált, leült, felállt, erőteljesen gesztikulált és ragyogóan beszélt, folyékonyan, hibátlan angol nyelven.

A hatvanhárom éves svájci tudóst, a Nemzetközi Orvosi Pszichoterápiai Társaság elnökét, a karakterkutatás modern irányzatának megalapítóját és a tudattalan kutatóját akadémiai és polgári elismerés övezi, de ő egy fiatalember türelmetlenségével és az igazságkereső szerénységével beszél.

„A primitív társadalmakban az erős embereknek két típusa létezett. Az egyik a törzsfőnök, aki testileg erős volt, hatalmasabb, mint valamennyi riválisa; a másik a sámán, aki önmagában nem volt erős, de hatalmassá tette *az erő, amelyet az emberek láttak benne*. Valami ilyen lett azután a király és a főpap. A király személyesítette meg a törzsfőnököt, aki katonái révén *testileg* erős; a látnok (főpap) pedig a sámánt, aki nem, vagy csak alig rendelkezett testi erővel, ehelyett azonban olyan hatalma volt, amely néha felülmúlta a királyét, mivel a nép elfogadta, hogy ő mágiával, azaz természetfölötti képességekkel rendelkezik. Például megnyithatja vagy eltorlaszolhatja a halál utáni boldog élethez vezető utat, elvarázsolhat egy embert, egy közösséget vagy egy népet, kiközösítéssel nagy nehézségeket vagy fájdalmakat okozhat egy népnek.

Ma Mussolini a *testi* erő embere. Ha látja őt, ezt azonnal észreveszi. A teste jól fejlett izmokról árulkodik. Ő a legfőbb vezér, mert erősebb, mint riválisai. És tény, hogy Mussolini szellemileg megfelel ennek az osztályozásnak: törzsfőnöki szelleme van.

Sztálin ugyanabba a kategóriába tartozik. Ő azonban nem alkotó. Lenin alkotó volt,: Sztálin elpusztítja az új csiráját. Ő konkvisztádor: csak elvette, amit Lenin már megcsinált, belevájta a fogait és felfalta. Még a destrukcióban sem alkotó. Lenin az volt. Lerombolta Oroszország egész feudális és polgári struktúráját, és a helyébe azt tette, amit maga teremtett. Sztálin azonban csak elpusztítja ezt.

Szellemileg Sztálin nem olyan érdekes, mint Mussolini, aki személyisége alapvonásaiban hasonlít hozzá, és egyáltalán nem hasonlítható össze a sámánnal, a mítosszal — Hitlerrel."

Valami olyasmit mormogtam erre, hogy az olyan ember, mint Sztálin, aki

magához ragadja a parancsnoklást százhetvenmillió ember fölött, kötelezően érdekes, akár szeretjük őt, akár nem, de Jung doktor elhárító mozdulatot tett.

„Nem, Sztálin csak egy szörnyeteg, egy fejlett ösztönű, erős állat, ily módon kétségkívül messze a legerősebb a három ditátor között. Vaskos tarkójú, hegyesfogú szibériai tigrisre emlékeztet, olyan macska bajszával és somolygásával, amelyik megette a tejfelt. El tudom képzelni, hogy Dzsingisz Kán tulajdonképpen egy korábbi Sztálin volt. Nem csodálkoznék, ha Sztálin cárt csinálna magából.

Hitler egészen más. Az ő teste nem tanúskodik erőről. Arckifejezésének legszembeötlőbb jegye álmodozó tekintete. Mindenekelőtt akkor döbbentem meg ettől, amikor azokat a képeit láttam, amelyeket a csehszlovák válság idején készítettek róla: a szeméből egy látnok tekintete sugárzott.

Nem kétséges, hogy Hitler az igazi misztikus sámán kategóriájába tartozik. Ahogy valaki a legutóbbi nürnbergi pártnap alkalmával mondta róla, Mohamed ideje óta hozzá hasonlót nem látott ez a világ.

Hitlernek ez a hangsúlyozottan misztikus karaktere ösztönzi őt arra, hogy olyan dolgokat tegyen, amelyek nekünk logikátlannak, megmagyarázhatatlannak, különösnek és ésszerűtlennek tűnnek. De gondolja csak meg, a náciknak már a kifejezésmódjuk is teljesen misztikus. Nézze a náci állam nevét. Ők a Harmadik Birodalomnak nevezik. Miért?" „Azért — válaszoltam —, mert az Első Birodalom a Szent Római Birodalom volt, a második az, amelyet Bismarck alapított és a harmadik Hitler birodalma."

„Természetesen — bólintott Jung doktor. — De van egy mélyebb jelentése. Nagy Károly birodalmát senki sem hívja az elsőnek, vagy Vilmosét a másodiknak. Csak a nácik nevezik birodalmukat a harmadiknak. Ennek ugyanis mély *misztikus* jelentése van: a 'Harmadik Birodalom' kifejezés minden német tudattalanja számára utalás a bibliai hierarchiára. Hitler, aki nem egyszer hivatkozott már arra, hogy tudatában van misztikus küldetésének, így jelenik meg a Harmadik Birodalom odaadó híveinek szemében emberfeletti lényként.

Tekintse továbbá a Wotan-kultusz felélesztését szerte a Harmadik Birodalomban. Ki volt Wotan? A szél istene. Gondoljon a *Sturmabteilung* (rohamosztag) kifejezésre. *Sturm* (roham, vihar), látja, szél. Mint ahogyan a horogkereszt körben forgó alakzat, amely balra tesz kavaró fordulatot, ami a buddhista szimbolizmusban balra — kedvezőtlenül — a tudattalanhoz vezetőt jelenti.

A Harmadik Birodalomnak mindeme szimbóluma — az, hogy prófétájuk a szél és a vihar lobogója alatt vezérel, meg a kavargó fordulat — együtt egy tömegmozgalomra utal, amely a német népet a fontolgatás nélküli emóció kavargó viharába sodorja bele, olyan céllal, amelyet talán senki, csak a látnok, a próféta, maga a Führer képes előre megjósolni — sőt talán még ő sem."

„De hogy lehet az — kérdezem —, hogy Hitler, aki eléri, hogy majdnem minden német térdre rogyva imádja őt, szinte semmilyen hatással nincs a külföldiekre?"

„Pontosan — helyeselt Jung doktor. — Kevés külföldinek, de láthatóan minden németnek tetszik. Ez azért van, mert *Hitlerben minden német tudattalanja tükröződik*, de természetesen egy nem-német számára Hitler semmit sem tükröz vissza. Ő a hangszóró, amely felerősíti a német lélek meghallhatatlan suttogását olyannyira, hogy a németek tudattalanja számára hallhatóvá teszi.

Ő az első ember, aki minden németnek azt mondja, amit az a tudattalanjában egész idő alatt gondolt és érzett a német sorsról, különösen a világháborúban elszenvedett vereség óta, és az egyik jegy, amely minden német lélek ismérve, nem más, mint a tipikusan német kisebbrendűségi komplexus — a fiatalabb testvér komplexusa, aki mindig kissé túl későn érkezik a lakomára. Hitler hatalma nem politikai, hanem *mágikus*."

„Mit ért ön azon, hogy mágikus?"

„Ahhoz, hogy világos legyen, meg kell értenie, mi a tudattalan. Ez utóbbi lelki alkatunk egy része, amely fölött kevés ellenőrzésünk van, és amely telítve van minden lehetséges benyomással és érzülettel: annak, hogy miféle gondolatokat, sőt döntéseket foglal magába, nem vagyunk tudatában.

A tudatosan észlelt benyomásokon túl érzékszerveinken át, állandóan olyan benyomások áramlanak, amelyek túl gyengék ahhoz, hogy észrevegyük őket, minthogy ezeket tudatunk nem szívja magába. Ezek a tudat küszöbe *alatt* maradnak. Mindez a sok szubliminális benyomás azonban bevéső dik: semmi sem megy veszendőbe.

Valaki egészen halk hangon beszélhet a szomszéd szobában, miközben mi csevegünk. Ön nem figyel oda, de a szomszéd szobában folyó beszélgetés beíródik az ön tudattalanjába, mintha az egy diktafon volna. Mialatt ön itt ül, az én tudattalanom egy csomó benyomást fogad be önről, jóllehet én ezeket nem veszem észre, és ön meglepődne, ha elmondanám, milyen sok mindent tapasztaltam már önről tudattalanul ez alatt a rövid idő alatt.

Mármost Hitler hatalmának titka nem az, hogy az ő tudattalanja mennyiségileg jobban fel lett volna töltve, mint az öné vagy az enyém. Hitler titkának kettős alapja van: először is, az ő tudattalanja rendkívül jó átjárással rendelkezik a tudatába, másodszor, ő megengedi magának, hogy a tudattalanja megérintse. Olyan, mint az az ember, aki felfigyel a sugallatok áramára, amelyeket egy rejtett forrásból jövő suttogó hang ad, és *azok szerint cselekszik*. Ezzel szemben bennünk — akkor is, ha némelykor, esetleg álmainkon át, eljut hozzánk a tudattalan — túl sok racionalitás van ahhoz, hogy a sugallatai szerint éljünk. Kétségtelenül így van ez Chamberlainnel is, Hitler viszont hallgat a tudattalanjára és engedelmeskedik neki. Az igazi vezér mindig *vezetett* valami által.

Látható, hogyan működik ez Hitlerben. Ő maga is utalt az inspirációjára. Az inspirációja nem más, mint a tudattalanja, amelybe a németek saját magukat látják belevetítve: azaz hetvennyolcmillió német tudattalanját. Ez teszi Hitlert hatalmassá. A német nép nélkül ő nem volna az, aminek ma látszik.

Szó szerint igaz az a kijelentése, hogy csak azért képes cselekedni, mert maga mögött tudja a német népet — vagy ahogy néha kifejezi, mert *ő maga* Németország. Ezért, a tudattalanja folytán, amely hetvennyolcmillió német lelkének foglalata, hatalmas Hitler, és azért volt mindmáig tévedhetetlen, mert *tudattalanul észlelte* a valódi politikai erőviszonyokat otthon és a világban.

Ez az oka, amiért olyan döntéseket hoz, amelyek minden tanácsadójával és valamennyi külföldi megfigyelő véleményével szemben helyeseknek bizonyulnak. Ha így történik, ez csak azt jelenti, hogy az az információ, amelyet ő a tudattalanjával felfog és amely rendkívüli adottsága folytán eljut a tudatába, inkább megfelel a tényeknek, mint a többieké, németeké vagy külföldieké, akik próbálják megítélni a helyzetet és más következtetésekre jutnak, mint ő. És természetesen ez azt is jelenti, hogy ő a saját információja szerint cselekszik."

„Úgy gondolom, ez ráillik a három valóban kritikus döntésre — mondtam —, amelyek közül mindegyik akut háborús veszélyt váltott ki: amikor Hitler 1936 márciusában bevonult a Rajna-vidékre, 1938 márciusában Ausztriába, és amikor mozgósítást rendelt el és kényszerítette a szövetségeseket, hogy feladják Csehszlovákiát. Hiszen mindegyik esetről tudjuk, hogy Hitlert legfőbb tanácsadói óvták tőlük, mert azt gondolták, hogy a szövetségesek ellenállást fognak tanúsítani, és Németország elveszítené a háborút, ha az kitörne."

„Pontosan — kiáltott fel Jung doktor. — Tény, hogy Hitler jobban ítélte meg az ellenfeleit, mint mások, és bár úgy látszott, hogy erőszakba fog ütközni, *ő tudta*, hogy ellenfelei harc nélkül be fogják adni a derekukat. Mindenekelőtt akkor kellett ennek így lennie, amikor Chamberlain Berchtesgadenbe érkezett. Ott találkozott Hitler első ízben a brit államférfival.

Amint Chamberlain később Godesbergben tanúsította, azért ment oda, hogy megmondja Hitlernek — többek között —, ne menjen túl messzire, mert különben Anglia harcolni fog. Csakhogy Hitler tudattalan szeme, amely eddig sohasem csalta meg, olyan mélyen olvasott a brit miniszterelnök jellemében, hogy az összes későbbi ultimátum és figyelmeztetés Londonból többé a legcsekélyebb benyomást sem tette a tudattalanjára. Hitler tudattalanja tudta — nem gyanította vagy érezte, hanem *tudta* —, hogy Anglia nem fogja megkockáztatni a háborút. Hitlernek a Sportpalotában tartott beszéde azonban, amikor a világnak szent esküvel fogadta meg, hogy október elsején bevonul Csehszlovákiába — Anglia és Franciaország beleegyezésével vagy anélkül —, első alkalommal jelezte, hogy Hitler, az ember, egy szerfölött kritikus pillanatban félt követni Hitlert, a prófétát.

Belső inspirációja azt súgta neki, hogy nyomuljon előre, minden jól fog menni. Emberi esze azonban azt mondta neki, hogy a kockázatok nagyok és talán kivédhetetlenek. Ezért remegett most először Hitler hangja: elállt a lélegzete. A beszéde nem volt valami formás, és a végére elhalt. Melyik emberi lény *ne* szorongana ilyen helyzetben? Amikor ezt a beszédet tartotta, amely

emberek százmillióinak sorsát pecsételte meg, ember volt, aki olyasmit tett, amitől halálosan rettegett, és aki kényszerítette magát, hogy megtegye, mivel a belső hangja ezt parancsolta neki."

„A sugallata helyes volt — mondtam. — Ki tudja ma, vajon a belső inspirációjának továbbra is igaza lesz-e? Ha beigazolódik, nagyon érdekes lesz nyomon követni az elkövetkező évek történetét, hiszen ahogyan éppen Csehszlovákia legyőzése után mondta, Németország ma a jövő küszöbén áll. Ez azt jelenti, hogy Hitler még csak a kezdetnél tart. Ha a sugallata azt mondja neki, hogy a német nép hivatása az, hogy átvegye az uralmat Európa felett és talán az egész világ felett, és ha ennek a hangnak a továbbiakban is igaza lesz, akkor rendkívül érdekes időszakba lépünk, nemde?"

A pszichológus komolyan felelte: „Igen, úgy tűnik, a német nép meg van győződve arról, hogy megtalálta a Messiását.

Valahogyan a németek helyzete jelentősen hasonlít a régi zsidókéhoz — folytatta. — Világháborús vereségük óta a németek egy Messiást vártak, egy megmentőt. Ez jellemző minden kisebbrendűségi komplexussal megvert népre. A zsidók kisebbrendűségi komplexusa geográfiai és politikai okokból fakadt. A világnak azon a részén éltek, amely mindkét oldalról hódítók felvonulási területe volt, és a babilóniai számüzetésből való első hazatérésük után, amikor a rómaiak akarták kiirtani őket, kitalálták a Messiás vígasztaló eszméjét, aki megint egységes nemzetté forrasztja össze és megmenti őket.

A németek hasonló okokból szerezték kisebbrendűségi komplexusukat. Túl későn jöttek elő a Duna-völgyből, és jóval a franciák és az angolok után alapították meg nemzetüket. Túl későn jutottak gyarmatokhoz és birodalomhoz. Azután, hogy egyesült nemzetté tömörültek, körülnéztek és látták a briteket, a franciákat és másokat a gazdag gyarmataikkal és a nagy nemzetek minden kellékével. És irígyek lettek, megsértődtek, mint az ifjabb testvér, akinek idősebb testrvérei felosztották maguk között az örökség oroszlánrészét.

Ez volt a német kisebbrendűségi komplexus *tulajdonképpeni* forrása, amely oly sok politikai eszméjüket és cselekvésüket meghatározta, és amely ma biztosan döntő egész politikájuk számára. Látja, lehetetlen Hitlerről beszélni anélkül, hogy népéről ne beszélnénk, mert Hitler nem más, mint maga a német nép.

Amikor a legutóbbi alkalommal Amerikában jártam, megállapíthattam egy érdekes földrajzi analógiát Németországgal. Amerikában észrevettem, hogy valahol a keleti parton él az embereknek egy osztálya, akiket szegény, fehér söpredéknek neveznek, és azt tapasztaltam, hogy ezek túlnyomórészt korábbi telepesek leszármazottai, néhányan közülük előkelő, régi angol nevek viselői. A szegény, fehér söpredék itt maradt, amikor a kezdeményezőkész, energikus emberek ponyvásszekereikre szálltak és elmentek nyugat felé.

Azután a Közép-Nyugaton rábukkanhat olyan emberekre, akiket én egész Amerika legállhatatosabb embereinek tartok: úgy gondolom, ők pszichikusan a

legkiegyensúlyozottabbak. Mindemellett még tovább nyugat felé, egyes helyeken található néhány embercsoport, amely igen csekély mértékben kiegyensúlyozott.

Mármost én úgy látom, ha Európát mint egészet tekintjük, beleértve a brit szigeteket is, akkor Írországban és Wales-ben a nyugati partvidék ellenpárját ismerhetjük fel. A keltáknak megfelelőjeként Európában ott vannak az angolok és a franciák, pszichológiailag mindkettő kiegyensúlyozott nép. De utána Németországba érünk és szorosan Németországhoz tapadva élnek a szláv muzsikok, Európa szegény, fehér söpredéke.

Nos, a muzsikok olyan emberek, akik reggel nem bújnak ki az ágyból, hanem egész nap alusznak. A németek viszont, legközelebbi szomszédaik, olyan emberek, akik fel tudnak kelni, de túl későn kelnek fel. Emlékszik, hogyan ábrázolják a németek karikatúráikon még ma is Németországot?"

„Igen, mint az »alvó Miskát«, egy hosszú, sovány fickót hálóingben és csúcsos hálósipkában", feleltem magam elé képzelve a *Simplizissimus* és a *Fliegender Blätter* karikatúráját.

„Úgy van — helyeselt a doktor élénken —, és az alvó Miska átaludta az időt, amikor a világot gyarmatbirodalmakra osztották fel. Így szerezték a németek kisebbrendűségi komplexusukat, ami arra ösztökélte őket,hogy kirobbantsák a világháborút. És amikor elvesztették, a kisebbrendűségi komplexusuk természetesen még súlyosabb lett, és hozzájárult egy Messiás utáni vágy kicsírázásához, no és így most van egy Hitlerjük. Ha ő nem az igazi Messiásuk, még akkor is olyan, mint egy ótestamentumi próféta: az a küldetése, hogy népét egyesítse és az Igéret Földjére vezesse. Ez megmagyarázza, miért kell a náciknak tulajdon bálványimádó házivallásukon kívül a vallás minden más formája ellen harcolniuk. Nem kételkedem benne, hogy a katolikus és a protestáns egyház elleni hadjárat hajlíthatatlan és nem lanyhuló vehemenciával folytatódni fog, ésszerű okokból — a nácik szemszögéből —, hiszen a hitlerizmus új hitet akarják a helyükbe állítani."

„Ön lehetségesnek tartja, hogy a hitlerizimus Németország számára olyan maradandó jövő-hitté váljon, mint a mohamedanizmus a muzulmánok számára?" — kérdeztem.

„Azt hiszem, ez nagyon is lehetséges — felelte Jung doktor. — Hitler »vallása« a mohamedanizmushoz áll a legközelebb: realista, evilági, maximális boldogságot ígér ebben az életben, de ezenkívül a moszlimhoz hasonló Walhallát is ígér, amelybe minden érdemes német bejut, és ott továbbra is csupa örömben lesz része. Ahogy a mohamedanizmus, ez a vallás is a *kard erkölcsét* tanítja. Hitler első eszméje, hogy népét hatalmassá tegye, mert az árja germán szellem rászolgál arra, hogy az izmok és az acél erejével védelmezzék.

Ez természetesen nem szellemi vallás a szokásos értelemben. De emlékezzék rá, a kereszténység korai időszakaiban az egyház volt az, amely totális hatalomra vágyott, mind szellemi, mind világi hatalomra. Ma már az egyház nem követeli

ezt a hatalmat, de az igényt átvették a totalitárius államok, amelyek nemcsak világi, hanem szellemi hatalomra is törnek.

Egyébként nekem úgy tűnik fel, hogy a hitlerizmus »vallási« jellegét kiemeli az a tény, hogy különböző német közösségek szerte a világon, Berlin politikai hatalmától távol, elfogadták a hitlerizmust. Gondoljon csak a dél-amerikai német közösségekre, mindenekelőtt Chilében."

Meglepett, hogy a diktátoroknak ebben az elemzésében szó sem esett az erős férfiak apjának és anyjának befolyásáról. Jung doktor nem tulajdonított nekik komolyabb szerepet. „Nagy hiba — mondta —, azt gondolni, hogy a diktátorok személyes előzmények folytán lesznek diktátorokká, például azon az alapon, hogy erős ellenállás élt bennük az apjukkal szemben. Sok millió ember érez épp olyan erős ellenállást az apjával szemben, mint Mussolini, Hitler vagy Sztálin, ők azonban sohasem lesznek diktátorok vagy akár csak valami hasonlók.

A törvény, amelyet a diktátorokra vonatkozóan meg kell jegyezni, így hangzik: »*Az üldözöttből lesz az üldöző*«. A diktátorok valószínűleg olyan körülményeket szenvedtek el, amelyek törvényszerűen diktatúrához vezettek. Mussolini abban a pillanatban lépett elő, amikor országában eluralkodott a káosz, amikor a munkásoknak nem volt munkájuk és amikor a bolsevizmus veszélye megfélemlítette a népet.

Hitler akkor jött, amikor a gazdasági válság Németországban lesüllyesztette az életszínvonalat és a munkanélküliség elviselhetetlen mértékűre nőtt, és miután a magas infláció, jóllehet stabilizálódáshoz vezetett, az egész középosztályt szegénységbe taszította. Mindketten, Hitler is, Mussolini is a néptől kapták hatalmukat, és ezt a hatalmat nem lehet elvenni tőlük. Érdekes, hogy mindketten, Hitler is, Mussolini is hatalmukat mindenekelőtt az alsó középosztályra, a munkásokra és a parasztokra építették.

De hogy még egyszer rámutassunk a körülményekre, amelyek a diktátoroknak lehetővé teszik a hatalom megragadását: Sztálin akkor bukkant fel, amikor Lenin, a bolsevizmus egyedüli alkotója, meghalt és vezér nélkül hagyta hátra a pártot és a népet, és amikor az ország bizonytalan jövő elé nézett. *Mindebből az következik, hogy a diktátorok emberi anyagból vannak gyúrva, amely szenved a legyőzendő nehézségek súlya alatt.* Európa három diktátora nagyon erősen különbözik egymástól, de nem annyira ők maguk különböznek, hanem a népeik.

Hasonlítsa össze a módot, ahogyan a németek Hitlerre tekintenek, azzal a móddal, ahogyan az olaszok Mussolinire fogékonyak. A németek nagyon befolyásolhatók. Hajlamosak a szélsőségekre, mindig valahogy kiegyensúlyozatlanok. Kozmopoliták. Világpolgárok: szívesen utánoznak más nemzeteket. Minden német szívesen öltözködne úgy, mint egy angol gentleman."

„De Hitler nem — vetettem közbe. — Ő mindig a maga módján öltözködött, és senki sem vethetné a szemére, hogy megpróbál olyannak látszani, mint aki most lépett ki egy angol úriszabótól."

„Valóban — értett egyet velem Jung doktor. — Hiszen Hitler azt mondja a németjeinek: »Most az Istennél kell elkezdenetek, hogy *németek* legyetek«."

„A németek rendívül fogékonyak az új eszmékre — folytatta Jung doktor —, és amikor meghallgatnak valakit, aki tetszik nekik, szívesen teszik magukévá az eszméit kritikátlanul, és aztán egy ideig az ő gondolatai uralkodnak rajtuk. De egy bizonyos idő után épp olyan hevesen félredobják őket és újabb eszméket fogadnak el, amelyek többnyire teljességgel ellentmondanak az előbbieknek. Így intézték végig a politikájukat.

Az olaszok kiegyensúlyozottabbak. Az ő szellemük nem forog, szökdel úgy, nem merítkezik meg minden különc eksztázisban, mint ami a német lélek mindennapos kötelező gyakorlata. Ezért van túlsúlyban Itáliában egy olyan kiegyensúlyozott szellem, amelyik Németországban hiányzik. Amikor a fasiszták Olaszországban megragadták a hatalmat, Mussolini nem fosztotta meg rögtön trónjától a királyt. Mussolini nem túláradó eszmékkel, hanem kalapáccsal a kezében látott munkához, hogy Olaszországot a szeme előtt lebegő formára kovácsolja — mint ahogyan apja, a kovács, szokta a patkót készíteni.

A temperamentumnak ez a mussolinista-olasz egyensúlya a zsidók fasiszta kezeléséből eredt. Ők először egyáltalán nem üldözték a zsidókat és még most is, amikor különböző okokból antiszemita kampányba kezdtek, bizonyos mértéket tartanak. Úgy sejtem, a fő ok, amiért Mussolini eleinte egyáltalán nem támogatta az antiszemitizmust, az a meggyőződése volt, hogy a világ zsidóságának nincs befolyásos és hatékony ereje a fasizmussal szemben — elsősorban Léon Blumre gondolok Franciaországban —, és ezért kívánt szorosabb kötelékkel kapcsolódni Hitlerhez.

Látja, míg Hitler egy sámán, egyfajta bolygó hollandi, egy félisten vagy még pontosabban: egy mítosz, Mussolini ember, és ezért a fasiszta Olaszországban mindennek emberibb szabása van, mint a náci Németországban, ahol a dolgokat kinyilatkoztatásokkal irányítják. Hitler mint ember szinte nem létezik. Majdnem teljesen eltűnik a szerepe mögött.

Én láttam együtt a Ducét és a Führert Berlinben, amikor Mussolini udvariassági látogatáson járt ott. Az a nagy szerencse ért, hogy csak néhány lábnyira álltam tőle, és így alkalmam volt őt tüzetesen tanulmányozni. Szórakoztató volt Mussolini arckifejezését látni, amikor a németek a katonai parádét bemutatták. Ha nem láttam volna, én is áldozata lennék annak az általánosan elterjedt tévhitnek, hogy Mussoloni azért vette át a porosz díszlépést az olasz hadsereg számára, hogy utánozza Hitlert. És ez kiábrándító lett volna, mivel korábban Mussolini viselkedésében egy bizonyos stílust fedeztem fel, igazi férfias formátumot, amely egyes dolgokban jó ízlésről tanúskodik.

Például úgy találom, hogy a Duce jó ízlésére vall a király megtartása. Saját címének megválasztása, a »Duce« — nem Dózse, mint a régi Velencében, és nem is Duca, hanem Duce, ez az igazi olasz szó a Vezér kifejezésére — pedig eredeti volt és szerintem jó ízlésre utalt.

Nos, ahogy én Mussolinit megfigyeltem, amikor életében először nézte a porosz díszlépést, láttam, hogy úgy mulatott, mint egy kis kölyök a cirkuszban. De még jobban élvezte a mutatványt, amikor a lovaszenekar jött és a dobos előrevágtatott, elhelyezkedett az utca egyik oldalán, míg a játék a szemközti oldalon folyt. A dobos körüllovagolta a zenekart, hogy aztán ismét eléje álljon, és eközben nem használt gyeplőt, hanem csak a combja szorításával irányította a lovát, mivel a kezét arra használta, hogy a dobot verje.

Ez akkor olyan jól sikerült neki, hogy Mussolini elnevette magát és tapsolt. Amikor aztán Rómába visszatért, bevezette a díszlépést, és én meg vagyok győződve róla, hogy ezt csak saját esztétikai gyönyörűségére tette. A porosz díszlépés valóban nagyon hatásos.

Mussolinivel összehasonlítva Hitler egy szövettel körülaggatott faváz benyomását keltette bennem, egy álarcos automatáét, olyan volt, mint egy robot vagy egy robot maszkja. Az egész színjáték alatt egyszer se mosolygott. Mintha rosszkedve lett volna.

Nem mutatott emberi indulatot. A kifejezése embertelenül szigorúan célirányos törekvésre vallot és a humorérzék teljes hiányára. Olyan volt, mintha csak utánzata lenne egy valóságos személynek, amely mögött talán Hitler, az ember, mint valami kolonc rejtőzött. És gyaníthatólag azért rejtőzött el, hogy ne zavarja a mechanizmust.

Micsoda meglepő a különbség Hitler és Mussolini között! Kénytelen voltam Mussolinit kellemesnek találni. A testi energiája és a rugalmassága meleg, emberi és ragályos. Mussolini mellett az embernek az az otthonos érzése támad, hogy egy emberi lény mellett áll. Hitler mellett az ember félénk. Tudja, hogy sohasem találna módot arra, hogy ezzel az emberrel beszéljen — hiszen itt nincs is ember. Ő nem ember, hanem egy kollektíva. Ő nem egyedi ember, hanem egy egész nemzet.

Szó szerint azt hiszem, hogy Hitlernek nincs személyes barátja. Hogy tudna az ember bizalmasan beszélgetni egy egész nemzettel? A személyes közeledés révén az ember Hitlert éppúgy nem értheti meg jobban, mint ahogyan nem érthet meg jobban egy nagy művet, ha az alkotó személyét közelíti meg. A nagy mű korának produktuma, az egész világé, amelyben a művész él, és az embermillióké, akik körülötte élnek, az ezernyi szellemi áramlaté és a milliárdnyi aktivitásé, amelyek körülötte örvénylenek.

Ezért lenne könnyebb utódot találni Mussolini számára, aki csak egy ember, mint Hitler számára."

„Mi történne, ha Hitler megnősülne?" — kérdeztem. A kérdést nem tréfának szántam — ez Európa legkomolyabb szellemeit foglalkoztatta.

„Ő nem nősülhet meg — válaszolta Jung doktor. — Ha megnősülne, nem Hitler nősülne meg. Ő akkor nem lenne többé Hitler. De elképzelhetetlen, hogy ezt valaha is meg tudná tenni. Nem csodálkoznék, ha bebizonyosodna, hogy egész szexuális életét feláldozta az ügyért.

Ebben nincs semmi szokatlan, mindenekelőtt a sámán-vezér típust tekintve, bár a törzsfőnök-típus esetében ritkábban fordul elő. Mussolini és Sztálin valószínűleg teljesen normális szexuális életet élnek. Hitler igazi szenvedélye természetesen Németország. Azt mondhatnánk, rettenetes anyakomplexusa van, vagyis azt akarja, hogy egy asszony vagy egy eszme uralkodjék fölötte. Az eszme mindig nőnemű. A szellem nőnemű, mivel a fej, az agy teremtők, ennélfogva, mint az anyaméh (*die Gebärmutter*): nőnemű. Egy férfi tudattalanját mindig egy nő szemlélteti, egy nőét mindig egy férfi."

„Mennyire fontos a személyes becsvágy a három diktátor pályafutásában?" — kérdeztem.

„Azt mondanám, hogy Hitler esetében elenyészően kis szerepet játszik. Nem hiszem, hogy Hitler becsvágyóbb, mint az átlagember. Mussoliniben az átlagosnál több becsvágy lakozik, ez azonban nem elég ahhoz, hogy megmagyarázzuk a hatalmát. Ő is érzi, hogy a nemzet ügyét testesíti meg. Hitler nem kormányozza Németországot. Csak megtestesíti azt, ahová a dolgok tartanak. Ez teszi őt félelmetessé, és ez kölcsönöz neki pszichológiai bűverőt. Mussolini bizonyos mértékig kormányozza Olaszországot, de egyébként az olasz nép eszköze.

Sztálinnal más a helyzet. Az ő legszembeszökőbb jellemvonása a túlcsorduló becsvágy. Sztálin nem azonosítja magát Oroszországgal; uralkodik Oroszország fölött, mint egy cár. Gondolja meg, ő mégis csak grúz."

„De hogyan magyarázza ön azt, hogy Sztálin átesett azon a fejlődésen, amelyet az életrajza mutat? Nekem úgy tűnik, ismételtem meg, hogy Sztálin — aki távolról sem érdektelen ember — szintén rejtélyes. Itt van ön előtt egy személyiség, aki életének legnagyobb részét forradalmár bolsevikként töltötte el. Cipész apja és vallásos anyja egy teológiai iskolába küldték. Egészen ifjan forradalmár lett és ettől fogva a következő huszonöt éven át a cár és a cár rendőrsége ellen harcolt. Tucatnyi alkalommal fogságba vetették és mindegyikből újra kitört. Mármost hogy magyarázza ön, hogy egy ember, aki egy életen át a cár diktatúrája ellen küzdött, most egyszerre maga is egyfajta cár lesz?"

„Ebben nincs semmi különös — mondta Jung doktor. — Ez abból ered, hogy az ember mindig azzá lesz, ami ellen a legjobban harcol. Mi ásta alá Róma haderejét? A kereszténység. Hiszen amikor a rómaiak meghódították a Közel-Keletet, annak a vallása őket hódította meg.

Amikor az ember valami ellen küzd, közel kell kerülnie hozzá, és eközben többnyire megfertőződik vele. Nagyon jól kell ismerni a cárizmust ahhoz, hogy az ember harcolhasson ellene. Azután, amikor elűzte a cárt, ő maga lesz cárrá, mint ahogyan egy nagyvadakra vadászó ember maga is elállatiasodhat.

Tudok egy esetről, amikor egy férfit, aki éveken át kedvtelésből vadászott, egyszercsak le kellett tartóztatni, mert gépfegyverrel támadt rá az állatokra. A férfi éppolyan vérszomjas lett, mint a tigrisek és az oroszlánok, amelyekre vadászott.

Sztálin olyannyira küzdött a véres cári elnyomás ellen, hogy most ugyanazt

teszi, amit a cár. Véleményem szerint ma már nincs különbség Sztálin és Rettegett Iván között."

„De mit szól ön ahhoz a tényhez, amit sokat hangsúlyoznak, és amit magam is konstatáltam, hogy az orosz életszínvonal az 1933-as éhinség óta jelentősen megemelkedett és még mindig növekszik?"

„Természetesen — felelte Jung doktor — Sztálin jól igazgathatja a közügyeket azzal együtt is, hogy cár. Csoda lenne, ha valaki egy olyan termékeny országot, mint Oroszország, hosszú időre meg tudna akadályozni abban, hogy felvirágozzék. Sztálin azonban nem nagyon eredeti, és nagyon rossz ízlésre vall, hogy ilyen bárdolatlanul, mindenki szeme előtt, nyíltan cárrá alakul át. Ez valóban *proletáros*."

„De még mindig nem magyarázta meg nekem — vetettem közbe —, hogy Sztálin, a hű párttag, a földalatti harcos, aki magasrendű eszményekért szállt síkra, hogyan alakult át hatalomsóvár emberré."

„Az én szememben — válaszolta Jung doktor — Sztálin az 1917-es forradalom alatt változott meg. Addig valószínűleg önzetlenül a mozgalom érdekében dolgozott és vélhetőleg sohasem gondolt személyes hatalomra, aminek az volt a jó oka, hogy a személyes hatalom lehetőségének még az árnyéka sem rajzolódott ki előtte soha. A kérdés egyáltalán nem létezett számára. A forradalom alatt azonban Sztálin első ízben látta, hogyan *ragadja meg* az ember a hatalmat. Biztos vagyok benne, hogy csodálkozva mondta magának: »De hiszen ez olyan egyszerű!« Valószínűleg megfigyelte Lenint és a többieket, ahogyan megszerezték a teljes hatalmat, és azt mondta magának: »Tehát így kell csinálni. Nos ezt én még valamivel jobban is meg tudom tenni. Csupán annyi a tennivalóm, hogy az elvtársakat eltávolítsam az utamból.«"

„Lenint biztosan megölte volna, ha az még élt volna. Semmi sem tartóztathatta fel, mint ahogy most sem tartóztatta fel semmi. Természetesen azt akarja, hogy az országa felvirágozzon. Minél nagyobb és virulóbb az országa, annál nagyobb ő maga. De amíg saját *személyes* hataloméhségét nem elégítette ki, addig nem képes egész energiájával országa szolgálatába állni."

[Itt egy 13 soros passzus következik, amely sajnos a New York Public Library eredeti angol példányából ki van tépve. A szöveg C. G. Jung kijelentésével indul újra:]

„... és engedje meg, hogy elmondjam, én milyen kezelést alkalmaznék. Mint orvosnak, nemcsak analizálnom és diagnosztizálnom kell, hanem kezelést is kell javasolnom.

Majdnem egész idő alatt Hitlerről és a németekről beszélgettünk, mivel összehasonlíthatatlanul ők a legfontosabb jelenségek a jelenlegi diktatúrákban. Ezért kell végül is valamilyen kezelést javasolnom. Rendívül nehéz az ilyen

típusú jelenségekkel bánni. Rendkívül kockázatos. Arra az esettípusra gondolok, amikor egy ember kényszeresen cselekszik.

Ezért, amikor egy olyan páciensem van, aki valamilyen magasabb erő parancsának engedelmeskedik, a bensejében lévő erő parancsának — mint amilyen Hitler hangja —, nem merem azt mondani neki, hogy nem kell engedelmeskednie a hangnak. Ekkor egyébként még kényszerűbben cselekedne, mint ha semmit sem mondanék neki. Az egyetlen, amit megkísérelhetek, hogy *értelmezem* a hangot a páciensnek, ezzel olyan viselkedésre bátorítom, amely neki magának és a társadalomnak is kevésbé fájdalmas, mint ha közvetlenül, értelmezés nélkül engedelmeskedne a Hangnak.

Ezért azt gondolom, hogy a mai helyzetben az egyetlen lehetőség arra, hogy megmentsük a nyugati demokráciát — és ebbe beleértem Amerikát is —, az, hogy ne próbáljuk meg Hitlert feltartóztatni. Megkísérelhetjük eltéríteni, de feltartóztatni lehetetlen lesz úgy, hogy ez ne jelentsen nagy katasztrófát valamennyiünk számára. Belső Hangja azt parancsolja neki, hogy egyesítse a német népet és vezesse el a jobb jövőhöz, nagyobb élettérhez a földön, a hírnév és a birodalmi pozíció megszerzéséhez. Nem akadályozhatjuk meg, hogy ezt megpróbálja. Csak azt remélhetjük, hogy terjeszkedése irányát befolyásolhatjuk.

Én azt mondom: hagyjuk őt Kelet felé vonulni. Tereljük el a figyelmét a Nyugatról, vagy még jobb, ha arra bátorítjuk, hogy tartósan fordítsa el a figyelmét róla. Hagyjuk Oroszország felé menni. Ez a logikus *gyógymód* Hitler számára.

Nem hiszem, hogy Németország megelégszik egy — kisebb vagy nagyobb — darab Afrikával. Németország Franciaországra és Angliára sandít és az ő hatalmas gyarmatbirodalmaikra, sőt Olaszországra a maga Líbiájával és Etiópiájával, és saját nagyságára gondol, a hetvennyolcmillió németre a brit szigeteken lakó negyvenötmillió angollal szemben, és a negyvenkétmillió franciára, és a negyvenkétmillió olaszra. Ez arra a gondolatra kényszeríti, hogy neki olyan helyet kell kapnia a világban, amely nemcsak ugyanolyan nagy, mint amit a másik három nyugati nagyhatalom elfoglalt, *hanem sokkal nagyobb*. Hogy lehetne ezt a Nyugattól megkapni anélkül, hogy egy vagy több nemzet, amelyet ma a nyugatiak foglalnak el, tönkre ne menne? Németország számára csak egy hadműveleti terület létezik: *Oroszország*."

„És mi történik Németországgal, ha rááll Oroszországra?" — kérdeztem.

„Ó, az az ő dolga. A mi érdekünk csak az, hogy a Nyugatot megmentsük. Senki soha nem harapott még bele Oroszországba úgy, hogy meg ne bánta volna. Oroszország nem valami jóízű falat. Lehet, hogy a németeknek száz évre lenne szükségük, hogy ezt az étkezést befejezzék. A közbülső időben mi biztonságban lennénk, és ezen a »mi«-n a nyugati civilizációt értem.

Az ösztönük talán megsúgja a nyugati államférfiaknak, hogy Németországhoz jelenlegi hangulatában ne nyúljanak hozzá. Túlságosan veszélyes. Sztálin ösztöne jól működött, amikor azt súgta neki, hogy hagyja a nyugati népekre a

háborújukat és hagyja, hogy szétmarcangolják egymást, és aztán kaparintsa meg a koncot. Ez megmentené a Szovjetuniót. Nem hiszem, hogy ő valaha is belement volna a háborúba Csehszlovákia és Franciaország oldalán, hiszen az a célja, hogy hasznot húzzon mindkét fél kimerültségéből.

Ha Németországot úgy tanulmányozom, mint ahogy egy páciensemet tanulmányoznám, és Európát úgy fogom fel, mint a páciens családját és szomszédait, akkor ezt tanácsolom: hagyjátok a németeket Oroszország ellen vonulni. Ott van elég tér — a földfelszín egyhatoda. Oroszországnak nem sokat számítana, ha valaki beleharapna, és, mint már mondtam, az ilyen harapást eddig senki sem élvezte.

Hogyan menthetik meg az önök demokratikus Amerikáját? Természetesen meg kell menteni, különben valamennyien elpusztulunk. *Önöknek távol kell maradniuk az esztelenségtől, óvakodniuk kell a fertőzéstől. Tartsák meg nagynak a hadseregüket és a flottájukat, de tegyék őket félre. Ha jön a háború, várják ki.*

Amerikának *nagy haderőt kell fenntartania*, hogy megőrizze a világbékét vagy eldöntse a háborút, ha sor kerül rá. Önök a nyugati demokrácia utolsó mentsvára."

„De hogyan lehet megőrizni a békét Nyugat-Európában, miközben hagyjuk Németországot a »Keletnek« menni, amikor Anglia és Franciaország formálisan garantálják a megcsonkított Csehszlovákia határait? — kérdeztem. — Nem lesz-e így mindenképpen háború, ha Németország megkísérli a csonka államot a saját fennhatósága alá vonni?"

Jung doktor kimerítően válaszolt. „Anglia és Franciaország éppúgy nem fogják komolyan venni újkeletű garanciájukat Csehszlovákiáért, mint ahogyan Franciaország tette a Csehszlovákiának adott korábbi ígéreteivel. Egy nemzet nem tartja be a szavát. A nemzet egy nagy, vak féreg, és mi szerint cselekszik? A gondviselés szerint, talán. Egy nemzetnek nincs becsülete. Nem kell semmiféle szót betartania. Ezért tartottak maguknak korábban a nemzetek királyokat, akiknek volt személyes becsületük és megtartották a szavukat.

Tudja-e, hogy ha a világ száz legintelligensebb koponyáját kiválasztjuk és összegyűjtjük őket, az eredmény egy ostoba tömeg lesz? Tízezer belőlük együtt egy krokodil átlagos intelligenciájával rendelkezne. Sohasem vette még észre, hogy egy vacsoránál annál bárgyúbb beszélgetés folyik, minél több embert hívott meg? Egy tömegben azok a tulajdonságok sokszorozódnak meg, amelyek mindenkiben megvannak, és ezek lesznek az egész tömeg fő ismertetőjegyei.

Nem mindenkinek vannak erényei, de mindenki rendelkezik az alsóbbrendű állati ösztönökkel, a mélységesen primitív barlanglakók befolyásolhatóságával, a vadak gyanakvásával és bűnös szenvedélyeivel. Ezért, ha önnek több millió emberből álló nemzete van, az még emberinek sem nevezhető, az csak egy őshüllő vagy egy krokodil, vagy egy farkas színvonalán áll. Ŕllamférfiainak nem lehet magasabb rendű moráljuk, mint a nemzet állati tömegmorálja, noha a demokratikus államok néhány államférfija igyekszik valamivel emberibben viselkedni.

Bárhogy legyen is, Hitlertől még lehetetlenebb dolog elvárni, mint a modern világ összes többi államférfijától, hogy Németország szavát annak érdekei ellenére betartsa bármiféle nemzetközi ügyletben, szerződésben vagy megállapodásban. Hiszen Hitler maga a nemzet. Ez az oka, miért kell Hitlernek mindig olyan hangosan beszélnie, még magánbeszélgetésekben is: ő hetvennyolcmillió ember hangján szólal meg.

Pontosan ez a nemzet: szörnyeteg. Mindenkinek félnie kell a nemzetektől. Ijesztő lények. Hogyan lehetne ilyen lényeknek becsületük vagy becsületszavuk? Ezért vagyok én a *kis* nemzetek mellett. A kis nemzetek kis katasztrófákat jelentenek. A nagy nemzetek nagy katasztrófákhoz vezetnek."

Csöngött a telefon. A dolgozószoba csendjében hallhattam egy páciens kiabálását, hogy egy forgószél a hálószobájában egyenesen le akarja őt söpörni — jóllehet szélcsendes nap volt.

„Feküdjön le a padlóra és megmenekül" — tanácsolta neki a doktor. Ez ugyanaz a tanács, amit a bölcs orvos most Európának és Amerikának ad, amikor a diktatúrák szélvihara a demokrácia alapjait rázza meg.

Rózsahegyi Edit fordítása

Thalassa **(6) 1995, 1–2: 110–129**

A TÖMEGLÉLEKTAN— ANALITIKUS SZEMSZÖGBŐL*

Otto F. Kernberg

Freud 1921-es tanulmánya, a *Tömeglélektan és én-analízis* merész vázlat arról, miként járulhat hozzá a pszichoanalízis a tömegek lélektanához. Maga a könyv címe — *Massenpsychologie und Ich-Analyse* — tartalmazza a „tömeglélektan" kifejezést, amely angol fordításban a *group* (csoport) szóra cserélődött ki, csupán az „egyöntetűség" megkérdőjelezhető és soha meg nem magyarázott szempontjának kedvéért (lásd a szerkesztő lábjegyzetét a *Standard Edition*-ben megjelent szöveg 69. oldalán). A szervezetek és csoportok dinamikájának pszichoanalitikus elmélete iránt érdeklődő olvasó hatvannyolc esztendővel az eredeti megjelenést követően is példátlanul gazdag, éles megfigyelésekkel teli műnek találja Freud írását.

A tömeglélektan, habár Freud korábbi alkotásaiban, a *Totem és tabu*ban (1913), valamint *A nárcizmusról* (1914) és *A halálösztön és az életösztönök* (1920) című munkákban is megjelent, teljes kifejtését csak ebben az 1921-es írásában nyerte el. Dióhéjban visszatér Freud a tömeglélektanra 1927-ben, 1930-ban és 1939-ben is, de anélkül, hogy bármit hozzáadna a szóbanforgó tanulmány középponti gondolataihoz, vagy módosítana rajtuk.

A szoros értelemben vett pszichoanalitikus körökön túlmenően a *Tömeglélektan és én-analízis* jelentős, sőt döntő hatást gyakorolt filozófusokra — kivált a frankfurti iskolához tartozókra —, továbbá szociológusokra és szociálpszichológusokra, különösképpen Alexander Mitscherlichre (1963) Németországban, Serge Moscovicira (1981) Franciaországban és Christopher Laschre (1977, 1978) az Egyesült Államokban. Végül pedig, a nagy huszadik századi humanisták egyikére, Elias Canettira, akinek könyve, a *Tömeg és a hatalom* (1960), amelyért 1980-ban irodalmi Nobel-díjat kapott, Freud tanulmányának közvetlen kihívása és inspirációja nyomán született. Freud *Totem és tabu*ja,

*A Budapesten, 1994 októberében tartott előadás nyomán. A tanulmány közlése Otto F. Kernberg engedélyével történik.

valamint a *Tömeglélektan és én-analízis* az új marxista filozófusok nemzedékei számára szolgált elméleti kiindulópontul, Wilhelm Reichtől (1935) Althusserig (1976). E gondolkodók a patriarchális családban a kapitalizmus elnyomó ideológiájának forrását látták, amely az ödipális apa szexuális tilalmaival kapcsolódik össze. Ahol Freud azt gondolta, hogy a szexualitás elfojtása az ár, amelyet az ember a civilizációért fizetni kénytelen, ott Reich úgy találta, hogy a nemiség represszió a patologikus, a kapitalizmus társadalmi szerkezete által meghatározott felettes én hatásait testesíti meg. A Szovjet-Oroszországban tapasztalható szexuális represszió — érvelt — a tekintélyelvű szovjet hatalmi struktúrát tükrözi. Marcuse (1955) egyetért Reich-hel abban, hogy a szexualitás elfojtása az emberi viszonyokat mindenestül átható agresszió veszélyét teremti meg. Ugyanakkor el is tért Reichtől, mivel úgy gondolta, hogy amit a tőkés rendszer elnyom, az nem a genitális szexualitás, hanem a pregenitális polimorf infantilis szexualitás. Marcuse úgy vélte, hogy a rendszer azért akarja a nemi funkciókat a genitális zónára korlátozni, hogy az ember felgyülemlett kielégítetlen erotikus hajlamait a társadalmi termelés szolgálatába állíthassa.

Utóbb Foucault (1978) az iménti neomarxista gondolkodókkal szemben azt állította: a burzsoá társadalom heves érdeklődést tanusít a szexuális jelenségek tanulmányozása iránt, csak éppen tudományos és orvosi, nem pedig erkölcsi szempontok szerint kezeli őket. Foucault szerint e buzgó érdeklődés a nemi magatartás kontrollja iránti érdekekhez kapcsolódik, ennélfogva a családi struktúra ellenőrzése és a szexuális viselkedés manipulációja iránti érdekekhez, biztosítandó az állam kívánalmait. Althusser (1976) Freud tudattalanról szóló elgondolásait alkalmazta az ideológia új elméletének megalkotása során, amely szerint az ideológia a realitás tudattalanul meghatározott illuzórikus megjelenítéseinek rendszere. Vagyis, az ideológiai rendszer annak a meghatározó illúziónak az internalizációjából származik, amelyből egy társadalmi osztály tulajdon létezésének feltételeit eredezteti. Ez a domináns illúzió az atyai törvény belsővé tételéből fakad, amely viszont a felettes én belsővé tételének alkotja részét.

Az ideológiáknak — különös tekintettel humanisztikus egyetemességük fokára, szemben a totalitariánus szektássággal és kultizmussal — a regresszió szemszögéből történő elemzése a tömeglélektanban és a vezetés lélektanában új fejleménynek számít e megközelítésen belül, amely már maga mögött hagyja Freud gondolatainak szűken marxista szempontú alkalmazását. Mitscherlich (1963) rámutatott az apa hiányának kulturális következményeire mind társadalmi, mind pedig családi szinten. Az apa elutasítását a jelen társadalomban a hagyományos kulturális értékek elutasításának részeként írta le, s kimutatta a tömegtermelés intoxikáló hatásait. A tömegtermelés azonnali kielégülést ígér, így a haladéktalan kielégülés iránti kereslet pszichológiáját bárorítja, s ezzel hozzájárul az egyéni felelősségérzet elsorvadásához. Mitscherlich az új „tömegembert" osztály nélküli emberként írja le, s hangsúlyozza az apa tényleges, az ipari forra-

dalomnak köszönhető hiányát a modern családban, rámutatva arra, hogy az apa individualizált funkciói elenyésztek korunk nagy intézményrendszereiben.

Janine Chasseguet-Smirgel és Béla Grunberger a *L'Univers Contesationnaire*-ben André Stéfane álnéven írt cikkükben (1969) elemezték mind a francia fasizmus, mind az „újbaloldal" szociálpszichológiáját az 1968-as diáklázadással összefüggésben. Számos olyan jellemzőt, amely a baloldali és a jobboldali mozgalmakban közös volt, mind az apai, mind az anyai tekintély szimbolikus elutasításaként értelmeztek. A csoport, legyen az baloldali vagy jobboldali, preödipális anyát szimbolizál, aki szeretet és diffúz szexuális kielégülést nyújt, anélkül, hogy megkövetelné akár az egyéni differenciációt, akár a párokban való elköteleződést.

Christopher Lasch (1977, 1978) is azt állítja, hogy a család már nem szolgál a morális eligazodás forrásául. A szülők kompromisszumokkal és ösztönös kielégülések felkínálásával igyekeznek elkerülni a konfliktusokat, s így aláaknázzák a gyermek felettes énjének fejlődését. Ha a gyermek felettes énjének kialakulása zavarokat szenved, belsőleg függővé válik szadisztikus és primitív szuperegokezdeményektől, s eluralkodnak rajta az impulzív kielégülések. Ez a dinamika másodlagosan az önbecsülés kielégítésének külsődleges forrásaitól való túlzott függőséghez vezet és a családon belüli tekintély elkorhadását csak tetézi az egyetemes, társadalmi méretű elfordulás a társadalmi vezetés hagyományos, erkölcsi elvek és szellemi következetesség irányította alakzataitól a vezetés olyan módozata felé, amely már eloldozta magát a morális igazolástól és a kontroll alapzatától.

Freud 1921-es írását leginkább talán Serge Moscovici könyve, a *L'âge des foules* (A tömegek kora) (1981) aknázza ki, s alkalmazza a jelenre. Moscovici kritikailag tekinti át mind Freud könyvének előzményeit, mind pedig Freud hozzájárulását a tömeglélektanhoz, s Freudnak az őshorda történeti eredetéről szóló elméletét drámai módon illusztrálja, bemutatva, hogyan teremtették meg Szovjet-Oroszországban a hőskultuszt Lenin halála után, s hogy ez miképp ment át Sztálin totalitárius rendszerébe. Moscovici tovább gazdagítja a freudi perspektívát, bevezetvén „a kommunikáció mint a nép váliuma" kifejezést. Leírja az ál-közösségeknek a tömegkommunikáció révén történő mozgósításának kombinált hatásait. Ez egy időben éri el a tömegeket, s olyan folyamat, amely kéz a kézben jár a nagy népességű, központosított területek tényleges expanziójával, megteremtve azokat a feltételeket, amelyek lökést adnak a tömegek lélektanának kifejlődéséhez. Moscovici egyetért Freuddal abban, hogy a tömeg lélektana éppoly alapvető a kulturális jelenségek determinációjában, mint az egyén lélektana, s Freud hozzájárulását döntő lépésnek tekinti a tömeglélektan — mint szigorú tudomány — jövőbeli fejlődése szempontjából.

Úgy hiszem, Freud hozzájárulását a tömeglélektanhoz akkor értékelhetjük leginkább, ha egymás mellé helyezzük az ő művét, valamint a fent említett két jelentős művet: Canetti *Tömeg és hatalom* (1960), illetve Moscovici *A tömegek kora* (1981) című munkáját. Freud a tömeglélektant az érdeklődő kívülálló szemével

nézi, aki nem csupán felismerte a csőcselék és a tömegmozgalmak veszedelmes, irracionális és erőszakos természetét, de rálelt arra az intrapszichés dinamikára is, amely előmozdítja a személy részvételét, s a tömeglelkület megteremtődését. Canetti abból a részegítő élményből magyarázza a tömeg lélektanát, ami onnan adódik, hogy részei vagyunk a csőcseléknek — a jelenségek csábító, izgató, destruktív belső oldalából. Moscovici mindezt egy szociológiai perspektívával toldja meg: azokkal a társadalmi és kulturális tényezőkkel, amelyek a modern kommunikációs rendszerek hatásai és a népességrobbanás által elősegítik a valós és képzeletbeli tömegek kondenzációját. Azt ragadja meg mélyebb szinten, amit Ortega y Gasset intiutíve fedezett fel a *La rebelión de las masas* (A tömegek lázadása) (1929) című könyvében. Valóban: úgy vélem, ha Freud művére e két „outsider" perspektívájából tekintünk vissza, Freud felismeréseinek mélysége és széles látóköre még élesebben tűnik elő.

A továbbiakban kritikailag tekintem át Freud főbb témaköreit különböző címszavakra bontva, rámutatok e területek újabb fejleményeire és egyúttal Freud azon megfigyeléseire is, amelyek e fejlemények fényében újfajta jelentőségre tettek szert. Szükségképpen nyitva marad a kérdés, vajon ez az „újsütetű olvasat" mennyire marad hű Freud eredeti szándékaihoz, illetve mennyire tükrözik saját korunk újabb szemléletét.

Freud fő tézise

Freud (1921) a tömeglélektant definiálva így írt: „... a vizsgálódás tárgya úgy különíthető el, mint az egyénre számos ember által egyidejűleg gyakorolt befolyás — olyan embereké, akikkel valami módon kapcsolatban áll, bár azok egyébként számos tekintetben idegenek lehetnek a számára. A tömeglélektan tehát az egyedi emberrel mint egy faj, nemzet, kaszt, foglalkozás, intézmény tagjával, vagy mint egy emberi sokaság alkotórészével foglalkozik, amely valamely meghatározott cél érdekében egy adott időben tömeggé szerveződik (70). Ebben az idézetben a „csoport" (*group*) szót az eredeti „tömeg"-gel (*Masse*) helyettesítettem, hogy Freud eredeti gondolatával jobban összhagba hozzam. Némiképp zavaró, hogy míg maga Freud egyértelműen elfogadja McDougall sarkalatos különbségtételét a tömegek és csoportalakulatok szerrvezettebb típusai között, a *Standard Edition* mindeme fogalmakat a „csoport" kifejezéssel egyneműsíti. A tömeg az emberek mindenféle formális organizáció nélküli gyülekezete; a horda vagy csőcselék (*mob*) olyan tömeg, amely már rendelkezik az irányultság, a cél vagy az indíték bizonyos kezdetleges, de jól látható szerveződésével, amit jobbára az érzelmek magas hőfokával szoktak jellemezni. Azt mondhatnánk, hogy a csőcselék ideiglenes horda, valamint, hogy bizonyos társadalmi és politikai feltételek egy tömeget csőcselékké alakíthatnak át.

Amennyiben Freud olyan emberi sokaságok lélektanáról szólt, amelyeket valamely szervezett, de erőteljesen érzelmi jellegű és irracionális viselkedés jellemez, annyiban hordákat vagy csőcseléket írt le. Ugyanakkor, a „csőcselék" kifejezésnek olyan becsmérlő mellékzöngéi vannak, amelyek a német *Masse* szóban nincsenek jelen: hangsúlyozni kell, hogy ez a konnotáció félrevezető és irreleváns, s nem tartozik az elkövetkező gondolatmenethez. Végül, Freud a *mesterséges tömeg* kifejezést az egyházra és a hadseregre alkalmazza, s ez annak felel meg, amit ma megtervezett, specializált társadalmi szevezetnek neveznénk. Freud írása tehát a tömeg lélektanának széles spektrumával foglalkozik. Ez magába foglalja a tömegeket, a csőcseléket, a társadalmi és politikai mozgalmakat, és azokat a stabil intézményeket vagy társadalmi szervezeteket, amelyeket a szervezeti struktúra és a vezetés éppannyira jellemez, mint a tömeg lélektanának megnyilvánulásai.

Freud leírta a horda és a csőcselék primitív, érzelmileg vezérelt, reflektálatlan viselkedését. A csőcseléket alkotó egyének közelség- és intimitásérzését azzal magyarázta, hogy a horda tagjai én-ideáljukat a vezetőre projiciálják, s azonosulnak vele, valamint egymással. Az én-ideál kivetítése az eszményített vezetőre félretolja az egyén belső korlátait éppúgy, ahogy kikapcsolja az önkritika és felelősségtudat megasabb funkcióit, amelyeket éppen a felettes én közvetít. Ebben az írásban Freud inkább az *én-ideál*, nem pedig a *felettes én* kifejezést használja. Elméleti szótárában az előbbi korábban nem szerepelt. A csőcselék tagjainak kölcsönös identifikációja meteremti az egység és a horvatartozás élményét (ez pedig megoltalmazza őket — ma úgy mondanánk — identitás-érzésük elvesztésétől), de egyben az én működésének drasztikus elapadásával jár. Ennek eredményeképpen a kezdeteleges, jobbára tudattalan szükségletek kerekednek felül, és a csőcselék a vezető által gerjesztett és irányított érzelmek uralma alatt fog cselekedni. Freud szerint a vezetőnek a csőcselék tagjaira gyakorolt befolyása elsősorban az utóbbi konszolidációjának elérésében áll. Azáltal, hogy egyéni én-ideáljukat a vezetőre vetítik rá, a csőcselék tagjai megteremtik kölcsönös azonosításaik előfeltételét.

Freud e fogalmakat egybekapcsolata a *Totem és tabu*ban (1913) kifejtett gondolatokkal, és arra az álláspontra jutott, hogy az őshorda vezetője az eredeti apa volt, akit fiainak szövetsége meggyilkolt. A horda vezetője az idealizált, mítikus hőst reprezentálja. A vezető idealizálása egyszersmind magában hordja az ödipális apa eredeti eszményítését is. Röviden, ebben áll Freud tanulmányának fő tézise.

A főbb témakörök kritikai áttekintése és mai értelmezésük

Az alábbiakban a csoportfolyamatok és tömeglélektan pszichoanalitikus elméletének újabb fejleményei szempontjából vesszük sorra Freud 1921-es írásának gondolatait.

A libidó mint kötőerő és az agresszió szerepe

Először is (94–95.) Freud kifejezetten hangsúlyozza, hogy a tömeget létrehozó kötelékek libidinózus jellegűek, és hosszan fejtegeti, hogy az én-ideál kivetítése a vezetőre, valamint a vezetőhöz való kötődés, amely a személy tulajdon én-ideáljához való kötődés helyébe lép, egyértelműen libidinózus köteléket jelent, míg a többiekkel való kölcsönös kötődések azonosítást tükröznek, azaz, a libidinózus kapcsolaton belül a tárgyhoz való kötődés legkorábbi formáját.

Ugyanakkor írásának második részében (120–121.) Freud vitatja, hogy a tömegalakulás vezető hiányában is végbemehetne, s rámutat a testvérek közötti versengésre és irigységre, s a kora gyermekkori csoport-alakulás kölcsönös identifikációinak szekunder, reaktív természetére. A potenciális gyermekkori csoportalakulás kötelékei ugyanis (amelyek Freud szerint a későbbi csoport- és tömegalakulás alapjait alkotják) az agresszióval szembeni reakció-képződés nyomán jönnek létre. A legkorábbi kötelékek tehát agresszív, nem pedig libidinózus jellegűek. Amikor pedig Freud az őshorda és az ősapa mint annak vezetője közötti viszonyt taglalja, a horda-tagok ősapához való viszonyának furcsa, szokatlan, kellemetlen (*unheimlich*) természetére mutat rá, párhuzamot vonva annak a kapcsolatnak „unheimlich" vonásaival, amely a hipnózisban jelenik meg. Freud leírja, mennyire fél az egyén a vezető szemébe nézni, s ez a tény visszatükrözi egy hatalmas, veszedelmes és istenített személyiség reprezentációját, akire az egyén csak passzív és mazochisztikus módon reagálhat. A horda azt kívánja, hogy korlátlan hatalmú szemlyiség uralkodjék fölötte, hogy meghajolhasson az ő akaratának és hogy saját magát mazochista módon alávethesse neki. Az utóriatban Freud újra megvizsgálja az őshorda atyjának mítoszát és hangsúlyozza, hogy ez az ősatya alkotta valamennyi tag számára azt az eszményt, melyet mind egyszerre rettegtek és csodáltak, és ennek nyomán jött létre, a testvérközösség, melyet az ősatya meggyilkolása feletti bűntudat tartott össze.

Csupán egy esztendővel korábban, 1920-ban adta közre Freud *A halálösztön és az életösztönök* című könyvét, amelyben elsőízben foglamazta meg a libidó és az agresszió hajtóerőinek kettős elméletét. E gondolatait azonban mégsem alkalmazta a tömeg lélektanáról szóló elméletében. A tömeg létrejöttének dinamikáját leírva rámutat ugyan mind az agresszió, mind pedig a libidó fontosságára, de elméletének kidolgozásában csupán a libidóelméletre szorítkozik. Még akkor is csupán az ellenségeskedés kitörésétől való félelemről és a libidinózus kötelékek kioldódásáról beszél, amikor a tömeg felbomlását ábrázolja a pánik felételei közepette.

A kisebb és nagyobb csoportoktól az átmeneti és a stabil organizációkig tartó, a csoportalakulás teljes spektrumának modern pszichoanalitikus elmélete szempontjából hangsúlyozni kell mind a libidó, mind pedig az agresszió roppant fontosságát, a hasítás folyamatainak szerepét, amelyek egyszerre

vezethetnek idealizációhoz és üldözéses félelmekhez, továbbá az egyéb kezdetleges énvédő mechanizmusokat, amelyek a csoport-alakulás minden egyes bonyolultsági szintjén részt vesznek e dialektikában.

A különféle csoport-alakulatok dinamikus jellemzői

Az 1921 óta eltelt időszakban sok megfigyelés és kísérlet született a különböző típusú és méretű csoportokkal kapcsolatban. E vizsgálódások olyan gondolatokat hoztak napvilágra, amelyek részben alátámasztják, részben cáfolják, részben pedig kiszélesítik Freud elméletét. Az alábbiakban bemutatom azokat a munkákat, amelyekre saját gondoltmenetem során támaszkodtam, majd kifejtem következtetéseimet.

A negyvenes években és az ötvenes évek elején alkotott műveiben Bion (1961) leírta azokat a regresszív folyamatokat, amelyek a 7–12 tagú kiscsoportokban megjelennek. E regresszív folyamatokat Bion három „alapfeltevés" szerint ábrázolta. Ezek a csoportot motiváló azon érzelmi állapotoknak felelnek meg, amelyek a csoportokban potenciálisan mindig is jelen vannak, de igazán csupán akkor lendülnek mozgásba, amikor a csoportot egybetartó kötőanyag, a feladatstruktúra vagy a „csoportmunka" felbomlik.

Az első alapfeltevésnek megfelelő csoportok a „dependencia" feltétele mellett működnek. A tagok a vezetőt mindenhatónak és mindentudónak tekintik, önmagukat pedig inadekvátnak, éretlennek és inkompetensnek. Kétségbeesett erőfeszítéssel igyekeznek megfeleltetni idealizációjukat a valóságos vezetőnek, hogy viszontláthassák benne azokat a minőségeket, amelyeket neki tulajdonítanak — a tudást, a hatalmat és a jóságot. A csoporttagok ezért mindig telhetetlenek és elégedetlenek. Ha a vezető nem felel meg ideáljuknak, először tagadással reagálnak, majd a vezető leértékelésével, s végül azzal, hogy helyettesítő személyt keresnek. Ilymódon, a primitív idealizáció, a kivetített omnipotencia, a tagadás, az irigység és a mohóság a nekik megfelelő elhárító mechanizmusokkal együtt jellemzik e „dependencia" csoportot.

A második fajta csoport a „küzdj vagy fuss" (*fight or flight*) feltétel mellett működik. A csoport valamely homályosan észlelt külső ellenséggel szemben egyesül. Ez a csoport azt várja a vezetőtől, hogy irányítsa küzdelmét az ilyen ellenségekkel szemben, s hogy megoltalmazza a csoportot a belharcoktól. Mivel ez a csoport képtelen tolerálni a tagjainak többsége által osztott ideológiával való szembeszegülést, könnyűszerrel hasad fel alcsoportokra, amelyek egymással küzdenek meg, avagy elmenekülnek. Az ilyen csoportot főként az a tendencia jellemzi, hogy miközben a vezető kontrollálja őt, kontrollálja és megtapasztalja saját magát, hogy átélje a közelséget a csoporton belüli ellenségesség tagadása révén, s hogy agresszióját külső csoportra vetítse ki. Röviden, az ilyen csoportban a hasítás, az agresszió kivetítése és a projektív

identifikáció uralkodik. A „küzdj vagy fuss" csoportban a gondoskodás és függőség helyébe, amely a „dependencia" csoportot jellemzi, az agresszív kontroll körüli konfliktusok lépnek — a gyanakvással, a meneküléssel és a megsemmisüléstől való félelemmel együtt.

A harmadik fajta csoport Bion elnevezése szerint a „páros" alapfeltevés mellett működik. A tagok egy csoporton belüli párra összpontosítanak, mely általában — de nem feltétlenül — különnemű, s amely a csoportnak azt a (tudatos vagy öntudatlan) reményteli várakozását szimbolizálja, hogy a pár, s vele együtt a csoport ténylegesen reprodukálni fogja önmagát, s ezáltal fenntartja a csoport fenyegetett önazonosságát és biztosítja túlélését. A „páros" csoport elsősorban intimitást és szexuális várakozást él át, s ez potenciális oltalmat jelent a függőség és az agresszió körüli veszedelmes konfliktusokkal szemben, amelyek a „dependencia" és a „küzdj vagy fuss" csoportokat jellemzik. Míg a két utóbbi csoport pregenitális jellemvonásokkal bír, a „páros" csoportnak genitális karaktere van.

Mind Le Bon (1895), mind pedig Freud (1921) utalt a csőcselékben megjelenő heves agresszió közvetlen megnyilvánulásaira. Ezzel szemben az erőszak lehetősége a kiscsoportokban jobban ellenőrizhető. A kiscsoportok nem csupán az imént leírt mechanizmusokat használják ki, hanem a közvetlen érintkezés és a kölcsönös ismertség is segíti tagjaikat egyfajta civilizált attitűd fenntartásában. Olykor azonban a külső ellenség nincs jelen, s ez a kiscsoportok feszültségeit magasra srófolhatja. A külső ellenség itt arra szolgál, hogy felszívja a csoporton belül keletkezett agressziót, s ez az agresszió fenyegeti a „küzdj vagy fuss" csoportot, amely nem tud a külső térben ellenséget kijelölni vagy lokalizálni.

Rice (1965) és Turquet (1975) 40–120 személyből álló, nagy stukturálatlan csoportok viselkedését tanulmányozták, olyan módszereket alkalmazva, amelyeket Bion is használt a kiscsoportok vizsgálata során. A csoport vezetője csupán megfigyelte és kommentálta a nagycsoporton belüli fejleményeket. A nagycsoport tagjai koncentrikus körökben ültek; a vezető maga tartózkodott minden stukturáló vagy szervező megnyilvánulástól. Turquet leírja, hogy e feltételek mellett a nagycsoport egyes tagjai miként veszítették el időlegesen, de teljes mértékben személyes identitásukat. Ugyanakkor drámai módon megfogyatkozott az egyének képessége arra, hogy tulajdon szavaiknak és cselekedeteiknek hatásait valósághűen értékeljék. A nagycsoportban a tagok verbális közléseire adott visszacsatolás elenyészik. Senki nem képes bárki másra hallgatni, minden párbeszédet megfojt a kommunikáció kialakuló szaggatottsága. Azok az erőfeszítések, hogy kisebb alcsoportokat hozzanak létre, többnyire kudarcba fulladnak. Az individuum a semmibe dobva találja magát. Még a projektív mechanizmusok is kudarcot vallanak, mert eltűnik a képesség, hogy egymás viselkedését realisztikusan értékeljék. Ebben a kontextusban a projekciók sokirányúak és bizonytalanok lesznek, s a személynek valamiféle „bőrt" kell találnia, hogy az őt a többiektől megkülönböztesse.

Turquet leírja az agressziótól, a kontroll elvesztésétől és az erőszakos viselkedéstől való félelmet, mely a nagycsoportban bármikor megjelenhet. A félelem a csoporttagok közötti provokatív magatartásmódok fonákja, azon magatartásmódoké, amelyeket részlegesen és véletlenszerűen nyilvánítanak ki, de amelyek legnagyobbrészt a vezetőre irányulnak. Fokozatosan nyilvánvalóvá lesz, hogy azok az egyének kénytelenek elviselni a legkegyetlenebb támadásokat, akik igyekeznek ebben a légkörben talpon maradni, s megőrizni az individualitásnak legalább a látszatát. A csoporttagok ugyanakkor a legegyszerűbb általánosítást és ideológiát is, amely a csoportban felbukkan, könnyűszerrel felkapják, s az abszolút igazság tapasztalatával ruházzák fel azt. Ellentétben azonban az erőszak egyszerű racionalizációjával, amely a csőcseléket hatja át, a nagycsoport valamilyen leegyszerűsítő filozófiához fordul, amely a megnyugtató, biztonságot adó doktrina szerepét tölti be, s minden gondolkodást triviális klisékbe kényszerít. Turquet úgy véli, a nagycsoportokban fellépő agresszió az esetek zömében a gondolkodás, az individualitás és a racionalitás iránti irigység alakját ölti.

Anzieu (1971) szerint stukturálatlan csoportokban a regresszió feltételei közepette az egyéni ösztönös szükségletek összeolvadnak a csoportról, mint primitív én-ideálról szóló fantasztikus elképzelésekkel. A csoportot egy mindent kielégítő primér tárggyal, a legkorábbi fejlődési szakaszok anya-figurájával azonosítják. A tömeg lélektanában tehát a közösen osztott illúziók három formája jelenik meg: (1) A csoport olyan egyedekből áll, akik teljességgel egyenlőek — ilymódon tagadják a szexuális különbségeket és a kasztrációs szorongást. (2) A csoport önmagát nemzi — azaz ő maga az erős anya. (3) A csoport maga helyrehozhat minden nárcisztikus sérülést — minthogy idealizált „szoptató anyává lesz".

Chasseguet-Smirgel (1984) általánositotta Anzieu megfigyeléseit. Szerinte ilyen feltételek között bármely csoport, legyen az kicsi vagy nagy, hajlamos olyan vezetést választani, amely nem a tiltó felettes én apai aspektusát képviseli, hanem „az illúziók előmozdítójának" pszeudo-apai szerepét. Az ilyen vezető ideológiát szolgáltat a csoport számára — olyan eszmék közösen osztott rendszerét, amely a csoport egyesítésére szolgál. Az ideológia olyan illúzió, mely igazolja az egyén ama nárcisztikus vágyát, hogy egybefolyjon a csoporttal mint primitív én-ideállal — a mindenható és mindent kielégítő preödipális anyával. Alapvetően a kis- és nagycsoportok tagjainak egymással való identifikációja teszi lehetővé számukra, hogy a nagyság és hatalom primitív nárcisztikus kielégülését megtapasztalják. Amikor a csoportok erőszakosak és ilyen lélektani körülmények között elsajátított ideológiák befolyása alatt működnek, erőszakosságuk azt a szükségletüket tükrözi, hogy elpusztítsanak minden külső realitást, ami az adott ideológiát megzavarná. A személyes azonosságtudat, a kognitív megkülönböztető készség és mindenfajta differenciált individualitás csoporton belüli elvesztéséért a mindenhatóság érzése kárpótol, s ebben a csoport minden tagja részesül. Chasseguet-Smirgel szerint

minden egyes egyén regrediált énje, ösztön-énje és primitív (preödipális) én-ideálja összeolvad a csoportos illúzióban.

Egy korábbi munkámban (1980, 11. fejezet) arra jutottam, hogy a kiscsoportok, nagycsoportok és csőcselékek egyes szembeötlően regresszív vonásai jobban megérthetők az olyan internalizált tárgykapcsolatokról szóló mai tudásunk fényében, amelyek megelőzik a tárgyállandóságot, valamint az én, a felettes én és az ösztön-én konszolidációját. A csőcselékre, a nagycsoportra és a kiscsoportra vonatkozó további pszichoanalitikus megfigyelések alapján kifejtettem, hogy a csoportban fellépő regresszió természetének köszönhetően a csoportfolyamatok lényegi fenyegetést jelentenek a tagok személyes identitására nézve. A csoport-szituációkban megmutatkozik a hajlam a primitív tárgykapcsolatok, a primitív elhárító működések és a primitív agresszió mozgósítására, mindezek pedig főként pregenitális jellegűek. Ezek a folyamatok, különösképpen a primitív agresszió aktivizálódása, veszedelmesek lehetnek a csoporton belüli egyének túlélése szempontjából, éppúgy, mint bármely olyan feladat szempontjából, amelyet a csoportnak végre kellene hajtania.

Véleményem szerint a Turquet által leírt nagycsoportokon belüli történések alkotják az alaphelyzetet, amellyel szemben védelmet nyújthat a vezető Freud által leírt hordán belüli idealizációja, mind pedig a kiscsoportok Bion álta megfigyelt folyamatai. Aki vakon követi a csőcselék idealizált vezetőjét, ahogyan azt Freud leírta, újra létre tud hozni egyfajta identitást a vezetővel történő azonosulás által. Ezen közös identitás, valamint az agresszió külső ellenségekre történő együttes kivetítése révén oltalmat nyer a csoporton belüli agressziótól, s a vezetőnek való önalávetéssel kielégíti saját dependencia-szükségleteit. A hatalom érzése, amelyet a tömeggel azonosuló egyén átél, úgyszintén primitív nárcisztikus szükségleteket elégít ki. Paradox módon, a csőcselék (azaz az időlegesen, egy vezető és egy megfelelő ideológia eszményítése által szerveződött csoport-alakzatok) lényegileg irracionális minősége jobb oltalmat kínál az agresszió fájdalmas tudata ellen, mint ami nagycsoport-helyzetekben szokásos, ahol a külső ellenségek meghatározatlanok, vagy a kiscsoportokban, ahol aligha kerülhető el annak tudomásulvétele, hogy az „ellenség" épp magában a csoportban van.

A nagycsoport-folyamatok tanulmányozása rávilágít az egyéni azonosságtudatot érő fenyegetésre olyan társadalmi feltételek között, amikor a hétköznapi szerepfunkciók felfüggesztődnek, különféle projektív mechanizmusok (közvetlen kapcsolatok és személyes visszajelentések híján) már nem hatékonyak. Nyilvánvaló, hogy a nagycsoport-folyamatokat elfedheti vagy kontrollálhatja a szilárd és merev társadalmi struktúra. A bürokratizálódás és ritualizáció csakúgy, mint a jól szervezett feladatteljesítés — olyan módszer, amelynek hasonló közvetlen hatásai lehetnek.

A nagycsoport-folyamatok arra is rávilágítanak, milyen bensőséges kapcsolat

van az ember identitását érő fenyegetés és azon félelem között, hogy a primitív agresszió és az agresszivitással átitatott szexualitás előtérbe kerül. Egyes páciensekkel, kiscsoportokkal, valamint szervezeti és intézményi keretek között zajló csoport-folyamatokkal kapcsolatos saját megfigyeléseim is azt mutatják, hogy milyen elsöprő erejű lehet az emberi agresszió stukturálatlan csoport-helyzetben.

Arról van szó, hogy az integrálatlan és szublimálatlan agresszió tetemes hányada kifejeződhet mellékutakon, a csoport-folyamatok és szervezési folyamatok révén. Amikor egy feladat-orientált szervezetben viszonylag jól strukturált csoportfolyamatok jelennek meg, az agresszió a döntéshozatal menetébe kanalizálódik, különösen azáltal, hogy kezdetleges vezetői tulajdonságokat hív elő azokból az emberekből, aki autoritás-helyzetben vannak. Hasonlóképpen, a hatalom élménye a szervezeti és intézményi életben az agresszió kifejezése számára fontos csatornát jelent azokban a csoportfolyamatokban, amelyek rendszerint valamilyen diádikus vagy triádikus viszony kontrollja alatt állnak. Az agresszió közvetlenebbül és hevesebben jelenik meg, amikor a csoport-folyamatok viszonylag strukturálatlanok.

A primitív én- és tárgyreprezentációk sokasága, ami az én, a felettes én és az ösztön-én megnyilvánulása — s ennélfogva az én azonosságának konszolidációja előtt — az egyén intrapszichés struktúráját uralja, és a rész-tárgy kapcsolatok azon regresszív vonásai, amelyek a normális én-identitás szétesésekor előtérbe kerülnek, figyelemreméltó párhuzamokat mutatnak azon kapcsolatokkal, amelyek egy nagycsoport-helyzetben a csoportot alkotó egyének között állnak fenn.

Nagy csoportokban határozott tendencia mutatkozik a felettesén-funkcióknak a csoportra mint egészre való kivetítésére, azon erőfeszítés részeként, hogy elejét vegyék az erőszaknak és egy közösen osztott ideológia segítségével megőrizzék az énidentitást. A csoport ezzel összefüggő szükséglete, hogy a felettesén-funkciókat a vezetőre projiciálják, nem csupán a kezdetleges felettesén-előzmények szadisztikus és/vagy idealizált vonatkozásait, hanem az érettebb felettes én működésének realisztikus és oltalmazó aspektusait is tükrözik. A felettes én kezdetleges és fejlettebb vonatkozásainak e feloldhatatlan egysége tragikussá teszi ezt az externalizációt. A csoportoknak a primitív felettesén-tulajdonságok kivetítése által befolyásolt erkölcsisége közelebb kerül a tudattalan felettes én kezdetleges moralitásához, mint az érett individuum tudatos erkölcsiségéhez.

Újabban (Kernberg, 1984; 1986; 1989a; 1989b; 1991) az idealizáció defenzív mozgósításának sajátosságait tanulmányoztam különféle csoport-feltételek között, a bennük megjelenő paranoid fejleményekkel összefüggésben. Megfigyeléseim szerint az instabil, fenyegető, potenciálisan erőszakos, identitás-diffuziót előmozdító nagycsoportok meghatározó jellegzetességeivel szemben a kiscsoport-alakzat az „idealizáció-perzekúció" dichotómiájával dolgozik, attól függően, hogy a Bion-féle „dependencia" illetve „küzdj vagy fuss" csoportok

közül melyik aktivizálódik. A „páros" csoport mozgásba lendülése pedig úgy tekinthető, mint ambivalens próbálkozás az agresszió, a primitív tárgykapcsolatok és a primitív elhárítás előli menekülésre, egy kiválasztott szexuális pár ambivalens eszményítése útján. A nagycsoport általában nem hasad fel kiscsoportokra, hanem inkább átalakuláson megy keresztül, és olyan statikus nagycsoporttá válik, melyre az jellemző, amit Canetti (1960) tipikus „ünneplő tömegnek" nevez. Ez mintegy elmerül a dependens és nárcisztikus viselkedésben, a vezetőben pedig megnyugtató, nárcisztikus, biztató középszerűségre lel.

A regresszió eme szintjét a konvencionalitás tömeglélektanának jellemzőjeként írtam le (1989a). Ez a latenciakorban lévő gyermek felettes énjére jellemző ideológiát tükröz, s jellegzetesen ezt képviselik a tömeg-szórakozások. Ennek alternatívájaként a nagycsoport mozgalmas csőcselékké alakulhat, amit elsősorban paranoid vonások és egy paranoid vezetés kiválasztása jellemez. Ez általában jellemző a forradalmi tömegalakulatok tömeglélektanára. A konvencionális kultúra egyfelől, s a totalitárius ideológiákkal felvértezett erőszakos forradalmi mozgalmak másfelől, úgy foghatók fel, mint az idealizációnak és az üldöztetésnek — mint alapvető csoportjelenségeknek — megfelelő tömeglélektani fejlemények.

A szerveződés egy előrehaladottabb szintjén, — amely McDougall és Freud szerint érettebb tömeglélektani formákkal bír —, Bion szerint megjelenik a hadsereg, mint a „küzdj vagy fuss" csoport, s az egyház, mint a „dependencia" csoport intézményes megszerveződése. A funkcionális társadalmi szervezetek a közigazgatásban, az iparba, az oktatásban, az egészségügyben stb. a kontroll maximumát, a tömeg lélektanának redukcióját és szublimációját képviselhetik, a szervezeti feladatrendszerek részeként. Az érdekes azonban az, hogy függetlenül a társadalmi szervezetek által intézményesített olyan protektív és korrigáló tényezőktől, mint a funkcionális vezetés és a megfelelő bürokratikus szervezeti rendszerek (amelyeknek módjuk van orvosolni a panaszokat, s egyéb eszközökkel is bírnak a „paranoia-genézis" csillapítására) (1989b), elkerülhetetlen az agresszió kialakulása az intézményekben kifejlődött szadisztikus viselkedésmódok formájában, s ez a legkülönbözőbb pontokon áthatja az intézmény működését, beleértve azokat a mechanizmusokat is, amelyek általában éppenséggel az intézménynek a szertelen „paranoia-genezistől" való megóvását szolgálják.

Összefoglalva tehát nézeteimet, a primitív agresszió elkerülhetetlen mobilizálódása a társadalmi csoportokon belül tevékenykedő egyénekben egy, az intrapszichés szerveződés preödipális szintjeire irányuló regresszióra való egyetemes lappangó diszpozíciót tükröz. E regresszióban az agressziónak a szülőfigurára való kivetítésén, az ilyen apafiguráknak a kivetített agresszió torzító konzekvenciái melletti reintrojekcióján és az ebből következő, az agresszió projekcióját és introjekcióját magukban foglaló hibás körökön masszív hasító mechanizmusok próbálnak úrrá lenni, s mindez egyfelől az idealizáció

folyamatához vezet, másfelől pedig paranoid, perzekútoros folyamatokhoz. E kezdetleges pszichés műveletek, melyek végső soron az anyához fűződő diádikus kapcsolatból származnak, az ödipális helyzetet tükröző későbbi trianguláris problémákra rezonálhatnak, s a sokféle preödipális áttételre való diszpozíciót tipikus háromszegletű ödipális áttételekké alakítják át, melyek meghatározóvá válnak az autoritáshoz fűződő viszonyban. A racionális tekintélynek az e projektív folyamatokból fakadó torzulása viszont a nárcisztikus önigenlés defenzív mozgósulásához, a rettegett vagy idealizált atyai vezetéshez fűződő regresszív viszonyokhoz vezet, s e folyamatot az az általánosított törekvés egészíti ki, hogy a személy a felettes én működésének előrehaladottabb aspektusait a teljes intézményre vetítse ki.

A felettes én funkcióinak kivetítése az intézményre *in toto* fokozza az egyénnek az intézmény rá vonatkozó értékelésétől való szubjektív függőségét, megnyirbálja az egyén azon képességét, hogy internalizált értékrendszerekre támaszkodjék. Ez lehet a közvetlen oka annak, hogy az egyén ideológiai divatokat, rémhíreket kap fel, amikor pedig az intézményen belüli objektív visszacsatolás és biztosítékrendszer összeomlik, akkor primitív depressziós és üldözéses szorongási állapotokba regrediál. Ilyen feltételek között nemcsak a személyiség érzelmi és jellembeli regressziója fenyeget, hanem az egyéni funkcionálás erkölcsi dimenziójának leépülése is. Ilyenkor az „árulásra irányuló paranoid ösztönzés" (Jacobson, 1971) csupán logikai következmény.

Ha Freud írását ezen újabb elgondolások fényében újra vizsgáljuk, a tömeg lélektanáról szóló leírása jobbára a nagycsoportok, valamint a csőcselék, illetve a horda-alakulatok jellegzetességeinek felel meg. A hangsúly, amelyet Freud a tagok közötti libidinózus kötődésekre, mint az irigységből fakadó rivalizáció elleni védelemre helyez, pontosan megfelel a preödipális, főként orális irigység, valamint az ödipális irigység összesűrűsödésének és az ellene való védekezésnek, ami a nagycsoport-folyamatok feltételei mellett a primitív tárgykapcsolatok aktiválódását jellemzi. Freud leírása a vezetéshez fűződő ambivalens viszonyról, az idealizációnak és annak a jelenségnek a kombinációjáról, amit a vezetőtől való paranoid félelemként, illetve önalávetésként és engedelmeskedésként jellemezhetünk, az eszményítés és a perzekútoros folyamatok nagycsoportokban és a csőcselékben honos küzdelmét jeleníti meg.

Freud valóban (129–133.) rámutat az én és az én-ideál közötti differenciáció szembetűnő hiányára, amely számos feltételrendszer mellett megjelenik, s az ebből fakadó következményre, miszerint a vezetőhöz fűződő viszony e feltételrendszerek mellett lényegében a személy énjének a vezetővel való azonosulásává alakul. Freud a hatalomgyakorlásban rejlő nárcisztikus kielégülésre, mint a tömeg lélektanának egy összetevőjére is rámutat, az erkölcsi kötelékektől való felszabadulás és a mindenhatóság érzésére, amely abból származik, amit Elias Canetti (1960) a dinamikus tömeg „sűrűségének" nevezett. A csőcselék, a

primitív grandiózusságának és mindenhatóságának agresszióval való átitatásából adódó agresszív kielégülés által olyan jellemvonásokra tesz szert, amely a rosszindulatú nárcizmus szindrómájában szenvedő pácienssel mutat párhuzamot (Kernberg, 1989c). Nézetem szerint Freud közel került ahhoz, hogy kimutassa a csőcseléken belüli kölcsönös identifikáció mind agresszív, mind pedig libidinózus forrásait, mint a csőcselék viselkedésének mélyen fekvő indítékait.

Megkérdőjelezem Freud azon állitását, hogy a vezető személyisége volna az, ami a tömeg-alakulat konszolidációját beteljesíti. Rice és Turquet nagycsoportokkal kapcsolatos tapasztalatai jól szemléltetik, miként regrediál haladéktalanul a sturkturálatlan nagycsoport a legprimitívebb típusú tömeglélektanba. Anzieu és Chasseguet-Smirgel megfigyelései arra utalnak, hogy a primitív vezetés ideája mindig ott rejlik a kis-, illetve nagycsoport-alakulatok fantáziáiban, olyan vezetésé, amely közelebb áll a kezdetleges anyai én-ideálhoz, mint az őshorda apafigurájához. De ez a fantázia-struktúra, úgy tűnik, mindig arra szolgál, hogy a nagycsoporton belül megvédelmezzen az én-azonosság fenyegetettségétől és az erőszaktól. Röviden, úgy vélem, a tömeg lélektana megelőzi a vezetővel történő azonosulás kikristályosodását.

Az azonosulási folyamatok és a vezetés természete

Freud, midőn az azonosulást és az én-ideált tárgyalja, végig szinte kizárólag az apára összpontosít mint tárgyra, s az anyát csak a férfiak közötti homoszexualitással összefüggésben említi, ahogyan ezt a nárcizmusról szóló dolgozatában is teszi (1914). Elgondolása szerint a tárgykapcsolat első formája az azonosulás, s a tágyhoz való hasonulás egy tárgy birtoklásának vágyától való potenciális regresszióban folytatódik. Ugyanakkor nem magyarázza meg a fiú-, illetve lánygyermek azonosulását az anyával, mint a legkorábbi tárggyal. A felettes én későbbi érettebb fogalmi körülhatárolásának köszönhetően (1923), ma már tisztában vagyunk az identifikációs folyamat különféle fejlődési szintjeivel, s ezért a legkorábbi introjekciók, a későbbi részleges azonosulások és a komplex identitás-alakulás egymástól megkülönböztethetők.

Az azonosulási folyamatok diádikus természete, az tehát, hogy az azonosulás nem egy tárggyal történik, hanem az én és az objektum közötti viszonylattal, olyan gondolat, amely esztendőkkel Freud halála után jelent meg, Ronald Fairbarin (1954), Melanie Klein (1946), Erik Erikson (1956), Edith Jacobson (1964) és Margaret Mahler (Mahler és Furer, 1968) munkásságának köszönhetően.

A kezdetleges hasítási folyamatokhoz kapcsolódó résztárgy-kapcsolatok, amelyek csoportos szituációkban primitív projektív és introjektív folyamatokban

fejeződnek ki, megkülönböztethetők az internalizált teljes avagy integrált tárgykapcsolatok előrehaladottabb típusaitól, amelyek világosabban megismétlik a korai családi élet diádikus vagy háromszögletű viszonyait. Korábban már kifejtettem, hogy az internalizált tárgykapcsolatok két szintjét kell tekintetbe venni. Az alapszintet szerteágazó én- és tárgy-reprezentációk jellemzik, amelyek primitív impulzus-származékokkal egybekapcsolt kezdetleges fantázia-alakulatoknak felelnek meg. Az én- és a tárgy-reprezentációk minden egyes egysége sajátos érzelmi állapotot hordoz, s el van vágva a többi megfelelő egységtől, amelyek homlokegyenest ellentétes érzelmi állapotoknak felelnek meg. Az internalizált tárgykapcsolatok második, magasabb szintje kifinomultabb, integrált én- és tárgy-reprezentációkkal jellemezhetők, amelyek magasabb szintű érzelmi diszpozíciókhoz kapcsolódnak. E magasabb szintű tárgykapcsolatok pontosabban fejezik ki az egyénnek a tényleges szülő- és testvérfigurákhoz fűződő élményeit és konfliktusait, mint a csecsemőkor és a korai gyermekkor alapszintű tárgyakapcsolatai. E magasabb szinten az integrált én-fogalom az integrált, viszonylatokban működő, valósághűen felépített tárgyreprezentációkkal együtt hozza létre az én-identitást.

Az egyén érettségétől és lélektani integráltságától függetlenül, a sturkturálatlan kis- és nagycsoportok, amelyek nélülözik az operatív vezetést, s nélkülözik az egyértelműen meghatározott feladatokat, amelyek a csoporttagokat a környezethez csatolnák, hajlamosak arra, hogy az egyénben azonnali regressziót váltsanak ki. E regresszió defenzív műveletek mozgósulásából áll, s olyan személyközi folyamatokból, amelyek kezdetleges tárgykapcsolatokat tükröznek. Az ilyen regresszió lehetőségei mindannyiunkban megvannak. Amint magunk mögött hagyjuk a számunkra otthonos társas szerkezetet, amint hétköznapi társadalmi szerepeink zárójelbe kerülnek, s amint egyidejűleg sokféle tárgy van jelen egy sturkturálatlan viszonyrendszerben, amely újra megvalósítja a primitív intrapszichés tárgykapcsolatok sokszerűségét, a lelki működések kezdetleges szintjei rögvest hajlamosak lesznek újra aktiválódni. E regresszióra való hajlandóság határozza meg a személyes identitás fenyegetettségét, s azt a félelmet, hogy sturkturálatlan csoporthelyzetben a primitív agresszió tör elő, s ez motiválja a már leírt csoporotokban a jellemző defenzív manővereket. Ugy vélem, ez az az alapvető dinamika, amely a csoport lélektanát előmozdítja, s amely a tömeg lélektanának minden szinten hátterét alkotja.

Freud nézeteinek egy másik módosítása a kis-, illetve nagycsoportok vezetésének szimbolikus jelentésére vonatkozik. E téren Jacobson (1964) és Chasseguet-Smirgel (1984) munkáira hagyatkozom. Összegezve, a felettes én alkotórészeinek a csoport vezetésére történő kivetítése függ mind az egyén felettesén-struktúrájának szervezettségi szintjétől, mind pedig a regresszió fokától, amely mellett a csoport működik. A nagycsoport előrehaladott típusú regressziója esetén, nevezetesen a statikus, jóakaratúan nárcisztikus, vagy az

ambivalens nárcisztikus függőséget előmozdító és csupán mérsékelt erkölcsi ideológiájú vezetéssel bíró nagycsoport tipikus feltételei közepette az egyén a lappangás korához regrediál, s projekciója a látencia-kori felettes énre jellemző, annak tipikus gyermeki értékredszereivel egyetemben. Ezen értékekhez hozzátartoznak a leegyszerűsítő, konvencionális, „fehéren-feketén" értelmezett erkölcsiség jellegzetességei — az atyai tilalmak már a helyükön vannak, s ugyanígy az érzelmi elkötelezettség disszociálódik a genitális érzékiségtől. Ennek az ideológiának felel meg a tömegkultúra, s annak meghatározó művészi kifejezése, a giccs; az ennek megfelelő vezetést úgy foghatjuk fel, mint a gyermekkor előrehaladott ödipális stádiumának apa-figuráját.

Amikor a regresszió továbbhalad a vezetés nárcisztikus-dependens típusától a döntően üldözéses-paranoid típusig, a tiltó, korai ödipális felettes én aktiválódik, az apa, aki potenciálisan kasztrációval fenyegeti a gyermeket elszabadult rivalizációja és erőszakossága miatt. A vezetőt itt úgy látják, mint tiltó apát — szemben a nagylelkű apával. A még további regresszió a csoporthelyzetben a Chasseguet-Smirgel által leírt illúziókat előmozdító pszeudo-apát hozza felszínre, amely leginkább a primitív, mindent megadó és mindent kielégítő anya-figura introjekciójától függő én-ideálra jellemző. Ez az én-ideál viszont megvédi az individuumot és a csoportot az anya iránti archaikus agressziótól. Az eltorzított anya-imágó (a projekcióból fakadóan) különösképpen fenyegető, s az agresszió archaikus szintje jellemzően a külvilág elleni erőszakban fejeződik ki; a külvilág ellen, amely Anzieu (1971) szerint a kielégülést nyújtó „csoport-anyamell" utópiáját fenyegeti. Végül, utalhatunk az érett felettes én-re, amely eredetét a posztödipális szülői párosból meríti — a szülők racionális, oltalmazó morális funkcióiból — s ez a funkcionális szervezetek racionális vezetésének szimbolikus jelentése, homlokegyenest ellentétben a nagycsoport-béli regresszióval.

Freud a csőcselék prototipikus vezetőjét az őshorda szimbolikus atyjaként írja le. Ezzel szemben most megfogalmazhatjuk a szimbolikus vezetés különböző típusait, amelyek a csoporton belüli regresszió mértékét tükrözik. Bion volt az, aki elsőízben rámutatott a „szerep-szivattyúzás" kiscsoportokban honos jelenségére, ahol is a „dependencia" csoport infantilis-nárcisztikus (vagy éppen patológiás) vezetőt részesít előnyben, szemben a „küzdj és fuss" csoporttal, amely paranoid jellegzetességekkel megáldott vezetőt keres. Freud leírt néhány olyan, a csőcselék vezetőjétől elvárt tulajdonságot, amely e szempontból igencsak releváns. Kimutatta (1921, 123. old.), hogy a vezetőnek szabadnak kell lennie a mások szeretete iránti szükséglettől, képesnek kell lennie szeretni önmagát, s így nárcisztikus önszeretetében kikristályosítani a tömeg részéről osztatlanul reá vetített én-ideál aspirációit. A vezetőnek önbizalommal kell bírnia, függetlennek és magabiztosnak kell lennie — legyen domináns, és abszolút nárcisztikus. Freud másutt azt mondja (127. old.), hogy a vezető képes kell hogy legyen a félelemkeltésre, és határtalan erőt kell mutatnia, hogy a csoportot ellenőrizhesse.

A vezetői funkciók elemzésére irányuló újbbb elképzelések tükrében, beleértve azokat is, amelyek pszichoanalitikus háttérből származnak, s az általunk már tárgyalt regresszív csoport-folyamatok tükrében, a racionális vezető öt kívánatos személyiésvonását írtam le (1991): 1) magas intelligencia; 2) becsületesség és a politikai korrumpálhatóság teljes hiánya; 3) mély tárgykapcsolatok megvalósítására és fenntartására való képesség; 4) egészséges nárcizmus, végül 5) egészséges, igazolható paranoid attitűd, szemben a naivitással. Talán a két utóbbi jellemző, a bizonyos mértékű nárcizmus és a paranoia a legmeglepőbb, mégis, ezek a feladatorientált vezetés legfontosabb jellegzetességei, amelyekre már Freud is utalt 1921-es írásában. Az egészséges nárcizmus megóvja a vezetőt a mások jóváhagyásától való túlzott függőségtől, s erőt ad az autonóm cselekvéshez való képességre; az egészségesen paranoid attitűd pedig éberré teszi őt a korrupcióval és a paranoiát létrehozó regresszióval — a diffúz agresszió minden szervezeti folyamatban tudattalanul aktiválódó „acting out"-jával — szemben, s megóvja őt a naivitástól, amely megakadályozná őt az intézményi konfliktusok motivációs vonatkozásainak elemzésében.

A veszély persze abban áll, hogy a szervezeti regresszió felerősíti a vezetés nárcisztikus és paranoid vonásait, s olyan erőteljes regresszív erőt alkot, ami további regressziót mozgósít a nárcisztikus-dependens, illetve a paranoid-szadisztikus vonalvezetés szerint. Ugyanakkor, épp ez a regresszív fejlődésmenet az, ami a tömeg lélektanát minden szinten jellemzi: az a mindig jelenlevő veszély, hogy az agresszív hajtóerő származékai, amelyek a társadalmi és szervezeti életet át- meg átszövik, azokat a sajátlagos mechanizmusokat is szétroncsolják, amelyeket épp az ő kontrollálásukra valósítottak meg. A tömeg lélektanának egy módosított felfogását javasolnám. Eszerint lényegében mind a vezetők, mind a csoporttagok két tengely mentén regrediálnak. Az első a nárcizmus, a primitív hedonizmus és a pszichopátia. A második a moralizálás, a paranoid-üldözéses ellenőrzés, a szadizmus és az erőszak.

A pár és a csoport

A *Tömeglélektan és én-analízis* utószavában Freud (1921) ezt írta: „A nemi kielégülés okán egyesülő két ember, amennyiben el akarnak különülni, ellenbizonyítékul szolgálnak a nyájösztönnel, a csoportérzéssel szemben. Minél inkább szeretik egymást, annál teljesebb kielégülést jelentenek egymás számára" (140.) Freud hangsúlyozta a tömeg nemiség iránti intoleranciáját is, példaként hozza az egyházat és a hadsereget, mint olyan intézményeket, amelyek nem tűrik el a férfi és nő közötti szexuális kapcsolatokat. E türelmetlenséget Freud az eredeti veszélyből eredezteti, amellyel a primitív hordának szembe kellett nézine, s amely nem

egyéb, mint a fiak közötti vetélkedés az anyáért és nővéreikért. Freud szerint a totemizált incesztus-tabu oltalmazta meg a társadalmi stuktúrát, azon az áron, hogy el kellett nyomni a benne keletkező nemi késztetéseket.

Az infantilis természetű szexualitás mobilizálódása szembetűnően jellemző a regresszióra a csoport-alakulatok minden szintjén. Ahogy azt Bion (1961) megfigyelte, a kiscsoportban a szexualitás akkor jelenik meg, amikor a „páros" alapfeltevés szolgál védelemként a primitív agresszióval szemben. A nagycsoportban a nemiséget vagy tagadják, vagy pedig szadisztikusan színezett szexuális utalásokban fejezik ki. A nagycsoportban a szexualitás illegalitásba vonul, s a párok titokban alakulnak a nagycsoport-folyamatokra való direkt reakcióként, egyszersmind az azok elleni védekezésként. A hordában a vezető kikezdhetetlen eszményítésének fonákja a horda intoleranciája bármilyen párral szemben, amely igyekeznék megőrizni magánjellegét, s egyáltalán, identitását mint olyat. Anzieu (1971) és Chasseguet-Smirgel (1984) egyaránt hangsúlyozza az ödipális szexualitás eltagadását a sturkturálatlan nagycsoportok folyamataiban.

A felettes én funkcióinak a csoportra és annak vezetőjére való kivetítése, s az ezzel együttjáró, a tekintélyelvű vezetésnek való alárendelődés megoltalmaz mind az erőszaktól, mind pedig a csoporton belüli párok destrukciójától. Ez ugyanakkor az incesztus tilalmában és a szexualitás leginfantilisabb aspektusaiban sűrűsödik össze. Így, a csoport erkölcsisége a heteroszexuális kapcsolatok konvencionalizált erotika-mentesítésére, az erotikus fantáziák elfojtására fog irányulni, amennyiben infantilis polimorf irányt vesz, és csupán a megengedettebb szerelmi viszonylatokat fogja tudomásul venni és szentesíteni. A nagycsoportokban e defenzív erőfeszítések alternatívája — s a represszív idológiákban való megvalósításuk kudarcára adott válasz — az eldurvult és főként anális színezetű nemiség előtörése, amely élénken emlékeztet a latencia és a korai serdülőkor szexualizált csoport-alakulataira.

Egy korábbi munkámban (1980, 15. fejezet) azt vetettem fel, hogy létezik egy beépített, komplex és sorsszerű kapcsolat a pár és a csoport között. Mivel a pár stabilitása attól függ, milyen sikeresen tudják megvalósitani autonómiájukat a csoportos elrendezésben, nem szabadulhat ki a csoporthoz fűződő viszonyából. Mivel a pár megtestesíti és fenntartja a csoport szexuális egységre és a szeretetre irányuló reménységét a lehetséges destruktivitással szemben, amelyet a bármikor jelenlevő csoport-folyamatok felszínre hozhatnak, a csoportnak szüksége van a párra. A csoport ugyanakkor nem szabadulhat meg a párral szembeni ellenségeskedés és irigység belső forrásaitól, amelyek a szülők boldog és titkos egyesülése iránti irigységből, valamint a tilalmas ödipálsi törekvések feletti mély, tudattalan bűntudatból fakadnak.

Tekintettel arra, hogy a csoport regressziójának veszélye folyamatosan jelen van a mai tömegtársadalomban és tömegkultúrában, s hogy e regressziónak veszélyes hatásai lehetnek az agresszió és különösképpen az erőszak kontrolljára

e regresszív feltételek közepette, s tekintettel az erkölcsi funkciók drámai elsatnyulására, amely a csoport regressziójával és a tömeg lélektanával együtt jár, a tömeglélektan tanulmányozása, amelyre Freud munkássága oly döntő befolyást gyakorolt, a mi korunknak is halaszthatatlan feladata.

Ülkei Zoltán fordítása

IRODALOM

ALTHUSSER, L. 1976. *Positions*. Paris: Edition Sociales.

ANZIEU, D. 1971. L' illusion groupale. *Nouvelle Revue de Psychanalyse*. 4: 73–93.

BION, W. R. 1961. *Experiences in Groups*. New York: Basic Books.

CANETTI, E. 1960. *Crowds and Power*. New York: Seabury Press. Magyarul: *Tömeg és hatalom*. Budapest: Európa, 1992.

CHASSEGUET-SMIRGEL, J. 1984. *The Ego Ideal*. New York: W. W. Norton.

ERIKSON E. 1956. The problem of ego identity. In: *Identity and the Life Cycle*. New York: International Universities Press, 101–164.

FAIRBAIRN, W. R. D. 1954. *An Object-Relation Theory of the Personality*. New York: Basic Books.

FOUCAULT, M. 1978. *History of Sexuality: An Introduction*. New York: Pantheon.

FREUD S. 1913. Totem and Taboo. *S. E*., Longon: Hogarth Press. 13: 1–162. Magyarul: *Totem és tabu*. Budapest: Göncöl, 1990.

— 1914. On Narcissism: an Introduction. *S. E*. 14: 69–102.

— 1920. Beyond the pleasure principle. *S. E*., 18: 3–64. Magyarul: *A halálösztön és az életösztönök*. Budapest: Hatágú síp, 1991.

— 1921. Group psychology and the analysis of the ego. *S. E*., 18: 65–143. Magyarul: *Tömeglélektan és én-analízis*. Budapest: Cserépfalvi, 1995. (Előkészületben.)

— 1923. The ego and the id. *S. E*., 21: 5–56. Magyarul: *Az ősvalami és az én*. Budapest: Hatágú síp, 1991.

— 1930. Civilization and its discontent. *S. E*. 21: 59–145. Magyarul: Rossz közérzet a kultúrában. In: Freud: *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982.

— 1939. Moses and monotheism. *S. E*. 23: 1–137. Magyarul: *Mózes és az egyistenhit*. Budapest: Európa, 1987.

JACOBSON, E. 1964. *The Self and the Object World*. New York: International Universities Press.

— (1964). *Depression*. New York: International Universities Press.

KERNBERG, O. F. 1980. *Internal World and External Reality: Object Relations Theory Applied*. New York: Jason Aronson.

— 1984. The couch at sea: The psychoanalysis of organisations. *International Journal of Group Psychoterapy*. 34. (1): 5–23)

— 1986. Instutional problems of psychoanalytic education. *Journal of the American Psychoanalytic Association*. 34: 799–834.

— 1989a. The temptations of conventionality. *International Review of Psychanalysis*. 16: 191–205.

— 1989b. Paranoiagenesis in Organizations (kiadatlan kézirat).

— 1989c. The narcisistic personality disorder and the differential diagnosis of antisocial behavior. In: *Psychiatric clinics of North America: Narcissistic Personality Disorder*. O. F. Kernberg (guest ed.)

Philadelphia: W. B. Saunders, Vol. 12, No. 3, 723–729.
— 1991. The moral dimensions of leadership. In: *Psychoanalytic Group Theory and Therapy: Essays in Honor of Saul Schneider*, S. Tuttman (ed.) New York: International Universities Press. 87–112.
KLEIN, M. 1946. Notes on some schizoid mechanisms. In: *Development in psychoanalysis*, ed. J. Rivere. London: Hogarth Press, 1952, 292–320.
LASCH, C. 1977. *Haven in a Heratless World*. New York: Basic Books.
— 1978. *The Culture of Narcissism*. New York: W. W. Norton & Co. Magyarul: *Az önimádat társadalma*. Budapest: Európa, fordította Békés Pál.
LE BON, G. 1895. *Psychologie des foules*. Paris: Felix Alcan Magyarul: *A tömegek lélektana*. Budapest: Franklin Társulat, 1913.
MAHLER, M. S.–FURER M. 1968. *On Human Symbolics and the Vicissitudes of Individuation*. New York: International Universities Press.
MARCUSE, H. 1955. *Eros and Civilization: A Philosophical Inqiry Into Freud*. Boston: Beacon Press.
MCDOUGALL, W. 1920. *The Group Mind*. London: Cambridge.
MITSCHERLICH, A. 1963. *Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft: Ideen zu einer Socialpsychologie*. München: R. Piper & Co.
MOSCOVICI, S. 1981. *L' âge des foules*. Paris: Fayard.
ORTEGA Y GASSET, J. 1929. *La Rebelión de las Masas*. Madrid: Expasa-Calpe, S. A. 1976. Magyarul: *A tömegek lázadása*. Budapest: Pont Könyvkereskedés, 1995.
REICH, W. 1935. *The Sexual Revolution: Toward a Self-Governing Character Structure*. New York: The Noonday Press, 1962.
RICE, A. K. 1965 *Learning for Leadership*. London: Tavistock Publications.
STÉPHANE, A. 1969. *L' Univers Contestationnaire*. Paris: Petite Bibliotheque Payot.
TURQUET, P. 1975. Threats to identity in the large group In: *The Large Group: Dynamics and Therapy*. Edited by Kreeger L., London: Constable.

Thalassa **(6) 1995, 1–2: 130–142**

„ ... AKKOR FOGOTT EL IRÁNTA FORRÓ RÉSZVÉT."

Sigmund Freud és Elias Canetti a tömegek pszichológiájáról

Falk Berger

A tudományos ártatlanság állapotában mit sem tudtam arról, milyen szorosan összefügg Canetti *Tömeg és hatalom* (1960) című munkája, és Freud könyvecskéje, a *Tömeglélektan és én-analízis*, úgyhogy kezdjük is mindjárt az idevágó anekdotával. 1925 augusztus elsején egy fiatalember tíz napra visszavonult az Alpokba az akkoriban sokat vitatott Freud-művel, hogy alaposan áttanulmányozza, és választ írjon rá. Fiatalemberünk megkönnyebbülve tért vissza a hegyekből, mert úgy találta, hogy Freud nem merítette ki a témában rejlő lehetőségeket. A válasza még nem volt egészen kész, még kellett rá egy kis idő: 1960-ban, tehát harmincöt évvel később tette közzé. A fiatalember természetesen Canetti volt, és *Tömeg és hatalom* (1960) című könyvéért megkapta az irodalmi Nobel-díjat. Önéletrajzi feljegyzéseinek *(Die Fackel im Ohr* — Fáklya a fülben, 1980) második kötetében olvashatunk utána ennek az anekdotának. Kitűnik ebből a műből az is, milyen erősen hatott Canettire Freud példája. Ennek az élethosszig íródott könyvnek az irodalomjegyzékében hiába keressük a Freud nevet. Csak az angol kiadásban szerepel egy lábjegyzetben Freud, tudhatjuk meg Susan Sontagtól. Erre később visszatérek. Számomra ez a kétségtelenül fennálló, de ki nem mondott Canetti–Freud összefüggés némi kis vigaszt nyújtott, amikor, még mindig a tudományos ártatlanság állapotában, de már elszánva arra, hogy a témával foglalkozzam, véletlenül egy Kernberg-cikkre bukkantam, amelyből azt kellett kivennem, hogy Kernberg mindannyiunk csoportanalitikus ősatyját, Foulkes-t nem említi, holott azt a nézetet képviseli, hogy Freud munkája fekteti le az alapjait „...az egész tudományterületnek, amely a kiscsoportok pszichodinamikájának pszichoanalitikus indíttatású elemzéseit, és a pszichoanalitikus csoportterápiákat felöleli" (Kernberg, 1992, 10). Ha nem említi Foulkes-t, azzal Kernberg természetesen csak magát diszkvalifikálja, ez Zürichben a mi körünkben magától értetődik, ám másrészt én is diszkvalifikálnám magamat, ha nem venném figyelembe Kernberget.

Freudot és Canettit olvasva arra kellett rájönnöm, hogy hiába próbálom a két szerzőt a szó szigorú értelmében összehasonlítani egymással, ahogy nem hasonlítható össze az alma és a körte sem — hogy ezt a némileg elcsépelt hasonlatot használjuk —, mivel a két szerző a kérdés más-más vonulataival foglalkozik. Tehát legfeljebb egybevetni, szembeállítani lehet őket. Kernberg ezt így fogalmazza meg: „Freud annak az aggódó kívülállónak a szemével tekint a tömegek dinamikájára, aki nemcsak az embertömegek és tömegmozgalmak veszélyes, irracionális és erőszakos hatalmát ismerte fel, hanem felfedezte a tömegjelenségek létrejöttének és az egyén bennük való részvételének okául szolgáló intrapszichés dinamikát is. Canetti ezzel szemben a tömegek dinamikáját annak a kábító tapasztalatnak a szemszögéből nézi, hogy milyen egy tömeg részének lenni — látta, milyen csábító, izgalmas, destruktív a tömeg belülről, és ebből indul ki" (Kernberg, 1992, 13).

Freud munkájának bemutatása lesz az első, aztán rátérek Canettire. Freud legtöbb munkáját nem lehet elszigetelten kezelni, így az itt szóban forgót sem. A *Tömeglélektan és én-analízis* egységet képez a *Totem és tabu*val, az *Egy illúzió jövőjé*vel, a *Rossz közérzet*-tel, a *Mózes és az egyistenhit*tel, az *Ősvalami és az én*-nel. Ezekben a művekben Freud új színben állítja elénk a személyiséget. Megválik addigi családközpontú látásmódjától, már nem az apa, az anya és a gyerek közt zajló otthoni dráma a minta, hanem sokkal inkább a politikai és kulturális tragédia, amely minden egyéni sorsnak hátteréül szolgál. Ezen új elméleti felfogás keretében új fogalmakat is bevezet — például az én-ideál, az identifikáció, a felettes én fogalmait —, hogy segítségükkel megmagyarázza a vezér és a tömeg, illetve a tömegben lévő egyének között dúló engesztelhetetlen harcot. Ahogy eddig a család jelölte ki a lelki élet terét, most a vallásos meggyőződés lett az a tényező, amely a lelki életet körülhatárolja. Moscovici így fogalmazza meg ezt az összefüggést: „Épphogy csak túljutottunk a neurózisok Kharübdiszein, máris a vallás Szküllájával találjuk szemben magunkat" (Moscovici, 1984, 289). Szeretném mindezt egy példával illusztrálni. Freud a lelki élet fejlődéséről szóló első elméletében lineáris időfogalommal dolgozik, eszerint az orális szakaszra következik az anális, azt követi a genitális stb., most viszont ezt egy másik időfogalom váltja fel, a viszonylagos, ciklikus időfogalom, amelyben az emberi fejlődést az úrnak és apának való alávetettség, illetve az ellene való lázadás irányítja. Nevezzük bár Freud első elméletét a részletes, a másodikat az általános pszichoanalitikus elméletnek, mégis az az érzésünk támad, mintha teljesen más világba kerültünk volna. Új elméleti modelljének kidolgozása közben Freud maga is tudatában volt ennek a legalábbis kényes váltásnak, talált is rá egy jellegzetes metaforát, amelyet kedvenc tanítványához, Ferenczihez írott levelében olvashatunk: „Csak egy kis flörtre vágytam, és erre kénytelen vagyok újranősülni, az én koromban..." (Moscovici, 1984, 288).

Tömeglélektan és én-analízis című munkáját Freud annak megemlítésével kezdi,

hogy első, családi pszichoanalitikus modelljében a vizsgálat legfőbb tárgya az egyénnek szüleihez, testvéreihez, nevelőihez, orvosához fűződő viszonya volt. Ebben a modellben az egyénre mindig csak igen csekély számú személy hatott. Második elméleti modelljében, amely már nem az egyén pszichológiája, hanem szociál- vagy tömegpszichológia, eltekint ezektől a viszonyoktól, a vizsgálódás új tárgyául ezek helyett azt választja, hogyan „...befolyásolja az egyént egyidejűleg nagyszámú ember, akikkel valami által össze van kötve, míg sok tekintetben különben idegenek lehetnek neki..." (Freud, 1921c, 74) „A tömegpszichológia tehát az egyes embert egy törzs, kaszt, pozíció, intézmény tagjaként kezeli, vagy egy sokaság részeként, amely bizonyos időre, meghatározott célból tömeggé szerveződött" (1921c, 74). A fenomenológiát, azaz a tömegjelenségek leírását Freud Le Bontól veszi át. Freud gyakran él ezzel a módszerrel: bemutatja az olvasónak a tudományok állását, tehát az ortodox akadémikus tudományokét, hogy aztán a saját, pszichoanalitikus vagy mélylélektani álláspontját elővezesse.

> „A tömegben lévő egyén fő jellemvonásai tehát a következők: A tudatos személyiség megszűnése, a tudattalan személyiség előtérbe nyomulása, az érzelmeknek és gondolatoknak a lelki infekció és szuggesztió útján egyugyanazon iránya, s a szuggerált gondolatoknak tetté való átalakulása. Most már nem önmaga többé, hanem gép és akarata nincs többé" (Le Bon, 1913, 25–26, Balla Antal fordítása).

A tömegegyén eme leírása Freudban három kérdést vet fel, először is, mi a tömeg, másodszor, miért lehet a tömeg ilyen döntő befolyással az egyén lelki életére, és harmadszor, mi a lelki változás lényege, amelyet az egyénre kényszerít. Freud meg akarja válaszolni ezt a három kérdést; az utolsóval kezdi. Miben rejlik tehát a változás, amelyet a tömeg az egyénre kényszerít? Le Bon a faji tudattalant tette felelőssé az egyén megváltozott viselkedéséért, amelyet a tömeg tagjaként tanúsít. Itt lép be Freud, és rámutat, hogy az ő fogalma, azaz a tudattalan pszichoanalitikus fogalma nem egyezik a tudattalan Le Bon-i fogalmával. Míg Le Bon tudattalan-fogalma „mindenekelőtt a faji lélek legmélyebb jellegeit" (Freud, 1921c, 79) tartalmazza, a freudi tudattalant legfőképp az egyéni elfojtásból származó tartalmak alkotják. Nem árt minél erőteljesebben hangsúlyoznunk ezt a különbséget, hogy világossá tegyük: a tömeget alkotó individuumok között a kötőanyag — ahogy Freud nevezi — Le Bon szerint olyan ösztönök jelenléte, amelyek egy közös faji lélek elemei, míg Freud számára a kötőanyagot a tudattalanban meghúzódó ösztönmozgások adják. Azok a szerzők, akik Freud előtt a tömegpszichológia jelenségeiről írtak, a regressziót, amelybe az egyén a tömegben kerül, a szuggesztió jelenségével próbálták magyarázni. De a szuggesztió mint fogalom semmi magyarázó értékkel nem rendelkezik. A szuggesztió, vagy másképp megragadva a befolyásolhatóság, fontos tényező a hipnózisban, az emberi lelki élet egyik alapténye, mindnyájan többé vagy kevésbé befolyásolhatóak vagyunk. De ha megállapítjuk egy tulajdonságról, hogy

univerzális, az még nem magyarázat, hanem csak ennek a sajátosságnak egy leírása. Hogy a szuggesztió hogyan működik, hogy a mechanizmusának mi a természete, azt Freud elődei nem tudták megmagyarázni. A megfigyelt tömegjelenségek tisztázására, és a kötőanyag közelebbi meghatározására Freud rögtön a libidó fogalmát javasolja. Ennek a fogalomnak az a magja, amit szokásosan szerelemnek nevezünk. Freud megjegyzi, hogy ez az, amit a költők is megénekelnek, nevezetesen a nemi szerelem, amelynek célja a nemi egyesülés. Némileg felesleges talán, de itt sem akarom az alkalmat elszalasztani, hogy arra emlékeztessem az olvasót, hogy a pszichoanalízisben minden, amit olyan fogalmak jelölnek, mint önszeretet, szülői és gyermeki szeretet, barátság, tárgyak vagy elvont eszmék iránti odaadás, azon ösztönmozgások kifejeződése, „... amelyek a nemek között a nemi egyesülésre hajtanak..." (Freud, 1921c, 98). Tehát a libidó vagy a szexuális ösztönök adják a tömeglélek lényegét, és a szuggesztió spanyolfala mögött is a szexualitás rejtőzik. A tömegben lévő egyénnek az a szükséglete, hogy önálló sajátosságait feladja, ezek szerint elfojtott vágy lenne a tárggyal való szexuális egyesülésre.

Freud két mesterséges tömeg, nevezetesen az egyház és a hadsereg leírása felé fordul. Tartós tömegeknek nevezi őket, a futólagos tömegekkel szemben, és azért határoz e tömegek tanulmányozása mellett, mert azt állítja, hogy a széteséstől védett szervezett tömegekben világosabban felismerhetők azok a viszonyok, amelyek a változékony tömegekben jórészt rejtve maradnak. Freud mindkét képződmény központi illúziójának tartja azt a látszatot, hogy a tömeg feje, tehát a katolikus egyházban Krisztus, a hadseregben a fővezér, mindegyik egyént ugyanúgy szereti. Ehhez egy további illúzió társul, nevezetesen az, hogy a tömeg tagjainak egymás közti libidinózus kötődései mind egyforma erősségűek. Ha ezen illúziók egyike, vagy netán mindkettő megszűnik, akkor szétesnek a tömegek, felbomlanak, és kitörhet a pánik.

Egy vallási tömeg felbomlása napvilágra engedi a más személyek ellen irányuló ellenséges és kíméletlen impulzusokat. A keresztény vallás — tekintve, hogy Krisztus egyformán szereti egyháza minden tagját, és a tagok is egymást — ilyen indulatokat csak azokkal szemben enged meg, akik nem tartoznak a hívők közösségébe, nevezetesen azokkal szemben, akik nem szeretik Krisztust, és akiket másfelől ő sem szeret. Ezért: „... a vallásnak, még ha a szeretet vallásának nevezi is magát, keménynek és szeretetlennek kell lennie azokkal szemben, akik nem tartoznak hozzá. Hiszen alapjában véve minden vallás a szeretet vallása azok számára, akiket magába foglal, és egyiktől sem áll távol a kívülállókkal szembeni kegyetlenség és türelmetlenség" (Freud, 1921c, 107). Nemcsak a vallásnak, hanem más eszmének is lehet tömegképző ereje, például a szocializmusnak. Az intolerancia alapja az eltérő tudományos meggyőződés is lehet. Továbblépve Freud azt az állítást teszi, hogy az általa vizsgált két mesterséges tömegben a vezérhez való érzelmi kötődés tűnik a meghatározóbbnak. A tömegegyének

egymás iránti kötődésérzésének korántsincs ilyen jelentősége. Freud Schopenhauer híres sündisznós példáját hozza fel annak érzékeltetésére, hogyan alakulnak általában az emberek közötti érzelmi viszonyok. „Egy hideg téli napon egy csapat szündisznó szorosan összebújt, hogy egymás melegével óvják magukat a megfagyástól. Ám hamarosan érezték, hogy szúrják egymást a tüskéikkel, erre ismét eltávolodtak egymástól. Kisvártatva megint annyira fáztak azonban, hogy összébb húzódtak, mire aztán a második baj állt elő ismét, úgyhogy két szenvedés között hányódtak ide-oda, míg meg nem találták a megfelelő távolságot, amellyel legjobban kibírhatnak mindent" (Freud, 1921c, 110). Ha két ember között hosszabban tartó érzelmi kapcsolat áll fenn, mindig lerakódnak ennek során elutasító és ellenséges érzések is, amelyekkel számolni kell, és amelyek csak elfojtással kerülik el a tudatosodást. Ha egy kapcsolatban egy amúgy szeretett személy iránt feltárulnak az ellenséges érzések, akkor érzelmi ambivalenciáról beszélünk. A közelállók leplezetlen eltaszítására való hajlamot Freud a nárcizmus működésével magyarázza, amely elementáris gyűlöletkészséggel párosul. A tömeg tagjaiban hosszabb-rövidebb időre megszűnnek egymás iránt ezek az érzések. A nárcizmus efféle csökkenése csak egyetlen okból jöhet létre: egy személyhez fűződő libidinózus kötődés által. Másképp fogalmazva: „Az önszerelem csak a mások iránti szerelemben, a tárgy iránti szerelemben találhat korlátot" (Freud, 1921c, 112). A nárcisztikus önszerelem korlátozódása a tömegben Freud szerint arra utal, hogy a tömegtagok között újfajta libidinózus kötődések alakulnak ki. Ezek különböznek a szokványos szexuális tárgymegszállástól, mivel bennük az ösztön elterelődik szexuális céljától. Freud rámutat arra, hogy ezek az elhárításos formák a szerelem fokaiként írhatók le, és hogy a szerelem ezen fokai bizonyos éncsökkenést hoznak magukkal. Freud szerint a szerelem e különböző fokainak tanulmányozása várhatóan fényt derít a tömegben uralkodó kötődésekre. A viszonyok e formáját Freud identifikációnak nevezi. Emlékeztet arra, hogy kétféle identifikáció létezik, egyrészt az apával való azonosulás, amely a gyerek azon vágyát elégíti ki, hogy olyan legyen, mint az apja — az apa lesz az ideál. Az apával való identifikációhoz hasonlóan alakult ki a gyermekben az anya tárgymegszállása, mégpedig a gondozás típusa szerint. Tehát két pszichológiailag teljesen különböző kötődés létezik egymással párhuzamosan, amelyek csak az ödipális korban áramlanak egybe és csapnak össze egymással, konfliktusok közepette. Az apa-identifikációt az apa-tárgykapcsolattól az különbözteti meg, hogy az identifikációban a gyermek az apa szeretne lenni, a tárgykapcsolatban pedig az apát szeretné. Az első esetben a kötődés az én szubjektumát, a másodikban az én objektumát érinti. A tárgyválasztás helyére egy regresszív folyamat során az identifikáció léphet. Ekkor a tárgykapcsolat identifikációvá regrediálódik.

Freud bemutatja egyrészt a tárgyválasztás mintájára zajló tünetképződést, másrészt az identifikáció szerintit. De van még egy harmadik tünetképződési

mód, amelyben az utánzott személlyel minden tárgykapcsolati viszony teljesen hiányzik. Így is lehetséges azonosulás; Freud ezt egy nevelőintézeti lány hisztériás rohamának példájával támasztja alá, aki levelet kapott titkos szeretőjétől. Barátnői lelki infekció útján átvették tőle ezt a rohamot. Itt tehát a beleélőképesség vagy a hasonló helyzet utáni vágy alapján történik identifikáció. Freud így foglalja össze: „E három forrásból származó tapasztalatainkat egybe is kapcsolhatjuk, hiszen mindből az tűnik ki, hogy, egyrészt, a tárgyhoz fűződő érzések az identifikációból mint ősformából képződnek, másrészt, hogy az azonosulás regresszív módon pótlékává válhat a libidinózus tárgykapcsolatnak, hogy előállhat a tárgynak az énbe való introjekciója által csakúgy, mint, harmadrészt, minden új közösségérzésnél olyan személlyel, aki nem tárgya a szexuális ösztönnek. Minél jelentősebb ez a közösség, annál sikeresebben kell működnie ennek a részleges azonosulásnak, hogy egy új kötődés kezdete lehessen" (Freud, 1921c, 118). Freud feltételezi mármost, hogy a tömegegyének kölcsönös kötődése egymáshoz egy ilyen harmadik típusba tartozó identifikáció, a tömegegyének között fontos affektív közösségérzés él, és ennek a közösségérzésnek a lényege a vezérhez való kötődés módjában rejlik. Ennek az identifikációnak az értelmezésére Freud a kisgyerek példáját hozza fel, aki boldogtalan volt a kismacskája elvesztése miatt, ám hirtelen azt kezdte magyarázni, hogy most ő maga a cica. A gyermek megszabadult a szomorúságától, csakhogy négykézláb járt, nem volt hajlandó többé asztalnál enni stb. A gyermek tehát introjiciálta a tárgyat önmagába. Freud felhívja a figyelmet arra, hogy a szeretett tárgy valódi vagy érzelmi elvesztése által kiváltott melankóliában a kíméletlen önkritika és a keserű önvádak semmi mást nem mutatnak, mint az én bosszúját a hűtlen tárgyon, hogy tehát a melankolikusok önmaguknak tett szemrehányásai voltaképpen az elvesztett tárgynak szólnak, amelyet az én magába olvasztott. Freud híres megfogalmazásában: „A tárgy árnyéka az énre vetült" (Freud, 1921c, 120). A melankóliás énje tehát két darabra esett szét, amelyek közül az egyik haragszik a másikra. A melankóliában a lelkiismeret mint kritikus instancia különösen dühödten támadja az introjiciált tárgyat. A kritikus instanciának Freud a *Tömeglélektan és én-analízis* című munkában az én-ideál nevet adja, később ezt az instanciát felettes énnek fogja nevezni.

Freud ezután a különféle szerelmi jelenségeket veszi górcső alá, és megjegyzi: „Egy sor esetben a szerelem nem más, mint a szexuális ösztöntől vezérelt tárgymegszállás, melynek célja a közvetlen szexuális kielégülés; a célja elérésével ki is alszik. Ezt szoktuk közönséges, bűnös szerelemnek hívni" (Freud, 1921c, 122). Tapasztalva azt, hogy a szexuális motívum visszatér, tartós megszállása épülhet ki a szexuális tárgynak, amely így vágytalan időkben is szerethető. Az analízisekből és gyermekmegfigyelésekből származó tapasztalataiból vezeti le Freud a céljukban gátolt ösztönök fogalmát, amelyek képessé teszik a gyereket a szüleihez való tartós kötődésre úgy is, hogy az infantilis szexuális célok elfojtás

alá kerülnek. A pubertás idején összekeverednek a céljukban gátolt, égi és a bűnös, földi szerelmi késztetések. A szerelem akkor éri el tetőfokát, ha belevegyülnek a céljukban gátolt gyengédség-ösztönök és a bűnös vágy is. A szeretett tárgyak a szexuális túlértékelés olyan mértékét élvezik, amely mentesíti őket a kritika alól. A szeretett személy tulajdonságai értékesebbek a többiek tulajdonságainál. Ennek a hamis ítéletnek a hátterében az idealizáció húzódik. Az idealizált tárgyat az ember úgy kezeli, mint a saját énjét; arról van tehát szó, hogy a szerelemben a nárcisztikus libidó egy része kiárad az objekumra. A tárgy, amelybe beleszeretünk, szolgálhat a saját, el nem ért én-ideálnak helyettesítésére. A tárgyat tehát amiatt a tökéletesség miatt szereti az ember, amelyet a saját énje nem ér el, de a tárgyszerelem kerülőútján még mindig nem elégül ki az egyéni nárcizmus. Az önfeláldozás eseteiben világosan látható, hogyan kapja meg a tárgy az én összes önszeretetét. A tárgy öntúlértékelése esetén a lelkiismeret csődöt mond, a tárgy minden kritikán felül áll. Erre Freud ezt a formulát találja: „A tárgy az én-ideál helyébe lépett" (Freud, 1921c, 125) A hipnózisban ennek értelmében a hipnotizőr lép az én-ideál helyébe. A hipnózis szélsőségesen világos viszony, azért is lehet ennyire tiszta, mert a korlátozatlan szexuális célokra való törekvés teljesen hiányzik belőle. Freud ebből arra következtet, hogy a hipnotikus kapcsolat a tömegképződés kétszemélyes változata. A hipnózis és a tömegképződés mechanizmusa Freud számára azonos. Hogy a céljukban gátolt szexuális törekvések hozzájárulnak az emberek egymás közti tartós kapcsolataihoz, világosan adódik abból a tényből, hogy a céljukban gátolt szexuális törekvések teljes kielégülést soha nem hozhatnak. Kielégülésekor kialszik a bűnös szerelem, csak akkor maradhat tartósan fenn, ha gyengédségi elemek is színezik. Értelmet nyer tehát Freud híres mondata a tömeg libidinózus szerkezetéről: „A primér tömeg emberek azon csoportja, akik egy és ugyanazon tárgyat tettek meg én-ideáljuknak, és akik ezáltal énjükben azonosultak egymással" (Freud, 1921c, 128).

Freud annak megtárgyalására tér rá itt, hogy milyen jelentéssel bír a tömeg egyes tagjainak egymásra gyakorolt befolyása. A tömegérzés Freud szerint a gyerekkorból ered, abból az irigységből származik, amellyel a nagyobb gyerek a kisebbet fogadja. Freud feltételezi, hogy az idősebb gyerek a jövevényt féltékenyen ki akarja szorítani, minden kiváltságától meg akarja fosztani, de rá kell ébrednie, hogy ha az új családtag elleni ellenséges beállítódását fenntartja, annak önmaga látja kárát. Ezért a másik gyerekekkel való azonosulásra kényszerül. Az erős irigység pszichés feldolgozása reakcióképzéssel történik, ez nyer kifejezést igazságosság zajos követelésében. „Ha már az ember maga nem lehet a kitüntetett, akkor legalább senkivel ne kivételezzenek" (Freud, 1921c, 128). A társadalmi igazságosság tehát azt jelenti, hogy az ember sokmindent megtagad magától, hogy a többiektől is hasonló lemondást várhasson el. És ha a többieknek lemondást kell tanúsítaniuk, akkor követelniük sem szabad. Freud az

egyenlőség követelésében látja a szociális lelkiismeret és kötelességérzet gyökerét. „A társadalmi közösségérzés tehát egy kezdeti ellenséges érzés átalakulása pozitív színezetű, identifikációs természetű kötelékké" (Freud, 1921c, 134). Tehát két különböző pszichés mechanizmussal van dolgunk, amelyek meghatározzák az egyén viselkedését a tömegben. Először, a vezér kerül a saját én-ideál helyébe, és másodszor, az irigységgel szembeni reakcióképzés egyenlőségvágyban nyilvánul meg, ez pedig létrehozza a szociális lelkiismeretet és a kötelességérzetet. Az egyenlőségre való törekvés semmiképp sem érinti a vezért; az életképes tömeg sok egyenlőt akar, akik egymással azonosulnak, meg egyet, aki uralja őket. Az ember hajlama és vágya arra, hogy uralomnak vesse alá magát, Freud számára egyenesen következik az őshordával kapcsolatos elképzeléseiből, amelyekben minden tömegképződés történelmi fundamentumát látja. Az őshordában a roppant hatalmú apával szemben Freud szerint az egyetlen elképzelhető beállítódás a passzív-mazochisztikus, az apával szemben a többiek kénytelenek elveszíteni saját akaratukat, mert ő korlátlan hatalommal uralkodik. Már említettük, hogy ezt a kérdéskört két oldalról közelíthetjük meg, egyrészt a tömegpszichológia, tehát a tömeget alkotó individuumok lélektana felől, másrészt az apa, az uralkodó, a fővezér pszichológiája felől. Az őshorda apaalakja Freud szerint erős és független volt, döntései nem függtek a többiek ítéletétől, énje nem volt libidinózusan kötött, nem szeretett senkit önmagán kívül (a vezér nárcizmusa). Másokat a vezér csak addig szeretett, amíg szükségleteit szolgálták. Freud a mű végén, összefoglalva gondolatait, mégegyszer röviden definiálja a szerelem tényezőit, a hipnózis jelenségét és a tömegképződést, valamint a neurózist. Eszerint a szerelem a közvetlen és a céljukban gátolt szexuális késztetések egyidejű jelenlétén nyugszik, a vágy tárgya magára vonja a nárcisztikus én-libidó egy részét. A szerelem csak az énre és tárgyára vonatkozik. A hipnózisban a közvetlen szexuális törekvések elmaradnak, csak a céljukban gátolt szexuális törekvések hatnak, és egy tárgy, azaz a hipnotizőr veszi át az én-ideál helyét. A tömegben mindkét tényező működik, kiegészülve még eggyel: az egyén identifikálódik más egyénekkel. A neurózis különbözik ezektől az állapotoktól, de velük közösen regresszív jegyeket mutat, a neurózisban azonban nem sikerült a direkt szexuális törekvéseket maradéktalanul átváltoztatni célgátoltakká. A neurózis aszociálissá tesz, mivel betegét, a neurotikust a szokásos csoportképződményekből kiemeli. Freud nyomán megfigyelhetjük, hogy a hathatós tömegképződések korszakaiban a neurózisok, legalábbis időlegesen, erősen visszaszorulhatnak. Ezért mondhatja Freud azt is, hogy akik a vallás által érzik összekötve magukat, azoknak a vallási illúziók a legerősebb menedéket nyújtják a neurózis veszélye ellen.

Canetti könyvét nem lehet röviden összefoglalni. Izgalmas és lebilincselő olvasmány, arra csábít, hogy akár falatonként ízlelgessük. Canetti ezzel a művével aforisztikus gondolkodóként áll előttünk, aki hatalmas ambícióval arra

vállalkozik, hogy a tömeggel kapcsolatos tapasztalatok politikai lidércnyomásának poétikáját kidolgozza. Hogy mennyire nagyigényű és nagyratörő szerző, azt leginkább saját szavai támasztják alá: megvallja, hogy ezzel a könyvvel olyan művet akart létrehozni, „amely torkonragadja a maga évszázadát" (Sontag, 1983, 192). Ezért célul tűzte ki magának, hogy megismeri a világ összes népének minden mítoszát. Az energiát, amivel valaki ehhez a vállalkozáshoz hozzáfog, Canetti a felvilágosodás elleni elkötelezettségéből meríti. A felvilágosodásból egyetlen hit maradt ránk változatlan formában, mégpedig minden hitformák legképtelenebbike: a hatalom vallása. Canetti harca ezellen irányul. Canetti a vallásos tömegek viselkedésében véli felfedezni — és ebben Freudhoz áll közel — a hatalom jelenségének prototipikus formáját. Élményszerűen hatásos elemzést olvashatunk arról, amit Canetti panaszfalkának nevez, a panaszvallásokról, amelyekről szólva összeveti az iszlám síita ágának tomboló gyászát a katolikus jámborság és a katolikus rítus lassúságával és nyugalmával. A jellegzetesen katolikus jámborságban, amely oly lassú és békés, az egyház évszázados félelmének kifejeződését látja a nyílt tömegtől. Canetti szerint Freud adós marad annak a jelenségnek az elismerésével, hogy milyen szívesen veti alá magát az ember a tömegnek. Ő, Canetti nem szándékozik mindezt azzal elintézni, hogy a libidó különféle konstellációira vezethető vissza, hanem az alapjaitól kezdve akarja feltárni, úgy, hogy először megéli, aztán írja le. Számára az élmény nélküli ismertetés nem más, mint egyfajta félrevezetés. A Canetti-féle megközelítésmódot egy példával szeretném illusztrálni. A következő leírást adja az ünneplő tömegről (Bor Ambrus fordításában):

> „Korlátozott területen roppant kínálat, és mindannak a sokaságnak, amely ezen a mondott területen mozog, része lehet benne. Halomszám teríttetik egy kultúra, bármely kultúra termése. Száz megkötözött sertés hever egy sorban. Gyümölcshegyek tornyosulnak. A legkedveltebb ital várja élvezőit nagy, öblös korsókban. Bővebben van minden, semhogy a sokaság elfogyaszthatná, s hogy elfogyassza, még és még áramlik a nép. Amíg van miből szedni, addig szed: úgy tetszik, sohase szakad ennek vége. Fölösen van nő férfinak, és fölösen férfi nőnek. Senki, semmi sem fenyeget, semmi sem késztet menekülni, élet és élvezet biztosítva van, amíg csak az ünnep tart. Számos tilalom fel van oldva, válaszfalak nyitva állnak, merőben szokatlan közeledésekre van engedelem, még kedveznek is nekik. Az egyes ember nem feszültségtől szabadul, hanem az oldódás atmoszférájában lebeg. Nincs mindenki számára közös és együtt elérendő cél. Az ünnep a cél, és mindenki elérte. A sűrűség igen nagy, az egyenlőség viszont jórészt tetszésben és élvezetben nyilvánul meg. Ki-ki nyüzsög, nem pedig együtt halad. A fölhalmozott és mindenkinek járó javak jelentős része magva a sűrűségnek: először azokat gyűjtötték be, és csak mire mind együtt volt, gyűlt köréjük a sokaság. Évekig eltarthat, mikorra minden megvan, és meglehet, hogy ezért a rövid dúskálásért ki-ki hosszas nélkülözést tűrt el. A sokaságban ünnepélyesen meghívott vendégcsoportok, olyan emberek, akik különben csak ritkán találkoznak szemtől szembe. Egy-egy csoportot harsány üdvözlés fogad, ami ugrásszerűen növeli az általános vígságot.
>
> Ebben az állapotban benne munkál az az érzés, hogy a sokaság a jelen ünnep közös élvezetével sok-sok további ünnep felől határoz. A múlt hasonló alkalmait szertartásos táncok

> és drámai játékok idézik fel. A jelen ünnepében benne van az ünnepek hagyományossága. Megemlékezés illetheti meg az ünnepek valahai alapítóit, a megörvendeztető pompa és fény mítikus alapítóit, az ősöket, vagy megilletheti csak az adakozó gazdagokat, mint ez a hűvösebb kései társadalmakban szokás — bármint legyen, ki-ki úgy véli, hogy az ünnep szavatolja megismétlődését a jövőben, lesz hasonló alkalom. Az ünnepek hívják egymást, javak és emberek sűrűsége pedig gyarapítja az életet" (Canetti, 1991, 61–62).

Itt azonban sajnos kevésbé szívderítő dolgokra kell rátérnünk. Említettem már, hogy a *Tömeg és hatalom* angol kiadásában Freud egy lábjegyzetben kerül megemlítésre, az irodalomjegyzékben pedig nem is szerepel. Ebben a lábjegyzetben Canetti azt mondja, hogy élt volna csak egy kicsit tovább Freud, mindjárt megfelelőbb nézőpontból láthatta volna Schreber paranoid hallucinációit. Felismerhette volna ezekben a hallucinációkban a politikusi mentalitás prototípusát, kiváltképp a náci mentalitását (Sontag, 1983, 201). Emlékeztetőül, Freud a *Pszichoanalitikus megjegyzések egy önéletrajzilag leírt paranoid esethez* című munkájában Daniel Paul Schreber szász bíró esetét elemzi, hogy ezen keresztül megmagyarázza a fiú feminin viszonyulását apjához, és a terhességi fantáziákat, amelyek ebből következnek. Canetti a *Tömeg és hatalom*ban kiemelkedő rangra emeli a Schreber-esetet. Azt állítja, hogy a hatalombirtokos és a paranoiás lélektana azonos, mivel mindkettő arra törekszik, hogy eltúlzottan központi helyzetét a világban megvédje és biztosítsa. A paranoia és a hatalom szubjektív érzete nem különbözik semmiben sem egymástól. Míg tehát Freud Schrebert egy klinikai kórkép példájaként vezeti elő, addig Canetti ezt az esetet arra használja fel, hogy általa a hadvezérek, politikusok, vezérek hatalmi törekvéseit szemléltesse. A hatalombirtokos pszichológiájának belső dinamikájából következik, hogy nemcsak az ellenségeit kell a halálba küldenie, hanem a híveit is. Ellenségeinek és híveinek tömeges halálával védi ki a hatalombirtokos — illetve a paranoiás — a saját halálfélelmét. Schreber elképzelt politikai rendszere Canetti számára kísértetiesen ismerősnek hat, kétség sem fér hozzá, hogy Hitler rendszerére ismer benne.

A világ egyik legnyugtalanítóbb rejtélye, hogyan sikerülhet újra meg újra kis számú hatalmasnak, hogy a nagy sokaságot, a tömeget uralma alá hajtsa, és tegye mindezt ráadásul a tömeg beleegyezésével. A tizenkilencedik századi tömegpszichológia központi kérdése az volt, hogyan lehetne a vezetőknek ismereteket nyújtani a tömegről, és megtanítani őket arra, hogyan tudják a tömeget egy politikai célra ráirányítani. A tömegpszichológia tizenkilencedik századi teoretikusai a tömegben látták az állami szervezetekre leselkedő legfenyegetőbb veszélyt, abban tehát, amikor a tömeg nem engedelmeskedik többé, hanem önkényesen demonstrálja a hatalmát. Ezeket a tizenkilencedik századi elméletalkotókat elborzasztották és nyugtalanították a francia forradalom tapasztalatai. Az ő szemükben a vezér nélküli tömeg indulatos, befolyásolható és szélsőségekre hajló.

Le Bon ezt így írta le: „A tömegre ható ingerek nagyon változóak, és mivel

vakon követi őket, ezáltal rendkívül változékony. Képes egy szempillantás alatt véresen kegyetlenből bámulatosan hősiessé vagy nagylelkűvé átalakulni. A tömeg könnyen válik hóhérrá, de éppolyan könnyen válik vértanúvá is" (idézi Moscovici, 1984, 143).

A tömeg hangulatának ezek a kollektív fordulatai a mindenkori uralkodó osztály agyrémeit testesítik meg. Ilyen nyugtalanító tömegjelenség volt a német szociáldemokrácia pálfordulása az első világháború előtt. A kortárs Rosa Luxemburgot megrázkódtatásként érte, amikor konstatálnia kellett, hogy „egy négymilliós erő egy maroknyi képviselő vezényszavára huszonnégy óra alatt megfordul, és hagyja magát befogni a kocsi elé, amelyet feltartóztatni addigi életcélja volt" (idézi Moscovici, 1984, 144). A tömegek tehát állhatatlanok, hiszékenyek, látszatvilágban élnek, a tudattalanból származó csalóka képzetek káprázatában. A tömeg nem ismer különbséget álom és valóság, utópia és tudomány között. A tömeg ezen jellemzőit, a hiszékenységet, a szeszélyességet, az ingatagságot a tömegteoretikusok a nővel asszociálják. A nő ugyebár csapongó, mint a tollpihe a szélben. „Mindenütt nőiesek a tömegek, legnőiesebbek azonban a latin tömegek. Aki rájuk támaszkodik, nagyon hamar nagyon magasra hághat, de folyton a szakadék szélén jár, tudva, hogy egy napon letaszítják" (Moscovici, 1984, 144). A tömeg tehát egy nő. Feltételezett szeszélyes, csapodár természete fogékonnyá teszi a szuggesztióra, magyarázza passzivitását és hagyományos engedelmességét is. Bonaparte Napoleon, aki híres volt arról, hogy kegyetlenül élesen és világosan fogalmaz, azt mondta: „Csak egy szenvedélyem van, csak egy szeretőm: Franciaország, vele hálok."

A tömeglélektannak ezt az előítéletét átvette Mussolini és Hitler is. Mussolini kijelentette: „A tömeg az erős férfiakat szereti. A tömeg olyan, mint egy nő." És Hitler azt magyarázta: „A nép túlnyomó többsége olyan nőies hajlamú és beállítottságú, hogy kevéssé a józan megfontolás, hanem sokkal inkább az érzések határozzák meg a gondolatait és a cselekedeteit. Nem valami bonyolult érzések azonban, hanem nagyon egyszerűek és egyöntetűek. Nincsenek itt árnyalatok, csak egy pozitív és egy negatív, szeretet vagy gyűlölet, jogos vagy jogtalan, igazság vagy hazugság van, semmi sem lehet azonban ilyen is meg olyan is egyszerre."

Hitler magáévá tette a tömeglélektani ismereteket, hogy a mozgalmát megszervezze. Felhasználta a tömegpszichológia előítéleteit arra, hogy a társadalmi valóságot a saját szándéka szerint megváltoztassa. Ez a mozzanat talán elkerülte az olyan szerzők figyelmét, mint Reich, Horkheimer vagy Adorno, amikor megpróbálták Hitlert és a náci mozgalmat a tömegpszichológia segítségével megérteni.

Visszatérve Canettire, miért igézik meg a tömegjelenségek ennyire? Miért érdekelhette ez egy életen át olyan nagyon, és miért tartotta világunk legfontosabb rejtvényének?

Kétkötetes önéletrajzának, *A megőrzött nyelv*nek (1977) első részében Canetti

lefesti anyját, és bepillantást enged kettejük viszonyába. Anyja szenvedélyes, sőt kegyetlen nő volt. Canettit elbűvölték és csodálattal töltötték el jellemének hirtelenségei és kirobbanó ellentmondásai. Fájdalmas nyilvánvalósággal érezte a saját bőrén anyja kegyetlenségét. Néha a létezésének legmélyebb rétegeiig érezte magát megsemmisítve általa. (Kissé szédelgek e szavak pátoszától, de a viszony, gondolom, nem írható le másképpen). Canetti önéletrajzi feljegyzéseinek pszichoanalitikus olvasóját nem fogja meglepni, hogy Canetti műveinek nyugtalanul, céltalanul bolyongó értelmiségi hőseit legjobban a polikulturális, nyughatatlan, nőellenes szavak jellemzik. Ezt a típust, az excentrikus remete típusát Canetti *Káprázat* című regényében örökíti meg. E regény hősének kitalált alakja igen sok önéletrajzi vonást hordoz. A *Káprázat* főszereplője, Kien professzor, egy padláson lakik huszonötezer könyve társaságában. Megveti a bűnös ösztönöket, ránehezednek a könyvek, csak a tudás eufóriája tartja a felszínen. Az életről nem tud semmit, mígnem feleségül veszi házvezetőnőjét, akit Canetti egy roppant szörnyalak tulajdonságaival ruház fel. Kien professzor életébe belép a nyárspolgáriság és a színlelés. Általában hozzátartozik ez is az értelmiségiek klasszikus mitológiájához, hogy a szellemellenes princípiumot a nők képviselik. Canetti figuráit tehát tudatos és tudattalan tárgykapcsolati mintáinak kifejeződéseként értelmezem, függetlenül műveinek irodalmi értékétől. A tömeg-téma iránti érdeklődése pedig lehet lázadás az anya túlfűtöttsége, hiperexkluzivitása, mohósága ellen, akihez, hangozzék bármilyen laposan, kétségtelenül felettébb incesztuózus viszony fűzte. Canetti ifjúkorára erősen rányomták bélyegüket az ebből eredő konfliktusok. Idevág egy idézet *A megőrzött nyelv*ből, amelyet rövidítve e tanulmány címéül is választottam. Canetti megírja, hogyan zajlott az élet Zürichben a Seefeldstrassén egy panzióban. Ott lakott a nála pár évvel idősebb brazíliai lány, Trudi Gladosch is, akivel sokat vitatkoztak és civakodtak. Canetti sok emlékedett gondolatát megosztotta vele, viszont a kezeinél fogva igyekezett térdre kényszeríteni és távoltartani magától, mert valami erős szag áradt belőle, s ezt sehogy sem szenvedhette. „Nyáron rendszerint ugyanazt a fehér, ingszerű klepetust viselte, amelyet ő Merida-ruhának nevezett, és ha lehajolt, a kerek nyakkivágásban látni lehetett a mellét, amit észrevettem ugyan, de nem törődtem vele. Csak amikor egy napon hatalmas kelést fedeztem fel rajta, akkor fogott el iránta forró részvét, mintha kitaszított bélpoklos lett volna" (Canetti, 1977, 237., Sárközy Elga fordítása). Canettinek tehát nemet kell mondania a női vonzásra, amelyet internátusi társnője sugároz. A tagadás a destrukciós ösztönhöz tartozik. Másrészt viszont az intellektuális ítélőfunkciók teljesítménye csak a tagadásszimbólum megteremtése által válik lehetségessé, és csak a tagadásszimbólum megszállása nyújt függetlenséget az örömelv kényszerítésétől, így látja legalábbis Sigmund Freud. Hogy hogyan mondhat az ember igent, és ezzel szeretném zárni, arra álljon itt egy idézet Joyce hősnőjétől, Molly Bloomtól:

„és a kocsmák félig lehúzott redőnyére éjjel és a kasztanyettákra és arra az estére mikor lekéstük a hajót Algecirasban és az éjjeliőr csak járt körbe csöndbe a lámpájával és ő arra mélyáramra ő és a tengerre a tengerre mikor bíborvörös néha mint a tűz és az isteni naplementékre és a fügefákra az Alameda kertjeiben igen ... és arra ahogy megcsókolt a Mór Fal alatt és azt gondoltam ha már ő akkor legyen ő mért ne és a szememmel kértem hogy kérdezze meg újra hogy én rámondjam az igent és akkor megkérdezte mondanék-e igent havas szépe és előbb átöleltem igen és magamhoz szorítottam úgy hogy érezze a melleimet tele parfümmel igen és a szíve ütött mint a bolondóra és igen mondtam igen legyen Igen" (Szentkuthy Miklós fordítása).

Nádasdy Nóra fordítása

IRODALOM

CANETTI, E. 1960. *Masse und Macht*. Hamburg, Claassen. Magyarul: *Tömeg és hatalom*. (Bor Ambrus fordítása). Budapest: Európa, 1991.

CANETTI, E. 1977. *Die gerettete Zunge*. München/Wien, Hanser. Magyarul: *A megőrzött nyelv*. (Sárközy Elga fordítása). Budapest: Európa, 1982.

CANETTI, E. 1980. *Die Fackel im Ohr*. München/Wien: Hanser.

FREUD, S. 1921c. *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. GW 13, S. 72–161. Magyarul: *Tömeglélektan és én-analízis*. Budapest: Cserépfalvi, 1995 (előkészületben).

KERNBERG, O. F. 1992. „Massenpsychologie aus analytischer Sicht". *Texte*. Vol. 12, S.9–35. Magyarul: jelen számunkban.

LE BON, G. (é. n.). *Psychologie der Massen*. Stuttgart, Gröner. Magyarul: *A tömegek lélektana*. (Balla Antal fordítása). Budapest: Franklin, 1913.

MOSCOVICI, S. 1984. Das Zeitalter der Massen. München/Wien, Hanser. Eredeti kiadás: *L'âge des foules*. Paris: Fayard, 1981.

SONTAG, S. 1983. *Im Zeichen des Saturn*. Frankfurt/M: Fischer.

Thalassa **(6) 1995, 1–2: 143–162**

FERENCZI ÉS FREUD — ÚJRA

AZ ANALITIKUS IS EMBER

Gondolatok Ferenczi Sándorról

Benedek László

Ferenczi Sándor az egyetemes és a magyar pszichoanalízis talányos alakja. Pályája üstökösként ível felfelé az első világháború előtt, s néhány év alatt a nemzetközi analitikus mozgalom egyik meghatározó egyéniségévé emelkedik. Később azonban Ferenczi helyzete, megítélése megváltozik. Az analitikus mozgalomban felerősödnek a Ferenczivel szembeni kritikus hangok. Freud álláspontja kezdetben ambivalens Ferenczi új eszméi iránt, majd a Mester is elfordul tőle. Ferenczi új koncepciókat, új megközelítést dolgoz ki a pszichoanalízis terápiás alkalmazására, az aktív technikát, a relaxációs technikát, majd a kölcsönös analízist. Az aktív technikát udvarias értetlenség fogadja, Ferenczi utóbb visszavonja ezt a koncepcióját. A relaxációs technika zajos elutasítást vált ki a nemzetközi közvéleményből, a kölcsönös analízis gyakorlatát Ferenczi már be sem meri vallani. Halála hosszú időre pontot tesz egy nagyívű pályára. Freud így ír nekrológjában Ferencziről: „Nehezen hihető, hogy tudományunk története meg fog feledkezni róla" (Freud, 1933).

Látnoki szavak. Analitikusnak sem kell lenni ahhoz, hogy az ember ne a nehezen hihetőre, hanem a megfeledkezésre figyeljen fel. Így is tett az analitikus közvélemény. Ferenczi Sándorról hosszú időre elfeledkezett. Hogy ez miért történt így, arra a következő fejezetben visszatérünk. Hazánkban a háború előtt a budapesti iskola híven ápolta Ferenczi emlékét. A háború után azonban, s különösen a sztálini években Ferenczi neve eltűnt a magyar közgondolkodásból, ami persze érthető. Ki sem lehetett ilyen szavakat ejteni, hogy pszichoanalízis. Amikor azonban az analitikus mozgalom újraéledt, a magyar analitikusok is mintha elfeledkeztek volna egykori alapítójukról. Illő tiszteletadás 1973-ban, Ferenczi születésének századik évfordulóján, aztán hosszú ideig megint semmi. 1982-ben, csaknem ötven évvel Ferenczi halála után jelenik meg egy válogatás Ferenczi műveiből.

Freud kijelentése mint fátumszerűen ült emléke felett, s csak az elmúlt évtizedekben

éledt fel Ferenczi hosszú Csipkerózsika-álmából. A hetvenes években felfedezte őt a francia pszichoanalízis, a nyolcvanas évek fordulóján a német és az amerikai, s a kilencvenes évekre végre tudatára ébredt a magyar iskola is egykori mestere jelentőségének. Napjainkban valóságos Ferenczi reneszánsznak vagyunk tanúi.

Mi a titka ennek a kalandos életpályának? Mivel magyarázható az életműnek ez a változó megítélése? Ezekre a kérdésekre keres választ a jelen dolgozat.

Ferenczi műveiről, életéről számos tanulmány született. Ma már a Ferenczi recepció is polcokat töltene meg egy pszichoanalitikus könyvtárban. Dolgozatban ezért elsősorban Ferenczi személyére koncentrálok. Azt próbálom megvizsgálni, hogy milyen élettörténeti események, s milyen személyiségvonások alakították Ferenczi pályáját. Hogyan reagált Ferenczi, az ember az analízis és személyes életének kihívásaira? Hogyan fogadta Ferenczit, az embert a nemzetközi és a hazai közvélemény? Tudjuk jól, hogy Ferenczi személyét a nevezetes jones-i vélemény Ferenczi lappangó pszichotikus hajlamairól hosszú időre diszkreditálta. Ez utóbbit Bálint, majd Hermann felháborodott hangon utasította vissza. Árnyalja a képet azonban, ha tudjuk, Bálint Ferenczi egykori *Naplóját* majd harminc éven át a fiókjában őrizte, mert nem látta időszerűnek a kiadatását. Olyan ez, mint a családterápiából jól ismert családi titok. Én is tudom, te is tudod, de azért mindketten hallgatunk róla. Mígnem jön egy új generáció, és megkérdi azután, miről hallgatnak itt ezek? Ez a kérdés foglalkoztat engem is.

Ferenczi a kortársak és az utókor megítélése szerint

Ferenczi 1908-ban csatlakozik az analitikus mozgalomhoz. Ettől kezdve odaadó híve Freudnak és tanainak. Freud is értékeli Ferenczi barátságát. Jones szerint „Freudot gyorsan megejtette Ferenczi lelkesedése és élénk, spekulatív észjárása ... Freud mindvégig beható, atyai érdeklődést tanúsított Ferenczi magánélete és problémái iránt. Gyakran töltötték együtt szabadságukat, 1908 és 1933 között ezernél több levelet váltottak" (Jones, 1973).

A csatlakozástól 1919-ig Ferenczi és az analitikus mozgalom kapcsolata töretlen fejlődést mutat. Ferenczi aktívan dolgozik, szervez. 1910-ben javasolja egy nemzetközi pszichoanalitikus egyesület létrehozását, 1913-ban megalapítja a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesületet, tagja lesz a pszichoanalízis védelmére alakuló Bizottságnak, 1918-ban a nemzetközi egyesület elnöke lesz, Budapesten katedrát kap, majd az *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse* (IZP) című folyóirat egyik szerkesztőjeként tevékenykedik. 1919-ben az alakuló kiadó, a Psychoanalitischer Verlag egyik igazgatója lesz.

A huszas években azonban fontos változások történnek Ferenczi életében, amelyek az analitikus közélettel való kapcsolatában is megmutatkoznak. A fehérterror időszaka nem kedvez az analitikus munkának, Ferenczit katedrájáról lemondatják, a nemzetközi egyesület elnöki tisztét Freud javaslatára Jones-nak adja át. A várakozásokkal ellentétben Budapest helyett Berlin lesz, Bécs mellett, a pszichoanalízis második központja. Míg a tizes években Ferenczi és Rank számítottak Freud legközvetlenebb híveinek, a huszas években Abraham és Jones befolyása nő meg. Szerepet játszik ebben Ferenczi és Rank közös műve, az *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*, amely főként a berliniek részéről

számos kritikára ad okot, Rank születési trauma elmélete és Ferenczi úgynevezett aktív technikája nemkülönben. Mindezek hatására Rank szakít az analitikus mozgalommal, Ferenczi pedig elszigetelődik. Jones így tudósít erről a küzdelemről 1924-ből:

> „De sem a legyűrhetetlen Abraham, sem én nem hagytuk annyiban a dolgot. Mihelyt a kongresszuson alkalmunk nyílott rá, közösen sarokba szorítottuk Ferenczit, és Abraham nyíltan megmondta neki, olyan útra lépett, amely eltéríti magától a pszichoanalízistől" (Jones, 1973).

Freud kezdetben óvatosan támogatja Ferenczi és Rank újításait. Így ír a Bizottság tagjaihoz címzett körlevelében:

> „Amennyiben technikai kérdésről van szó, arról, hogy munkánkat praktikus okokból másképpen is végezhetjük-e, mint eddig, teljesen jogosultnak vélem a két szerző kísérletét. Majd elválik, milyen eredménnyel járnak. Mindenképpen óvakodnunk kell attól, hogy már a kezdet kezdetén eretneknek bélyegezzünk egy ilyen vállalkozást ...". A végén azonban hozzáteszi: „A magam részéről folytatom »klasszikus« analíziseimet ..." (Jones, 1973).

Szólnunk kell még Jones Ferencziről alkotott véleményéről. Jones nem fukarkodik a dícsérő jelzőkkel, Freud-életrajzában azt állítja róla, hogy „ő volt valamennyiünk közül a legragyogóbb elme", másutt ezt írja, „meleg szívű, szeretetre méltó, nagyvonalú ember volt". Saját analíziséről pedig így ír: „ ... 1913-ban Budapestre utaztam Ferenczihez, és több hónapon át, napi két-három órás beható analízisben volt részem. Nagy segítséget nyújtott ez személyes nehézségeim legyűréséhez, ... Módom nyílott arra is, hogy első kézből ismerjem meg Ferenczi kiváló szakmai tudását" (Jones, 1973).

A harmincas évekig többnyire elismeréssel ír Ferencziről, ám ekkor úgy véli, hogy erőt vettek rajta „lappangó pszichotikus" hajlamai. Jones erre a „tényre" vezeti vissza Ferenczi terápiás „eltévelyedését" és Freuddal való konfliktusát is.

Jones-nak ez a véleménye műve első megjelenésekor, 1953-ban meglepetést keltett, korábban ugyanis az irodalomban nem szerepelt utalás Ferenczi elmebetegségére. Federn például így ír Ferencziről:

> „Igen nagy volt a varázsa ennek a személyiségnek. Ha Freud három libidinális típusát vesszük tekintetbe, akkor az ember alkotókedve a nárcizmusnak, kötelességtudata a felettes-én kényszerének és tevékenysége az erosznak felel meg. Normális emberben e három típus keveredik. Ilyen ember volt Ferenczi. Távol állt tőle minden banalitás. De nála a normalitás magas fokú alkotókedvből, kötelességtudatból és tevékenységből tevődött össze. Mindhármat a vidámság alaptónusa hatotta át, napi munkája nyomán örvendetes alkotások keletkeztek, melyekből személyes varázsa áradt" (Federn, 1933).

Eitingon a pszichoanalízis romantikusának nevezte Ferenczit. Roazen egykori analitikusokat és pácienseket megszólaltató könyvében így írt róla:

> „Mindenki szerint, aki Ferenczit utolsó éveiben bizalmasan ismerte, merő koholmány volt mindaz, amit Jones mint »köztudott tényt« említett Ferenczi lappangó pszichotikus hajlamairól és elméjének szerencsétlen megbomlásáról. Sokan Ferenczit tartották a legmelegebbnek, a legemberibbnek és a legérzékenyebbnek a korai pszichoanalitikusok közül" (Roazen, 1980).

Roazen egyébként hosszasan nyomozott a Jones-diagnózis eredete után. Megállapította, hogy Ferenczi neve még nem szerepelt a feltételezett őrültek listáján Jones 1933. június 20-án, tehát egy hónappal Ferenczi halála után kelt, Brillnek írott levelében.

Bálint felelősségre vonta Jonest Ferenczi utólagosan feltételezett betegsége ügyében. Jones válaszában azt írta, hogy „egy szemtanú megbízható bizonyítékán alapult, amit Ferenczi utolsó napjairól írtam". Roazen már idézett könyvében arra a következtetésre jutott, hogy a megbízható szemtanú valószínűleg Freud lehetett, aki egy levelében „paranoidnak" nevezte Ferenczit (Roazen, 1980). Újabb kutatások (Masson) fel is fedezték és közzétették Freudnak e Jones-hoz írott levelét (Masson, 1984). Ugyancsak visszautasította Jones diagnózisát Hermann, aki úgy vélte, Jonesnak igencsak érdekében állt megtépázni Ferenczi nimbuszát (Hermann, 1991). Roazen is feltételezte, hogy Jones soha nem tudta megbocsátani neki, hogy analizálta őt, míg Ferenczit maga Freud analizálta.

Ferencziről halálát követően azonban elfeledkezett az analitikus közvélemény. Freud kétszer tesz még említést róla, későbbi művében, „A befejezett és a végnélküli analízis" c. munkájában. Az egyik helyen így ír:

> „Egy analitikus kezelés időtartamának lerövidítése kétségkívül kívánatos dolog ... A hipnotikus befolyás kitűnő eszköznek látszott célunk eléréséhez; ismeretes, hogy miért kellett róla lemondanunk. A hipnózis pótlására eddig nem találtunk semmit, de ebből a szempontból nézve érthetőek azok a — sajnos — hiábavaló fáradozások, melyeknek az analízis olyan mestere szentelte élete utolsó éveit, amilyen Ferenczi volt" (Freud, 1937).

A másik utalás Ferenczire témánk szempontjából érdekesebb, bár Freud itt nem nevezi nevén sem Ferenczit, sem önmagát. Freud itt kitér egy bizonyos férfi páciens esetére, akinek analízise során a negatív áttételnek nyoma sem volt, az analízis sikeresen befejeződött. Évek múltán azonban a férfi szemrehányásokkal illette analitikusát, mivel ellenséges attitüdöt tapasztalt önmagában egykori analitikusa iránt. Az analitikusnak — mint mondta — tudnia kellett volna, hogy az áttételes reakció sohasem lehet csupán pozitív, figyelembe kellett volna vennie a negatív áttét lehetőségét is. Az analitikus azonban azzal védekezett, hogy az analízis alatt nem volt jele semmilyen negatív áttételnek (Freud, 1937). Judith Dupont is megerősíti, hogy ez az utalás Ferenczinek Freudnál folytatott analízisére vonatkozik (Dupont, 1988).

Ferenczi agyonhallgatására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a wiesbadeni kongresszuson elhangzott „Nyelvzavar a felnőttek és gyermek között" című előadásának a publikálására csak tizenhat évvel később, 1949-ben került sor. Igaz, 1938-ban *Bausteine zur Psychoanalyse* címen német nyelven megjelentek Ferenczi munkái Bálint erőfeszítésének köszönhetően, ezt követően azonban Ferenczi hosszú időre „eltűnt" a pszichoanalízis irodalmából. Ferenczi emlékét csak a hűséges tanítvány, Bálint ápolta Angliában, aki 1958-ban, 1964-ben, 1966-ban és 1970-ben is publikált Ferencziről. Rajta kívül Angliában Melanie Klein, Amerikában Alexander, Lóránd, Horney és Fromm hivatkozik olykor Ferenczire.

A hetvenes években azonban feltámadt Ferenczi emléke. Franciaországban Dupont, Barande, Grunberger ír Ferencziről. A maga önálló útját kereső francia pszichoanalitikus iskola egyik előfutárát éppen Ferenczben véli megtalálni. A nyolcvanas évek közepén

francia nyelven megjelenik Ferenczi *Klinikai Napló*ja, majd a kilencvenes években a *Freud–Ferenczi levelezés*. Az újabb francia generációban szinte megszokottá válik Ferenczi említése, például Sabourin, Reverzy, Brabant munkáiban.

Német nyelvterületen Dahmer, Paál, Walter, Cremerius publikál Ferencziről. Másodízben németül jelent meg a *Klinikai Napló*. Ugyancsak német nyelvterületen publikál Harmat Pál, a Magyarországról emigrált kutató. Franciául és németül egyaránt ír a budapesti iskola Genfben élő „nagykövete", André Haynal.

A nyolcvanas években angolszász nyelvterületen is, elsősorban Amerikában újrafelfedezik Ferenczit. 1980-ban megjelenik az első csaknem teljes angol nyelvű kiadás Ferenczi műveiből, a Brunner/Mazel kiadónál. 1988-ban lát napvilágot a *Klinikai Napló*, s megjelent a *Freud–Ferenczi levelezés* angol nyelvű kiadásának első kötete is. Gedo, Hoffer, Aron és Harris, Rachman, Fortune és sokan mások újabb és újabb munkákkal gazdagítják a Ferenczi-irodalmat.

Hazánkban 1973-ban konferencián ünnepelték meg Ferenczi születésének századik, halálának negyvenedik évfordulóját. Ez a konferencia jeladásnak is tekinthető a Ferenczit illető csaknem negyven éves „hírzárlat" feloldására. Ezt követően Rajka publikált egy cikket Ferencziről az *Orvosi Hetilap*ban. 1976-ban Buda Béla írt elemző tanulmányt Ferenczi munkásságáról. 1982-ben Linczényi Adorján szerkesztésében jelent meg egy válogatás Ferenczi munkáiból *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében* címmel. Ferenczi valódi újrafelfedezése Magyarországon a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulójára tehető, 1988-ban jelent meg Hidas Görgy kezdeményezésére a Ferenczi Sándor Egyesület, és 1990 óta jelenik meg a *Thalassa* című folyóirat.

Ferenczi alkotói periódusai

Ferenczi munkásságát három nagyobb periódusra lehet bontani, amelyek között élettörténetileg meghatározó események húznak választóvonalat. Az első szakasz 1908-tól 1919-ig tart. Hollós ezt a periódust a „kirobbanás időszakának" nevezi. Ezidő alatt Ferenczi tanít, szervez, kutat, harciasan vitázik, s mintegy nyolcvan dolgozatot publikál. Közöttük olyan a pszichoanalízis irodalmában alapvető jelentőségű munkákat, mint az *Indulatáttétel és magábavetítés*, a *Hipnotikus hatások lelki elemzése* és *A valóságérzék fejlődésfokai és azok patologikus visszatérése*. Nem kevésbé érdekesek irodalmi művek analitikus vonatkozásait kutató elemzései, a Goethe, Anatole France, Paracelsus, Lotze, Ostwald tanulmány, valamint Ferenczinek az analitikus helyzetre vonatkozó apró, igen bevilágító feljegyzései. A *Patoneurózisok*-ról írt dolgozatát a pszichoszomatikus szemlélet előfutárának tekinthetjük. Ezidőtájt a freudi tanok éleseszű, sokszor hevesen vitázó védelmezője mindazokkal szemben, akik az analízist kritizálják. Heves stílusban támad Bleuler, Jung és Adler iskolája ellen, az úgynevezett bordeaux-i iskola tanait pedig hosszú dolgozatban, pontról-pontra igyekszik megcáfolni. Hollós „psychoanalitycus militans"-nak nevezi őt ebben az időszakban, Freud is ekkor kereszteli el „nagyvezírem"-nek. Ferenczi munkásságát számos kötetben foglalja össze, 1914-ben jelenik meg az *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán*, 1918-ban *A hisztéria és a patoneurózisok* című kötet, s 1919-ben *A pszichoanalízis haladása*.

Ferenczi életében az 1919-es évben jelentős események történnek. Ekkor köt házasságot Pálos Gizellával, akihez évek óta bensőséges kapcsolat fűzi. Mint említettük, kinevezik a pszichoanalízis rendes tanárának, ám katedráját még ebben az évben elveszti. 1918 novemberében elnöke lesz a Nemzetközi Egyesületnek, funkciójáról 1919-ben lemond, mivel Horthy Magyarországáról nem irányítható érdemben az Egyesület. Mindezen események nyomán munkássága is alapvetően megváltozik, a huszas években már egy másmilyen Ferenczit látunk, mint korábban. Hollós így jellemzi a különbséget:

> „... az 1918-ig tartó működés csodája az volt, hogy ez időszakban Ferenczi keze munkája alatt zúgó erdő támadt, az ezután következő időkben egy elcsendesedett tisztáson évente egy-egy hatalmas tölgy bontotta ki lombját" (Hollós, 1934). Ferenczi érdeklődése egyre nyomatékosabban fordul az analitikus technika felé, szemben Freuddal, akit viszont a teória és a kultúra kérdései foglalkoztatnak. Ferenczi kifejleszti az aktív technikát, mely eredetileg Freud intencióiból fogant, de utóbb vegyes fogadtatásra talált analitikus körökben. Ugyanez lett a sorsa Ferenczi Rankkal közösen írott könyvének az *Entwicklungsziele der Psychoanalyse*-nek is." (Hollós, 1934).

Ferenczit bizonytalanság jellemzi ebben a második szakaszban, amely 1920-tól 1926-ig tart. Hol mint új felfedezések hirdetője, hol mint „megtérő fiú" jelenik meg előttünk. Lelkesen támogatja Rankot a születési trauma és a határidő-szabás kérdésében, majd visszavonja ezeket a nézeteit. Kidolgozza az aktív technikát, majd szükségesnek látja az indikáció pontos körülhatárolását és beszűkítését. Mint Harmat írja, hol újítónak, hol ortodoxnak mutatja magát (Harmat, 1986). Miközben az analitikus technikában új és új változtatásokat hajt végre, újra meg újra szembetalálja magát a klasszikus tanokhoz és a Freudhoz való lojalitás kérdésével. Vissza-visszatérő aggodalma, hogy Freud nem ért majd egyet elgondolásaival. Bálint Jones-hoz írott leveléből tudjuk, hogy Ferenczi képtelen volt tudományos kritikának felfogni Freud véleményét az aktív technikáról, inkább személyes sérelemként kezelte azt. Ez az időszak tehát Ferenczi belső küzdelmének korszaka, a tusakodás önmagával. Az *Über forcierte Phantasien* című tanulmányában 1924-ben, majd a *Zur Psychoanalyse von Sexualgewohnheiten* című cikkében 1925-ben az aktív technika alkalmazási területeit kísérli meg leírni, ám 1926-ban már szükségesnek látja az aktív technika korlátait és ellenjavallatait összegezni *Kontraindikationen der aktiven psychoanalitischen Technik* című munkájában.

Ferenczi 1926–27 fordulóján nyolc hónapot tölt Amerikában, ahol a New School for Social Research meghívására előadásokat tart. Számos pácienst analizál, Amerika nagy hatással van rá. 1927-ben egyetlen művet sem publikál. Dupont úgy véli, ez a hallgatás azt jelzi, nagy változás áll be Ferenczi érzés-, gondolkodás-, és munkamódjában (Dupont, 1988).

Az új szakasz beköszöntét, amely 1928-tól 1932-ig tart, Ferenczi egyik nagyhatású műve, *A pszichoanalitikus technika rugalmassága* vezeti be. Ebben az írásban még egyszer visszatekint az aktív technikára, s kiemeli mindazt, amit értéknek gondol belőle. Ám az analitikus legfőbb eszközének már nem a feszültségfokozást tartja, miként az aktív technikánál, hanem az analitikus tapintatát. A relaxáció eszközével kíván eredményt elérni, az analitikus — modern, Ferenczi által még nem használt kifejezéssel élve — empátiás attitüdjét hangsúlyozza. Relaxációs technikáját tovább tágítja *A relaxáció elve és a neokatharzis* (1930) valamint a *Felnőttek gyermekanalízise* (1931) című munkájában. E szakasz

terméke továbbá az 1932-ben írott *Klinikai Napló*, melyet azonban nem publikálásra szán, valamint nevezetes 1932-ben született dolgozata, a *Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között*. Utóbbi írása Ferenczi tudományos végakaratának is tekinthető, amelyben összegzi nézeteit. A wiesbadeni kongresszusra írta ezt, s előtte megmutatta Freudnak. Jones így tudósít erről: „Végzetes találkozásuk napján Ferenczi belépett Freud szobájába, és köszönés helyett így szólt: »Olvassa el kongresszusi előadásomat!«" (Jones, 1953).

Freud végigolvassa az írást, majd arra kéri Ferenczit, hogy egy évig ne publikálja tanulmányát, mely kérés „egyes-egyedül Ferenczi érdekét szolgálja". A kongresszus szervezői Freud intenciói alapján meg akarják akadályozni, hogy Ferenczi felolvassa előadását, ám Jones úgy véli, hogy „nagyon sértő lenne, ha az Egyesület legnevesebb tagjával, sőt tulajdonképpeni alapítójával" közölnék, hogy „amit mondani szándékozik, az még meghallgatásra sem érdemes ..." (Jones, 1953).

A harmadik szakaszban Ferenczi hangja higgadt, határozott. Az „anyai" terapeuta áll előttünk, aki megtagadja az „analitikus rezervált hűvösségét", a „foglalkozási képmutatást", amellyel a klasszikus technikát alkalmazó terapeuta a páciensre reagál. Ferenczi enged a beteg igényeinek, saját klinikai tapasztalatait tekinti vezérfonalnak, Freud tanításait is revízió alá veszi.

Mint említettem, nem Ferenczi tudományos munkásságát kívánom elemezni ebben a tanulmányban. Mégis Ferenczi alkotói periódusait taglaltam itt, mert az a személyes problematika, amelyről most fogok szólni, jobban érthetővé válik az életpálya ismeretében.

Ferenczi, az ember

Az apa hatása Ferenczi életében

A pszichoanalízis és kriminalitás című tanulmányában Ferenczi így ír:

> „Egy orvosról van szó, aki tanulás céljából vetette alá magát analízisnek. Minthogy kimondott neurotikus tünetei nem voltak, az analízis főleg jelleme fejlődésének rekonstrukciójában állott. Erre az ő jellemére igen büszke volt. Azok közé tartozik, kik sokra tartják igazságfanatizmusukat. Többek között törvényszéki szakértő is volt, és állandó munkatársa egy orvosi szaklapnak amely az orvosi erkölcs ellenőrzését tűzte ki egyik főcéljául. Eszménye e szaklap szerkesztője volt, aki mintegy büntető fórumként, kíméletlenül üldözött minden áltudományt, minden meg nem engedett reklámot, minden érdekhajhászást.
>
> Az analízisben levő fiatalabb kolléga előtt az lebegett legfőbb cél gyanánt, hogy valamikor tisztelt barátja magas orvosszakértői állásának és szerkesztői vörös irónjának örökébe lépjen. Az analízis folyamán azután megtört nagyfokú önelégültsége, mint azt a következő példa is mutatja: Több évvel az analízis megkezdése előtt egy ellenfelek által kiadott orvosi szaklapban gúnyos hangú közlemény jelent meg. Elmondták ebben, hogy ez az önreklámozás üldözésében oly buzgó ifjú orvos egy hozzá címzett levelet hagyott benn az orvosi könyvtár egyik sok kézen forgó kötetében, világgá kürtölendő, hogy egy igen magas rangú állami funkcionárius orvosi tanácskozásra hívta őt. Szóban forgó kollégánk fejéhez kapott, mert valóban ő volt az, akit ez a kitüntetés meglehetősen váratlanul ért; s a levél tényleg eltűnt. Ártatlansága tudatában meglehetősen hevesen támadt a gúnyolódó kollégának, elkeseredett sajtóvita fejlődött ki közöttük, amelyben majdnem mindenki az ő pártját fogta; hiszen ismerték feddhetetlen jellemét. Későbbi analízise folyamán azonban gondolatban meg kellett

követnie csúfolódó támadóját. Mindinkább meg kellett békülnie azzal a lehetőséggel, hogy tudattalanja talán mégsem szándékolatlanul csempészte bele ama levelet a sokat olvasott könyvbe. Visszaemlékezett most, milyen igazságtalanságnak érezte akkoriban, hogy őt háttérbe szorítják, el nem ismerik, és mennyire jólesett neki ama levél, a jövendő elismerés első reménysugara. El kellett tehát ismernie hogy a mások hibáinak üldözése azért volt számára kielégülés, mert kárpótolta azért, hogy önmagának ilyen eszközöket meg nem engedett. Az analízis folyamán azután sok kisebb és nagyobb vétke is emlékezetébe jutott, amelyeket egészen elfelejtett volt. Megrendítően hatott rá a következő esemény felidézése: egy nappal imádva szeretett apja halála után — tizenöt éves volt akkor —, nem tudott ellenállni a kísértésnek, hogy kísérletezésekhez el ne vegyen egy kis üveg étert, amelyet halódó apja élesztgetésére használtak volt, bezárkózott vele egy félreeső helyre, és ott meggyújtotta az étert, amivel könnyen tüzet is okozhatott volna. Teljesen tudatában volt, hogy cselekvése tiltott és szentségtörő. Még emlékezett a szinte hallható szívdobogásra, amely tette közben elfogta. E tett után nagy megbánás töltötte el, és megfogadta, hogy apja emlékét úgy fogja megőrizni, hogy élete végéig naponta legalább egyszer gondolni fog reá. Az analízis további folyamán viselkedésének ösztönös alapját is sikerült világosan rekonstruálnia. Végső fokon és teljesen tudattalanul az apával való rivalitás volt indoka az örömtűz meggyújtásának az apa halála után.

Látjuk tehát, hogy a feddhetetlen, sőt túl szigorú jellem itt is a gyermekkori ösztönös alapon épült fel, ennek kompenzálása, sőt túlkompenzálása gyanánt. Beismerési kényszeremnek hogy adózzam, megvallom, hogy ez az orvos én voltam" (Ferenczi, 1982).

Azért idéztem kicsit hosszabban Ferenczit, mert e sorokban igen nyíltan vallott önmagáról, s apjához fűződő viszonyáról. Ferenczi egy tizenegy gyermekes családban hét fiú közül ötödiknek született. Apja Fränkel Bernát, egy Lengyelországból bevándorolt zsidó könyvkereskedő, aki 1848-ban részt vett a magyar szabadságharcban. Miskolcon telepedett le, s egy könyvesbolt, utóbb egy könyvkiadó tulajdonosa lett. Nevét 1879-ben magyarosította Ferenczire. Dénes Zsófia így ír Ferenczi ifjúkoráról:

„Ferenczi Sándor könyvek között nevelkedett, miként Anatole France. Apja Miskolcon könyvkereskedő, hangversenyszervező, kultúrát terjesztő ember volt, sok gyermekkel megáldott családapa, s a fiúk valamennyien könyvespolcok között nőttek fel. Sándoron ez a »gyerekszoba« egész életén át érezhető volt ..." (Dénes, 1973).

Ferenczi tizenöt éves, amikor apját elveszíti. A veszteség érzékenyen érinti, miként a fenti idézetből is kiderül. Az apát idealizálja, s rejtett módon ellenséges érzéseket táplál iránta. Ferenczi egyik első szakmai ideálja, apai barátja Schächter Miksa volt, a *Gyógyászat* főszerkesztője, aki iránt ugyanolyan rajongó szeretetet táplált, miként később Freud iránt is (Mészáros, 199 3). Az apa iránt táplált érzelmeiről szól Ferenczi egy 1921-ben Groddeckhez írott levelében:

„Levele kritikus időszakban érkezett. Mostanában sűrűn vannak rossz éjszakáim, és levelét az egyik ilyen éjszaka után kaptam meg, amikor arra ébredek, hogy nem kapok levegőt, jéghideg a bőröm, fáj a szívem, gyönge a pulzusom ... Felsorolom a tüneteket:
Az első, amelyik eszembe jut a munkától való viszolygásom. (Ezzel kapcsolatban erre gondolok: nem szabad, hogy többre vidd az apánál!) Az 1915–1916-os esztendőben, amikor (egy évig) egy magyar kisvárosban voltam katonaorvos, és nem volt semmi dolgom, kidolgoztam a genitális fejlődés nagy és „nagyszabású" elméletét, mint az állatoknak a kiszáradás elleni reakcióját a szárazföldi élethez való alkalmazkodás idején. Sohase tudtam rászánni magamat, hogy ezt az értékes

munkát, amely mindez idáig a legfontosabb, papírra vessem. Az idevágó adatok a legnagyobb összevisszaságban szunnyadnak íróasztalom legmélyén" (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Egy másik idézet Ferenczi 1922-ben Groddeckhez írott leveléből:

„ ... sokat javult a kedélyem és a fizikai állapotom. Hogy miért, nem tudnám pontosan megmondani. Freud professzor szakított rá egy-két órát, hogy foglalkozzék velem; még mindig ragaszkodik ahhoz a korábban már kifejtett véleményéhez, hogy a fő elem nálam a gyűlölet, amelyet *iránta* érzek, amiért (akárcsak valamikor az apa) megakadályozta a nálam fiatalabb menyasszonyommal való házasságomat (aki jelenleg a mostohalányom). Tehát az ellene irányuló gyilkos hajlamaim fejeződnek ki az éjszakai haldoklási jelenetekben (kihűlés, hörgés). Ezeket a tüneteket egyébként a szülői koitusz emlékképei is determinálják. Be kell vallanom, jólesett, hogy végre beszélhettem gyűlölködési rohamaimról az apának, akit annyira szeretek ..." (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Az anya hatása Ferenczi életében

„Legnagyobb meglepetésemre el kellett ismernem, hogy a páciensnek sok szempontból igaza van" — írja Ferenczi *Napló*jában, amikor R. N. nevű páciense azzal vádolja őt, hogy sok rejtett, gyűlölködő indulat van benne. „Gyerekkoromból egy különös szorongás maradt bennem az olyan erőteljes nők iránt, mint amilyen a páciens. Azokat a nőket találtam, s találom ma is »szimpatikusnak«, akik bálványoznak engem, akik alávetik magukat elképzeléseimnek és különcségeimnek; másfelől viszont az olyan nők, mint a páciens, rémületet váltanak ki belőlem és felidézik gyerekkori éveim önfejűségét, gyűlölködését. A rendkívüli kedvesség és különösen a túlzott barátságosság megegyezik azokkal az érzésekkel, amiket anyám iránt éreztem. Amikor anyám kijelentette, hogy rossz vagyok, ezzel rendszerint még rosszabbá tett. De legjobban azzal sebzett meg, amikor azt állította, hogy megölöm őt; ez fordulópontot hozott, ekkor saját belső meggyőződésem ellenére kényszerítettem magamat, hogy jó és engedelmes legyek" (Dupont, [ed.], 1988).

Harmat szerint Ferenczi anyjához fűződő kapcsolata mindenkor ambivalens maradt. Így ír:

„Az anya figyelme már korábban is tizenegy gyermek között oszlott meg, s egyre aligha szentelhetett túl sok időt. Még inkább így volt ez 1888 után, amikor az anyának kellett átvennie a könyvüzletet. A szituáció meglehetősen tipikus: az anya a kenyérkereset miatt csak kevés figyelmet képes gyerekeire szánni, akik aztán részben elidegenednek tőle. Talán innen ered Ferenczi csillapíthatatlan szüksége szeretet és még több szeretet után, amiről környezetének tagjai egybehangzóan számolnak be" (Harmat, 1986).

Ferenczi így emlékezik anyjára egy Groddeckhez írott 1921-es levelében:

„Én voltam-e túlontúl igényes vagy az anyám — akinek tizenegy gyermeke él, köztük én vagyok a nyolcadik — túlontúl szigorú? Annyi bizonyos, hogy — emlékezetem szerint — gyermekkoromban nagyon kevés szeretetben és nagyon sok szigorúságban volt részem. A kedvesség és babusgatás ismeretlen volt a mi családunkban. Annál keményebben megkövetelték viszont az olyan érzelmeket, mint a szülők iránti tisztelettudó szemérem, satöbbi. Az ilyen nevelésnek lehet-e más eredménye, mint a képmutatás? Megóvni a látszatot, elrejteni a »rossz szokásokat« — ez volt a legfontosabb. Így lett belőlem kiváló tanuló és titkos onanista. Félénk voltam, kerültem a trágár

szavakat — és lopott pénzen titokban prostituáltakhoz jártam. Hébe-hóba azért tettem egy-két óvatos kísérletet arra, hogy felfedjem magamat. Így történt, hogy egy szép napon »véletlenül« anyám kezébe került az általam ismert trágár szavak listája. De nem kaptam se segítséget, se felvilágosítást, csak erkölcsprédikációt" (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Egy másik helyen a *Napló*ban így említi meg élete „tragikus pillanatát" az édesanyjával:

„Mélyen alámerültem infantilis élményeim felidézésében; a legélénkebben női alakok képe jelent meg tétován, talán szolgálólányoké gyerekkorom legkorábbi éveiből; azután egy hulla képe, amelynek felnyitottam hasát, feltehetőleg a boncteremben; ehhez fűződött az az őrült fantázia, hogy beerőltetnek a hullának ebbe a sebébe. Értelmezés: szenvedélyes jelenetek utóhatása, melyek feltehetőleg akkor játszódtak le, amikor egy szobalány talán megengedte nekem, hogy mellével játsszak, majd fejemet a két lába közé nyomta, ekkor én megrémültem és úgy éreztem, megfulladok. Ez a forrása a nők iránt érzett gyűlöletemnek: ezért akarom felboncolni, azaz megölni őket. Ez az ami miatt anyám vádja »Te vagy a gyilkosom« a szívem legmélyéig hatolt, s (1) kényszeres vágyat ébresztett bennem, hogy segítsek bárkin, aki szenved, különösen ha nő; és (2) elmenekülök minden olyan helyzetből, amelyben agresszívnek kéne lennem" (Dupont [ed.], 1988).

Végül a *Napló* egy másik helyén így ír anyjáról, pácienseiről:

„Ami engem illet, infantilis agresszivitásom és hogy megtagadtam szeretni anyámat, áttevődtek pácienseimre. De akárcsak anyámnál, rendkívüli kényszeres erőfeszítéssel tisztán intellektuális, túlzó kedvességet mutattam, amely képessé tett, hogy valódi könnyeket hullassak (könnyeket, melyekről magam is azt hittem, hogy igaziak). (Lehetséges, hogy egész relaxációs technikám és rendkívüli kedvességem, amelyet megkövetelek magamtól pácienseim iránt, nem egyebek, mint eltúlzott és szenvedélyes kifejeződései olyan érzelmeknek, amelyek alapvetően hiányoznak belőlem?) Ahelyett hogy a szívemmel éreznék, az eszemmel érzek. Ész és gondolat került a szív és libidó helyére" (Dupont [ed.], 1988).

Láthatjuk tehát, hogy a rideg, szigorú anya, aki attól sem riadt vissza, hogy fiát gyilkosnak titulálja, mély, soha be nem forradó sebeket hagyott Ferenczi személyiségén.

Freud hatása Ferenczi életében

A Freud–Ferenczi ellentétről már szinte mindent elmondtak, amit lehetett, s várható, hogy a levelezés teljes anyagának hozzáférhetővé válása további részletekkel színesíti a képet. Mit fűzhetnék én hozzá ehhez a témához? Talán a magam nézőpontjának megváltozását. 1987-ben, amikor tanulmányt írtam Ferencziről, átolvastam mindent, amihez csak hozzáfértem. Akkori dolgozatom végkicsengését íly módon lehetne összegezni: „Szegény Ferenczi! A rajongásig szerette Freudot, akitől csak elutasítást, kitagadást kapott, ebbe pusztult bele" (Benedek, 1987).

Ebben a vélekedésemben akár meg is erősíthetne maga Ferenczi, aki így ír Groddeckhez 1933 márciusában:

„Bizony, nem vétkezhet az ember bűntelenül, méghozzá annyi sok éven át. Baden-badeni rosszullétem egy eléggé veszélyes anémia kezdete volt, amely csaknem ledöntött a lábamról

> Franciaországban, és csak kínos-keservesen tudtam, jóval a tervezett idő előtt, elvánszorogni hazáig. ... Ahogyan te is tudod, egészségi állapotom hanyatlásának pszichikai oka, a kimerültség mellett, a Freudban való csalódás volt" (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Hét év eltelt dolgozatom megírása óta, s időközben magam is analitikussá váltam. (Ez talán nem elhanyagolható szempont.) Elolvastam Ferenczi *Napló*ját, s most újraolvasva, akkori önmagamat, akkori vélekedésemet túlzottan egyoldalúnak látom. Lássuk tehát, mik azok a dokumentumok, amelyek megváltoztatták véleményemet!

> „Némely tekintetben, igaz, Freud valóban ortodox volt" — írja Ferenczi a *Felnőttek gyermekanalízise* című munkájában. — „Teremtett néhány olyan művet, amelyek évtizedek óta változatlanul, háborítatlanul megállnak, mintegy kikristályosodtak. Az *Álomfejtés* például egy ilyen csiszolt drágakő, tartalomban és formában oly szilárd, hogy az idők és a libido minden változásának ellenáll, úgyhogy kritika alig fér hozzá. Köszönjük meg a sorsnak a szerencsét, hogy ezzel a nagy és — állíthatjuk — liberális szellemmel együttműködhetünk" (Ferenczi, 1931).

Ezt írja tehát Ferenczi 1931 május 6-án a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület ünnepi ülésén elmondott előadásában. Ferenczi műveiben számos bizonyíték van arra, hogy nemcsak csodálta, de valóban szerette is a „Professzort". S mégis mit vet papírra alig fél évvel később a *Napló*ban?

> „Az a szorongást keltő gondolat meglehet nagyon erős a tudattalanban, hogy az apának meg kell halnia, amikor a fiú felnő, magyarázza azt a rettegését, hogy bármelyik fiát függetlenedni engedje. Ugyanakkor, ami megintcsak ezt igazolja, Freud, mint fiú valóban meg akarta ölni apját. S ahelyett, hogy ezt bevallaná, kitalálta az apagyilkos Ödipust, de természetszerűleg csak másokra alkalmazva, sohasem önmagára. Innen a félelem, hogy engedje magát másoktól analizálni, s innen ered az ötlet, hogy a civilizált felnőttek primitív ösztönimpulzusai nem valóságosak többé, s hogy az Ödipus betegség egy gyerekbetegség, mint a kanyaró" ...

majd egy kicsit később ezt írja:

> „Valójában brilliáns ötleteit rendszerint egyes esetekre alapozza, szemfényvesztés ez, úgy ahogy van, amely elkápráztatott és csodálatba ejtett például engem is. »Mily csodálatos, hogy ő tudja ezt«. Ebben a felkiáltásban most a rejtett kételkedést fedezem fel: csak csoda ez, s nem pedig logikus meggyőzés, csak a rajongás, s nem pedig önálló véleményalkotás miatt követtem őt" (Dupont [ed.], 1988).

Ferenczi tehát vegyes érzelmekkel viseltetik Freud iránt. S ha netán azt hinnők, hogy ez az ambivalencia reális konfliktusaik eredménye — hiszen ezidőtájt, amikor ezt a bekezdést írta 1932 augusztusában már sok mindenen túl vagyunk — tévedünk. E bekezdést jó évvel megelőzi például Freudnak maró gúnnyal megírt, szakító levele, amely csók-levél néven vonult be a pszichoanalízis irodalmába. Ha tehát erre gondolnánk, akkor álljon itt egy Groddeckhez írott levélrészlet, amely 1910-es eseményekre utal:

> „Időnként analizáltattam magamat vele (egyszer három, máskor négy vagy öt hétig), még azokban az években, amikor nyaranta együtt utazgattunk: de képtelen voltam teljes őszinteséggel feltárulkozni előtte. Őt is »tisztelettudó szemérem« jellemezte, túlságosan felnőtt volt hozzám

képest, túl sok volt benne az apából. Mindennek az lett az eredménye, hogy Palermóban, ahol velem együtt akarta megírni a paranoiával foglalkozó híres munkáját, hirtelen fellázadtam; már első este, amikor, alighogy leültünk dolgozni, le akart diktálni valamit, felpattantam és kijelentettem, hogy a diktálás még nem nevezhető közös munkának. »Szóval maga ilyen ember?« — mondta csodálkozva. »Netalán az egész munkát magának akarja?« Attól fogva esténként egyedül dolgozott. Én csak a javításokat végeztem, fojtogató keserűséggel. (Ma már, persze, tudom, mit jelent az »esténként egyedül dolgozott« és a »fojtogató keserűséggel« kifejezés! Azt akartam, hogy Freud szeressen.)" (Ferenczi–Groddeck, 1985).

A jelenetben persze Freud hozzáállása is „érdekes", de hát ez a dolgozat most nem őróla szól. Amit viszont jól láthatunk, Ferenczi egy duzzogó kamasz szerepét veszi fel immár harminchét évesen. Jones így kommentálja ugyanezt az eseményt:

„A vele folytatott számos bizalmas beszélgetésből tudom, mértéktelen és csillapíthatatlan vágy élt benne, hogy elnyerje apja szeretetét. Ez volt életének domináns szenvedélye ..." (Jones, 1973).

Egy másik epizód a Freud–Ferenczi levelezésből: Freud 1924 januárjában kelt levelében hosszasan ír műtétjéről és azt követő fizikai állapotáról, majd így folytatja:

„Nem mindenben értek egyet közös tanulmányukkal [Ferenczi és Rank, 1924], noha jó munkát végeztek, amit nagyon is sokra tartok. Néhány részletet kritikusan megvitattam Rankkal, de egészében véve jobb szeretnék a háttérben maradni, hogy ne zavarjam meg az Önök alkotókészségét" (Jones, 1973).

Ferenczi erre az igencsak enyhe ellenvéleményre többoldalas, indulatos választ küld, amelyben kifejti, teljesen váratlanul éri őt Freudnak az a mondata, hogy nem mindenben ért egyet a közös művel. Szemrehányást tesz Freudnak, hogy számos alkalommal egyeztettek vele, éppen azért, hogy elkerüljenek bármit, amivel Freud ne értene egyet. A könyv első változatát felolvasták neki, s örültek, hogy az elnyerte Freudnak a tetszését, kevés megjegyzését belevették a műbe. Úgy vélték, hogy ezek után Freudnak semmilyen ellenvetése nem lesz, de ha mégis lett volna, szívesen átdolgozták volna a tanulmányt. Ezek után pontról-pontra végigmegy a lehetséges kifogásokon, és bizonygatja igazát. A levél végén egyetlen mondat:

„Én és feleségem nagy örömmel hallottuk a jó híreket az ön munkabírásáról, s csak azt sajnáljuk, hogy rossz napokat is átélt.

Az ön hálás híve Ferenczi" (Jones, 1973)

Ezek az idézetek azt hivatottak demonstrálni, hogy Ferenczi nem tudta Freudot reális személyként kezelni. Mint az a korábbi fejezetekből is kiderült, elsősorban apja, másodsorban anyja hiányzó szeretetéért sóvárgott, és ezekkel az érzelmeivel szállta meg Freudot. Grubrich-Simitis szerint Ferenczi aktív technikája a rigorózusan megkövetelt szabályaival nem egyéb, mint a áttételes apafigurával, Freuddal való erőszakos azonosulás (Grubrich-Simitis, 1986). Ugyanígy a relaxációs technika azon az anyai empátián alapszik, amely Ferenczinek saját gyermekes gyengédség iránti vágyát fejezi ki. Ferenczi, egy „amúgy szigorú anya" fiaként Freudtól mint lehetséges korai anyai áttételes tárgytól várta ezt a gyengédséget, de ezen vágya kielégítetlen maradt.

Hasonló következtetésre jut Nemes Lívia is, amikor így ír:

> „Ferenczi tudattalan vágyaiban azt kívánta volna az apától (Freudtól), hogy engedékeny anya legyen. Olyan engedékeny, mint felesége, aki még azt is megengedte, hogy a lányának udvaroljon, ... majd mégis őt, az anyát vegye feleségül. Olyan engedékeny legyen, hogy haljon meg, amikor erre szükség van" (Nemes, 1988).

Később Nemes így ír:

> „Ferenczi serdülőkori problematikája ebben a megvilágításban végülis egy serdülést lezárni nem képes identitáskrízist tesz láthatóvá Úgy tűnik az idealizált apával (mesterével) nem tudott azonosulni, követelményeit és parancsait nem tudta belsővé tenni, azaz nem tudott a helyébe lépni, hanem fixálva maradt az engedelmes tanítvány és az »enfant terrible« ambivalens állapotában" (Nemes, 1988).

Ferenczinek ez az áttételes viszonyulása Freudhoz hol a rajongás, idealizálás képét öltötte, hol pedig a burkolt, vagy alig burkolt ellenségesség érzését, amely a visszautasítás, szeretetmegvonás miatti elkeseredésben, vagy Freud „valódi" indítékainak leleplezésében nyilvánult meg. Egyet kell tehát értsünk azokkal (például Hofferrel és Gedovel), akik szerint Ferenczi negatív áttétele csakugyan kianalizálatlan maradt, még ha Freud azzal védekezik is, hogy annakidején ennek semmi jele nem volt.

Freud azt a reménysugarat jelentette Ferenczi számára, hogy negatív érzelmeit, amelyeket szülei iránt táplált, s melyek személyiségén oly mély nyomokat hagytak, az áttétel segítségével feldolgozhatja. Freud azonban újra és újra kitért Ferenczi ostroma elől, hogy vegye őt ismételten analízisbe. Ferenczi további „analízise" íly módon az extrém méreteket öltött levelezésbe csúszott át, ám a negatív indulatok tényleges feldolgozása elmaradt.

Ferenczi házassága

Ferenczi 1919 márciusában feleségül veszi Pálos Gizellát, aki tíz évvel idősebb volt nála. Gizellával mint férjes asszonnyal Ferenczinek 1904 óta volt viszonya. Gizella volt férje Ferenczi esküvője napján szívrohamban meghal. Ha eddig lettek volna kétségeink a házasság ödipális vonásairól, ez a drámai kifejlet alighanem eloszlatja őket.

Gizella igen kulturált, meleg és elfogadó asszny, akiben Ferenczi megértő társra lel. A kapcsolatra azonban árnyékot vet, amikor Ferenczi 1911-ben analízisbe veszi Elmát, Gizella lányát, és hamarosan beleszeret. Ferenczi kérésére Freud átveszi Elma analízisét. Freud e ponton megengedhetetlenül beavatkozik Ferenczi életébe, eltanácsolja attól, hogy Elmát feleségül vegye. Ferenczi engedelmeskedik Freud tanácsának, bár utóbb szemrehányással illeti őt, mint aki megakadályozta, hogy boldog házaséletet éljen, családot alapítson, gyerekeket nemzzen.

A házasság fordulópontot hoz Ferenczi életében, amelyre még visszatérünk. Gizellával való házassága ugyanis azt jelenti, (az asszony ötvenhat éves ekkor) hogy Ferenczi lemond arról, hogy saját gyerekei legyenek.

Kölcsönös analízis

Ferenczi elégedetlen volt önmagával, mint analitikussal, ez ösztökélte őt technikájának újabb és újabb megváltoztatására. A huszas és harmincas évek fordulóján az un. „nehéz esetek" specialistájává vált, páciensei között számos olyan akadt, akit ma borderline személyiségnek tartanánk. Számos páciense Amerikából jött Budapestre egyenesen azért, hogy Ferenczi analizálhassa őket. Így Ferenczi analizálta Clara Thompsont, Izette de Forest-et, s másokat. Ferenczi azonban olykor burkolt ellenségességet érzett önmagában páciensei iránt. Szenvedett ettől, és számos kísérletet tett arra, hogy megszabaduljon ezektől az indulatoktól. Korábban előírásokat adott pácienseinek — ez volt az aktív technika — hogy legyőzze a terápia elakadásait, ám utóbb úgy minősítette ezt a technikát, mint saját szadisztikus impulzusainak derivátumát. Később az analitikus tapintatára, a technika rugalmasságára, majd a relaxáció elvére építette kezeléseit, a gyengéd anya szerepét felvállalva. Ám ezt a technikát utóbb mazochisztikus attitüddel azonosította. Elégedetlensége önmagával csak nem szűnt meg. Mindezek vezették a kölcsönös analízis kísérletére.

A gondolat már régóta érlelődött benne. Különösen akkor érezte időszerűnek a kölcsönös analízist, amikor R. N. nevű páciense a terápia elakadását nem saját ellenállására, hanem a Ferenczben megérzett burkolt gyűlöletre vezette vissza. Ferenczben visszhangra találtak szemrehányásai. Így ír erről a *Napló*ban:

> „A maga részéről fenntartotta azt a nézetét, hogy a gyűlölet érzését tapasztalja nálam, s azt kezdte mondani, hogy analízise sosem fog továbbhaladni, hacsak nem engedem neki, hogy a rejtett ellenségesség eme érzelmeit analizálja bennem. Csaknem egy éven át ellenálltam, de azután elhatároztam, hogy megteszem ezt az áldozatot" (Dupont [ed.], 1988).

Ferenczit két szempont is vezette a kölcsönös analízis elfogadásakor: egyfelől a pácienseivel való igen mély, empátiás azonosulás, másfelől a bűntudat érzése saját agresszivitása miatt. Vikár György így ír erről:

> „A bűntudatérzés addig is szerepet játszott Ferenczi élményvilágában — most szokatlan erővel tör elő. Jelentkezik a jóvátétel vágya. Ennek sodrásába kerül a kölcsönös analízis, mint vezeklés az analitikus bűneiért. A leírásból világos, hogy *nem elsősorban nárcisztikus célt* szolgál. Ferenczi kínnal, szégyennel küzdve szolgáltatja ki spontán asszociációt a betegnek, vállalva gyengeségét és ellenséges indulatait is, hogy az elakadt kezelést kimozdítsa a holtpontról" (Vikár, 1993).

A kölcsönös analízis Ferenczi utolsó próbálkozása, hogy személyiségének árnyoldalától megszabaduljon. Karakterének szado-mazochisztikus vonásait nem sikerült feldolgoznia a szülőkkel való kapcsolatában, nem oldotta meg azokat Freudnál való analízise során sem, nem segített házassága, s nem segítettek megújuló terápiás erőfeszítései, se az aktív technika, se a relaxáció elve. A kölcsönös analízis az utolsó lehetőség, a szenvedőkkel való azonosulás, s önmaga feláldozása. Mint a *Napló*ból tudjuk, ez a heroikus kísérlet is kudarccal végződött.

A Ferenczi-kép a személyes életút tükrében

Talán nem szükséges bizonygatnom, hogy milyen nagyra tartom Ferenczi teljesítményét a hazai és az egyetemes pszichoanalízis történetében. Nemcsak technikai kísérleteivel érdemli ki elismerésünket, de méltán tekinthető a modern tárgykapcsolat-elméletek előfutárának, a borderline-patológia első megfogalmazójának, a modern viszontáttétel-felfogás előhírnökének. A kérdés tehát nem is az, hogy nagy ember, nagy analitikus volt-e, vagy sem. A kérdés, amely bennünket most foglalkoztat, hogy vajon ő maga mit gondolhatott teljesítményéről, hogyan ítélte meg önmagát.

Kevés adatunk van erről, inkább csak sejtéseink lehetnek. A továbbiakban arra a merész feladatra vállalkozom, hogy Ferenczi életútját összevessem valószínűsíthető reményeivel, elképzeléseivel.

Tudjuk jól, hogy Ferenczi apja olyan férfi volt, akinek sok a gyereke és sok a „könyve". Igaz a könyveknek nem ő volt a szerzője, de a kultúra szeretete, a műveltség, a liberalizmus jellemezte. Az ifjú Ferenczi olyan apához hasonlíthatta magát, aki felnőttként sok gyerek apja, emberként tudós, elismert férfi.

Azt is tudjuk, hogy eszményképnek is olyan férfit választott Freud személyében, aki sok gyermek apja, és szintén jó sok könyve volt, utóbbiakat egytől-egyig maga írta. A mérce tehát, amelyhez Ferenczi mérte magát, nem volt kimondottan alacsony. S hogy gyermekek és könyvek között ez a párhuzam nem is teljesen véletlen, arra maga Ferenczi tesz utalást Groddeckhez írott már idézett levelében. Most lássuk a folytatást:

> „Ha mégis írásra adom a fejemet, e fontos munka helyett [a *Thalassa*ról van szó; kiemelés tőlem, B. L.] csak rögtönzéseket írok, hogy el ne felejtsenek teljesen. Az amerikai orvosok felkérésére, akik jelenleg Freudnál vannak tanulmányúton, két előadást kéne tartanom Bécsben a Metapszichológiáról ... De még nem írtam semmit, hozzá se fogtam a felkészüléshez. A tünetet (vagyis a munkától való viszolygást) gyakran ez a gondolat kíséri: nem éri meg a fáradságot. Vagyis: a világ nem ad eleget ahhoz, hogy kiérdemelje tőlem az „ajándékot"; nyilván anális erotizmusról van szó: semmit sem akarok elhullajtani, ha nem kapok érte ajándékot. Hogy miféle ajándékot? Ez csak gyerek lehet, a nőnek gyerekkel kellene engem megajándékoznia, vagy — megfordítva — nekem kell szülnöm a világnak (az apa, az anya számára).
>
> Csakhogy az a baj, hogy erotizmusom nem éri be ezekkel a magyarázatokkal; én (vagyis az „ösztönénem") nem analitikus értelmezésre vágyom (vágyik), hanem valóságos dologra: fiatal nőre, gyerekre! ..." (Ferenczi–Groddeck, 1985).

Talán nem túlzó a feltételezés; Ferenczi olyan felnőttnek vágyta önmagát, aki sok gyerek szeretve tisztelt apja, és ugyancsak elismert, tudós férfiú. Saját szüleihez való ambivalens viszonyulása azonban nem könnyítette meg számára a férfivá érést. Mivel magyarázzuk továbbá azt a tényt, hogy Ferenczi, bár kifejezetten jó partinak számíthatott, hosszú ideig nem adta fejét nősülésre. Vagy vegyük azt a bizonyos epizódot Pálos Elmával, aki csinos is volt, szeretetre méltó, s ha Ferenczi csakugyan feleséget, gyereket akart volna, összeházasodhat vele, hiszen már gyűrűs menyasszonya volt. Ehelyett mit tesz Ferenczi? Beajánlja Freudhoz, aki azután eltanácsolja Pálos Elmától, s Ferenczi hagyja magát lebeszélni róla. Utólag azután szemrehányást tesz Freudnak, hogy megakadályozta a boldogságát.

Amikor tehát megházasodik 1919-ben, az nemcsak a boldog beteljesülést jelenti számára, hanem még valamit: a biztos lemondást arról, hogy gyermekei legyenek. Ez Ferenczi első nagy csalódása az életben. (A Freuddal való tényleges konfliktus még sehol sincsen ekkor.)

Ezt a feltételezést támasztja alá Ferenczi alkotói habitusának megváltozása is. Emlékezzünk vissza Hollós megfogalmazására: „Ferenczi keze munkája alatt zúgó erdő támadt" első alkotói periódusa során, majd „az ezután következő időkben egy elcsendesedett tisztáson évente egy-egy hatalmas tölgy bontotta ki lombját" (Hollós, 1934). Ferenczi rendkívül termékeny alkotó volt első időszakában, nyolcvannál több dolgozatot írt ekkor. De hozzátehetjük, hogy csupa rövidebb lélegzetvételű munka — egyetlen „tölgyfa" sincsen köztük. Vannak persze zseniális, maradandó művei, mint az *Indulatáttétel és magábavetítés*, vagy *A valóságérzék fejlődésfokai és patologikus visszatérésük*, de a nagy művet nem írta még meg. Ha nem tűnne túl profánnak, azt mondhatnánk, hogy „sok apró, pici gyereket" hozott világra.

A tényleges, biológiai terméketlenségről való lemondás után ez a tendencia megszűnik Ferenczinél. Már csak a nagy művet akarja megírni. Semmi rögtönzés, semmi szertelenség, mindegyik munkája megformált, kerek egész, míves munka, s látnivaló, hogy mindegyik azzal az igénnyel készül, mint a „nagy életmű egy-egy építőköve". Talán nem véletlen, hogy Bálint Ferenczi összegyűjtött munkáinak a *Bausteine*, az „építőkövek" címet adta.

Csakhogy a nagy mű nem akar megszületni. Ebből a szempontból igen tanulságos Gedonak a megfigyelése, aki azt írja, hogy a huszas évek elején — éppen akkor, amikor Ferenczi a munkától való viszolygásáról panaszkodik — két ember volt kizárólag alkalmas a pszichoanalízis megújítására: Freud és Ferenczi. Ferenczinek ezidőben számos olyan apró megfigyelése volt, amelyek a későbbi én-pszichológiából ismeretesek. A felettes én koncepciója implicit módon benne van a *Vasárnapi neurózisok* című munkájában. Apró jegyzeteiből kiderül, hogy Hartmann koncepcióját húsz évvel megelőzően beszél az én autonóm apparátusairól. A ticről írt dolgozata megelőlegezi az énen belüli konfliktusokról szóló elgondolásokat. Ugyancsak ír az én szerveződésének hierarchiájáról, s az énvédő mechanizmusokról is értekezik.

Gedo tehát nem kevesebbet állít, hogy a majdani én-pszichológia ott lebeg Ferenczi szeme előtt, csak a részektől nem látja az egészet. És azután ott van Freud, aki 1923-ban megírja a nagy művet; *Az ősvalami és az én*-t, ami azután új irányt ad a pszichoanalízisnek.

Ha tehát ebből a szempontból nézzük, mindjárt jobban érthető, hogy Ferenczi miért csattan fel olyan hirtelen, amikor Freud kritizálni merészeli az *Entwicklungsziele*-t. Freud megteremtette az új én-pszichológia alapjait, Ferenczinek nem maradt más hátra, mint a pszichoanalízis új technikájának kialakítása. Az aktív technika ezért nem más, mint Ferenczi „édesgyermeke", igazi nárcisztikus sérelem, ha ezt bárki kritizálja.

De van itt egy még fájóbb pont is. Ferenczinek a nagy munkája, amelyre annyi ideig készülődött, amelyet tíz éven át érlelt magában, ahogyan ő írja az „értékes munka", a „fontos munka" végülis elkészült. A *Katsztrófák a nemi működés fejlődésében* című műről, vagyis a *Thalassá*ról van szó, amely bár nagyon érdekes olvasmány, valóban eredeti gondolatokat tartalmaz, de megtörténik vele az, ami egy „nagy műnek" a halálát jelenti — gyakorlatilag visszhangtalan marad. Nemhogy az analízis megújítása nem következett be tőle, de mégcsak nem is vitatkoztak vele. Ahogy az amerikai mondja valamire, ha nem

akar vele foglalkozni: érdekes. Ez lett tehát a *Thalassa* sorsa is, s megítélésem szerint ez ütötte a második szöget Ferenczi koporsójára: a nagy mű, Ferenczi nagy műve, amely megújítaná a pszichoanalízist, sohasem készült el. Ha tehát Ferenczi 1927-ben ereje teljében egyetlen dolgozatot sem publikált, az nemcsak azért lehetett, mert Amerikában olyan jó lenni, s annyi minden elvonja az ember figyelmét az alkotástól. Többről van itt szó. Valószínűleg ekkor sejtette meg Ferenczi, hogy azt a bizonyos „Nagy Művet" már nem is fogja megírni.

Mi marad még hátra egy ilyen kvalitású embernek, mint Ferenczi? Axel Hoffer említi Grubrich-Simitis nyomán, hogy ha Freud a pszichoanalízis atyja, akkor Ferenczi az anyja. Ferenczi érdeklődése utolsó alkotói periódusában az analitikus „anya-szerepe" felé fordul, amely jobban megfelel klinikai beállítottságának.

Judith Dupont hosszabb tanulmányt írt Ferenczi eme utolsó alkotói periódusáról *Az az őrült Ferenczi* címmel. Ebben leírja, hogy Jones szerint Ferenczi élete utolsó három évének munkáit le kell választani az életműről, mint egy megbomlott elme alkotásait. Öt műről van szó: *A nem-várt gyerek és halál-ösztöne, A relaxáció elve és a neokatharzis, Felnőttek gyermekanalízise, Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között,* valamint *A trauma a pszichoanalízisben*. Megállapítja, hogy ma ezt az öt cikket idézik a leggyakrabban. Nem kívánok az ezekben kifejtett tartalmi-gondolati anyaggal foglalkozni, hiszen ez nem tárgya munkámnak, de megállapítható, hogy Ferenczi ebben az alkotói periódusában kilépett a pszichoanalízis aktuális kontextusából. Munkássága az akkori analitikus világ teljes ellenkezésével találkozott, ezért is vált hihetővé, és általánosan elfogadottá, hogy azok a munkái egy megbomlott agy szüleményei. Ferenczi megszállottan a jövőnek, vagy az „igazságnak" dolgozott. Hiába tiltakozott Bálint és Hermann, hiába bizonygatták számosan, hogy Ferenczi ép eszénél volt a legutolsó pillanatig, Ferenczi olyan határokat lépett át, amelyek az akkori analitikus világ alappilléreinek számítottak, elfogadásukra remény sem maradt. Ferenczi ugyanis kikezdte az analitikus szerep biztonságát, a pácienssel való azonosulásban, önmaga feltárásában, boncolásában olyan messzire ment, amely már tulajdon épségét veszélyeztette. A kölcsönös analízis látványos ugrás ebbe a mélységbe, ne maradjon semmi se, ami a pácienstől elválaszt bennünket. Hogy ez őrület-e, vagy sem, azt nem kívánom minősíteni. De annyi bizonyos, hogy Ferenczi önként választotta a teljes izolációt, azaz harmadjára lemondott mindarról, ami addig az életet jelentette számára, az analitikus társadalom megbecsüléséről.

Nem meglepő tehát, ha miként Vikár is megállapítja, életének eme utolsó, sőt kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy utolsó utáni korszakában — hiszen a *Napló*t írva nem is gondolt arra, hogy az valaha is megjelenik — Ferenczit gyakorta kísérti a halál gondolata. Megrendítő olvasni sorait, ahol önmagát sokszor már nem mással, mint a traumatizált, megtagadott, haldokló gyermekkel azonosítja. *A trauma a pszichoanalízisben* című cikkében például így ír:

> „Az önszétszakítás folyamatánál meglepő, de úgy látszik, általános tény a lehetetlenné vált tárgyi viszonynak narcisztikussá való átváltoztatása. Az istentől és embertől elhagyatott egyén tökéletesen kicsúszik a valóságból, és egy új világot teremt, amelyben a földi bajoktól befolyásolatlanul mindent, amit akar, elérhet. Ha addig nem szerették, sőt kínozták, akkor lehasít önmagából egy részt, amely segítségre kész vagy szerető, többnyire anyaszerű ápoló formájában személyiségének meggyötört maradványát megszánja, róla gondoskodik, fölötte határoz, és mindezt a legnagyobb bölcsességgel, átható értelemmel. E jelenség az intelligencia és a jóság maga, mondhatnók egy védőszent. Ez az angyal a szenvedő vagy megölt gyermeket kívülről látja (tehát az én szétrepedésének folyamatakor

mintegy kibújt a személyiségből), végigjárja az egész mindenséget segítségért, fantáziákat talál a másként meg nem menthető gyermek részére stb. Egy újabb túl erős trauma pillanatában azonban a védő patrónus is kénytelen bevallani tehetetlenségét és jóakaratú csalafintaságait a megkínzott gyermeknek, és ekkor semmi más nem marad hátra, mint az öngyilkosság, hacsak nem történik az utolsó pillanatban valami kedvező a valóságban. Nos, ez a kedvező, amelyre az öngyilkosság impulzusával szemben utalhatunk, az a tény, hogy ennél az újólagos traumatikus küzdelemnél a beteg nem áll egyes-egyedül. Ámbár nem részesíthetjük mindabban, amit gyermekkorában megérdemelt volna, a segíteni tudás ténye mégis egymagában is lökést ad egy új életre" (Ferenczi, 1934).

Ferenczi a halált hozó betegséggel való viaskodásában egyes-egyedül állt. Groddeck így ír erről Ferenczi özvegyének:

„Kedves Gizella!

Sokáig töprengtem rajta, vajon megírjam-e vagy sem ezt a levelet, de most már elhatároztam, hogy megírom. ... Az utóbbi években csak sajgó szívvel tudtam Sándor életére gondolni. Kutató szellemének volt az áldozata — ettől a sorstól engem csak az kímélt meg, hogy én sohasem szomjaztam annyira a tudásra. ...Ez a kutatás egyre jobban elhatalmasodott rajta. Egy ízben ezt a kifejezést hallottam tőle: »Atomjaira bontom a lelket«. De ha valaki komolyan megkísérli, hogy atomjaira bontsa a lelket, ez a törekvése csak önmaga felbomlásával végződhet, mivel a másik ember rejtély számunkra; csak saját lelkünket bonthatjuk atomjaira, önmagunk elpusztításával. Az a tény, hogy Sándor — akinek mindig is csodáltam tehetségét és bátorságát — végül is milyen formában szabadult meg egy emberfeletti harc terhétől, teljesen mellékes. Időről-időre megpróbáltam figyelmeztetni, milyen veszedelmes útra lépett; de ahogyan az ember a rohanó áradatot se tartóztathatja fel a puszta tenyerével, Sándoron se lehetett segíteni. Aki azt állítja, hogy nekem sikerült volna, nem mond igazat. Bármily közel állt is hozzám, bármilyen szoros volt is a barátságunk, már fényévnyi messziségben volt tőlem, és ezt a távolságot nem tudtam és nem is akartam áthidalni. — Erről többet nem tudok mondani neked ..." (Ferenczi–Groddeck, 1985).

IRODALOM

ARON, L., HARRIS, A. (eds.): 1993. *The Legacy of Sándor Ferenczi.* Hillsdale, N. J.: The Analytic Press.

BÁLINT MIHÁLY: 1934. Ferenczi Sándor mint orvos. *Gyógyászat.* 74. 312–315.

Bálint Mihály levele Ernest Jones-hoz, 1957. In: Roazen, 1980.

BÁLINT, M.: 1958. Sándor Ferenczi's last years. *International Journal of Psycho-Analysis.* 35. 434–436.

BÁLINT, M.: 1966. Die technischen Experimente Sándor Ferenczis. *Psyche*, 20. 904–925.

BARANDE, ILSE: 1972. *Sándor Ferenczi.* Paris: Payot.

BENEDEK LÁSZLÓ: 1987. *Az orvos-beteg kapcsolat pszichoanalitikus modellje Ferenczi Sándor munkái alapján és felfogásának recepciója.* Kézirat..

BENEDEK L.: 1993a. *Self-disclosure in the Ferenczi papers.* Kézirat..

BENEDEK, L.: 1993b. What Can We Learn From Ferenczi Today? In: *The Legacy of Sándor Ferenczi.*

BUDA BÉLA: 1976. Ferenczi Sándor munkássága és életműve a mai tudományos ismeretek fényében. *Magyar Pszichológiai Szemle.* 33. 276–291.

CREMERIUS, JOHANN: 1984. *Vom Handwerk des Psychoanalytikers: Das Werkzeug der psychoanalitischen Technik,* Hamburg: Frommann-Holzboog,

DAHMER, HELMUT: 1976. Sándor Ferenczi - Sein Beitrag zur Psychoanalyse. In: Eicke, D., Hg., *Die Psychologie des 20. Jahrhunderts.* München: Kindler, 167–196.

DÉNES ZSÓFIA: 1972. Ferenczi Sándor, *Vigilia,* 38. 196–200.
DUPONT, JUDITH (ed.): 1988. The Clinical Diary of Sándor Ferenczi. Cambridge, Mass.: *Harvard Univ*ersity *Press.*
DUPONT, JUDITH: 1988. *Az az őrült Ferenczi.* Kézirat. Ford. Gáspár Judit.
EITINGON, MAX: 1933. Abschiedworte an Sándor Ferenczi. *Imago,* 19. 289–295.
FEDERN, PAUL: 1933. Sándor Ferenczi. Gedenkrede, gehalten in der Trauersitzung der Wiener Psychoanalitischen Vereinigung. *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse.*
FERENCZI SÁNDOR: 1909. Indulatáttétel és magábavetítés. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1912. Hipnotikus hatások lelki elemzése. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1913. A valóságérzék fejlôdésfokai és patologikus visszatérésük. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1914. *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán.* Budapest: Dick Manó.
FERENCZI S.: 1917. Patoneurózisok. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1919. A pszichoanalízis haladása. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1927. *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében [Thalassa].* Budapest: Pantheon.
FERENCZI S.: 1924. Über forcierte Phantasien. *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse.* X. 6–16.
FERENCZI S.: 1925. Zur Psychoanalyse von Sexualgewohnheiten. *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse.* 6–39.
FERENCZI S.: 1926. Kontraindikationen der aktiven psychoanalytischen Technik. *Internationale Zeitschrift für (ärztliche) Psychoanalyse.* XII. 3–14.
FERENCZI S.: 1928. A pszichoanalitikus technika rugalmassága. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1929. *The unwelcomed child and his death instinct.* New York: Brunner/Mazel.
FERENCZI S.: 1930. A relaxáció elve és a neokatharzis. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1931. Felnôttek gyermekanalízise. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1932. Nyelvzavar a felnôttek és a gyermek között. In.: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai.* Budapest: Gondolat, 1971.
FERENCZI S.: 1934. Trauma a pszichoanalízisben. In: Ferenczi, 1982.
FERENCZI S.: 1982. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében.* Budapest: Magvetô.
FERENCZI SÁNDOR–RANK, OTTO: 1924. *Entwicklungsziele der Psychoanalyse.* Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag.
FERENCZI SÁNDOR–GRODDECK, GEORG: 1985. Ferenczi Sándor és Georg Groddeck kiadatlan leveleibôl. *Világosság,* XXVI. évf. 12. sz. 768–774. Ford. Ádám Péter.
FORTUNE, CH.: 1993. Az „R. N." eset: Ferenczi Sándor radikális kísérlete a pszichoanalízisben. *Thalassa*, (4), 1: 173–187.
FREUD, SIGMUND: 1933. Ferenczi Sándor. In: *Lélekelemzési Tanulmányok.* Budapest: Somló Béla. (reprint kiadás: T-Twins, 1993.) 5–8.
FREUD, S.: 1937. A befejezett és a vég nélküli analízis. In: Buda Béla (szerk.): *Pszichoterápia.* Budapest: Gondolat, 1981.
GEDO, JOHN: 1976. The wise baby reconsidered. *Psychological Issues Monographs.* 34/35. IUP, 357–378.
GRUBRICH-SIMITIS, ILSE: 1986. Six letters of Sigmund Freud and Sándor Ferenczi on the interrelationship of psychoanalytic theory and technique. *International Review of Psycho-Analysis,* 13. 259.
GRUNBERGER, BÉLA: 1976. From the „active technique" to the „confusion of tongues".
On Ferenczi's deviation. Reprinted from: *Psychoanalysis in France.* New York: International Universities Press.
HARMAT PÁL: 1986. *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis.* Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Második átdolgozott és bővített kiadás: Sopron: Bethlen Gábor kiadó, 1994.
HAYNAL, ANDRÉ: 1989. *Die Technik-Debatte in der Psychoanalyse.* Frankfurt am Main: Fischer..
HERMANN IMRE: 1991. Jones Ferenczi betetegségéről alkotott diagnózisának objektivitása. *Thalassa*, (2), 2: 127–129.
HOLLÓS ISTVÁN: 1934. Emlékezés Ferenczi Sándorra. *Gyógyászat.* 74. 305–309.
HOFFER, AXEL: 1993. Ferenczi's relevance to contemporary psychoanalytic technique. In: *The Legacy of Sándor Ferenczi.* 75–80.
JONES, ERNEST: 1973. Sigmund Freud élete és munkássága. Budapest: *Európa.*

MASSON, JEFFREY M.: 1984. The Assault on Truth. New York: *Farrar, Strauss* and *Giroux*.

MÉSZÁROS JUDIT: 1993. Ferenczi's preanalytic period embedded in the Cultural streams of the fin de siĉcle. In: The Legacy of Sándor Ferenczi. 41–51.

NEMES LÍVIA: 1988. Freud and Ferenczi: A Possible Interpretation of Their Relationship. *Contemporary Psychoanalysis,* 1988. 24. 240–249.

PAÁL JÁNOS: 1976. Psychoanalyse in Ungarn. In: Eicke, D., Hg., *Die Psychologie des 20. Jahrhunderts.* München: Kindler.

RACHMAN, A.: 1993. Ferenczi and Sexuality. In: The Legacy of *Sá*ndor Ferenczi. 81–100.

RAJKA TIBOR, 1973. Ferenczi Sándor. *Orvosi Hetilap.* 114, 2828–2833.

ROAZEN, PAUL: 1980. Freud and his Followers. Harmondsworth: P*enguin Books.*

VIKÁR GYÖRGY: 1993. A szenvedés és a halál motívumai Ferenczi Klinikai Naplójában. Kézirat.

WALTER, H.: 1980. Sándor Ferenczi. In: Rattner (Hg.), Wandlungen der Psychoanalyse. Wien: *Europaverlag.*

SIGMUND FREUD, A PSZICHOANALÍZIS FELFEDEZŐJE ÉS A ZSIDÓ KISEBBSÉGI LÉT A HABSBURG MONARCHIÁBAN

Döme László

„Egyébként hogy történhetett az, hogy nem egy hívő fedezte fel a pszichoanalízist, hanem egy istentelen zsidóra kellett várni?"
(Idézet Sigmund Freud Oskar Pfisterhez
írott leveléből, 1918. október 9.)

„1856. május 6.-án születtem a morvaországi Freibergben (P_ibor), a mai Csehszlovákia egy kis városában. Szüleim zsidók voltak, én is az maradtam.." — kezdi Freud *Önéletrajz*át, majd így folytatja: „Úgy tudom, hogy apám családja hosszú ideig a Rajna mellett (Kölnben) élt, s a tizennegyedik vagy tizenötödik században egy zsidóüldözés alkalmával kelet felé menekült, és a tizenkilencedik században Litvániából Galícián át vándorolt vissza a német Ausztriába" (Freud, 1989).

Freud négyéves korában került Bécsbe. Abba a Bécsbe, amely a tizenkilencedik század közepétől az első világháborúig kulturális reneszánszát éli, s virágzik az irodalom, a zene, a tudomány, a képzőművészet, de a Monarchia kül- és belpolitikájában megjelennek már a hanyatlás és romlás siettetői. Ausztria ekkoriban már szövetséges a Német Birodalommal, (nem is sokkal a porosz–francia háború után, amelyben a Monarchia a franciák győzelmét várta), hogy megtorolhassa a königgrätzi vereséget és következményeit. Az 1880-as évektől a politikai liberalizmus visszavonul Ausztriában, s a politikában megjelennek és egyre inkább meghatározó erővé válnak a német nemzetiek, a keresztényszocialisták által politikai aktivitásra ébresztett kispolgári tömegek, majd a munkások osztályharcát szervező szociáldemokraták is. A birodalmat, s főként annak fővárosát, amelyet annyian tartottak a biztonság világának, megrendíti a kezdődő politikai földcsuszamlás; a nemzetiségi ellentétek kiéleződése és az antiszemitizmus politikai tényezővé válása.

Ebben az általános szellemi és politikai erjedésben, amikor a hanyatló birodalom homlokzata mögött meg kellett már látni a valóságot, a művelt és emancipált zsidók jártak elől a képmutatás leleplezésében, hisz nem sok bajuk lehetett abból, ha a hivatalos nézeteket nem fogadták el.

A bécsi intellektuális elit különben is elhíresülten kozmopolita volt, mert a Birodalom e pezsgő centruma mágnesként vonzotta ide a törekvő tehetségeket, s a korabeli bécsi kultúra legkiválóbb képviselői — Freudhoz hasonlóan — nem is itt születtek. A Kelet és Nyugat közötti harsány kulturális konfliktus Bécsben tetőzött; s a liberális kultúra aláásása és a bevett polgári gondolkodással és életmóddal szembeni ironikus támadás és szakítás, és persze a világvége- és haláltánc-hangulat a kor írásműveiben és művészeti alkotásaiban is megjelenik, de tükröződik Freud gondolataiban is.

Az 1890 körül jelentkező fiatal írókra, képzőművészekre egyre jellemzőbb, ahogy gyűlölik a valcereken, giccseken ringatózó maradandóságot, mely gyermekkoruk polgári létének lényege volt, s helyette inkább az otthonaik álgótikus vagy álreneszánsz *façade*-ja mögötti képmutatást, hazugságot, korlátoltságot, a hamis tudat gőgjét idézik fel műveikben.

A liberalizmusnak ezek az elárvult fiai vagy unokái felnőtté válásuk éveiben már találkoznak azokkal az alternatívákkal, melyek ekkor kezdik támadni a stabilitás ábrándjait, s az 1848 óta politikai passzivitásban élő tömegek politikai öntudatát hol a keresztényszocialisták, hol — később — a szociáldemokraták ébresztgetik.

Az Antiliberális Ligából kibontakozó, s a bécsi kispolgárság százezreit meghódító keresztényszocialisták előretörése szétzilálja a nyugalom légkörét. Kiderül, hogy egy házmester fiából is lehet polgármester Bécsben (Karl Lueger, Hitler egyik kedvenc politikai eszményképe), és hogy a keresztényszocialisták antiszemitizmusa a bécsi polgárság számottevő részét veszélyezteti. (Utóbbival kapcsolatban tudni kell ugyanis, hogy a tizenkilencedik század végén a közel kétmilliós Bécs lakosságának tíz százaléka zsidó). A történelem során korábban már három alkalommal űzték el a zsidókat, de a liberális törvények és a megnövekedett gazdasági lehetőségek miatt az 1860-as évektől — főleg Oroszországból és Csehországból — megnő a bevándorlás (Freud anyja például még Ogyesszában töltötte a gyermekkorát), s alig száz esztendő alatt a gettókból, Galícia, Ukrajna Isten háta mögötti falvaiból, az oroszországi pogromok és a házaló életforma kiszolgáltatottságából, meg a Talmud szellemi hatalmából a gazdaság irányító helyeire, főszerkesztői és színházigazgatói székekbe emelkednek. Arthur Schnitzler, Hermann Broch, Karl Kraus, Gustav Mahler, Freud, Kafka és mások családjának története gazdag forrása e történelmi folyamatnak. A vallási diszkriminációt is legyőzve, nemcsak a gazdasági és kulturális életben, hanem egyetemi végzettséget igénylő pályákon is sokan érvényesülnek közülük, és a növekvő antiszemitizmus ellenére is nyilvánvalóan sikeresek például az orvosi és az ügyvédi hivatásokban.

Az öreg császár, Ferenc József gyűlölte az antiszemitizmust, és csak 1897-ben, három évi ismételt jelölés után is csupán akkor járult hozzá az antiszemita, keresztényszocialista Karl Lueger polgármesteri kinevezéséhez, miután már utcai tüntetéseken a „zsidók császáraként" mocskolta őt a csőcselék. Lueger antiszemitizmusa — saját maga szerint — nem vallási vagy faji gyökerű volt, hanem gazdasági; úgymond a zsidó nagytőke erejét akarta megtörni.

A századvég osztrák politikai mozgalmainak palettáján — a Lueger és Schönerer által képviselt antiszemita árnyalatú keresztényszocialista, illetve német nacionalista irányzat mellett — ott volt Viktor Adler, Ausztria Szociáldemokrata Pártjának alapítója és legjelentősebb alakja is, de Bécsben született meg nemcsak a század embertelenségének,

az antiszemitizmusnak az ideológiája és politikai gyakorlata, hanem itt alakult ki — a zsidóság problémáit megoldandó — a cionista mozgalom, melynek alapítója, Theodor Herzl Pesten született, ott is járt gimnáziumba, csak egyetemre került Bécsbe, s 1896-ban jelentette meg *A zsidó állam* című művét. Herzl gondolatainak és szándékainak alakulására bizonyos ifjúkori élményei, illetve a Dreyfus-ügy kapcsán újságíróként szerzett tapasztalatai hatottak, és eleinte nagyon sikeres fogadtatása volt az elképzelésének. Vezető politikusokkal tárgyalt, uralkodók fogadták, ugyanakkor az asszimilálódott, vagy éppen asszimilálódó bécsi zsidó polgárság feltűnő és provokatív módon elutasította, mert nemcsak a cionista utópia, hanem a túlbuzgó opportunizmus is jellemezte a bécsi zsidó elitet. Ez a szívvel-lélekkel való asszimilálódási szándék vezetett aztán a zsidók körében megjelenő antiszemitizmushoz. (Isaiah Berlin Disraeliről és Marxról írott tanulmányában „a renegát elhagyott tábora iránt érzett gyűlöletéről" beszél, mások „zsidó öngyűlöletről" szólnak).

Az ifjú Freud, a bécsi Sperl gimnázium tanulójaként, rövid ideig maga is barátkozott e radikális politikai gondolatokkal, sőt ez az érdeklődése — bár egyre fogyó hévvel — még az egyetemi évei alatt is folytatódott, míg aztán véget nem ért. Életének e szakaszában Freud jónéhány olyan zsidó egyetemistával ismerkedett meg, aki később közismert szocialista lett, mint például Heinrich Braun vagy Viktor Adler. Szinte valamennyien — legalábbis egy ideig — tagjai voltak a *Leseverein* (Olvasókör) nevű diákszervezetnek, amely a pángermanizmussal kötelezte el magát, s tagjai nem túlságosan lelkesedtek a szocializmusért. Braun és Freud egészen közeli kapcsolatban voltak ekkor. Freud később így írt erről: „..ő (mármint Braun) bátorított engem abban, hogy elforduljak az iskolától és attól, amit ott tanítottak, és nagyon sok forradalmi érzést keltett bennem....Csodáltam őt, energikus magatartását, s titokban oroszlánhoz hasonlítottam, és meg voltam győződve, hogy egykor nagyon komoly szerepet tölt be majd a világban" (Freud, 1989).

Ezidőtájt Freud is törvényhozási vagy politikai karriert képzelt el, s társadalmi reformoknak szerette volna áldozni pályáját. A középiskola befejeztével azonban megváltoztatta szándékát és elhatározta, politika helyett orvostudománnyal foglalkozik majd. Mind az *Álomfejtés*ben, mind *Önéletrajz*ában azzal magyarázza e váltást, hogy egyszer, egy nyilvános felolvasás során megismerkedett egy — akkor Goethének tulajdonított — írással, az *Esszé a természetről* című munkával. Döntését követően Freud elhatárolta magát a politikától, mondván, hogy az ember nem lehet egyszerre orvos is, meg politikus is.

Schorske némiképp kétkedve fogadja Freudnak e pályamódosítást illető érvelését, és arra is rámutat arra, hogy egyes zsidó radikálisok — például az 1848-as forradalmár generáció egyik tagja, Abraham Fischoff, akivel Freud egy ideig eléggé erősen azonosult —, igenis összeegyeztették a medicínát és politikát; mi több, Viktor Adler is képzett orvos volt. Schorske szerint Freud döntését — legalábbis részben — az határozta meg, hogy a liberális politika lehetőségei az akkori Bécsben már igen csekéllyé váltak, így látszólag több haszonnal kecsegtettek az orvosi hivatásbeli sikerek, és szerinte Freud azzal, hogy a későbbiekben kifejlesztette a pszichoanalízist, kísérletet tett arra is, hogy a pszichológia szintjén elért belső szabadságon keresztül oldja meg liberális politikusi énje dilemmáit (Schorske, 1973).

Schorske magyarázata nem haszontalan, és mindenesetre a középosztálybeli zsidók

jórésze járta be a Freudéhoz hasonló útat; vagyis ahogy a gettóból kikerültek, úgy el is idegenedtek a hagyományos judaizmustól, s az egyetemeken a radikális politikához kezdtek vonzódni, tanulmányaik befejeztével aztán — a szakmai karrier érdekében — ejtették politikai elkötelezettségüket.

A radikalizmus iránti vonzódás, amit némi pángermanizmus színezett, nem volt éppen szokatlan a zsidó származású egyetemisták körében. Zsidóként élni egy keresztény társadalomban — marginális helyzetet jelentett, és a zsidók születésüktől fogva megkülönböztetés és zaklatás célpontjai voltak. Éppen ezért egyesek közülük úgy vélték, hogy a hagyományos judaizmusnak hátat fordítva, „reform-zsidókká" kellene válniuk. A konvertitaság másik irányául az kínálkozott, hogy a legszélsőségesebb nacionalistáknál is németebbek legyenek, s így próbálják meg bebizonyítani, hogy hova is tartoznak. Mások viszont — egy kicsiny, de befolyásos kisebbség — a radikális, rendszerint a marxista politikát választották marginalitásuk felszámolásának eszközéül, hisz a marxizmus, az etnikai és a vallási különbözőségek és megkülönböztetések realitását tagadva, a társadalmi életre ható fő tényezőként a gazdasági erőket jelölte meg. Így hát a kívülállás felszámolásának legalkalmasabb módjaként és a keresztény társadalmon való elégtétel lehetőségeként mi sem volt jobb, mint elfogadni és magukévá tenni egy olyan univerzális krédót, amilyen a marxizmus, amely a judaizmust és a kereszténységet is epifenoménként kezeli.

Ausztria az 1870-es években bizonyos értelemben a legideálisabb terep volt a radikális pángermán eszmékkel való azonosulásra, hisz ez egyet jelentett az uralkodó kultúrába való betagolódással és egyúttal e kultúra alapjainak aláásásával.

Az 1890-es évek tájékán azonban ez már nem volt jó megoldás, ugyanis a pángermanizmus antiszemita tendenciákat öltött. Adler, Braun és mások számára éppen ezért lett ekkor a legéletképesebb és legalkalmasabb irány a marxizmus felé forduló eszmei váltás, és a tizenkilencedik század végén valóban egyre több középosztálybéli zsidó csatlakozott a marxista pártokhoz. Igaz persze az is, hogy az éppen ekkortájt kialakuló cionista mozgalom is alternatívaként kínálkozott, hiszen amennyiben sikerül egy politikai rendszert és egy önálló zsidó államot életre hozni, akkor ezzel véget lehet vetni a diaszpórának és a marginalitásnak, ám a cionizmus a közép-európai zsidóság számára sem akkor, sem később nem vált igazán vonzó lehetőséggé. Ugyanakkor az is hozzátartozik az igazsághoz, hogy az előbbiekben vázolt alternatívák a középosztálybeli zsidóság számára egyáltalán nem jelentettek túl erős kihívást, és többségüknek problémamentes volt a viszonya az uralkodó kultúrával. Azt lehet mondani, hogy a marginalitás élménye a legtöbb középosztálybéli zsidó számára vegyes és ambivalenciákkal terhelt érzés volt; hiszen míg részei voltak a társadalomnak, s megbecsült foglalkozásuk lehetett, addig esetenként mégis kényelmetlen, sőt néha egyértelműen megaláztatásokkal terhelt volt a viszonyuk a fennálló kultúrával. Ha helyzetükről elgondolkodtak, vegyes és ellentmondásos érzelmeik támadtak: egyrészt szorongva és ellenségesen éreztek a domináns kultúrával szemben, ugyanakkor meg arra vágytak, hogy az fogadja be őket; vagyis egyfelől elhagyni-megtagadni próbálták zsidóságukat, másfelől meg ezer szállal kötődtek hozzá.

Sok lehetséges vallomás helyett Gustav Mahlert idézhetjük, aki az antiszemita Karl Lueger polgármestersége idején tíz éven át volt a bécsi Opera igazgatója — ami a

bécsiek szemében egyébként még a miniszterelnökségként is tekintélyesebb pozíció. Nos, Mahler, jóval Kafka előtt, így ír: „Háromszorosan vagyok otthontalan: Csehország szülötteként Ausztriában; osztrákként a németek között; zsidóként meg az egész világon".

Persze legtöbben igazából nem fordítottak túl nagy figyelmet erre a kérdésre, és első pillanatra úgy tűnik, hogy Freud is — elhagyva fiatalkori hevességét és radikalizmusát — a megélhetés és a családalapítás problémái felé fordította minden figyelmét, s bár politikailag liberális volt valamennyire, valójában azonban inkább apolitikussá vált. A valóság azonban ennél még bonyolultabb, hiszen Freud nem egyszerűen foglalkozást választott, nem egyszerűen orvos lett, hanem megalkotta a dinamikus pszichológiát, amely funkcionálisan nagyon hasonló szerepet játszott, mint a marxizmus; vagyis — mint eszmerendszer — szembeszegült a fennálló társadalmi renddel.

A pszichoanalízis ugyanis — akárcsak a marxizmus — olyan átfogó doktrina, amely tagadja a kultúra valóságosságát és a kulturális különbözőségeket. A pszichoanalízis számára az ember egységes faj, a kulturális-morális eszmék pedig ideológiák csupán, az alapvető libidinózus impulzusok elleni védekezések. A modern ember — azaz az európai keresztény ember — lényegében nem különbözik a „primitív embertől", hacsak annyiban nem, hogy egy sokkal bonyolultabb és netán fájdalmasabb táncot lejt ugyanazon totemoszlop körül.

Ma már talán nehezebb felismerni a pszichoanalízis akkoriban olyannyira radikális vonatkozásait, s ez részben azzal is magyarázható, hogy Freud gondolkodásában főként az 1920 utáni években bizonyos változások következtek be. Mindenesetre a pszichoanalízis olymértékben áthatotta a modern társadalom közegeit, s olyannyira részévé vált a gondolkodásnak, hogy szinte már nehéz megérteni, milyenek is voltak a dolgok annakelőtte. Bizonyítja ezt, hogy a nyugati kultúrák középosztálybeli értelmiségi tagjai mennyire könnyen hajlanak arra, hogy a modern ember „idegességét", meg a többi rosszat, a nyugati civilizáció „túlzó racionalizmusából" fakadó elfojtások következményeként tekintsék. Az ellenkultúra gurui, mint például Marcuse is, ezért hívják segítségül a nyugati kultúrát illető kritikájukhoz Freudot.

Deutscher a *The Non-Jewish Jew and Other Essays* című munkájában így összegzi Freud gondolati teljesítményének forradalmi potenciálját:

„Nagyon meggyőzőnek látszik, hogy Freud ugyanahhoz az intellektuális vonalhoz tartozik, mint Spinoza és Marx....Az ember, akit ő analizál, nem egy német vagy egy angol, egy orosz vagy egy zsidó — hanem az univerzális ember, akiben a tudattalan és a tudat harca folyik,...az ember, akinek vágyai és sóvárgásai, kételyei és nehézségei lényegében általánosak, és az nem számít, hogy mely rasszhoz, valláshoz vagy nemzethez tartozik. A nácik szemszögéből nézve helyes volt tehát Freud és Marx nevét együtt emlegetni és mindkettőjük könyveit tűzbe vetni" (Deutscher, 1973).

Berlin *Against the Current* című könyvében a frissen emancipálódott zsidó apák történelemcsináló fiairól ír. Marxról például így: „ A megkeresztelt zsidó értelmiségi, akit társai faji értelemben továbbra is zsidónak tekintettek, mindaddig nem remélhette, hogy politikailag hatékony lehet, amíg a nacionalizmus probléma marad számára. Ezt, mint kérdést, valamilyen formában ki kellett küszöbölnie. Tudatosan-e, vagy sem, Marx mindenesetre egész életében módszeresen alábecsülte a nacionalizmust, mint önálló erőtényezőt. Fő tételeinek mélysége és merészsége ellenére Marx nem tudott magyarázatot

adni a nacionalizmus eredetére és természetére, mélyen alulértékelte jelentőségét, mint ahogy alábecsülte a vallást is, mint önálló társadalmi tényezőt. Nyilvánvaló, hogy itt is a tűrhetetlen és elfogadhatatlan valóság előli menekülésről van szó.

Marx huszadik századi követői is ennek az illúziónak köszönhetően ismerték félre a fasizmus és a nemzeti szocializmus igazi természetét, nem egy esetben életükkel fizetve tévedésükért, s ezért jutottak teljességgel hamis következtetésekre a jelen és a jövő megítélésében" (Berlin, 1970).

Bár a pszichoanalízis bizonyára nem olyan közvetlenül erodálta-alakította át az uralkodó európai kultúrát, mint a marxizmus, de az európai és északamerikai kulturális elitre való befolyása nagyon alapvető és mély volt. Ezt a befolyást — ráadásul éppen ezért — kevésbé is lehetett észrevenni, mint a marxizmusét; mert az utóbbit lehetett támadni, mint ideológiát, a pszichoanalízis viszont a tudomány köntösébe öltözött, s amikor aztán klinikailag is hasznosnak bizonyult, akkor — az orvostudomány részévé válva — széles körben elfogadottá lett, „felforgató" minőségei ellenére .

Kérdés tehát, hogy a pszichoanalízis kimunkálásában Freud motívumai közt szerepeltek-e azok a késztetések-törekvések, melyek más zsidókat a marxizmushoz vezettek el; vagyis mennyiben hajtotta őt önnön marginalitása megszüntetésének és a fennálló kultúra lebontásának a vágya? Valószínűleg ez bújik meg a bevezető mottóként idézett kérdésben, amelyet Freud intézett Pfisterhez, és sok bizonyíték van arra nézvést is, hogy Freudot a katolikus egyházzal szemben bizonyos rosszindulat hajtotta, s ez áthatotta és befolyásolta korai felfedezéseit.

A legjobb bizonyítékokat erre az *Álomfejtés*ben találjuk, amelyet egyébként ő — és mások is — egyik alapvető művének tartottak. E műben, az úgynevezett „római neurózis" tárgyalása során jelennek meg talán legnyilvánvalóbban a Freud felfedezéseit motiváló érzések.

Ismeretes, hogy Freud hosszú évekig nem volt képes arra, hogy Rómába utazzék, pedig Olaszországban éppen elégszer járt, ám Rómáig csak nem jutott el. Álmodott arról, hogy a városba utazott, gondolatban is gyakran megfordult ott, és barátjával, Fliess-szel való levelezésében is többször szóbahozta a témát, de eredmény nélkül. Egy napon aztán szinte magától jött a megoldás. Így ír erről az *Álomfejtés*ben a 144. oldalon:

„Utolsó olaszországi utamon, amely egyebek között a Trasimeno tó mellett is elvezetett —, amikor láthattam a Tiberist, és Rómától nyolcvan kilométernyire fájó szívvel visszafordultam, felfedeztem végre annak a sóvárgásnak a megerősítését, amely az örök város iránti ifjúkori benyomásokból táplálkozik. Éppen azon gondolkodtam, hogy a jövő évben Rómán keresztül Nápolyba utazom, amikor egy mondat jutott eszembe, amelyet bizonnyal valamely klasszikusunknál olvastam. Kérdés, hogy miután terve megfogant, ki járkált izgatottabban fel s alá szobájában: Winckelmann, a konrektor, avagy Hannibál, a hadvezér. Hiszen én így Hannibál nyomdokain jártam; nekem, akárcsak neki, nem adatott meg Rómát látni, és ő is a Campaniába vonult, holott mindenki Rómába várta. Hannibál, akivel ennyire hasonlóságba keveredtem, gimnazista éveimnek kedvenc hőse volt: mint a legtöbb hasonló korú gyerek, a pun háborúban nem a rómaiak, hanem a karthágóiak iránt éreztem rokonszenvet. Mikor a gimnázium felső osztályaiban először értettem meg, milyen következményekkel jár más fajból való származásom, és az antiszemita áramlatok az iskolatársak körében állásfoglalásra kényszerítettek, a sémi

hadvezér alakja még nagyobbra nőtt a szememben. *Hannibál* és *Róma* jelképezték a serdülő szemében az ellentétet a zsidóság szívóssága és a katolikus egyház szervezettsége között. Mivel az antiszemita mozgalom azóta igen fontos helyet kapott kedélyvilágunkban, még inkább rögződtek ama korábbi idők gondolatai és érzései. Így a Rómába jutás vágya az álomelméletben számos más forrón óhajtott vágy leplezésére szolgált, szimbóluma lett olyan vágyaimnak, melyeknek megvalósításán, minden egyebet mellőzve, a pun vezér szívósságával szeretnék dolgozni, és melyeknek beteljesedését a sors, úgy látszik, egyelőre éppoly kevéssé támogatja, mint Hannibál élete vágyát, hogy bevonulhasson Rómába" (Freud, 1985).

Freud azzal folytatja, hogy felidézi egy még fiatalabbkori identifikációját Hannibállal: „És csak most bukkanok arra a fiatalkori élményre, amely mindezekben az érzésekben és álmokban még ma is megmutatja hatalmát. Tíz vagy tizenkétéves lehettem, amikor apám már elvitt magával sétáira, és beszélgetés közben feltárta előttem nézeteit a világ dolgairól. Hogy rámutasson, mennyivel jobb időben születtem én, mint ő, egyszer a következőket mesélte: »Ott, ahol te is születtél, fiatal koromban egy szombati napon szépen kiöltözve, új szőrmesapkámban sétáltam az utcán. Arra jött egy keresztény, egy csapással lerántja rólam a sapkát, bele a sárba, és így kiált: 'Le a járdáról, zsidó!'« — »És te mit tettél?« — kérdeztem apámtól. »Leléptem a kocsiútra, és felvettem a sapkámat« — mondta atyám nyugodtan. Úgy éreztem ez nem volt hősies viselkedés a nagy, erős ember részéről, aki engem, a kicsit, kézen fogva vezetett. Ezzel a helyzettel, amely nem elégített ki, szembeállítottam egy másikat, amely jobban megfelelt érzéseimnek: azt a jelenetet, amelyben Hannibál atyja, Hamilcar Barkas, fiát a házi oltárnál megesketi, hogy bosszút fog állni a rómaiakon. Hannibál azóta kapott helyet a képzeletemben" (uo.).

Nem meglepő tehát, hogy Freud végülis éppen az *Álomfejtés* befejezte után, mintegy győztesként érezve magát, jut el Rómába, miután legyűrte azokat a nehézségeket, amelyek miatt egy időben azt hitte, nem fogja tudni befejezni a könyvet.

Jones viszont azt feltételezi, hogy Freud talán azért volt képtelen korábban Rómába látogatni, mert Róma a „városok anyja", és hogy a város iránti heves vágyódás, illetve az odautazás képtelensége Freud megoldatlan ödipális konfliktusára utalhat. Ezen a neurózison való túljutást az tette lehetővé, hogy Freud a konfliktusait feldolgozta.

Anélkül, hogy az ödipális konfliktusok szerepét tagadnánk, Jones magyarázata túl általános ahhoz, hogy teljesen elfogadható legyen, és feltevését Freud saját interpretációi sem igazolják. Jones még hozzáteszi: az a tény, hogy Freud képessé vált arra, hogy az örök várost meglátogassa, a következő gondolattal kapcsolható össze; „ahhoz, hogy valaki az anyjával hálhasson, le kell először győzzön egy ellenséget" (Jones, 1973). Talán itt kapcsolható össze a két motiváció — a személyes és a szociális — és el lehet képzelni, hogy az *Álomfejtés* megjelenése után Freud úgy érezhette, meggyengítette, vagy talán le is győzte a katolikus egyházat, és neki sikerült megtennie azt, amit az apjának nem.

Azzal együtt, hogy Róma sikeres, bár igazából jelképes bevétele és legyőzetése megtörtént, Freudnak a katolikus egyházzal szembeni ellenszenve nem enyhült. Első római útjáról a következőket írta Fliessnek:

„Ám amíg zavartalanul szemléltem az antik Rómát.... úgy éreztem, hogy nem tudom igazán szabadon élvezni a másik Rómát. Zavart engem a jelentése és képtelen voltam megszabadulni a saját nyomorúságomtól és mindattól a nyomortól, amelyről

tudomásom van....tűrhetetlennek éreztem az emberiség üdvözüléséről szóló hazugságot....” (Freud, 1968).

Freud néhány évvel később (1913) szintén Rómában volt, amikor a *Totem és tabu*n — amelyet egyébként mindig is a három legfontosabb és legjobban sikerült munkái egyikének tartott — az utolsó munkálatokat végezte. Ez a mű behatóan foglalkozik a vallások eredeteivel, a vallásosságban rejlő infantilis elemekkel; mondván, hogy a hitre, az Istenre csak azért van szükség, mert ez valamiféle mankó az ember kiszolgáltatottsága ellen. Freud szerint ugyanis a vallás a soha ki nem nőtt gyermekkori gyengeségeink és esendőségeink vágyteljesítő kompenzációja, s bár tudta, hogy a vallás csillapíthatja a bűntudatos érzéseket — különösen az agresszióval kapcsolatosakat —, és segítséget ad a halállal való szembenézéshez, de végsősoron ezen vitathatatlan és elemi emberi konfliktusok effajta kezelését neurotikusnak tartotta.

A keresztény dogmát és rituálét érő közvetett támadás nem véletlenszerű, és Freud arra is számított, hogy a *Totem és tabu* elősegíti majd a Junggal való szakítást is, amelyet ekkor már nagyon kívánt. Ezidőtájt mondta Abrahamnak; „ez a könyv azt szolgálja, hogy élesen elhatárolódjam az összes árja vallástól.”

Későbbi életében Freud némileg habozva publikálta a messze nem olyan magabiztos *Mózes és az egyistenhit* című művét, mert ez ismét felkeltette a katolikus egyház haragját, és Freud is úgy látta, hogy az egyháznak a pszichoanalízissel szembeni gyanakvása nem alaptalan. Helyesen ismerte fel, hogy nemcsak a zsidó történelmi örökséget diszkreditálta a *Mózes*ben, hanem a kereszténység ellen is közvetett támadást intézett. 1938-ban aztán, amikor arra várakozott, hogy elhagyhassa Ausztriát, s a nácizmus elől Angliában menekülhessen, ezt írta fiának, Ernstnek:

„Legfőbb ideje, hogy Ahasvérus valahol már nyugalmat leljen” (Freud, 1968).

Tehát — magától értetődően — Ahasvérussal, a bolygó zsidóval azonosult, akinek azért kellett örökké bolyongania, mert nem engedte meg Krisztusnak, hogy megpihenhessen, amikor a keresztet vitte a vállán a Kálváriadombra. Nehéz azt hinni, hogy az Ahasvérusra való utalás pusztán véletlenszerű lenne.

Az is egészen világos, hogy Freud kezdettől fogva nemcsak egyszerűen sejtette a pszichoanalízis „felforgató” voltát. Amint gondolatait-eszméit kezdte kialakítani, keresett egy társaságot (B'nai B'rith), melynek tagjai előtt felolvasta kezdeti gondolatait. Szerinte azért volt erre szüksége, mert felfedezései elszigetelték őt, s „kellett egy kör, ahol barátsággal fogadnak engem a vakmerőségem ellenére”. Ezzel egyidőben azonban Freud széles körben publikálta is gondolatait, és inkább csak előérzetei lehettek azzal kapcsolatban, hogy eszméi milyen reakciókat fognak majd provokálni.

Ha a pszichoanalízis Freud számára — legalábbis részben — olyan funkciókat is képviselt, amilyenekkel a marxizmus szolgált más zsidóknak; akiket a történelem és társadalmi körülményeik kiszakítottak eredeti társadalmi közegükből, az egykor otthonos, a világtól biztonságosan elkülönített zsidó kisebbség keretéből, és akik egy új, nem kevésbé biztonságos talajban akartak megkapaszkodni, akkor miért nem választott Freud is közvetlenebb útat a domináns kultúra aláásására?

A kérdés megválaszolásához ismét az *Álomfejtés* ad segítséget. Legalább két álom kapcsolatos ugyanis Freud „radikális” gondolataival és érzéseivel. Az első és egyszerűbb ezek közül 1898 júliusában született. Az álomban Freud a Südbahnon utazott, elsőosztályú

vagonban, de mint megjegyzi, nagyon kényelmetlen, zsúfolt körülmények között. A fülkében, ahova belépett, egy hölgy és egy úriember tartózkodott, akik „nagyon arisztokratikusak" voltak, és érzése szerint lekezelően viselkedtek vele. Sőt, szabadjegyük volt, „fontos embereknek" járó kedvezmény, és ahogy Freud megjegyzi; álmában félelmetes bosszút vett rajtuk, bár nem hajlandó közölni a bosszú lényegét. Az álom úgy folytatódik, hogy átkerül egy másik fülkébe, ahol egy angolnak látszó testvérpár utazik, a falon egy polcon sok könyv van. „Látom a 'Wealth of Nations'-t és a 'Matter and Motion'-t.... A könyvek hol mintha az enyéim, hol mintha az övéik volnának" (Freud, 1985).

Az álom első része Freudnak az apjával szembeni ellenséges érzéseit jelzi, amit egyébként Freud is megerősít, amikor azt írja, hogy az arisztokratikus pár kellemetlensége egy kora gyermekkori jelenetre emlékezteti, amikor a szülei, pontosabban az apja, azért viselkedtek vele elutasítóan, mert jövetelével „tervezett éjszakai kölcsönös gyengédséget zavart meg".

Az álom második része viszont azokra a vágyakra utal, hogy Freud Adam Smithhez és Clark Maxwellhez hasonló hírnevet szerezzen a munkája révén, s ha meggondoljuk; Smith és Maxwell a hagyományos keresztény kultúra gyengüléséhez sokkal eredményesebben járultak hozzá, mint azok, akik szemtől-szembe támadták az egyházat.

Fontos eleme az álomnak maga a kezdet; amikor is Freud kiáltást hall Freud, egy állomás neve hangzik el, amely az osztrák ellenreformáció kudarcára, a felsőbb hatalommal való nyílt szembeszegülés veszélyességére emlékeztet. A hatalmon lévőkkel való közvetlen szembenállás elkerülésének témája még nyilvánvalóbban jelenik meg Freud egy másik, néhány héttel később, jóval összetettebb álmában.

„A bécsi Nyugati pályaudvarra hajtattam, hogy útra keljek Aussee-be nyaralni, de már korábban kimegyek a peronra az induló ischli vonathoz; ott látom Thun grófot [*Franz Anton Graf von Thun und Hohenstein, 1911-től herceg, reakciós osztrák politikus*], aki viszont a császárhoz utazik Ischl-be. Bár esett az eső, a gróf nyitott hintón érkezett, egyenesen a helyi vonatokhoz szolgáló ajtó felé ment, és az ellenőrt, aki nem ismerte őt, és a jegyét kérte, magyarázat nélkül, rövid kézmozdulattal leintette. Miután az ischl-i vonat elment, el kellett volna hagynom a peront, de nagy fáradsággal kieszközöltem, hogy maradhassak. Azzal töltöttem az időt, hogy lestem, kik jönnek, hogy maguknak protekció útján fülkét szerezzenek; s elhatároztam, hogy akkor lármát csapok, azaz hasonló jogokat követelek. Közben dúdolok valamit, amiről aztán felismerem, hogy a Figaró házasságának áriája: »Hogyha a grófnak táncra van kedve...Szóljon csak nékem, én húzok egy dalt.« ....felfokozott, civakodó kedvemben voltam, ...mindenféle kihívó és forradalmi gondolat cikázik át fejemen; így jut eszembe a mondás, hogy a nagyurak egyetlen fáradságot vettek maguknak, azt, hogy megszülettek: a földesúri jog, amelyet Almaviva gróf Susanne-nál érvényesíteni akarna; a tréfák, amelyeket a mi gonosz ellenzéki újságíróink Thun nevével követnek el, amikor őt gróf *Nichtsthun*-nak nevezik. [Szójátékról van szó: a *Nichtsthun* „Semmittevő"-t jelent]. Valójában nem irigylem őt, most nehéz útja van a császárhoz, és tulajdonképpen én vagyok a gróf Nichtsthun, én megyek szabadságra. .... Végül én is kapok egy fülkét, de nem a folyosós kocsiban, úgyhogy éjjel nem áll illemhely a rendelkezésemre. Panaszomnak nincs foganatja; azzal bosszúlom meg magamat, hogy javasolom, fúrjanak legalább egy lyukat a fülke padlójába az utasok esetleges szükségleteire való tekintettel...." (Freud, 1985).

Reggel három óra előtt ébred Freud, erős vizelési ingerrel, immár a következő

álomból, amelyben egy egyetemi diákgyűlés résztvevői által megtöltött aulából igyekszik kivergődni, aztán az álom helyszíne megváltozik, de a menekülés, a valahonnan való kijutás motívuma továbbra is áthatja az álmot, a városból kell kijutni, el kell érkezni a vasútállomásra.

„Ismét a pályaudvar előtt vagyok, de másodmagammal, egy idősebb úrral, tervet eszelek ki, hogy fel ne ismerjenek, és látom, hogy ez a terv már meg is valósult. Valamit gondolni és átélni szinte egy és ugyanaz. Ő vaknak tetteti magát, legalábbis az egyik szemére, és én egy férfi kacsát tartok eléje...Vagyis a betegápolója vagyok, és oda kell tartanom a kacsát, mert ő vak. Ha a kalauz így lát bennünket, kell, hogy futni hagyjon..." (uo.)

Freud rámutatott arra, hogy az álomhoz fűződő asszociációk adják az értelmezéshez a kulcselemeket, és a Thun gróffal kapcsolatos álomhoz bőven kapcsolódtak asszociációk, melyek révén Freud úgy érezte, hogy visszajutott az 1848-as forradalom évébe, és gondolatai Adolf Fischoff, a forradalom egyik diákvezetője körül forogtak, aki — akárcsak Freud — zsidó volt, és az orvosi hivatást választotta. Az álom kapcsán olyan — a saját életéből való — jelenetek is eszébe jutottak, amikoris diákként kulcsszerepet játszott az egyik népszerűtlen és szigorú tanárjuk elleni lázadásban, és egy másik jelenet is felidéződött benne, amikor egy diákegyesületben kemény szóváltása támadt Viktor Adlerral.

A cenzura miatt az álom többi jelenetével nem tud ennyire részletesen foglalkozni; az utolsó epizóddal kapcsolatban csupán azt sugalmazza, hogy a vak ember nyilvánvalóan a saját apja. Értelmezése szerint itt arról van szó, hogy álmában elégtételt vesz az öreg Freudon, egy szégyent okozó epizód miatt:

„....Hét- vagy nyolcéves koromban .... este lefekvés előtt, túltettem magam a diszkréció ama szabályán, amely szerint gyerekek szükségletüket ne a szülők hálószobájában, azok jelenlétében végezzék, és atyám a lelkiprédikációjában azt a megjegyzést tette, hogy ebből a fiúból sem lesz semmi. Ez rettenetesen sérthette becsvágyamat, hiszen álmaimban minduntalan visszatérnek a célzások erre a jelenetre, és rendszerint együtt jár velük képességeim és sikereim felsorolása, mintha azt mondanám, lám mégis lett belőlem valaki. Ez a gyerekkori jelenet alkotja az álom utolsó képének anyagát, amelyben persze bosszúból felcserélődnek a szerepek. Az idősebb férfi nyilván az apám, minthogy a félszem vaksága az ő féloldali glaukómáját jelenti; most ő vizel előttem, mint annak idején én őelőtte. A glaukómával emlékeztetem őt a kokainra, amely az operációnál a javára vált, mintha ezzel beváltottam volna ígéretemet. Ezenfelül mulatok rajta; mivel vak, elébe kell tartanom a kacsát, az üveget, és dúskálok a felfedezéseimre való célzásokban; ezek a hisztériával kapcsolatos felismeréseimre vonatkoznak, amelyekre büszke vagyok" (Freud, 1985).

Freud még azt is hozzáteszi, hogy az álombeli dicsekvéseket bárki megértheti, aki ismeri Rabelais utolérhetetlen beszámolóját Gargantua és fia, Pantagruel életéről és tetteiről, és azt feltételezi, hogy az álom lázadás-tartalma tekintélyellenes, és a saját apjával szembeni lázadásra utal.

Mindezt bizonyos mértékig, illetve bizonyos szinten igaznak fogadhatjuk el, de a magyarázat valahogy mégsem tűnik kielégítőnek. Az álom szerkezete megegyezik az előzőével; ott a politikai konfrontációt követi menekülés, és Freud „ravaszul" kikerüli a cenzurát, míg ebben az álomban felfedeztetését azzal próbálja elkerülni, hogy apja ápolójaként tünteti fel magát. Ebből következően akár úgy is lehetne értelmezni az álmot

(és azt, amit a cenzurára hivatkozva elrejt), hogy ez a pszichológia, amely az emberi kultúrát és társadalmat az ödipális konfliktusok segítségével írja le, megengedi az *establishment* elleni támadást, amely akár észrevétlen is maradhat. Ennek kapcsán fontos lehet a Rabelais-ra való utalás, aki kora intézményei és ideológiái kigúnyolására törekedett vaskosan humoros történeteiben.

Egy másik álom ugyan nem ennyire közvetlenül „lázadó" témájú, mégis támogatni látszik azt az értelmezésünket, hogy Freud miért választotta hivatásul az orvoslást, illetve miért alkotta meg a pszichoanalízist.

Az *Álomfejtés*ben, mint az „abszurd álom" egyik példáját, említi a következőt:

„Egy ismerősömet, M. urat, nem kisebb ember, mint maga Goethe támadott meg egy cikkben, méghozzá valamennyiünk érzése szerint indokolatlanul hevesen. M. urat ez a támadás természetesen megsemmisítette. Keserűen panaszkodik emiatt az asztaltársaságnak. Goethe iránti tiszteletét azonban a személyes tapasztalat nem csökkentette. Megpróbálok rendet teremteni a valószerűtlennek tűnő időviszonyok között. Goethe 1832-ben halt meg; minthogy e támadásnak természetesen korábban kellett történnie, M. úr akkor egészen fiatal ember lehetett. Valószínűnek tartom, hogy akkor 18 éves volt. Ámde nem tudom biztosan, hogy most milyen évet írunk és így az egész számítás homályba vész. A támadás egyébként Goethének a természetről írt, közismert értekezésében található" (Freud, 1985).

Eddig az álom. Ahogy aztán Freud értelmezéseinek ága-bogait követjük, egyre csökken az álom „abszurditása". „Mea res agitur: erre figyelmeztet nyomatékosan Goethe páratlanul szép kis értekezése, mert éppen ennek az írásnak egy népszerű előadása volt az, ami engem, az ingadozó érettségizőt a természettudományok felé terelt" (uo.).

Freud azt állítja, az egymást követő álmok megvilágíthatják egymást, mert az egyikben az éppen csak érintett témát a másik részletesebben kibonthatja. Mivel az — legalábbis Freud szerint — tény, hogy M. úr a Goethe-álomban és M. professzor egyazon személy, nevezetesen ő saját maga, feltehetjük, hogy a két álom kapcsolatban áll. Mivel nem túl meggyőző Freud okfejtése arról, hogy mi vezérelte a pályaválasztásban, talán jobb, ha a második álomban keresünk magyarázatot.

„Bizonyos események miatt ki kellett menekíteni a gyermekeket Róma városából, ami meg is történik. A jelenet azután egy kapu — egy antik jellegű kettős kapu — előtt játszódik (még álmomban is tudom, hogy ez a Porta Romana, Sienában). Egy kút káváján ülök és nagyon szomorú vagyok, szinte sírok. Egy nő — gondozónő vagy apáca kihozza a két gyermeket és átadja őket az apjuknak, aki nem én vagyok. A kettő közül az idősebbik, egyértelműen a legidősebb fiam, a másiknak az arcát nem látom; az asszony, aki a fiút kihozza, búcsúzóul csókot kér tőle. Az asszonynak feltűnően vörös az orra. A fiú megtagadja a csókot, de búcsúzóul kezet nyújt neki és ezt mondja: a *gezereszre;* kettőnknek pedig (vagy egyikünknek) ezt: a *gezeresztelenre.* Azt gondolom, hogy ez utóbbi valami jobbat jelenthet" (uo.).

Az álomhoz fűzött asszociációiban Freud megjegyzi: „Ez az álom gondolatok összegubancolódott tömegén alapul, melyeket egy nemrég látott színdarab, *Az új gettó* indított meg bennem. Könnyen felismerhető az álomgondolatokban a zsidókérdés, az aggodalmam gyermekeim jövője miatt, akiknek hazát nem adhatok, s az a gondom, hogy úgy neveljem őket, hogy bárhol megálljanak a lábukon" (uo.)

„Bábel vizeinél ültünk, és sírtunk" — asszociál tovább Freud, és a sienai Porta Romana álombéli feltűnését azzal indokolja, hogy nem messze attól található a *Manicomio*, az elmegyógyintézet, s „röviddel az álom előtt hallottam, hogy egy hitsorsosomnak el kellett hagynia fáradságosan megszerzett állását egy állami elmegyógyintézetben". Ugyanakkor Freud nem tartja érdemesnek megjegyezni, hogy *Swinburne* (1837–1909) verséből veszi az idézetet, és értelemszerűen azt sem említi, hogy a Swinburne-vers az antik Itália pusztulását hasonlítja össze Jeruzsálem lerombolásával és a babilóniai száműzetéssel.

Ehelyett inkább a *„gezeresztelen"* szón, ezen az álombeli, valójában a nyelvben nem is létező kifejezésen gondolkodik el, és úgy véli, hogy mivel a *„gezeresz"* a zsidó zsargonban „sírást és jajgatást" jelent, akkor a *„gezeresztelen"* ugyanúgy valami hiányt jelenthet, mint a „kovásztalan", s eljut az asszociáció során addig, hogy a zsidók máig kovásztalan kenyeret esznek; azóta, hogy az Egyiptomból való menekülés során nem volt idő megkeleszteni a kenyeret.

Már a Swinburne-vers (*Super Flumina Babyloni*) kapcsán is érintődik a cionista téma, (hisz a vers részben a bibliai zsoltáron alapul, amely angolul így szól):

„*By the rivers of Babylon*
There we sat down, yea we wept,
When we remembered Zion...."

de az álom egy másik vonatkozása legalább ennyire fontos.

Az említett színdarab *Az új gettó* arról szól, hogy a zsidók — a gettóból való formális szabadulás ellenére — gyanakvó együvétartozásban élnek, és a keresztény társadalom ellen gyakran militáns és közvetlen támadást intéznek. A darab hőse végülis „liberális politikai meggyőződéséért" hal meg.

Kérdés, vajon túlságosan erőltetett-e az álom olyképpen való értelmezése, hogy azt a tudattalan érzést jelenítené meg, miszerint az elnyomó és kirekesztő keresztény társadalom elleni közvetlen támadás végülis csak önpusztításhoz vezethet? Nem elképzelhető-e, hogy mindez azt segít megérteni, hogy Freud miért is mozdult el, illetve váltott a politikai radikalizmusról a pszichoanalízisre, amivel azonban közvetettebb és bonyolultabb módon, mégis eredeti célját követte.

Az álom és a hozzátartozó asszociációk még további elágazásokat mutatnak, ugyanis a Swinburne vers második versszaka Zion felszabadításáról szól.

A zsidó népet történelme során először Mózes szabadította meg, és Freud egész életében nagy csodálattal adózott Mózesnak, mi több, ahogy például Ernest Jones is sugallja, Freud részben azonosult is Mózessal, a zsidó pátriárkával, és ezt saját maga is elismerte.

Már egyik legelső római útján bűvöletébe esett Michelangelo Mózes szobrának, és sokszor meglátogatta azt, sőt cikket is írt róla. (Egyike ez az anoním Freud írásoknak.)

A *Michelangelo Mózese* című tanulmány 1914-ben keletkezett. Ebben Freud úgy interpretálja Michelangelo művészi szándékát, hogy abban az állapotában kívánta ábrázolni Mózest, amikor a próféta a magasabb cél érdekében, óriási — és sikeres — erőfeszítéssel önmagát győzi le. (Mózes ugyanis a zsidók viselkedésén haragra gyúlva odáig jut, hogy az Istentől rábízott kőtáblákat csaknem földhöz vágja, de idejében

megfékezi magát). Freud szerint Michelangelo azért ezt a beállítást választotta, mert a szobrot II. Gyula pápa sírjára készítette. Erről egyébként így ír:

„Számos oldalról elhangzott utalások egyöntetűen amellett szólnak, hogy ezek a motívumok a pápa karakterében és a művésznek a pápához való viszonyában keresendők. II. Gyula Michelangelóhoz hasonlóan hatalmasat akart létrehozni. A cselekvés embere volt, célja ismeretes, Itália egyesítésére törekedett, a pápaság uralma alatt. Ami csak több évszázaddal később, más hatalmak együttműködése révén sikerült, azt ő egyedül akarta elérni, magányosan, a neki adatott élet és hatalom arasznyi ideje alatt, türelmetlenül és erőszakos eszközökkel. Jól tudta, miként értékelje Michelangelót, akit önmagához hasonlatosnak érzett, de sok szenvedést okozott neki indulatosságával és kíméletlenségével. A művész tudatában volt saját, törekvéseiben hasonlóan heves indulatosságának, és mint a dolgok mélyére látó, megsejthette a sikertelenséget, amelyre mindketten kárhoztatva voltak. Így helyezte el Mózesét a pápa emlékművén, nem minden szemrehányás nélkül az elhunyt iránt; és intelmül önmagának is, a saját természete fölé emelkedve e kritikával" (Freud, 1987).

Ehhez hasonlíthatóan, Freud is tudatában volt saját indulatosságának, de a haragját — nyílt cselekvés helyett — inkább intellektuális tevékenységben vezette le, vagyis ezt az utat választotta a domináns kultúra korlátainak lebontására.

Nem érdektelen felidézni az *Álomfejtés* első oldalán szerepeltetett mottót sem, a Vergilius *Aeneis*éből való idézetet: „Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo" (Lakatos István fordításában: „Hogyha nem lágyul a menny: Acherónt verem én fel"), hisz nem lehet véletlen a mottó kiválasztása, amit azzal lehet indokolni, hogy a szavakat Juno mondja, aki azért hív elő vihart a pokolból, hogy Róma megalapítását megakadályozza, s megvédje a „szemita" Didót Aeneas ellen.

Freud saját zsidóságával, a zsidókérdés megoldását illetően, és az uralkodó kultúrával való viszonyában változatos érzelmeket és ellentmondásos reakciókat mutatott. Az *Álomfejtés*sel kapcsolatban már említésre került a cionizmus témája, ugyanakkor arra is sokan felhívják a figyelmet, hogy a valóságban Freud az asszimiláció révén akarta megszüntetni marginalitását. Ennek látványos bizonyítékául tekinthető, hogy fiatal korában egy pángermán szervezethez is csatlakozott, valamint az is, hogy szinte irracionálisan vágyott arra, hogy Jung legyen az utóda.

Egyik, Abrahamhoz írott levelében egyrészt azzal érvel, hogy Jungnak, mint egy lelkész fiának, mekkora ellenállást kell legyőznie magában, amikor a pszichoanalízis felé közeledik, majd hogy eloszlassa Abraham már-már patologikusan gyanakvó és bizalmatlan hozzáállását ezt írja: „..Már egyébként is megmondtam, hogy az ő (*mármint Jung*) megjelenése a pszichoanalízis színterén, mentett meg attól a veszélytől, hogy ez az egész zsidó belügy maradjon". Freud tehát úgy látta, hogy a pszichoanalízis sikeres térnyerésére több a remény, ha az Jungon, egy kereszténye múlik.

Freud saját társadalmával való identifikációs és asszimilációs vágyát mutatja a közvetlenül az első világháború előtti, illetve a háború alatti magatartása is. A világháború kitörésekor különös izgatottság vett rajta erőt, nem nagyon volt képes dolgozni, és azt mondta, „harminc év óta először érzem magam osztráknak", majd hozzátette: „Minden libidómat Ausztria–Magyarországnak adom". Néhány hét elteltével aztán ez a hangulata elpárolgott, s ennek magyarázataként egy zsidó anekdotával szolgált barátainak. Az anekdota szerint egy,

már hosszú évek óta Németországban letelepedett zsidó, aki német szokásokat és életvitelt vett fel, egyszer hazalátogat a nagyapjához, aki, a nagy változás láttán, nem akar hinni a szemének, s ráparancsol az unokára, hogy tolja már le az alsóneműjét; mire rögtön megnyugszik, hogy a németség csak álca, a lényeg nem változott.

Az anekdota megválasztása meggyőzően mutatja Freud alapvető marginalitásérzését, amely — azonosulási vágya mellett és ellenére — folyamatosan árnyalta attitüdjét.

A pszichoanalízis felfedezéséhez hozzájáruló tudattalan motívumok jelentőségéről nem elfeledkezve, mégis arra gondolhatunk, hogy az önmagát „istentelen zsidónak" tituláló Freud azért volt képes a pszichoanalízis megalkotására, mert éppen marginális helyzete tette számára lehetővé, hogy az uralkodó kultúra által felállított spanyolfalakon átlásson, hasonlóképpen ahhoz, ahogy a radikális mozgalmakhoz csatlakozó, illetve tartozó zsidók is képesek voltak a társadalom elnyomó sajátosságainak világosabb felismerésére. Az uralkodó kultúrával szembeforduló, felforgató eszmékkel való azonosulás azonban csak részben szolgáltatta a motivációt, a másik oldalról viszont az adta a hajtóerőt, hogy legyen már vége széli helyzetüknek, szűnjenek meg az őket alsóbbrendűnek meghatározó kategóriák, vegyenek valahogy elégtételt a keresztény társadalmon. Ebben az értelemben a pszichoanalízis ugyanúgy kiszolgált bizonyos személyes szükségleteket és ugyanúgy teremtett azonosulási alkalmakat, mint a marxizmus.

Az eddigiek után mégis le kell szögezni, hogy ha voltak is Freud gondolkodásában nem-racionális elemek, arra vonatkozóan nincs bizonyíték, hogy ő, vagy a bécsi zsidó radikálisok különösképpen motiváltak lettek volna a harag és *ressentiment* érzéseitől, illetve azt is meg kell állapítani, a motivációk elemzése semmit sem változtat azon, hogy Freud felfedezése, a pszichoanalízis valódi és igen értékes szellemi teljesítmény volt, és a felfedezéshez vezető motivációk keresése nem vonja kétségbe a pszichoanalízis tanainak igazságtartalmát. Ugyanígy nem veszünk el, vagy teszünk hozzá Marx szellemi teljesítményének értékéhez, amikor az ő gondolatainak és tetteinek rugóit próbáljuk értelmezni.

A pszichoanalízis szerint az önismeret a legfőbb emberi követelmény, és Freud azáltal, ahogy önmagát egyre világosabban értette, úgy látta egyre tisztábban a felfedezéseit segítő motívumokat és forrásokat. *Önéletrajz*ában azt is világosan leírja, fiatalkorában egyáltalán nem volt olyan törekvése, hogy a szenvedő emberiségen segítsen, s egy Heinrich Braun özvegyéhez írt levelében így fogalmazott: „Sem céljaink , sem törekvéseink eszközei nem voltak előttünk tiszták, számunkra világosak, és azóta gyanítom, hogy az ő céljai főleg negatívak voltak" (Freud, 1968).

E „negatív" célokra Freud tett már célzásokat korábban is, amikor pszichoanalitikusi tapasztalataiból kiindulva, a „kivételt" elemezte, vagyis azt a személyt, aki lázongását és különleges kedvezményekre való hivatkozását azzal igazolja önmagának, hogy ő — a korábban elszenvedett igazságtalanságok miatt — már semmiért sem kárhoztatható. Az ilyen emberek, mutat rá Freud, általában csak akkor érzik jól magukat, ha másokat bánthatnak, majd így folytatja: „Könnyen megérthető okok miatt nem szükséges, hogy túl sokat közöljek az ilyen és hasonló esetekről. Mellesleg azt sem gondolom, hogy bele kellene menni abba a nyilvánvaló analógiába, ami az ilyen hosszadalmas gyermekkori betegeskedésből eredő jellemdeformitások és egész nemzetek viselkedése között van, olyan nemzeteknél, melyeknek természete telve van szenvedéssel." (Amint arra T. Reik rámutat, itt Freud a zsidókra utal).

A marginális helyzetű ember azt gondolja, hogy agresszív érzései és agressziója miatti szorongásai végetérnének, ha az agresszív *többiek* megszüntethetőek lennének. Freud ezt a racionalizációt egyre kevésbé volt hajlandó elfogadni, mert túlságosan is jól ismerte már saját természetét és jellemét, és átható belátása volt a szüleivel való viszonyára, és éppen ezért nem hitte, hogy a hétköznapok fájdalmassága csupán a zsidó létből fakadna, hanem úgy gondolta, hogy rossz közérzetünk általában az emberi élet vitathatatlan fájdalmasságából és bizonytalan értelméből fakad. Azért nem vált idős korára sem hívővé, sem cionistává, mert felismerte és vallotta annak igazságát, hogy minél hevesebbek és sötétebbek érzelmeink és indulataink, annál kevésbé vagyunk képesek szavakban kifejezni őket.

Késői éveiben Freud azt is felismerte, a kiteljesedett belátás csak arra tesz képessé, hogy hatékonyabban csökkentsük szorongásainkat és azok forrásait, több racionalitással vizsgáljuk. A terápiás erőfeszítések eredményességét illetően is kétkedőbbé vált, s a tudattalan konfliktusokból származó szorongások végső megoldására nem látott megoldást. Már nem volt egészen biztos abban sem, hogy az emberiség meg tudna lenni vallás nélkül, és bár hitt a társadalmi megújulás lehetőségében, a bolsevizmus utópiájának sohasem került a hatása alá, és valójában meg volt győződve róla, hogy az agressziónak az eljövendő ideális társadalom érdekeivel való igazolása tulajdonképpen pusztán irracionális projekció, és az ilyen projekción alapuló cselekvés súlyos következményekkel jár.

Freud korai elképzeléseiben nem volt helye az agressziónak, az legfeljebb a hatalmi vágy perverziójaként került említésre, ami összefügghet azzal, hogy a korabeli Bécsben élő zsidóságnak, éppen a szorító-korlátozó körülmények miatt, saját agressziójának a kezelése speciális problémát jelentett. Egy, a társadalmi-történelmi okok miatt szenvedő kisebbség talán inkább alkalmas lehetett az olyan kívülállók szenvedéseinek megértésére, amilyenek a neurotikusok; s a zsidók — marginális társadalmi helyzetük miatt — bátrabban csatlakoztak az analítikus mozgalomhoz, illetve hivatáshoz.

Aligha lehet tehát túlzás Freud zsidó voltának jelentőségéről beszélni, hisz szerinte is ez volt a személyes hátterét alkotó elemek leglényegesebbje, és bizonyos vonatkozásban éppen ezért látszik logikusnak, ha szükségszerűnek nem is, hogy a pszichoanalízist egy zsidó tudósnak kellett felfedeznie.

FELHASZNÁLT IRODALOM:

ADORNO, T. W., Horkheimer, M. 1990. *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Gondolat, Atlantisz.
ALLPORT, G. W. 1977. *Az előítélet*. Budapest: Gondolat
ALTER, R.: „Freud zsidó komplexusa", *Kommentár*, 1992/2.
BABITS, M. 1991. *Az európai irodalom története*. Budapest: Auktor Rt.
BERLIN, I. 1970. „Benjamin Disraeli, Karl Marx, and the Search for Identity." In: *Against the Current*. New York: Viking.
DEUTSCHER, I. 1973. *The Non-Jewish Jew and other Essais*. New York: Hill and Wang.
FEJTŐ, F. 1990. *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért*. Budapest: Minerva Atlantisz.
FREUD, S. 1985. *Álomfejtés*. Budapest: Helikon.

FREUD, S. 1968. *Briefe* 1873–1939, ed. Ernst u. Lucie Freud, 2.bővített kiadás. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
FREUD, S. 1987. *Mózes. Michelangelo Mózese*. Budapest: Európa.
FREUD, S. 1989. *Önéletrajzi írások*. Budapest: Cserépfalvi.
GAY, P. 1989. *Freud. Eine Biographie für unsere Zeit*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
GAY, P. 1978. *Freud, Jews and Other Germans*. New York: Oxford Univ.Press.
HANÁK, P. 1988. *A Kert és a Műhely*. Budapest: Gondolat.
HANÁK, P. 1979. „Viszonylagosság és látszólagosság a századforduló monarchiájában". *Világosság*. 4.
JÁSZI, O. 1982. *A Habsburg Monarchia felbomlása*. Budapest: Gondolat.
JONES, E. 1973. *Sigmund Freud élete és munkássága*. Budapest: Európa.
MAGRIS, C. 1988. *A Habsburg mítosz*. Budapest: Európa.
MCCAGG, W. O. 1992. *Zsidóság a Habsburg Birodalomban*, 1670–1918. Budapest: Cserépfalvi.
NYÍRI, K. 1980. *A monarchia szellemi életéről*. Budapest: Gondolat.
NYÍRI, T. 1993. *Mélylélektan és ateizmus. Sigmund Freud kultúraelmélete*. Budapest: Herder.
ROAZEN, P. 1975. *Freud and his Followers*. New York: Alfred A. Knopf, Inc.
SCHORSKE, C.E. 1973. „Politics and Patricide in Freud's Interpretation of Dreams". *The American Historical Review,* 328–347.
ROTHMAN, S.–ISENBERG, P. 1974. „Sigmund Freud and the Politics of Marginality". *Central European History,* 7:1, 58–78.

MŰHELY

GYÁSZBAN FOGANVA

Egy korai tárgykapcsolat zavara

Bakó Tihamér

Bevezető gondolatok

Két éve érlelem magamban a gondolatot, meg kell írnom azt az esetet, amely megmutatja, hogyan is vezetem a pszichoanalitikus üléseket, amely képet ad pszichoanalitikus tényked̈esemről és amellyel elnyerhetem a „felkentség" jogát.

Keresve ezt a szándékomat hűen tükröző esetet, kételyekkel, dilemmákkal, kérdésekkel találtam szemben magam. Kérdésekkel, amelyek az általam vezetett pszichoanalitikus ülések során, az eset keresése közben fogalmazódtak meg bennem. Izgalmas szellemi kirándulásnak átélt szupervízióim során, Nemes Líviával és Paneth Gáborral, megtapasztalhattam, hogy a kérdésektől nem kell félnem, hisz ezek mind a kezdőben, mind a mesterben folyamatosan jelen vannak, gondolkodásra késztetnek, nem hagyják eltunyulni, az elégedettség ködébe veszni az analitikust.

A bennem megfogalmazott kérdések szerteágazóak voltak. Olyan kérdések vártak válaszra bennem, mint: Kit vállalhatok analízisbe, kit nem? Miként kötök szerződést? Hogyan győződöm meg az önfeltárásra jelentkező szándékának komolyságáról, kitartásáról? Milyen legyen a részvételem: aktív, passzív, kiváró, megsegítő? Hogyan segítsek álmot fejteni? Milyenek legyenek az értelmezéseim, hogyan időzítsem őket? Hogyan kezeljem a pozitív vagy a negatív áttételeket? Mi az adekvát lépés a viszontáttétel, a projektív identifikáció során? Mit tegyek, ha a páciens nem jön az órára egyszer, kétszer, vagy akár többször sem? Hogyan viselkedjem, ha krízisbe kerül? Adhatok-e külön órát, ha azt kéri? Mikor van vége az analízisnek? Mi történik azután, hogy vége van?

Sok-sok kérdés, amelyre már feleletet kaphattam az elméleti szemináriumokon, szupervíziós alkalmakon. A gyakorlat azonban más. Ott „élesben" mennek a dolgok, gyakran kevés idő marad a töprengésre. Ilyenkor elsőként az fut végig

bennem, hogyan is cselekedett velem az én analitikusom? Ő mit tenne ebben a helyzetben? Hosszú évek kellenek, amíg kialakítom saját kérdéseimre saját válaszaimat, mindabból az élményből, tapasztalatból, ismeretből, amit a tanulófázis, majd a szakemberré válás időszak alatt magamba építek, sajátommá érlelek.

Az eset

Az első találkozás (1992 március)

Ferivel először telefonon beszéltem. Kérte, adjak egy időpontot, mert szeretné, ha segítségére lennék. Hangja néha elhalkult, jelezve izgatottságát. Kedves, udvarias kérő hanghordozása azt üzente, „ne utasíts vissza, látod milyen jólnevelt vagyok, velem jól lehet dolgozni, tudok alkalmazkodni". A telefonbeszélgetés feszült, de igazodó, udvarias, de a másikra nehezen figyelő embert mutatott be. Kisfiús izgatottsága, türelmetlensége kíváncsivá tett.

Feri pontosan érkezett. Hangja alapján vékony, törékeny testalkatú férfira számítottam. Ezzel szemben közel száznyolcvan centiméter magas, göndör hajú, kissé nőiesen lágy vonásokat hordozó, elegánsan öltözködött ember jelent meg a rendelésemen. Feri az előző hónapban töltötte be negyvenötödik életévét.

Találkoztunk. Ez a találkozás más volt, mint amilyenhez korábbi pácienseimnél hozzászoktam.

A közlések — zömében — nem csak a szavakon át érkeztek el hozzám. Éreztem, hogy az egész testem munkában van, reagál. Feszültség jelent meg a gyomromban, mellkasomban. Sejtettem, hogy ezt az élményt Feri hozta magával, ő keltette bennem. Azt azonban, hogy benne ez hogyan van jelen, csak a következő órán ismerhettem meg, amikor arról beszélt, hogy miként jutott el pszichoanalitikus rendelésre.

Út a rendelőig

Feri a rendelőig vezető útját tömör és kifejező gondolatmenetben sűrítette össze.

— Az állapotomról, amely évtizedek óta tart, mindig úgy gondolkodtam, mint valami olyan dologról, ami külső okokra vezethető vissza. Először azt hittem, minden bajomnak az az oka, hogy nem vagyok elég erős. Ezért hét évig jártam bodibildingezni, anélkül, hogy a közérzetem lényegesen megváltozott volna. Aztán azt találtam ki, talán nem vagyok elég okos. Tizenkét szakmát sajátítottam el. Tanulmányaim során mindig fontos volt nekem, hogy én legyek a

legokosabb. Ám ez sem segített rajtam. Akkor arra gondoltam, talán ha pénzem lenne, talán, ha gazdag lennék, biztosan jobban érezném magam. Ma millióim vannak, de ettől se lett jobb a helyzetem. Azt hittem, talán a feleségem az oka, vele vagyok boldogtalan. Elváltam. Van egy barátnőm, Márta, de vele is megőrjítjük egymást. Úgyhogy most már fel kellett tennem azt a kérdést is, talán bennem nincs rendben valami, talán velem van valami baj.

Ezért vagyok most itt, hogy erre választ kaphassak.

Azt az állapotot, amelyet megismerni és megváltoztatni szeretne, így mutatja be.

— Két állapotban szoktam létezni; a jó és a rossz állapotában. Mintha két ember lennék. Van egy férfi, aki nagyon kedves, türelmes, barátságos, udvarias, szeret élni. Ilyenkor minden nőt el tudok csábítani, állítom, szinte ellenállhatatlan vagyok. Ilyenkor szeretem magam. A másik férfi viszont szinte sehova sem mer kimenni a lakásból, gyűlöli magát, legszívesebben elbujdosna. Egész testében fájdalom van, létezése merő szenvedés. Ha ebben az állapotban vagyok, képtelennek érzem magam arra, hogy emberek közé menjek, de ha mégis elmegyek, igyekszem olyan lenni, amilyennek szeretnek; jókedvű. Persze sohasem sikerül és akkor folyton megkérdezik, mi van velem. Ilyenkor szoktam elrejtőzni előlük.

A szerződéskötés előtt

Az első két találkozást követően bizonytalan voltam abban, hogy elvállalhatom-e Feri analízisét. A kétségeim részben a Ferivel való ambivalens érzéseimhez kötődtek. A harmadik találkozás a vállalás felé billentette a mérleget. Ezen az órán azt éltem meg, hogy a páciens képes az analitikus munkára, az okokozati összefüggések keresésére. Ezt a következő órarészlet alá is támasztja.

— Amióta nem találkoztunk, sokat gondolkodtam azon, hogy születésemnél fogva vagyok-e ilyen, vagy ilyenné alakultam. Az igazság az, hogy úgy emlékszem, korábban ez az állapotom csak néhány napig tartott.Havonta egy-egy napig. Ez azonban alighanem mindig így volt, már az iskolában is. Viszont ma már a jó hangulatom tart csupán néhány napig és a másik az, ami elhúzódik. Ahogyan maga mondta, megpróbáltam visszagondolni azokra az eseményekre amelyek a hangulatváltásaim előtt történtek velem vagy bennem. Volt egy érdekes élményem. Én is nagyon furcsállottam. Autóval mentem, egyszercsak megelőzött egy másik autós és elkezdett nekem mutogatni, hogy milyen hülye vagyok. Azon kaptam magam, hogy kiszállok és szétverem a fejét. Azt vettem észre, hogy valami megváltozott bennem. Erre természetesen csak később figyeltem fel, amikor eszembe jutott, hogy ez talán éppen olyan helyzet, amelyben érdemes utánagondolnom a történteknek. Órákig rossz volt a hangulatom.

Kibillentem az egyensúlyomból. Amikor erről gondolkodtam, sok minden jutott az eszembe. Valamelyik nap megint volt egy ilyen esetem. Egy férfi — látszott rajta , hogy új autója van —, felhajtott a járdára, ahol éppen elhaladt egy öregasszony. Alig bírt menni szegény. Az a férfi meg kiszállt az autójából és nagyon csúnyán elküldte őt. Én éppen a pirosban álltam. Akkor is azt éltem át, hogy kiszállok és agyonverem azt a disznót...

(Meglepődik saját indulatán, kis időre el is hallgat.)

— Mi jutott eszébe?

— *Én nem szeretem az indulatos embereket.* (Ismét hallgat.) *Tizennégy éves voltam, amikor megfogadtam, hogy én soha nem leszek durva és agresszív. Akkor ez nagyon komoly fogadalom volt. Sokat tettem azért, hogy meg tudjam valósítani. Akkor utálom magam a legjobban, amikor nem sikerül. Úgy érzem, egyszerűen nem tudom elviselni, ha ilyen vagyok. Azonnal jóvá akarom tenni, még annak az árán is, hogy hülyeséget csinálok. Az a legszörnyűbb, amikor a gyerekeimmel kerülök ilyen helyzetbe. Például valamelyik nap nagyon megharagudtam Attilára valami miatt. Ő a legidősebb fiam. Arra már nem is emlékszem, mi volt az, amiért megütöttem őt, mert nem tudtam uralkodni magamon. Ilyenkor legszívesebben elbújnék szégyenemben. Aznap délután, amikor hazamentem, több tábla csokoládét vittem neki. Persze szegény gyerek nem tudta, hogy most mi van. Bennem viszont ettől csökken a feszültség, amely különben kibírhatatlan lenne. Tudom, hogy hülyeséget csinálok, de mégis meg kell tennem.*

Már a találkozás korai időszakában nyilvánvalóvá vált számomra, hogy Feri problémája sok szempontból saját érintettségemet hívja elő. Ezért a szerződéstkötés előtt számba vettem ezeket is. A négy alkalmat kitevő interjú-szakaszban a legtöbbet visszatérő kérdés az volt bennem: „*Akarom-e* ezt a pácienst?", „*Ezt* a pácienst akarom-e?". Ezek a kérdések a gyermekkoromra való visszaemlékezés egész láncolatát vonták maguk után. Mielőtt világra jöttem volna, a szüleimnek már volt egy fiúgyermeke. Édesanyám talán őmiatta, vagy helyette is kislányt várt. Éppen aznap szült a kórházban egy nő, második leánygyermekének adva életet, bár fiúnak jobban örült volna. Gyerekkoromban sokszor hallottam, hogy majdnem elcseréltek bennünket. Családi beszélgetések során sokszor felvetődött, hogy meg kellene látogatni őket. Bennem ez mindig felerősítette azt az érzést, hogy oda akarnak adni nekik. Féltem, kiderül, hogy nem is a szüleim gyereke vagyok, vagy ha rosszul viselkedem, elküldenek a háztól. Éreztem, édesanyám csalódott, talán valaki mást várt. Azt gondoltam, csalódottságának én vagyok az oka. Nem tudtam mit kezdeni érthetetlen eltávolodásaival, de váratlan közeledéseivel sem. A bennem lévő élményeket úgy tudnám csokorba gyűjteni: „Kellek-e én az édesanyámnak?" „Ő nem engem várt." „Ha lány lennék, talán

jobban örülne nekem, eszébe sem jutna, hogy elcseréljen. Valakinek elfoglaltam a helyét." „Nem úgy bánnak velem, amilyen vagyok, ami vagyok. Jóvá kell tennem anyám csalódását, nehogy elcseréljenek." Ez a korán tettenért viszontáttételi élmény óvatosságra intett és sok munkát adott a terápia során. Ám életemnek ezt a korai élményét — úgy éreztem — jól megmunkáltam a saját analízisem során. Éppen ez billentette a mérleget afelé, hogy elvállaljam a pácienst. Kihívásnak éreztem a feladatot.

Gondot jelentett az analízis módjának megválasztása is. Az intenzíven átélt érzelmi reakcióim technikai eszközként való kezelésében segítségemre voltak a pszichoanalitikus párterápiában szerzett ezirányú tapasztalataim is. Nevezetesen az, hogy a bennem keltett érzelmi reakciókat nem szükséges elfojtanom, hanem felhasználhatom őket az analitikus munkában (Kernberg). Ez az úgynevezett totális szemlélet közel állt saját elképzeléseimhez és segített abban, hogy a páciens reális problémáira és áttételeire, projektív identifikációira is képes legyek reagálni, mint ahogy saját reális és neurotikus megnyilvánulásaimat is nyomon tudom követni. Azt láttam, hogy a munka kezdeti szakaszában Ferivel nehézséget jelentene a klasszikus értelemben vett analízist folytatni, melynek során az analitikus semleges pozícióban maradhat és az áttétel *történeti* összetevőinek értelmezését tarthatja kívánatosnak. Azt gondoltam, ebben az esetben eleinte a — Kernberg által leírt — módosított pszichoanalitikus kezelés tűnik célravezetőnek, ahol az analitikus törekszik a semleges pozícióra és az áttételt következetesen az *„itt és most"* helyzetben értelmezi.

Szerződéskötés

Megkötöttük a szerződést, amely szerint Feri vállalta a heti három (olykor négy) találkozást, a fekvő helyzetet, az órák honorálását a megállapodás szerint, továbbá azt, hogy az analízis ideje alatt saját maga megismerésén dolgozzon az analízis módszere szerint.

Az élettörténet két sorsfordító eseménye

Feri szüleinek első életben maradt gyermeke. Leánytestvére meghalt a szülés után, az ő érkezése előtt egy évvel. Az ezzel kapcsolatosan benne élő élményekről így beszél:

— Anyám nagyon sokat emlegette, milyen jó lenne, ha volna egy lánya, ha nem lenne egyedül. A sok fiúval szemben legalább neki is lenne kivel összefognia. Veletek megszenvedtem, — mondta gyakran — bárcsak vele is úgy tettem volna. Engem császárral szült, az öcsémet rendesen akarta, kitágították súlyokkal, de aztán vele is megcsászározták. Volt is ott valami orvosi műhiba, emiatt kipakolták őt. Annak idején Évát rendesen akarta megszülni, de szűk

volt a szülőcsatorna. Fogóval szétroncsolták a kislány fejét. Mindenképpen fogyatékos lett volna. Én sose úgy képzeltem az életemet, hogy ő gyerek, olyan volt nekem mint egy felnőtt, mint második anyám. Pár hete mondtam, talán emlékszik rá, hogy én olyan nőt keresek, aki anya, szerető, dada, szép, együtt, de hiába keresem, nem találom. Én ilyennek éltem meg.

— Képzeletében tovább éltette.

— *Most, hogy beszélek róla valami nagyon jó érzés van a testemben* .... (hosszú csönd).

— Mire gondol?

— *Ezt az érzést keresem. Ezt akkor tudtam átélni, ha ittam. Az anyámat sokszor sajnáltam, amikor Évaról beszélt, meglehet, szerettem volna kárpótolni őt, talán ezért is van, hogy nem lettem olyan férfias, hogy nem lettem semmilyen. Nő — Éva — sosem lehettem, de megpróbáltam valamit adni neki, amit ő adhatott volna anyámnak. Mindig fontos volt neki, hogy én finom lelkű vagyok. Az emberek is ezért szeretnek. Márta is ezt szereti bennem, de hiányolja az erős férfit belőlem. Ezt én magam is hiányolom. A kisebbségi érzésem is származhat innen. Sosem éltem át, hogy valóban a helyemen vagyok. Talán mindig azt az érzést kerestem, amelyet a képzeletemben éveken át dédelgettem a nővéremmel, erről senki sem tudott, ez az én titkom volt. így könnyebben el lehetett viselni a dolgot. Amitől meg akartam volna szabadulni, az talán a titok súlya volt. De nem csak erről van szó. Nem hiszem, hogy ezt valaha is megfogalmaztam magamban, most áll össze bennem, mindig bűnösnek éreztem magam. Olyan ez, mintha valami közöm lenne a nővérem halálához. Hülyén hangzik, ahogy most kimondtam, mert nem sok értelme van, de ez ebből az érzésből jött, amiről beszéltem.*

Második történet

— *Bulin voltam a hétvégén. Nem akartam elmenni. Sokat ittam és ott maradtam. A háziasszonyra, egyik barátom elvált feleségére, sosem tekintettem úgy, mint nőre. Lefeküdtem a díványra. Mellém feküdt. Jólesett. Egyszercsak azt mondta, menjünk át a nagyágyra, ott több hely van. Kezdett vetkőzni. Bennem megváltozott valami, éreztem, nem fog menni a dolog. Borzalmas volt. Azt hittem, hogy ennek nincs jelentősége, hogy semmi köze az állapothoz, ami velem van. Most amikor mondtam, eszembe jutott valami. Tizenhat éves voltam, előtte sok lány járt körülöttem. Úgy éreztem, minden lány az enyém lesz, amelyiket csak akarom. Egy szép lányt és a barátnőjét felhívtuk az öcsémmel hozzánk. Amikor bementünk a szobába, azt kérdeztem a lánytól, hol voltatok ilyen sokáig, ő azt válaszolta, leültünk a parkba pisilni. Ez olyan illúzióromboló volt. Amikor vetkőztetni kezdtem, éreztem, hogy a bugyija nedves. Igyekeztem nem gondolni erre. Ez sikerült is, de megszűnt a*

merevedésem. Teljesen megbénultam. Amikor levetkőzött, beleült az ölembe, ezt is nagyon közönségesnek éreztem. Amikor látta, hogy semmi sem megy, azt mondta, éhes. Bevittem neki az ennivalót. Ahogy ott ette a fakanállal a hideg rizst, engem a hideg rázott az egész helyzettől, miközben nagyon vágytam rá, hogy megtörténjen. Azt hittem, impotens vagyok. Ettől azóta is félek.

Az eset feltárása az elhárító mechanizmusok szempontjából, diagnózis

Amint látjuk, Feri énjének két létezési formájáról beszél. Ezek az ellentmondó énrészek alternatívaként jelennek meg. A váltás az egyik állapotból a másikba hirtelen, fordulatszerűen következik be, úgy, mint ahogy azt a következő részletben látjuk.

— *Mielőtt a szüleimhez mentünk, videót néztünk. Jó volt egymás mellett ülni. Amikor tőlük eljöttünk, Márta azt mondta, hogy megnézi a film befejező részét is. Akkor hirtelen nagy fájdalmat éreztem a testemben. Úgy összevesztem vele, hogy szinte az egész testem megfájdult. Látni sem akartam többet. Másnap hívott, elküldtem, de amikor letettem a kagylót, valami újra kattant bennem, és akkor már megint odavoltam érte.*

A fordulatszerű hasítás fontos szerepet játszik az énen belüli szorongás szétterjedésének megakadályozásában és megvédi a pozitív integrációkat és identifikációkat a negatívak romboló hasításától. Az a szükséglet, hogy a „jó" én- és tárgyreprezentációkat, valamint a „jó" külső tárgyakat megőrizzük a veszélyes „rossz" én- és tárgyreprezentációktól, számos elhárító művelethez vezet. Ilyen például a mindenhatóság és az értéktelenség érzése.

— *Ma nagyon fontos dologról akarok magával beszélni. Ettől szabadítson meg engem. Ez pedig a kisebbségi érzésem, amelyen néha elviselhetetlennek érzek. Egyszer, úgy hat évvel ezelőtt belefogtam egy előzésbe és már közben is tudtam, hogy veszélyes, mert szembe jött velem egy autó, de nem mentem vissza, mert úgy éreztem, ez meghátrálás lett volna. Tudom, hogy e személyiséghibám miatt akkor meg is halhattam volna. Mindig kicsinek éreztem magam* (hosszabb csönd). *Nem, ez így nem igaz, ez is hullámzik. Néha azt érzem tökéletes vagyok, tökéletesebb nem is lehet ember, máskor meg azt, amit mondtam, kicsi vagyok, egy féreg, akit el is taposhatnak. Az öcsém mesélte, hogy tizennyolc-húsz éves koromban órákat álltam a tükör előtt és csak akkor mentem el otthonról, ha mindent tökéletesnek találtam.*

Ilyen járulékos elhárító művelet a következőkben leírt tagadás is.

— Látja, ma például az az érzésem, hogy nem tudom miért is járok magához, ma semmi sem tud kiborítani. Munkatársaim jöttek, hogy kevesebb pénzt kapnak, mint a többiek. Pénteken ettől teljesen beteg voltam, egész éjszaka nem tudtam aludni, ma már úgy látom, teljesen igazuk volt.

További járulékos elhárító művelet a projektív identifikáció. Ennek célja az, hogy a rossz és agresszív belső én- és tárgyreprezentációkat külsővé tegye. E folyamatnak azután az lesz a következménye, hogy a külvilágban veszélyes megtorló tárgyak fejlődnek ki, amelyek ellen a páciens másodlagosan védekezik. Az én és a tárgy közötti megkülönböztetés képessége egy meghatározott területen hiányzik, az egyén a projekció működése alatt átéli a késztetéstől való félelmet és egyszersmind igényli, hogy a tárgyat kontroll alatt tartsa.

— Mártával elmentünk a jogászunkhoz, aki három nap alatt elintézte a káefté megalapítását. Az ügyvédnő emlékeztetett rá, hogy ígértem neki egy vacsorát. Persze én Mártával is el akartam menni valahova. Nagyon zavarban voltam, nem mertem elvállalni, hogy elfelejtettem az ígéretemet, ezért azt mondtam jó. Márta nagyon leszidott, amikor hazamentünk, egész éjszaka nem tudtam aludni. Egyszerre két nőnek akartam megfelelni. Végül úgy éreztem, egyiknek sem sikerül. Gyűlöltem Mártát, úgy éreztem tönkre akar tenni, meg akar semmisíteni.

Ezekből a részletekből képet kaphattunk Feri jellegzetes elhárító mechanizmusairól, tárgykapcsolati zavaráról. Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy páciensünket borderline személyiségszerkezet jellemzi, depresszív-mazochisztikus tendenciákkal.

A terápiás folyamat

Ebben a folyamatban három szakaszt különítettem el, ezek természetesen nem mindig válnak el élesen egymástól, de elég jellemzőek ahhoz, hogy ezt a felosztást kövessük.

A.) Az ősbizalom kiépítése (az első tizennyolc hónap)

Ferit a testi fájdalomig fokozódó szorongása, alvászavara, időnként megjelenő önpusztító fantáziái hozták el a terápiába és tartották benne a kezdeti időszakban. A kezelés tizenharmadik hónapjában, az egyik óra befejezése után számolt be arról, hogy alvászavara, szorongásérzése, testi fájdalmai jelentősen csökkentek. Ekkor már fontos igényként fogalmazta meg a változás szükségességét.

Az első szakasz szerepe nagyon összetett. Fő célja az ősbizalom kialakítása, a jó belső tárgy felépítése, új külső és belső tárgykapcsolatok megteremtése, a hermanni értelemben vett megkapaszkodás elősegítése. Ugyanakkor ennek a szakasznak fontos szerepe van a pszichoanalitikus gondolkodásra, együttdolgozásra való szocializációban. Erre azért is szükség volt, mert Feri határtartása, határkezelése nagyon problematikusnak bizonyult. Az analitikus órára néha egy-két órával korábban érkezett, máskor tíz-húsz percet késett, majd az óra befejezését jelző csörgő után alig akart elmenni. A kezdeti közös munka másik fontos sajátossága az volt, hogy amikor Feri az egyik órán regresszív állapotba került, az azt követő alkalommal nem jött el. Visszatérve újabb mélyülő szakasz következett, majd ismétlődő *acting out*. Ezt a kialakult ritmust, lélektani munkamódot háromféleképpen is próbáltam a kezelés szolgálatába állítani. Egyrészt arra kértem a pácienst, idézzük fel, miről beszéltünk az előző alkalommal, és abból mi, hogyan érintette őt, másrészt az *acting out*-szerű munkamódot felelevenítve megkíséreltünk hasonló korábbi élmények után kutatni. Továbbá az előző óra anyaga alapján én hoztam vissza bizonyos élettörténeti eseményeket, és azokat fókuszba állítva tettünk kísérletet annak megértésére, mi lehet az az élmény, mely „eltanácsolja", illetve távoltartja őt a következő órákról.

Az első szakaszban legtöbbször az „itt és most"-ban tartózkodtunk. Feri ugyan egyedül érkezett az analitikus órára, gyakran mégis azt éltem át, mintha két emberrel lennék kapcsolatban. Ferivel a „jóval", és a Feri által hozott Mártával, akire többnyire a „rossz" vetítődött ki. Mivel Márta szerepe meghatározónak tűnt, elfogadtam, hogy Feri „rosszabbik énjéhez" Mártán keresztül vezet az út.

Az „itt és most" helyzet szorongásaitól csak lassan járható út vezetett a feltáró, az analizáló gondolkodáshoz. Ez pedig összefüggött a szorongás csökkenésével. Amikor enyhült a szorongás okozta fájdalom, és az annak azonnali megszüntetésére tett *acting out*-szerű megoldási mód is visszaszorult, Feri, bennmaradva a pszichoanalitikus kezelésben, a változást tűzte ki célul. Így az értelmezések könnyebben tapadtak meg, és váltak építőkövekké.

Feri gyakran fogalmazta meg azt a kíváncsiságát, hogy én vajon hogyan cselekednék egyik vagy másik helyzetben. Amikor az ilyen fantáziáiról kérdeztem, tetten érhetővé vált az a nagyfokú idealizálás, amelyet az én személyemre vetített. Ekkor kínálkozott arra alkalom, hogy ezt a lelki munkamódot a terápia részévé tegyük, bár ez a tendencia már a korábbi időszak nonverbális kommunikációjában is jelen volt. Ahogy rám emelte tekintetét, ahogyan a szobámban körülnézett, az valami olyan érzést hívhatott elő: „Milyen csodálatos ez az ember, milyen szép szobája van, Ő biztosan tökéletes". Eközben egy-egy rövid villanásra mély fájdalom is tükröződött a szemében: „Miért ilyen szerencsés ő, s nekem ez miért nem adatott meg?"

Az anonimitást megtartva, a kíváncsiság fantáziája után kutatva megfogalmazódott fokozott idealizálás lehetőséget teremtett a nonverbális kommunikáció üzeneteinek visszajelzésére is.

Ebben a szakaszban Ferit nyílt kommunikációra ösztönöztem, így bátorítottam őt olyan érzések kimondására is, amelyek korábban tiltás alatt voltak. Próbáltam kialakítani azt a helyzetet Bion koncepciójának megfelelően — amelyben a terapeuta mintegy „konténer funkciót" tölt be, amelynek segítségével a páciens által hozott anyagot (ami gyakran tele van ellentmondással, s ami lehet verbális vagy nonverbális kommunikáció) használni tudja.

Ebben a stratégiában meghatározó szerepet kapott Feri domináló érzéseinek megismerése, megértése, és ennek az ő számára érthető módon történő visszautalása. Gyakran visszatérő fontos kérdésfeltevés volt, hogy miért mondja ezt nekem a páciens? Miért ebben az összefüggésben mondja? Mi az az érzés, ami bennem keltődött?

Erre azért is volt szükség, mert a Ferivel való kezdeti találkozások során gyakran azt éltem át, hogy amikor egyes órákon látszólag kevés érzelem jelenik meg Feriben, bennem annál több keletkezik. Fontos lett, hogy képessé váljak a magam számára megfogalmazni azoknak az érzéseket, amelyeket Feri keltett bennem. Fontossá vált, hogy ezeket az érzéseket visszavihessem a terápiába. Ezt annál is lényegesebbnek tartottam, mivel Feri kezdeti megközelítését egyfajta intellektuális, genetikus rekonstrukció jellemezte, anélkül, hogy az aktuális konfliktus össze kapcsolódott volna a páciens primitív fantáziáival. Ebből a szakaszból három részletet mutatok be.

1993. június 23.

— Szeretném, ha arról beszélnék, hogy mit élek át. Olyan, mintha az ösztöneimre ráépült dolgok egyik pillanatról a másikra eltűnnének. Meztelen lennék, védtelen és kiszolgáltatott. Olyan félelem van bennem, amilyet a legkisebb gyermek szokott átélni. Szinte nyüszíteni tudnék. Ez persze változik.

— Meg tudná konkrétan is fogalmazni ezt? Mondta, hogy az álmaiban sokszor megéli ezt az érzést.

— Igen, ez jó lesz. Ma éjszaka is álmodtam. Sokat szoktam álmodni. Most úgy volt, hogy menekültem valaki elől. Nem tudom, ez a valaki alaktalan volt, mint egy polip. Jött utánam, én menekültem előle és közben nagyon féltem. Néha hátranéztem, és ő akkor is jött. Emlékszem, álmomban arra gondoltam, mikor lesz már vége, meddig futhatok még. Lassítottam, megálltam és szembefordultam üldözőmmel, terpeszbe álltam, magam mellé tettem ökölbe szorított kezem. Ez a valami jött velem szembe. Iszonyatosan féltem, és az a

valami átment rajtam. Akkor felébresztettek, Márta mondta, hogy nyögtem, és valami nyüszítő hangot is adtam. Nem tudom, mi történt volna ez után.

— Mi jut eszébe az álomról?

— *Sokszor szoktam álmodni. Mindig üldöznek, lelőnek és a fejemben vannak a golyók. Nem halok meg, de vigyáznom kell, hogy ne áruljam el magam. Máskor autót vezetek és elütök valakit. Egyszer például a fiamat is. S akkor rémülten felébredek.*
— Kire emlékezteti ez az alak?

— *Szeme is volt, meg olyan arcszerű, de nem emlékeztet igazán senkire. Ja, igen, hadd mondjam ezt el, ez annyira nyomja a lelkem, milyen aljas is voltam,. Nagyon nehéz elmondani. A feleségemmel még csak jártunk, amikor meghívtak szilveszterre, de én nem akartam a szüleivel meg a nővérével szilveszterezni. Megbetegedtem, lázas is lettem. Ő jött el hozzám este tizenegykor és ott maradt egy órányit. Képtelen voltam megmondani neki, hogy félek találkozni a családjával, és inkább belebetegedtem. Nem aljas dolog?*

Lehet, hogy az alaktalan figura mindaz, amiről most is beszélt, azok a „rossz", eddig el nem fogadott én-részei, akikkel és amelyekkel most kezd szembenézni.

— *Nagyon nehéz erről beszélnem, úgy érzem, hogy egy-egy pillanatra megsemmisülök. Az óra elején is, amikor arról számoltam be, hogy Mártával Krétára szerettünk volna utazni, de én lemondtam ezt a munkámra hivatkozva, aljasnak éreztem magam, amiért nem mertem vállalni, hogy megmondjam Mártának: a gyerek nélkül nem megyek sehova.*

1993. július 29.

Feri az előző két alkalommal nem jött el, azt megelőzően arról beszélt, hogy elköltözött Mártától és nem tudja, visszamenjen-e vagy sem. Azt is mondta, hogy nagyon nem szeretne, de még nem döntött. Úgy éreztem, próbatételként éli át a helyzetet, vajon tud-e önálló lenni, tud-e férfi lenni?

Az órára öt perc késéssel érkezik. Megjelenésében egy csatát vesztett hadvezérre emlékeztet.

— *Nem sikerül megtennem azt a lépést. Visszamentem. A fejemmel tudom, képes volnék megfordítani a helyzetet, mégsem bírok mást csinálni. Elhatároztam, most mindent kimondok úgy, ahogy gondolom, és nem fogom finomítani a dolgokat. Meg is mondtam Mártának, ez volt az utolsó eset, hogy visszajöttem, ha még egyszer elküld, akkor el is fogok*

költözni, de végleg. Pedig azt is tudom, sokszor mondta már ő ezt, és eddig én még mindig visszamentem. Az is igaz, hogy eddig mindig ott volt a testemben az a borzalmas érzés, ami miatt nem lehettem szabad akaratú, de már ez az érzés nem olyan erős, s abban bízom, képes leszek önálló döntésre. Igen, olyan dac volt bennem, mint egy gyerekben.

— Olyan dac, mint mondjuk abban a kisfiúban, aki nem ette meg az ebédet, még akkor sem, amikor már fájt a hasa az éhségtől?

— Igen, akkor is már mindent kipróbáltak velem, vertek, könyörögtek, ajándékot adtak, büntettek, semmi sem volt eredményes. Akkor, ha megölnek, sem érik el, hogy egyek. Néha nem tettek elém tányért, mondván, én úgysem eszem, olyankor egyből enni akartam. Nem értem én magamat. Akkor sem értettem. Ezek a jelenetek főleg anyámmal zajlottak. Apám valahogy mindig távolabb állt tőlem. Most látom csak, hogy ő milyen készséges. Most, ha valami van, apám megy és elintézi. Nem beszél róla. Anyám olyan, hogy ölelget, csókolgat. Láttam, hogy az unokáival is ugyanígy bánt, de ha már tisztába kellett tennie valamelyiket, azonnal beteg lett. Fulladni kezdett és bevette a Nitromint. Csináljátok ti, mondta, nekem ez már túl sok. Apámmal mindig azt éltem át, nem vagyok neki elég fontos. Sose ölelt meg. Háromszor simogatott meg, mióta élek. Soha nem tudtam közel kerülni hozzá. Talán nekem is ezért lett rossz a kapcsolatom a nagyobbik fiammal. Tudja, erről már korábban is beszéltem, ő is olyan dacos. Nekem Attila és Márta a két gyenge pontom. Velük van nagy harcom. Azt akarom, hogy csináljanak valamit és ők pont az ellenkezőjét csinálják.

— Amikor nem az történik amit ön akarna, csalódott lesz s elindul a fájdalom a testében.

— Ez valahonnan a mélyről jön belőlem, úgy érzem, nem vagyok ura ennek a érzésnek.

— Nem ura ezeknek a érzéseknek, akkor jönnek, amikor akarnak, néha éjszaka, néha nappal, csillapításra várnának, mint egy csecsemő ha éhes.

— Az istenit, hát ez nem igaz! Tudja én milyen gyerek voltam? Az éjszakát végigsírtam, nem hagytam aludni a szüleimet, nappal meg nem bírtak felkelteni. Azt mondták, az orvoshoz hordtak, aki azt tanácsolta, locsoljanak vízzel, hogy nappal ébren maradjak. Szerintem nappal akkor adtak enni, ha felpofoztak. Azt mesélik, hosszú ideig csak éjszaka ettem. Nem tudtak velem mit kezdeni. Egy idő után feladták és hagyták, hogy végigordítsam az éjszakát,. Most is ilyen van, a legaktívabb éjszaka négy körül vagyok, néha felkelek hajnalban és akkor képes vagyok mindent átlátni, végiggondolni. Szólok Mártának, hogy nyissa ki az ablakot, mert meleg van. Ő persze szegény fázik, én meg képtelen vagyok aludni.

Másnap tizenegykor alig tudok felébredni. Négy-öt óra lesz délután, mire magamhoz térek. Még most is elég fordított a napirendem.

— Olyan, mintha arra törekedne, hogy egy hasonló légkörű világba kerüljön vissza, mint az a kis csecsemő, aki ebben a nagy feszültségben élt, és így szenvedett. Az jut róla eszembe, hogy olyan ez, mint amikor valakinek van egy sebe, és elkezdi a körmével kaparni, ami ugyan fájdalmat is okoz neki, de olyan visszakívánkozó kéjes érzést is.

— Tudja, hogy ezt mennyire eltalálta? De nem úgy, mint egy példát, hanem a valóságban is így van. Látja ezt? - mutat a kézfejére. Ezeket a körmömmel tépem már két hónapja. Szombaton azért voltam mérges Mártára, mert amikor egyedül laktam, az volt a kedvenc szórakozásom, hogy a lábamról bőrdarabokat tépkedtem le. Szombaton is ezt csináltam, de mivel Márta ott volt, nem tehettem szabadon. Na itt még van min dolgozni, úgy látom. Furcsa, hogy ilyen emlékek is előjönnek, olyasmik, amikre nem is gondolok.

1993. szeptember 1.

— ....

— Mártát könnyebb látni, mint önmagát.

— Sokat beszélek róla? ...Igen, tudom, hogy sokat beszélek róla, biztosan sok hasonlóság van köztünk. Lehet, hogy amilyen az ő kapcsolata az apjával, olyan az enyém az anyámmal. Az én anyám is nagyon féltékeny volt. Néha azt mondta a feleségemnek, lehet, hogy neked a férjed, de nekem a fiam. Ez akkor nagyon tetszett nekem. Talán Mártában és bennem is két ember van. Az egyik nem akar hűtlen lenni a szüleihez, jó kislány, jó kisfiú akar maradni. Ha a másik szorosabb kapcsolatot akar, akkor ez nem engedi. A másik meg a szeretet úgy éli meg, mintha csak szenvedés lehetne. De lehet az is, hogy nem tudok igazán szeretni.

B.) Regressziós krízis (tizennyolcadik és huszonhatodik hónap között)

Azt látjuk, hogy amikor a korábbi elhárító mechanizmusok működése meggyengül, a kliens egy furcsa légüres térbe kerül. Ezek nem védik már úgy az egyént, ahogyan korábban tették. Ugyanakkor azt is tapasztalhatjuk, hogy az új elhárító mechanizmusok nem alakultak ki, illetve azok működése még nem szilárdult meg kellőképpen. A tárgykapcsolatok is jelentős változásokon mentek

keresztül. A bekebelező szimbiotikus, illetve a kizáró atomisztikus, a mindenhatóságú, illetve a mindent kizáró megközelítés éles szétválása a feloldódás szakaszába kerül. A régi és az új elhárító mechanizmusok, tárgykapcsolatok egymás mellet léteznek. A kezdeti tünetek ebben a szakaszban újra megjelennek, még fokozottabb veszélyhelyzetben tartva a pácienst. Ugyanakkor ez kínálja fel a személyiség rekonstrukciós lehetőségeit, valamint a kreatív regressziót megmunkáló munkamód megtapasztalását, az én megerősödését, ezáltal lehetőséget teremtve az analitikus munka folyamatosságához.

1993. október 10.

— Most elég rosszul érzem magam, fáj a fejem, meg a vesém is elkezdett fájni. Valahogy ez az együttélés nagyon bajos nekem. Kezdem úgy érezni, talán a feleségemtől sem váltam volna el, ha ő határozottabb velem. Éppen mondtam neki, hogy amikor húsz évesen először úgy viselkedtem vele, olyan durván, akkor kellett volna elküldenie engem. Persze nekem most nem is vele van bajom, hanem Mártával. Már megint azt érzem, hogy az óra után innen haza kell mennem, s nem véletlenül fogalmaztam úgy hogy kell. Tegnap néztük a videót és a fiam az egyik résznél továbbpörgette a filmet. Én is így szoktam, ha olyasmi van, ami nem érdekel. Márta erre rászólt a fiamra, ne tekerje előre, én meg megmondtam neki, tőlem látta ezt a gyerek, én is így szoktam. Erre ő nagy mérgesen azt felelte: miért kell nekem úgy élni, mint nektek? Ne kényszerítsétek rám az akaratotokat. Legszívesebben azonnal fölálltam és elmentem volna, de nem tettem. Azt feleltem neki, na látod, hogy milyen vagy, azt akarod, ne legyünk itt veled.

— Azt érezte, ön szeretne elmenni otthonról, talán végleg, ehelyett azt fogalmazta meg: Márta nem akarja, hogy ott legyenek.

— Legszívesebben fogtam volna a cuccainkat és a fiammal együtt visszaköltöztem volna a lakásomba.

— Úgy érezte, ezzel a nővel nem lehet együttélni.

— Az tartott ott, hogy már tudom, ez az állapot képes egyik pillanatról a másikra megváltozni. A feleségemmel ez úgy történt, hogy ilyenkor belekezdtem valami manőverbe, melynek során megsértettem őt. Erre elkezdett sírni, én meg odamentem hozzá és megbocsájtottam. Ilyenkor oldódott bennem ez a nagy feszültség. Most Mártával is ez történik. Tegnap este már egy negyedóra után odajött hozzám, simogatta a hajamat, megfésült, megpróbált közelebb kerülni hozzám. Két érzésem volt egyszerre, az egyik, hogy nem tudok neki megbocsájtani, a másik, hogy gyűlölöm magam, amiért ilyen kegyetlen vagyok.

— Az jutott erről eszembe, hogy amikor öt éves volt és az édesanyja vett önnek és az öccsének valamit, az öccse megkapta az ajándékát, de az önét visszatartották. Ön sírt, haragudott, s amikor végre előhozták az ajándékát , már nem fogadta el. Mikor az édesanyja vigasztalni akarta, nem engedte őt közel magához. Pedig szeretett volna az ölébe bújni és elsírni magát.

— *Ezt a kisgyereket éreztem tegnap éjszaka is. Pedig az éjszakám az borzalmas volt, még a reggelem is. Ezért fáj az egész testem még most is. Ilyenkor nagyon haragszom. Utána meg azt érzem, milyen egy nagy disznó vagyok. Azt hallom magamban, elvetemült vagyok. Hiába mondják, hogy ez nem igaz, én jó ember vagyok, bennem semmi sem változik. Ezt nem értem, hogy ez hogy van. Néha a sárga földig lehúzom magam, máskor meg a teljes tökéletességre törekszem.*

— Olyan ez, mintha két állapot létezne az Ön számára. Vagy mindig jónak, türelmesnek, tökéletesnek lenni, vagy aljasnak, elvetemültnek éreznie magát.

— *Nem tudom elviselni, ha haragban vagyok magammal. Én mindenkinek megbocsájtok, de magamnak nagyon nehezen. Mintha valami gonosz lélek lakna bennem.*

— Mintha Ön lenne az oka valami súlyos dolognak.

— *Nem oka, mintha én tettem volna valamit.*

— Mintha Ön ölte volna meg a testvérét.

(Felül az ágyról, izgatott lesz, nehezen talál szavakat.)
— *Én?! Én...* (egy idő után visszafekszik), *eddig ez sosem jutott az eszembe, de amikor a múltkor beszéltünk a nővéremről, sok minden kavargott bennem. Azt hiszem, ezért is nem bírtam eljönni az előző alkalommal. Nem tudtam, hogy ez ilyen súlyosan van jelen az életemben. Anyámmal beszéltem róla, azután, hogy elmentem innen, csak érintőlegesen, mert ő súlyos beteg. Éppen egy olyan élményét mondta el, amikor nem tudtam neki megbocsájtani... Megbocsájtani?... Én sem tudom a Mártának megbocsájtani olykor... de lehet, hogy az anyám se nekem, én meg a nővéremnek.*

— Nincs feloldozás, megbocsájtás, a keresztet hordozni kell egy életen át.

— *Én aztán hordoztam eleget, most már szeretném letenni. Eddig valahogy imponált is nekem, de mostanra belefáradtam. Amikor öngyilkos akartam lenni, akkor is volt egy ilyen érzésem, hogy nem tudok megszabadulni ettől a feszültségtől.*

— Nem tud megszabadulni attól a bűntudattól, mintha önnek szerepe volna a nővére halálában.

— *Én jóvá akartam tenni anyámnak ezt a dolgot. Nem tudtam, mi történt vele, de ő sokat rám rakott ebből. Sokszor téma volt a családban valami olyasmi, mintha én vettem volna fel a keresztet anyám helyett.*

— Talán ezért is érezte úgy, hogy tovább kellene pörgetni a filmet.

— *Igen ez nagyon jó lett volna, de mindig jött valami újabb, és így szinte futólépésben, rohanásban éltem, mint aki menekül valami, vagy valaki elől. Ez a vezeklés valahogy úgy szólt, hogy nekem mindig jónak kellett lennem, jót kellett tennem. Ha rosszat tettem, a fájdalom elviselhetetlenné vált bennem. Ezzel az érzéssel nagyon egyedül maradtam.*

— Mintha nem lett volna közvetítő a jó és a rossz között.

— *Az valóban nem volt. Talán ezek a beszélgetések alkalmasak erre.*

1993. december 14.

— *Feladom... Haragszom a fiamra, mert nem lehetek öngyilkos miatta, pedig amit átélek, az kibírhatatlan. Nem tudok aludni, éjszaka felkelek és innom kell, hogy valahogy elbódítsam magam. Reggel persze nem tudok felkelni, nem tudom, hogy lehet, hogy magammal ennyire nem vagyok rendben. Az álmomban volt egy tanárnő, úgy ötven körül járhatott, mindenkivel nagyon szigorúan bánt, de én tudtam őt kezelni. Az a fajta nő volt, akivel én boldogulok. Egész évben nem kellett felelnem, mert ő azt hitte, okos vagyok. Addig nem is volt baj, amíg érettségire nem kellett mennem. Úgy éreztem, becsapom az embereket, ők mást hisznek rólam, másnak látnak, mint amilyen vagyok. De mi lesz, ha kiderül? Ez a gondolat ébresztett föl.*

— Mi jutott eszébe az álomról?

— *Semmi, semmi!*

Ezt olyan gyorsan válaszolta, mint aki el akarja kerülni, hogy valami számára kellemetlen dologról beszéljünk. Nézzük talán részleteiben az álmot.

— *Úgy érzem, nem annak születtem, ami vagyok és jobb lenne, ha más lennék.*

— Azt akarja mondani, jobb lett volna, ha lánynak születik?....

(Hosszú csönd)

— Már régen szerettem volna erről beszélni. Mártának mindig az volt velem a baja, hogy nem vagyok igazi férfi. Mindig tisztában voltam vele, hogy igaza van. Valóban nem tudtam olyan lenni, amilyennek ő szeretett volna látni engem. De talán ez a kisebbik baj. Az igazi gond az volt, hogy önmagamnak sem tudtam megfelelni. Engem a férfiak is és a nők is körülrajongtak. A férfiak elkényeztettek, mert én olyan nőies férfi vagyok. Az én lelkem nem olyan, mint azoké a férfiaké, akiket Márta szeretett volna, bár az is igaz, hogy akkor azt a figyelmet, kedvességet sem kapta volna meg, amit én adtam neki. Szeretnék már megnyugodni, hogy nem vagyok homoszexuális. Bár már azt se bánnám, ha ez derülne ki rólam, csak megnyugodjam.

— Az álomban is attól fél, hogy kiderül önről, más mint, amilyennek látják?

— Más vagyok, mert férfinak látnak, és én nőnek érzem magam. Sosem leszek igazi férfi.

— Sohasem lesz az az agresszív férfi, mint az édesapja.

— Nekem volt egy fogadalmam magammal, hogy inkább ne legyek férfi, hacsak olyan lehetek, mint az apám.

— Azt gondolom, a lánytestvére — Éva — halála után az édesanyja főleg a lágy, nőies viselkedést erősítette meg magában. Hogy az elveszett lánya helyett kaphasson egy másik lánygyermeket. Talán büntette is a férfias viselkedést, mint ahogy maga is ezt teszi önmagával.

— Csak azt ne mondja, hogy az anyám lánynak nevelt! Ez igazán fájó gondolat lenne... Amikor kimondta, úgy éreztem, igaza van. Mindig féltem valami gondolattól, úgy érzem, ez volt az. Amikor elkezdte, féltem, hogy ezt fogja mondani, de most mégis jó, hogy kimondódott. Sosem mertem ezt végiggondolni. Itt nagy zűrzavar van bennem. De az, hogy erről beszélünk, felszabadít bennem valamit. Mély titok volt ez. Most már gondolkodhatom róla... Most végül nem is tudom, hogy én ki vagyok.

1993. december 18.

Pontosan érkezik, még állva mondja:

— Az előző alkalommal ezért nem jöttem, mert borzasztóan éreztem magam, most azért jöttem, mert kétszer olyan rosszul érzem magam. Kérni fogok magától valami gyógyszert. Tegnap nem mentem be dolgozni sem. Ma reggel is betelefonáltam, hogy nem megyek, de délre össze tudtam szedni magam annyira, hogy végülis bementem. Szerencse, hogy ott van az

öcsém. Őt nemrég vittem oda magamhoz. Sokat is segít most nekem. Nem tudom, mi lenne a céggel, ha ő nem lenne. Azt mondta, amikor látta az állapotomat, hogy miért nem merülök bele a munkába? Nekem ez nem jó út. Ilyenkor inkább iszom. Most fél liter vodka sem segített. Igaz, hogy elaludtam tőle, de amikor felkeltem, minden kezdődött elölről.

— Testi fájdalmak?

— *Azok is. A vesém kezd el ilyenkor fájni. A mellkasomban nagy nyomást és légszomjat érzek. Ilyenkor Márta jut eszembe, féltékeny leszek és nagyon szeretném, ha ott lenne velem, és eloltaná bennem ezt az érzést.*

— Olyan ez, mint amikor egy gyerek sír és azt szeretné, ha az édesanyja megnyugtatná.

— *Igen, valóban olyan érzés. Most, hogy otthagytam a Mártát, van egy új kapcsolatom. Vele is azt érzem, nem tudok teljesen az övé lenni. Azt szokta mondani, látja, hogy nem vagyok vele egészen. Mindig Márta után vágyom. Ha Mártával vagyok, valaki más után vágyom.*

— Ez úgy hangzik, mintha az édesanyja azt mondaná, szép ez a fiú, de nekem a lányom kell.

(Feri elkezd sírni, hosszú hallgatás után csörög az óra.) Amikor felül azt mondja:

— *Nagyon fájnak nekem ezek a dolgok. Most karácsony lesz és nem találkozunk sokáig. Nehéz lesz így elmenni. Kellemes karácsonyt!*

C.) Feltáró terápia

Ebben a szakaszban már a feltáró, az összefüggéseket felfedő terápia a meghatározó. Ez a fajta munkamód ilyenkor már nemcsak szigetszerűen van jelen a pszichoanalitikus üléseken, hanem biztosítja a folyamatos önfeltárást. Ebből az időszakból három részletet mutatok be:

1994. január

— *Tegnap borzalmas napom volt. Maga már jól ismeri. Fáj a fejem, a gerincemben érzek valami nagy fájdalmat, és az egész testemben valami nagy megfeszülést. Tegnap délután kimentem az emberek közé a Nyugati pályaudvarra. Ilyet már évek óta nem tettem. Amikor köztük voltam, mindig ért valami sérelem, emiatt inkább el is kerültem őket. Erre is jó*

nekem az autó. Igaz, hogy ebben is van valami változás. Eddig, amikor ilyen állapotba kerültem, és még megvolt a Ford Skorpióm, fél óra alatt lent voltam Siófokon. Hajnalra értem haza, akkor nyugodtam le. Most hazamentem és elkezdtem főzni. Vettem csirkét, májat, meg ami kell és főztem. Egy kis vörösbor a sültre, egy kis bor belém és elég jól megvoltam. Álmodtam is valamit az éjszaka. Mentünk le a pincébe apámmal, aki nagyon öreg volt, felhoztunk ezt-azt, egy rossz autót, Skodát, meg a szomszéd mumifikált testét. Másra sajnos nem emlékszem. Aztán mára már elmúlt minden.

(Az álom elmesélése után olyan gyorsan beszélt, nem engedett szóhoz jutni, úgy éreztem, szeretne tovább menni anélkül, hogy beszélnénk az álomról.)

— Visszatérhetnénk az álomhoz?

— *Sajnos nem emlékszem másra.*

— Jutott-e valami eszébe az álomról?

— *Semmi.*

— Nézzük meg részleteiben. Egy régi autót, Skodát mondott.

— *Igen, lementünk a pincébe, apám nagyon öreg volt és nagyon sajnáltam, olyan beesett volt a szeme. Márta mondta nekem, hogy olyan beesett a szemed, mint az apádnak. A Skoda nagyon régi lehetett, nem volt lámpája sem.*

— Mi jut róla eszébe?

— *Nekem is volt Skodám, de nem ilyen. Annak jobban örültem, mint a Fordnak. Egész nap szereltem. Mondják, hogy az autó a férfiak nemiszervének meghosszabítása. Nekem már nem fontos az autó, csak használom, csak elvigyen oda, ahová menni akarok. Az autó nekem a kapcsolat a világgal, odavisz, ahova menni akarok. Meg is véd az emberektől. Olyan is, mint az anyaméh. Egyszer, amikor álmomban piros világot láttam magam körül és a hangokat távolról hallottam, akkor azt éreztem, hogy most az anyaméhben vagyok. Különös érzés volt, Márta mindig azt mondta, úgy alszom, mint egy csecsemő. Reggelre egészen úgy vagyok összezsugorodva.*

— Ez a Skoda roncsokból áll.

— *Nem tudom, az mit jelenthet. Az jut eszembe, amiről az előző alkalommal beszéltünk. Olyanok ezek, mintha valamennyi egy-egy darab lenne a múltamból. Az előző alkalommal sem akartam szembenézni valamivel, álmomban is félretettem ezt a valamit és mást vittem ki helyette, valami vasakat.*

— Mondta, hogy ott volt még a szomszéd mumifikált holtteste is.

— *Igen, olyan, mint a pók hálójában a légy vagy valami állat. Nem felnőtt test volt, talán mint egy összezsugorodott öregasszony. Az apám mondta is, hogy ez az az öregasszony, aki ott ült az udvarban. Én nem láttam, az apám mondta.*

— Erről mi jut eszébe, hogy ön nem látta?

— *A nővérem, akiről a múlt alkalommal beszéltünk. Nem is akartam kivinni sem a Skodát, sem a testet. A testtől nem irtóztam, csak attól a mocsoktól, ami körülvette. Ki kellett vinnünk ilyen vasakat, arra emlékszem, hogy sárgák voltak. Inkább azokat vittem ki. Az autót, meg a testet félretettem. Nem is mondtam az öregnek, hogy vannak ilyenek. Azoktól ott körülötte mocskos lettem, de gondoltam, majd lemosom magamról. Olyan volt, mintha magamra vállaltam volna mindent, csak ezekkel ne kelljen találkoznom. Pedig az apám azért vitt le. Eleinte haragudtam az apámra, de ahogy elkezdtünk ide-oda pakolni, már beszélgettünk is. Lehet, hogy az öreg maga volt, aki levitt a pincébe, aki szembesített a nővéremmel, lehet, hogy magára haragudtam. Magára pedig nem is szoktam.*

— Inkább nem jön el talán, ahelyett, hogy haragudna.

— *Ilyenkor szokott elromlani az autóm* (cinkosan nevet), *vagy valami más történik.*

1994. február

— *Anyám kórházba került, kérdeztem az öcsémet meg az apámat (ők Feri beosztottai), nem akarnak-e bemenni hozzá. Apám azt mondta, ő tegnap volt, az öcsém meg, hogy holnap megy, nekem kellett bemennem.*
(Kis csönd)

— Legszívesebben Ön sem ment volna be.

— *Úgy éreztem, ezt nem tehetem meg vele. Hirtelen végigfutott bennem, neki milyen érzés lehet, hogy mindenkihez mennek, csak hozzá nem. Amikor bementem, anyám kérdezte, hol van az apád, meg az öcsi. Azt mondtam, sok a munkájuk.*

— Amikor azt megfogalmazta, hogyan kellett bemennie a kórházba, azzal mintha olyan érzéséről, belső kényszerről beszélt volna, amelyet korábban már sokszor átélt.

— *Sokszor? A legtöbbször az életemben. Az első házasságomban szinte minden nap.*

Ha tehettem volna, sokszor nem megyek haza. A feleségem olyan cirkuszt csinált, ha késtem, kihívta a gyerekeket és azt ordította: Nézzétek meg apátokat! Ilyen apa jutott nektek!

Egyszerre éreztem azt, hogy igaza van milyen aljas ember is vagyok én, és ugyanakkor azt is, nekem innen el kell menekülnöm. Ezt az utóbbit csak nagyon későn tudtam megtenni. Addig sokat szenvedtem.

— Olyan, mintha valamiféle érzelmi fogságban lett volna.

— Ez túl szép kifejezés erre, béklyók voltak a lábamon, a barátaim, a családom nem is értették, miért maradok a feleségemmel ezek után.

— Mondta, hogy hasonlókat élt át akkor is, amikor meglátogatta az édesanyját a kórházban.

— Amikor gyerek voltam — talán négy-öt éves —, az anyám nagyon sokszor sírt. Az ölébe vett és azt mondta: Engem csak te tudsz megérteni, csak neked ... hogy is mondta? ... csak neked van olyan finom lelked, hogy megérts engem. Azt is igen gyakran mondta, hogyha az Éva élne, megvédené őt ettől a három férfitól. Vele sok mindent meg lehetne beszélni. Anyám aztán tudott érzelmi pókhálót szőni körém. Olyan ez, mintha valami arra sarkallt volna, hogy benne maradjak ebben az állapotban.

— Ebben a gyászos hangulatban?

— Nekem nem volt mit gyászolnom.

— Évike, az elhunyt lánytestvér miatt, mintha szolidárisnak kellett volna lennie az édesanyjával, mintha sohasem lehetett volna elfelejteni ezt a veszteséget, ezt a fájdalmat.

— Hát ezt nem nagyon tudom, de azt igen, hogy sokszor szerettem volna, ha az anyám rám is figyel. De olyan volt, mintha én figyeltem volna őrá. Mindig úgy éreztem, nem szabad neki fájdalmat okozni. Nagyon sokat szenvedtem a rosszaságom miatt. Millió fogadalmam volt, melyet sohasem tudtam betartani.

(Csönd, halkan sír)

— Biztosan ezért éreztem mindig aljasnak magam, olyan volt, mintha azért kellene élnem, hogy jóvá tegyek valamit. Ha adhattam valamit, én lettem a legboldogabb. Ha jött egy gyerek hozzánk és megtetszett neki valami, azt mondtam, vigye el nyugodtan.

Vettem egy ülőgarnitúrát. Nekem nem tetszett. Az anyám mindig ilyenre vágyott. Mondtam, nyugodtan vigye el. Az öcsém azt mondta, én biztosan hülye vagyok, ilyen sok pénzt kidobni. Nekem ez jó volt, levette a vállamról a súlyokat. Ilyen esetek után mindig jól

éreztem magam néhány napig. Nem kellett aljasnak megélnem magam. Ennél elviselhetetlenebb érzés, higgye el, nincs a világon. Ilyenkor az egész belső részem fáj.

— Talán mondhatjuk azt is, a maga cselekedeteit, viselkedését gyakran az határozta meg, hogy elkerülhesse ezeket a fájdalmakat.

— *Biztosan. Nem tudom kirúgni az alkoholista munkásaimat, nem tudok elmenni egy koldus mellet úgy, hogy ne adjak neki pénzt, nem tudok nemet mondani az anyámnak, ha valamit csináltatni akar velem, és éppen nincs szabad időm. Ez az én csapdám... volt.*

Ezután az óra után Feri felajánlotta, hogy elvisz az autójával, ha gyalog vagyok. Jeleztem, hogy ilyenkor szívesen gyalogolok egy nagyot. Mondta, ezt meg tudja érteni. Ahogy elköszöntünk egymástól, bennem nagyon mély bűntudat-érzés támadt. Olyan volt a súlya, mint annak a bűtudatnak, amely Ferinél testi fájdalmakat idézett elő. Úgy éreztem, mintha Feri most tudta volna kiadni önmagából ezt az érzést. Ezt követően végiggondoltam az órán történteket és mindebben a saját érintettségemet. Elhatároztam, hogy ennek azt a részét, amelyik vele kapcsolatos, visszajelzem neki a következő alkalommal.

A következő órán Feri örömmel számolt be arról, hogyan utasította vissza az előző órát követő éjszakán az egyik ismerősét, aki alkoholos állapotban kereste föl őt. Nagyon elégedett volt magával. Ehhez köthettem az általam átélt élményt is. Elmondtam neki, milyen fájdalom keletkezett bennem, milyen kétségbeesett, s milyen magányos lettem. Először megijedt attól, amit hall, azt élte át, hogy valakit, akit eddig erősnek hitt, elveszíthet. Félt attól, hogy fájdalmat okozott, s arról kezdett el beszélni, hogy ő gyerekkorában főleg azoknak a társaságát kereste, akik maguk is szomorúak voltak. Amikor arról beszéltem, hogy ez az érzés mit jelentett számomra, és miképpen tudtam kijönni belőle azáltal, hogy visszaidéztem az órán történteket, és megkerestem azokat a pontokat, amelyek engem megérinthettek, megnyugodott. Elkezdte újból fölidézni azt az élményét, amelyről az óra elején beszélt. Elmondta, mit is élt át akkor, amikor visszautasított.

Összefoglalás

Feri gyászban fogant, a veszteségre való eleven emlékezés időszakában született. Az édesanyja még nem volt kész az újszülött fogadására, hisz nem tudta lezárni, feldolgozni lánya elvesztését. Nem tudott megszabadulni bűntudatától. Fiától jóvátételt remél. A feloldozás azonban nem érkezik még el.

A csecsemő és az édesanya egymásra hangolódásának hiánya fejeződik ki abban is, hogy Feri végigordítja az éjszakákat. Talán ez a fordított napirend segíti az anyát, hogy az éjszakai rossz érzéseket, emlékezéseket ne kelljen visszaidézni. Feri „halálfáradtra" sírja magát. Étkezése rendszertelen, már a gyermekkor első éveiben találkozik azzal az anyai üzenettel, hogy „nem téged vártalak". Az anya úgy élte meg fia megváltozott napirendjét, mint Isten büntetését a saját vétkeiért, amiért nem vigyázott leányára. Páciensünk szinte a születésétől kezdve egy szado-mazochista kapcsolat részese. Az ő szerepe lesz az anya önbüntető vezeklésének életben tartása. A kapcsolat erre a szadomazochista kötelékre épül. Ez lesz az ősi tárgykapcsolat mintája. Feri számára az egymásra hangolódó, a „mágikus hallucinatórikus" időszak ismeretlen. A gyermekben néha nagyon szeretni tudó, másik után vágyó, bekebelező, máskor azonban teljesen egyedül hagyó, kiközösítő tárgykapcsolati kép alakul ki. Az egyre szélsőségesebbé váló frusztráció, mely a szeretet nem megfelelő adagolásából, a rendszertelen táplálkozásból adódik, a kiszolgáltatottság állapotába juttatja a gyermeket és korai elhárító mechanizmusokat rögzít. Ezek túlhaladására az elfogadó anya–gyermek kapcsolat hiánya miatt nem volt lehetőség. Így a korai elhárító mechanizmusok fixációja a testben ugyan felnövekvő egyént érzelmileg korai, éretlen állapotban tartotta. Az én éretlen az integrációra, így az internalizált tárgykapcsolatok megmaradnak a jóra és a rosszra való szétvált állapotukban. Az integrációs kapacitás hiánya lesz az alapja azoknak az elhárító mechanizmusoknak, amelyek védelmet nyújtanak a szorongás általánossá válásában, és így az én magva is védelmet élvez. A tárgykapcsolatok internalizálása során az én által véghezviendő kettős feladat azonban megoldatlan marad. Nem sikerül 1. az én és a tárgyreprezentációk szétválasztása, amelyek a korai introjekciók és identifikációk részét képezhetnék; 2. a libidinózus késztetések befolyása alatt felépített én és tárgyreprezentációk integrációja a megfelelő agresszív késztetések befolyása alatt felépített én és tárgyreprezentációkkal.

Amint láthattuk, Feri olyan kettős állapotban létezik, melynek sajátos egymást váltogató ritmusa van. Az analízis kezdetén kérdés volt számára, hogy mi lehet a lelki indítéka ennek a váltakozásnak. Az analitikus órák gyakran kísérték végig a változás lelki hátterét és segítettek megérteni az ismétlődő lelki mechanizmusokat. Ezt tette lehetővé a Mártával való kapcsolat megértése is. Ebben különösen fontos volt annak végiggondolása, ahogyan az agresszió kivetül, az agresszív én és a tárgyreprezentáció externalizálódik. Ezzel a valós tárggyal, amelyre a projekció kivetül, a páciens érzelmi kapcsolatban marad és megpróbálja kontroll alá vonni azt. Fontos volt a megfigyelő én kiterjesztése, a konfliktusmentes én-részek kiszélesítése, ami megkönnyíti a projekciós és szadisztikus én- és tárgyreprezentációk visszavetítése által létrejött *circulus vitiosus* áttörését az áttételben.

A felettes-én változása révén szabadon megjelenhet az agresszió, a

megfigyelő én szerepének növelésével a páciens képes felfigyelni mind saját maga, mind pedig mások ellen irányuló agresszív impulzusaira.

A páciens az első traumatikus élményeket az intrauterin életben, illetve a születés utáni preverbális időszakában élte át. Abban a korszakában, amikor a testi, szervi, motorikus, nonverbális csatornákon át kommunikált környezetével.

Az analízis kezdetén újra éli, hogy nem képes szavakba önteni mindazt az élményt, érzést, állapotot, amely benne lejátszódik. Az szimbiózis időszakában fontos szerepet kapott ezeknek a kódolása, illetve visszavivése a terápiába. A terapeuta mintegy konténerként vett részt az analitikus folyamatban, ahol a felgyülemlett anyagnak a páciens aktuális befogadó állapotához hozzárendelt, jól időzített visszavitele segített abban, hogy az egyén ne pusztán az értelmezés szintjén értse önmagát. Az értelmezés segíti megtalálni a kapcsolatot a jelen állapot (az elhárító mechanizmusok) és az ősi élmény között. A megértés azonban önmagában torzszülötté teszi az egyént, olyanná, aki megmagyarázza a saját sorsát, okosan bölcselkedik felette, de kritikus helyzetben mindez a tudás használhatatlanná válik. Jóllehet úgy tűnik, eszközöket kapott sorsa alakításához, valójában azonban eszköztelen maradt relatív sors-irányítása terén.

Az analízis kezdeti szakaszának felelőssége igen nagy volt. Elsődleges céllá vált egy olyan új tárgykapcsolat kiépítése, amely Feri számára eddig ismeretlen volt. Ebben a fázisban kezdődött el egy újraszocializáló folyamat, melynek során az egyén megtanul bízni a terapeutában, majd önmagában is. Olyan ősbizalom épülhet ki, mely alapja lehet a fixációk feloldásának, és megindíthatja a lelki fejlődési folyamatot.

Az a páciens, aki valódi változáson megy keresztül, nem kerülheti el ezt a regressziós krízist, mely időszakban újra visszatér a korábbi fixációs pontjaira, jóllehet az előző szakasz végére már túlhaladta őket. Míg azonban az ősbizalom kiépítését szolgáló időszakban a pszichoanalitikussal „kézenfogva" tette meg ezt az utat, addig a regressziós krízis periódusában szinte önállóan járja újra és újra végig a korai fejlődési időszakait. Így ez az út olyan lesz, mint egy újjászületés. Itt fogadja el az egyén önmagát, itt tapasztalhatja meg saját erejét.

Meghatározó, hogy az analitikus milyen távolságot tart az analizálttal, hogyan segíti a leválás, az önállóvá válás útját, az analízis adta biztonságos keretek között. E folyamat során az egyén újraéli az anya–gyermek kapcsolatot, a páciens a mágikus világból elindulhat a leválás, az önmegtapasztalás felé. Ez az élmény új tárgykapcsolati mintául szolgálhat és megnyitja az utat a feltáró munka előtt, melynek segítségével végbemehet a személyiségfejlődés rekonstrukciója.

A feltáró szakasz kezdetén a „kettős könyvelés" a jellemző. Ez azt jelenti, hogy mind az elhárító mechanizmusok, a tárgykapcsolatok, a kognitív struktúrák, mind az egyéb lélektani mechanizmusok terén egyszerre van jelen a régi és az új. Ezek előfordulási arányában figyelhető meg különbség és folyamatos változás.

HAS VAGY GÓLYA?

A meddőség transzperszonális vonatkozásai

Forgács Attila – Németh Marietta

A meddőség hátterében az esetek huszonöt százalékában olyan lélektani okok is szerepet játszanak, amilyen a szorongás, a depresszió, illetve a társkapcsolati és a szexuális zavarok. (Forgács, 1993; Szeverényi, 1993). A pszichoanalitikus szerzők szerint a sterilitás pszichogén eredetét a kóros motivációban kell keresni (Berg és Wilson, 1989; Edelmann, 1987). Az esetek egynegyedében a meddő pár nem is igazán vágyik gyermekre (Brand, 1987). Ennek ellenére mindent megtesznek a terhesség elérésére, mégis amikor ez sikerül, valamely ok ürügyén nemritkán művi abortuszra jelentkeznek (Lalos, 1985). Enyhébb esetben számos pszichoszomatikus tünetet „produkálnak" az annyira áhított terhesség során: a spontán abortusz kétszer, a terhességi vészes hányás (*hyperemesis gravidarum*) ötször, az anyai szervezet hibás reakciója a magzattal, mint idegen testtel szemben (*EPH-gestosis*) kétszer, a terhességgel kapcsolatos összes panasz kétszer, a császármetszés háromszor gyakoribb köztük, mint a spontán terherbeesők körében (Becker, 1988). A pár a racionális nyílt szinten kifejezi a gyermek utáni vágyát, de egy fedettebb (tudattalan) szinten más motívumok a gyermekáldás ellen hatnak. Ezért a látszólag külső ok nélkül kialakuló (idiopátiás) meddőségek esetén a rejtett szint feltérképezése sokszor kikerülhetetlen jelentőségű.

Az infertilitás hátterében meghúzódó tudattalan problémák a vizuális szimbólumelemzés valamely módjával feltárhatók (Forgács, 1993b). Az orvoslás és az önkifejezés egyik legősibb és méltatlanul félretolt módja éppen a képzeleti rajz (a vizualizáció). Az összes ima, szakrális írás, mitológia, rege és mese ezt a szimbolikus-vizuális nyelvet használja. Ezt alkalmazták a sámánok, a kultikus gyógyítók, a varázslók és a papok is. A modern világban a pszichológusok nyúlnak olykor eme ősi módszerhez (Forgács, 1992b). A vizualizációs technikák között szóba jöhet az álomelemzés, korai emlékek feltárása, rajzelemzés, imagináció (belső mentális rajz), hipnózis, a tematikus meditáció (éber-álom) valamely formája, szabadasszociáció, projektív tesztek stb. Ezen technikák

alkalmazása során érdemes azokra az analógiákra, metafórákra, kriptofórákra, allegóriákra figyelni, melyek a nőiséghez, a termékenységhez, a születéshez, a teremtéshez kapcsolódtak az evolúcióban, a mitológiában, a kultúra történetében, vagy akár a földtörténetben (Forgács, 1993b; Curvers, 1993).

A szimbólumláncok közül szeretnénk kiemelni a gyümölcs, a ház, a föld, a víz és a béka vizuális megjelenítésének jelentőségét.

A GYÜMÖLCS Alapvető jelentőségű a fa és termésének megjelenítése. A fa a tavaszi megújulás, az újjászületető természet és a szaporodás jelképe is. Az örökzöld fák az örök élet földi megtestesítői. A fák a magyar népköltészetben, de még grammatikailag is rendszerint nőneműek. A fában olyan istennők laknak, mint Ozirisz és Adonisz, akik szülnek is. A fa a földanyától ered: *„Föld szülte fáját, Fája szülte ágát"* (Bernáth, 1987).

Egy meddő nőbeteg imaginált fájáról ezt mondta: *„Ó, ez csak egy olyan makkfa, a termése teljesen használhatatlan"*. Az asszociáció értelmezéséhez néhány pszichoarcheológiai támpontot hívunk segítségül. (1) A fa képében egyrészt mi magunk jelenünk meg. *„Nem száradt még ki a tőkéje"* — mondja a magyar szólás arról, akinek még lehet utódja (Bernáth, 1987). (2) Másrészt a fa gyümölcse az életünk mindenféle eredményére is utal (Jankovics, 1991). (3) A fán termő gyümölcs nagyon sokszor konkrétan a gyermeket jeleníti meg: *„Legkésőbbre érő gyümölcs a gyermek"* — mondja a közmondás. *„...csüggtem ajkán szótlanul, mint gyümölcs a fán"* — írja Petőfi Sándor. *„Nincsen olyan vad gyümölcs, aki meg nem érik"* — mondják a rakoncátlan serdülőre (O. Nagy, 1982). Mellesleg a szerelemnek mindig is gyümölcse van: *„Áldott lesz a te méhednek gyümölcse"* (*Ótestamentum*). (4) Negyedrészt a gyümölcs magja azonos a férfi magjával. Ugyanis a gyümölcsnek igen gyakran erotikus értelme van a folklórban. A szilva, a dió, a dinnye, az alma, a füge, stb. nyíltan utal a nemi szervekre, a koituszra és a fogamzásra (Bernáth, 1986). A gyümölcs megevése és általában az étel lenyelése szintén a koituszt és a fogamzást jelenti (Forgács, 1991; Forgács, 1992a; Forgács, 1993a).

Így nyer értelmet a pszichoarchaikus tudattalan mélységekből, meddő nőbetegünk *„makkfájának értéktelen gyümölcse"*. A fa (ő maga) meddő, a gyümölcse (a férj magja) hasznavehetetlen, ehetetlen, befogadhatatlan, így érthetően mindörökké kilökődik.

A HÁZ Rendszerint nagyon szoros kapcsolatban áll az anyasággal. Nem véletlenül mondja a népi bölcsesség az állapotos nőről: *„domborodik a háza eleje"*, vagy „*megnőtt a ház eleje*", illetve *„töltik a ház elejét"* (O. Nagy, 1982). Otto Rank szerint a ház, a barlang hasonló védelmet nyújt, mint egykor az uterus, ezért anyaméh pótléknak is tekinthető. A mesékben a ház gyakran anyaszimbólum: így van ez a *Jancsi és Juliska* című tündérmesében is. A két gyermeket, aki éppen a leválasztás korát éli, a szülei nem etetik már tovább. Ők azonban rátalálnak egy még mindig ehető anyára, a mézeskalácsház képében (Bettelheim, 1985).

Most, hogy láttuk a ház és az anyaság pszichoarchaikus összefonódását, még egy kérdésre feleletet kell adnunk. Mit kezdhetünk ezzel? Megkérhetjük a pácienst, hogy közelítse meg a képzeletbeli házat. Járja körül, menjen be. A szokatlan, zavaró imaginációs motívumok a tünetképződés mögötti tudattalan lelki problémát jelzik. Az éber-álom technika értelmében a gyógyító dolga, hogy segítsen kijavítani a hibákat. A terapeuta ezt nem racionális okoskodással, hanem a tudattalan vizuális nyelvének szintjén tudja elérni.

Az egyik meddő nőbeteget arra kértük, hogy rajzoljon egy embert és egy házat. A rajzon egy nagy alak állt, egy nagy épület mellett. A háznak aránytalanul nagy ablaka és kicsiny ajtaja volt, ahogy ezt általában a még terméketlen gyermekek szokták papírra vetni. A nagyra nőtt ember aligha férne be a szűk ajtón, csakis a tágra nyílt ablakon lenne módja bejutni. A rajz alkotója mellesleg tizenkét inszemináción (mesterséges megtermékenyítésen) esett át ez ideig.

Tiba János szülész-nőgyógyász a szimbólum másik irányú érvényességét figyelte meg (Tiba, é.n.). Szülés közben hipnotizált és imaginált egy nőt, aki különös ház-anya képet látott a nehéz vajúdás során*: „A malac nem tud kijönni az ólból, mert a kijárat túl szoros”*.

A vizualizációs technika holisztikus kapcsolatot feltételez a szimbólum és a testi tünet között. Az előző két példa közül az első (az idiopátiás meddőség) pszichoszomatikus, míg a második (a nehéz vajúdás) szomatopszichikus mentális képet képvisel. Nem érdekes, hogy pszichoszomatikus vagy a szomatopszichikus hatás-e az elsődleges, hiszen ha a rendszer bármely pontján változás történik, az elvileg az egész rendszer változását eredményezi. Az imaginált kép átformálása terápiás értékű lehet. A beteg „képtelen” gyermeket foganni, mert nincs megfelelő belső képe hozzá.

A VÍZ magába foglalja a születést és a halált. Az *Upanisadok*ban a víz jelentése: *„életelvivő”* (Vekerdi, 1987). A hitbéli túlvilágok a folyó túlpartján vannak (Hoppál, 1990). A halálközeli állapotokban és az imaginációkban, a tenger egyik jelentésköre ugyancsak a halállal kapcsolatos. Egy rákos beteg imaginációjában egy polip jött ki mindig a tengerből, míg egyszer az állat magával vitte a beteget a nagy vízbe. Röviddel ezután a beteg meghalt. Egy másik, tüdősérült beteg a klinikai halál állapotában úgy érezte, mintha a tengeren motorozna (Ács, 1992).

A víz számos képzetben az „őskörnyezethez”, a teremtéshez és a születéshez kapcsolódik. A jelenség az álomszimbolikában is ismert. Több mítoszban az emberek és az istenek a vízből lépnek ki. A különféle keresztelési rítusokban a víz egyesíti az újjászületés és a megtisztulás eszméjét. A húsvéti locsolásban, az archaikus termékenység varázslás köszön vissza. A fiúk az *Élet Vizével* locsolják meg a lányokat (Róheim, 1990). A *Vízi Sándor* című magyar népmesében a hős anyja iszik a forrás vizéből (az életvíz orális bekebelezése) és *„harmadnapra”* megszületik Vízi Sándor (Ortutay, 1960). A gyermeki képzetben is összefüg-

gésben áll a víz és az őseredet: *„...az emberek a mindent betöltő nagy tó mélyén képződött buborékból származnak”* — mondta egy gyermek Piaget-nak (Piaget, 1978). Nem véletlenül alkalmazzák a vízben szülést a modern szülészeti intézetekben. Számos megfigyelés szerint a víz puszta látványa, illetve a szülőszobai medence feltöltése során keletkező csobbanások hangjai olykor elegendő ingert biztosítanak ahhoz, hogy a szülés meginduljon, jóval a medence feltöltődése előtt (Odent, 1983).

Az élővilág anyaméhe eredetileg maga a tenger. A lények a tengerben keletkeztek és majdan innen kerültek a szárazföldre. Ezért igazából az anyaméh a tenger szimbóluma, vagy részleges helyettesítője és nem megfordítva (Ferenczi, 1928). Az ontogenezis megismétli az őstraumát, a víz kiszáradását. A magzat vizes közegből születik a száraz világba. A vízbe jutás vágya *(„talasszális regresszió”)* mindvégig él az emberben (Ferenczi, 1928).

Ugyancsak Ferenczi Sándor számolt be egy homoszexuális betegéről, aki túlzott függőségben élt anyjával. Kedvenc foglalatossága volt, hogy órákat töltött búvárfelszerelésében egy vízzel telt kád fenekén. Az anyjához kötődő dependenciáját az archaikus, vízi egzisztenciára emlékeztető állapottal enyhítette (Ferenczi, 1928).

Minden víznek van eredete: *„az élő víznek forrása”* van — mondja az *Ótestamentum*. *„Álmos anyjának méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak”* — írja Anonymus (Hoppál, 1990). A lírai sorokkal mély rokonságot mutat egy hányós kismama imaginált vize, ami egy árok volt. Nem eredt sehonnan, de nem is vezetett sehová. A víz, az *Élet Vize* nem áradhatott szabadon. Racionális kérdésekkel, érveléssel és jó tanácsokkal itt nem sokra jut a terapeuta. A beteg által megajánlott képi analógia mentén tudunk segíteni: *„Nézzen csak körül, lennie kell ott a közelben egy nagy víznek. Lehet, hogy ez tó, de az is lehet, hogy folyó. Találja meg, és kösse össze egy csatornán keresztül az árokkal!”* Ne mondjuk, hogy keressen patakot, mert akkor nem talál (ez ugyanis a baja). Mondjuk inkább azt, hogy lennie kell ott valami víznek, vegye csak észre. Ásson kutat, ha mégse talál. Bizonyos mélységben mindig ott a víz, minden anyaföldben áramlik az *Élet Vize*, minden nőben eredetileg megvan az életadás képessége, csak fel kell tudni keresni, a vizualizációs terápiában ebben tudunk segíteni. A képi instrukcióval összeköttetést teremtünk az egészséges anyaság univerzális szimbóluma és a kezdet és vég nélküli víz, a meg nem fogant, de el sem vetélt anyaság között.

A közhiedelem szerint Jézus vízkeresztkor megnyitotta az Édenkert megrekedt forrását, hogy az emberek újjászülethessenek benne.

Talán érthető egy másik nőgyógyászati betegünk imaginációs tehetetlenségben megnyilvánuló feminin válsága. Mikor arra kértük, induljon el megálmodott folyója mentén a forráshoz, hiába ment rendületlenül, mindig ugyanahhoz a partszakaszhoz jutott (imaginációs perszeveráció).

A következő példa egy meddő férfi visszatérő gyermekkori álma volt, aki azért lett terméketlen, mert ivarsejtjei elvesztették mozgásképességüket: *„úszom a*

Dunában árral felfelé, de nem jutok előre". Az álomból gyorsan asszociálhatunk a mozdulatlan ondósejt képére. A vizualizációs terápiában megkérjük a beteget, hogy ragadjon evezőt, békatalpat adunk a lábára, és ha ez sem segít, motort kötünk a hátára, hogy vizuálisan eljuthasson oda, ahol még sosem járt.

Bíró Gyula egy nem közölt terápiás esetében, a nőbeteg imaginált patakja homokkal volt tele, ami megakadályozta a víz szabad áramlását. Miután az éberálomban kitakarították a medrét, a tizenkettedik inszemináció sikerrel járt.

A FÖLD a tengerből emelkedett ki, ezért ezt a momentumot kozmogonikus születési szimbólumnak tekinthetjük (Tokarev, 1988). A föld maga is gyakran az anyaság képében jelenik meg, bár egyetérthetünk Platónnal: *„Nem a föld utánozza termékenységével a nőt, hanem a nő a földet"*. A mag földbe vetve vagy lenyelve egyaránt gyümölcsöt terem (László, 1988). A bibliai Onan neve is hordozza az analógiát, hiszen jelentése: *„szánt, de nem vet"*. Onan a megszakított közösülés ősképe volt.

Gyakran beszélünk anyaföldről, mint Shakespeare *Lear király* című drámájában:

„A föld: az anyaföld — s a kripta mélye;
Folyvást temet és folyvást szül a méhe"
(Vörösmarty Mihály fordítása)

A gyerekek előszeretettel vájnak lyukat a földbe, szívesen bújnak el földi üregekbe. Ilyenkor az anyaméh védelmét szerzik vissza (Ferenczi, 1928). Az anyaföld-uterus meghódítását tekinthetjük akár geopszichológiai regressziónak is (Forgács, 1993b).

Egy meddő nőbetegünk imaginált rétje egyből anyaföldde vált. A rét egy nő, akinek két combja közül ered a patak (az *Élet Vize*), éppúgy, mint Anonymus már idézett sorában: *„...méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok erednek..."*. A következő képben a nő, az anyaföld átalakul a férjjé. A két *Élet Vize* itt egybe ömlik. A patak egy barlangba jut (vagina). A barlang falán nemespenész található (aktualitása, hogy a nőgyógyászok, kórosnak találván a vagina baktériumszféráját, éppen most irtják ki). A barlangban ódon boroshordót talál, amely spermával van tele. (A boroshordó képében megjelenik az orális megtermékenyítés képzete, hiszen a bor a gyümölcs nedve.) Az imagináció végén a beteg megszüli imaginált gyermekét.

A BÉKA A víz, a föld, a barlang a fajfejlődésben valóban az anyaság előfutárai voltak. Az anyaság vízszimbolikája a legősibb, hiszen az ősvíznek ki kellett száradnia, hogy a lények a földön folytassák létüket. A víz kiszáradása és a szárazföldre jutás maga is születésszimbólum. A születés ma sem más, mint ami az egykori vízi lény számára a kiszáradás volt (Ferenczi, 1928). Míg a magzati létet a hal formázza, addig a béka az, ami híven reprezentálja a fajfejlődés perinatális szintjét. A béka a vízi életből emelkedik ki, épp ahogy a gyermek születésekor kilép a világba (Ferenczi, 1928).

A békák szimbolizálják létünk egyik legkorábbi ontogenetikus állapotát. Testük éppoly nyirkos, tapadós érzetet vált ki, akár a magzaté. Az újszülötteket ma is szívesen nevezik *„kis békának"* (Franz, 1992). Bizonyos országokban úgy tartják, hogy a békák tavaszi brekegése a még meg nem született gyermekek sírásához hasonló, s ezért a még testetlen (spirituális?!) gyermekek lelkét képviselik (Franz, 1992). Ilyen archaikus képzet-motívum a magyar népmesékben is található: a béka a vízalatti odujában, vízbefulladt gyermekek (abortumok?) lelkét tartja fogságban, hogy azok ne kerülhessenek a mennyországba (Berze Nagy, 1957).

Másrészt az ókori népek a méhet leggyakrabban béka alakjában ábrázolták, míg az ősmagyarok varangyosbékának hitték (Bader, 1964). A béka sokszor anyaszerű állatként jelenik meg, ami az asszonyoknak termékenységet hoz és segít a szüléskor (Franz, 1992). Nem véletlen, hogy a mítikus boszorkány, mint a terméketlenség megtestesítője előszeretettel válik (varangyos) békává (Gergely, 1989).

Régi praktikákban a békát (főként csontjait) termékenységi varázslásra használták (Franz, 1992). Mint ahogy nem is oly rég a terhességet még a Galli– Mainini-féle béka-teszttel állapították meg (Lampé, 1987), — jóllehet véletlen az egybeesés — úgy Csipkerózsika fogantatását is egy béka jósolja meg (Bettelheim, 1985):

„Élt egyszer egy király és egy királyné, szerették egymást... de hiába volt meg mindenük, a szívük tele volt bánattal, napestig csak sóhajtoztak: **'ó ha nekünk gyerekünk volna!'** *De bármennyit sóhajtoztak, bárhogy búsultak, nem teljesedett kívánságuk, pedig elmentek a világ minden* **gyógyforrásához [!]**, *hogy gyógyuljanak. Egyszer, ahogy a királyné megint ott szomorkodik a fürdőjében, váratlanul* **loccsan a víz [!]**, *egy* **béka** *ugrik ki a partra [!]. Odatotyog a királyné elé és azt mondja: 'Ne búsulj tovább szépséges királyné. Azért jöttem ide hozzád, hogy tudtodra adjam: betelik végre a szíved vágya. Nem múlik el egy egész esztendő és* **lányod fog születni!**'*"*

Bármily visszataszító is a béka, a mese biztosít bennünket, hogy még egy ilyen nyálkás, visszataszító állat is valami gyönyörűvé válhat. Kiderülhet róla, hogy ő a legvonzóbb társ az életben, csak meg kell tudni szelidíteni, meg kell tudni *„csókolni"*.

Egy idiopátiás steril betegünk meditációs barangolása során képtelen volt megszeretni a békát:

„Megművelt virágos réten állok. Középen út vezet. Az út végén tölgyfa áll, amelynek az egyik oldala **kiszáradt**, *mögötte* **sivatag** *húzódik* [a beteg féloldali petefészkét korábban sebészileg eltávolították]. *Egy* **patak***ot találtam, de a* **vize beszívódott a homokba**. *A patak a tölgyfa alól ered. Lent a mélyben a* **forráson** [az Élet Vízének eredete], *rajta ül egy nagy undok zöldessárga* **varangy**. *Lemegyek hozzá, meg akarom ölni, szétszedni, megküzdeni, vele"* [a leuneri technikában ezt nem engedheti a terapeuta. A tiltásba beleegyezik, mivel *'a vér beszennyezné a patakot'] Ásóval segítek a békának kiszabadulni, de ez nagyon fáj* [az anyaföld ő maga]. *Legyekkel arrébb csalogatom, a béka eltűnik a hegyek felé. Nyákos valami marad utána. Megpróbálom kiszedni, de a fa majdnem kidől. Cif-fel kitisztítom a forrás üregét, de még mindig nem jön a víz, mert most már én ülök a forráson, mint előbb a béka* [ellenállás]. *Nagy nehezen felállok, szép lassan megindul az ezüst víz a mederben, ami kisodor engem is. A sivatag kizöldül, tavasz van..."*

A békát utána még sokszor kerestük, de mindhiába, „elúszott...". Annyit azonban sejthetünk, hogy a beteg és a mesék békája és általában a béka-szimbólum utal a fogamzásra, a magzatra, a terhességre és a születésre.

Életfilozófiai következtetések

Mindezen fejtegetések messzemenő, bár tagadhatatlanul labilis következtetésekre csábítanak. Végső igazságtartalmukról a szerzők sincsenek meggyőződve. Mégis minduntalan vonzza a bölcselőt a vágy, hogy megnézze, meddig lehet egy gondolatot továbbszőni.

Egyik korábbi írásunkban utaltunk a megevés és a megtudás archaikus kapcsolatára (Forgács, 1994). Most ezt nem elemezzük, hiszen jelenlegi témánk szempontjából csak az fontos, hogy a megevés a megtudáson túl megtermékenyülést is jelenthet (Forgács, 1992a; Forgács, 1993a). Hasonló értelme van a megtudásnak is: *megtud, megért, felfog, megfogalmaz*, végül *megfogan*. Az etimológiai összefüggés ennél is nyilvánvalóbb a latinban: a *concipio* ige a megértést és a

fogamzást egyaránt jelenti. A *concipio* igének számos jelentésárnyalata van: *(1)* **ered**, *származik; (2)* **táplál**, *magába vesz; (3) felfog,* **megért**, *kimond, fogalmaz, összefoglal; (4)* **érez** *(5)* **fogan, megfogan**. Az ősi latin ige sokmindent elmond a fogamzás titkáról, atavisztikus összefüggéseiről, amelyeket mi csak hosszú leágazásokkal tudtunk sejtetni.

A születés és a gondolat a kollektív tudattalanban számos ponton összefonódik. A hurrita mitológiában Kumarbi isten fejéből három istengyermek született (Tokarev, 1988). Zeusz fejéből akár a gondolat, kipattan Pallasz Athéné (Waczulik, 1985). Mária fogantatását a Biblia hasonló képpel ábrázolja: *„a szent szűz ölében Istennek megalvadt gondolata"*. Az első emberpár a termékenységet azáltal nyeri el, hogy harap a **Tudás** Fájának gyümölcséből (azaz mintegy tudattal rendelkező lénnyé válik). Ádám és Éva tudattalanul esélytelen volt a megtermékenyülésre.

Tudni kell valamit a fogamzáshoz? A tudattalan erők tudatosításáról, kognitív tudásról, intuícióról, szellemi tudásról, esetleg megvilágosodásról van itt szó? Ma még nem tudjuk a választ. Amikor azonban felmerül az örök gyermeki kérdés: *„Has vagy gólya?"*, a helyes válasz talán mindkettő. A fogamzásnak, éppúgy mint a teremtésnek (ősrobbanásnak), az életre kelésnek, vagy az emberré válásnak az anyagi-testi szinten túl kell hogy legyen egy szellemi aspektusa is (Steiner, 1991).

A fogamzás esetén rendszerint mindkettő megy magától, ha ennek egyéb akadálya nincs. A meditációs-imaginációs módszerek a fogamzás lelki-szellemi síkján segíthetnek, ha ott van az akadály. A modern medicína a szomatikus aspektusoknál segédkezik, bár követői nem hagyhatják figyelmen kívül a lélektani szempontokat sem (Forgács, 1993c). Éppígy az imaginációs képekben is megjelenik a szomatikus szint: ha a betegnek baj van a baktériumszférájával, a kép penészről beszél; — ha átjárhatatlan a kürt (*tuba uterina, seu Fallopii*), a leuneri patak elapad valahol; — ha mozdulatlan a spermium, hiába úszik a beteg árral szemben, egyhelyben marad...

Talán méltatlan a kérdés, mitől van a gyerek, minek van nagyobb szerepe a gyermekáldásban, a hasnak, vagy a gólyának? A gyermeki *status quo ante*, az archaikus lélek még nagyon jól tudja, hogy a létünknek lehet egy szellemi eredete is, amelyet a fogamzásban a madár (gólya), mint szellemprincípium képvisel. A szellemi terminust ízlésünk szerint helyettesíthetjük szimbolizációssal, tudatosítással, megvilágosodással, vagy valami más terminológiával. Lelki szint nélkül a megtermékenyülés lehetséges ugyan, de az áldott állapot aligha. A fogamzás kettős eredetére utal az összes reinkarnációs és karmatikus tan (Steiner, 1991). A szellemi eredetet jeleníti meg a szeplőtelen fogantatás, a *concipio* szó, Pallasz Athéné születése, stb.

Mi is csak a fogamzás csodájára kívántuk ráirányítani figyelmünket, hogy érthessük Arany János lírai sorait: *„Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom..."*

IRODALOM

ÁCS, G.–PILLING, J.–ZATIK, I. 1992. *Meghaltam és élek*. Halálközeli élmények. Budapest: Medicina.
BADER, A. 1964. *A nő. Biológiai szerepe a társadalomban az őskortól a reneszánszig.* Budapest: Medicina.
BECKER, R. cit. STAUBER, M. 1988. *Psychosomatik der sterilen Ehe*. Berlin: Grosse Verlag.
BERG, B. J.–WILSON, J. F. 1989. Towards a new typology of infertile individuals. Amsterdam: Paper presented at the 9th International Congress of Psychosomatic Obstetric and Gynaecology.
BERNÁTH, B. 1986. *A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklórszövegek magyarázata.* Budapest: Gondolat.
BERNÁTH, B. 1987. A szerelem képes nyelvéről. A favágásról és a szerelemfákról. In: *Erosz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban.* Szerk.: Hoppál, M. és Szepes, E. Budapest: Szépirodalmi.
BERZE NAGY, J. 1957. *Magyar népmesetípusok I–II*. Pécs: Baranya Megye Tanácsának Kiadása.
BETTELHEIM, B. 1985. *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Budapest: Gondolat.
BRAND, H. J. 1987. Complexity of motivation for artificial insemination by donor. *Psychol. Rep.* 60. 951–955.
CURVERS, H. H. 1993. Fertility Symbols in Prehistory. Female Figurines and Fertility Rites. *Organon's Magazine* 3. 33–35.
EDELMANN, R.J. 1987. Psychological aspects of in vitro fertilization. Paper presented at the Annual Conference of the British Psychological Society.
FERENCZI, S. 1928. *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében*. Budapest: Pantheon.
FORGÁCS, A. 1991. *Az étel, az evés és a testméretek pszichoarchaikus jelentésrétegei.* Budapest: Pszichoszomatikus füzetek, 25.
FORGÁCS, A. 1992a. Táplálkozás és szexualitás. *Korunk* 3. 22–26.
FORGÁCS, A. 1992b. Pszichoarcheológia, pszichoszintézis, sámánizmus. *Végeken.* 3/2. 15–20.
FORGÁCS, A. 1993a. A hyperemesis gravidarum kultúrantropológiája és a pszichoterápiás lehetőségek. *Magyar Nőorvosok Lapja* 56. 243–246.
FORGÁCS, A. 1993b. *Pszichoarcheológia.* Debrecen: A Magyar Tudományért Alapítvány támogatásával írt díjnyertes pályamunka.
FORGÁCS, A.–SZEVERÉNYI, P. 1993c. A meddőség és az asszisztált reprodukció pszichoszomatikája. *Orvosi Hetilap* 36. 1963–1967.
FORGÁCS, A. 1994. Az élelemből lett értelem metafórái. *Valóság* 8. 44–49.
GERGELY, I. 1989. „Békával álmodni gonoszt jelent" Egy hiedelem kapcsolatai. In: *Acta Psychologica Debrecina* 15. Debrecen: KLTE.
HOPPÁL, M. és mtsai. 1990. *Jelképtár*. Budapest: Helikon.
JANKOVICS, M. 1991. *A fa mitológiája.* Debrecen: Csokonai.
LALOS, A. et al. 1985. The wish to have a child. A pilot study of infertile couples. *Acta Psychiatr. Scand.* 72. 475–481.
LAMPÉ, L. 1987. *Szülészet — nőgyógyászat*. Budapest: Medicina.
LÁSZLÓ, GY. 1988. *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest: Múzsák.
ODENT, M. 1983. Birth under Water. *The Lancet*. 24/31. 1476–1477.
ORTUTAY, GY. 1960. *Magyar népmesék*. Budapest: Szépirodalmi.
PIAGET, J. 1978. *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Budapest: Gondolat.
PLATÓN, 1984. *Összes művei*. Budapest: Európa.
RÓHEIM, G. 1990. *Magyar néphit és népszokások*. Szeged: Universum Reprint.
STEINER, R. 1991. *A karma megnyilvánulásai*. Budapest: Gondolat.
SZEVERÉNYI, P. 1993. Psychosomatika a szülészetben és nőgyógyászatban. *Borsodi Orvosi Szemle*. Supplementum. 173–184.

TIBA, J. é.n. *Hipnózis-imaginációs technikák terhesség és szülés alatti alkalmazása* (kézirat).
TOKAREV, SZ. 1988. *Mitológiai enciklopédia I–II*. Budapest: Gondolat.
VEKERDI, J. 1987. *Titkos tanítások. Válogatás az Upanisadokból.* Budapest: Helikon.
VON FRANZ, M.-L. 1992. Női mesealakok. Budapest: Európa.
WACZULIK, M. 1985. A görögök, az etruszkok és a rómaiak. In: *Mitológiai Ábécé.* Budapest: Gondolat.

DOKUMENTUM

A HARMADIK BIRODALOM GYERMEKEI

1993 tavaszán a BBC forgatócsoportja megörökített egy különös, többnapos találkozót Izraelben, a Nve Shalom Békeközpontban, amely félúton van Tel Aviv és Jeruzsálem között. A találkozó résztvevői: náci koncentrációs táborokat megjárt emberek gyermekei egyfelől és náci háborús bűnösök gyermekei másfelől. A filmet a BBC második csatornája sugározta még abban az évben. 1994 októberében az Örökmozgó Filmszínház Törésvonalak címmel filmhetet rendezett az Anna Frank Világa elnevezésű kiállításhoz kapcsolódóan. A filmhétre a BBC kölcsönözte A HARMADIK BIRODALOM GYERMEKEI (Children of the Third Reich) című filmet. Az alábbiakban a filmben elhangzó beszélgetések, vallomások rövidített változatát közöljük. A zárójelben lévő szövegek nem hangzanak el a filmben, csupán a jobb megértést szolgálják. Dan Bar-On izraeli szociálpszichológusnak, aki a találkozót megszervezte, 1994/1–2. számunkban közöltük a témával foglalkozó egyik tanulmányát.

A HARMADIK BIRODALOM GYERMEKEI
1993. április, Izrael

NARRÁTOR: Ez a film a múltról szól és arról, hogy a múlt hogyan él tovább a jelenben generációról generációra.

A buszban németek vannak, de nem hétköznapi emberek. Náci háborús bűnösök gyermekei.

Roswitha apja egy ukrajnai SS megsemmisítő tábor parancsnoka volt.

Gunhild lányával, Antjével jött. Apja náci orvos volt, aki a fajilag tisztátalanok sterilizálásáért és meggyilkolásáért felelős.

Dirk feleségével, Lénával utazik, aki zsidó. Apja Gestapo-főnök volt Braunschweig körzetében.

Renata apja egész Észak-Oroszország SS főnöke volt.

Martin, Hitler helyettesének, Martin Bormann-nak a fia, aki a náci hatalom csúcsán tevékenykedett.

Rendkívüli találkozóra utaznak egy olyan csoporttal, melynek tagjai ugyanannak a

szürnyű múltnak a részesei — a holocaustot túlélők gyermekei. Két csoport, ugyanannak a történelmi pillanatnak két különböző oldaláról.

A zsidó csoport öt amerikaiból és öt izraeliből áll, mindannyian gyermekei vagy unokái olyan embereknek, akik túlélték a gettót, a koncentrációs táborokat és a náci tömegmészárlást.

DAN BAR-ON (Izraeli szociálpszichológus, a találkozó megszervezője és vezetője):

Semmilyen előzetes tervet nem készítettem. Rendkívül fontos, hogy a találkozó programjának kialakításában a csoport is részt vegyen és ne valaki más készítse el azt a számára.

Rendelkezésünkre áll a ma délután, holnap, péntek és szombat, vasárnap délig.

TALL: Még héberül is nehéz elmagyaráznom, hogy mit érzek, ahogy itt ülök. A halál jelenlétét érzem itt a szobában. Nem tudom, hogy mások is úgy éreznek-e mint én, de én ezt érzem a levegőben. Az érzelmeink, az érzéseink, a gondolataink halott embereket idéznek.

JOE: Azt hiszem nagyon profán amit mondasz, Tal — hogy a halál jelen van és a háttérben a gonoszság. Ezek egymáshoz kapcsolódó fogalmak.

SYLVIA: Úgy gondolom, eljutottunk a lényeghez. A történelem azon pontjával kell kezdenünk valamit, amely miatt itt vagyunk: azzal az időszakkal, amikor embereket meggyilkoltak, amikor családunkat apáink meggyilkolták. És ez a középpont. Ezért vagyunk itt.

JULIE: Anyám csak a legutóbbi időkben mondta el rettenetes élményeit. Azt mondta, hogy minden szörnyű gyorsan történt. Tudják, elvették a csomagjaikat, le kellett vetkőzniük, a hajukat levágták, leborotválták őket, a hónaljukat és a testük minden szőrzetét. És azt mondta, hogy mindannyian úgy néztek ki, mint a majmok, kopaszon. Aztán bevitték őket egy nagyon hideg zuhanyozóba, mindenki kapott valami rongyot. Egy nagy darab ember egy kis trikót, vagy egy kisebb egy hatalmasat, ami jött. És anyám elmondta, hogy még mindig élesen emlékezik az első napra, a nyögésekre és a sóhajtozásokra.

GUNHILD: Képzeljenek el egy hatalmas falat a nappali szobában, amelyet teljesen elboritott egy führert ábrázoló kép. Akár ettünk, olvastunk, vagy beszélgettünk, ő mindig ott volt, mindenen eluralkodott. Apám úgy fésülte a haját mint Hitler és olyan bajuszt növesztett mint ő. Tökéletes imitáció volt. Arca gyűlölettel teli. És azok a fényes csizmák, amelyek állandóan döngették a padlót... És az az arc — hát igen, minden a zsidók miatt volt. Ha egyszer megszabadulunk tőlük, minden jó lesz — szokta mondani. Életünkben nem sok polgári elem volt, mindent uniformizált.

Egyszer, amikor tíz éves voltam, első alkalommal viselhettem a kötött sálamat a nővérem esküvőjén. Álltam ott, nagyon büszke voltam magamra. „A felsőbbrendű faj asszonyai arra rendeltetnek, hogy benépesítsék Keletet, amikor már megtisztítottuk az alsóbbrendű lényektől." Ezt mondták nekünk mindig.

DAN BAR-ON: Amikor elterveztem ezt a találkozót, három alapkérdés vetődött fel bennem: képesek lesznek őszintén egymás szemébe nézni ? Képesek lesznek segíteni egymásnak olyan dolgokban, amellyel mostánáig teljesen nem szembesültek ? És ha mindez sikerül, vajon létrejön-e egy közös program, amely túlmutat saját szenvedéseiken?

CHARLES: Szeretnék feltenni egy kérdést a túlélők gyermekeinek. Nagyobb szerepe volt-e a titkoknak családjukban, mint más Amerikában vagy Izraelben élő zsidó családokban?

DAN BAR-ON: Azt hiszem, a csend és a titok közötti különbség nagyon fontos. A titok lehet egy család titka. A csendnek az a jellegzetessége, hogy valamiről általánosságban nem beszélünk, a szomszéd sem beszél róla, a másik szomszéd sem beszél róla. És akkor ez a csend konspirációjává válik.

JOE: Az én családomban voltak titkok és voltak történetek, amelyeket én csak sokkal később tudtam meg. És voltak hallgatások és voltak csöndes sírások...

...Poniatówba vitték őket... Aztán kiderült mi történt velük, apám mondta el. Volt egy óriási kondér a tábor közepén és azt parancsolták, hogy mindenki állja körül és nézze, ahogy meggyújtják alatta a tüzet. Aztán elkaptak embereket és megkötözve beledobták őket a kondérba. Mindenkinek nézni kellett őket, ahogyan meghaltak. Anyám kilenced magával megszökött és nyolcat visszahoztak közülük. Lehetett hétfő, kedd vagy csütörtök. Felkeltél reggel és ha hívtak, hogy menni kell, akkor mentünk és néztük ki van soron.

CHARLES: A túlélők gyermekeinek családjában, a szülőknek általában nagyon erős a késztetésük arra, hogy megvédjék gyermekeiket, akár az ésszerűség határain is túl. Mindennap eljönnek értünk az iskolába, nehogy bajunk essék a buszon vagy bárhol. És ennek az oka életük irracionális tapasztalataiból fakad.

HANNY: Valamit cipelsz magaddal, ami megakadályoz abban, hogy úgy éljed az életed, ahogyan szeretnéd. Azt hiszem, hogy valahol a szívedben, az agyadban azt gondolod, hogy azért mert rengeteg embert megöltek, azért, mert emberek élő-halottként élnek most is mert átélték a holocaustot, máshogyan kell élned, muszáj ezt vagy azt tenned.

JOE: Néha, ha írok azokról a rokonaimról, akiket megöltek, úgy említem őket, hogy elvesztett szeretteim. Kíváncsi lennék, hogyan fejezi ki ezt a német nyelv. Úgy gondolom, hogy amikor az elkövetők elhatározzák, hogy másokat megölnek, a szeretet abban a pillanatban elvész, nemcsak az áldozatok családjai számára, hanem az elkövetők számára is.

MARTIN: Hitler volt a keresztapám. Emlékszem, amikor egyik karácsonykor meglátogatott bennünket és ólomkatonákat kaptam tőle, egy teljes dobozzal. Születésnapján mi is felmentünk hozzá gratulálni... Egyszer kaptam apámtól egy nagy pofont. Azt mondtam: „Heil Hitler, az én Führerem". Ez nem tetszett neki, jött a pofon. Miért ? Mert a helyes köszöntés az volt: „Heil Hitler !". Úgy emlékszem vissza apámra, hogy szigorú volt, de

jó és igazságos. Sajnos nagyon ritkán tartózkodott otthon. Néhány napot itt, néhányat ott töltött és nekünk csak néhány óra maradt... Berghof volt Hitler főhadiszállása. A második zónában aránylag kevés család élt — a mi családunk, Göringék és Speerék. Anyám fanatikus feleség volt. Egyszer olvastam valamit, amely szerint anyám rossz hatással volt rám. Ez egyáltalán nem igaz. Lehet, hogy anyám megszállott követője volt Hitlernek, de soha nem volt fanatikus náci.

RENATE: Néha érzem a csendet és azt, hogy ez a csend takar valamit. A mi családunkban ez így volt. Anyám mindig nagyon szépen beszélt apámról. Azt mondta nekem róla, hogy csodálatos ember volt. De közben éreztem, hogy valami nincs rendben. Később tudtam csak meg, hogy rengeteg embert ölt meg. Önként jelentkezett egy csomó ember megölésére. Zsidókat, kommunistákat, partizánokat, cigányokat. A tárgyaláson semmit nem próbált eltitkolni. Úgy állt ott, mint aki nem tudja tovább elképzelni az életét, mivel minden összeomlott. Nemcsak Németország és vezetői, de saját eszményei is. Úgy érezte, hogy Németországnak vége.
(Renate apját 1946 januárjában felakasztották.)

DIRK: Apámat a tárgyalás végén halálra ítélték. Ez a búcsúlevele anyámhoz, felolvasom: „Drága, szeretett Käthe! Az imént, szerelmem, utoljára mondtunk búcsút egymásnak. Mire megkapod ezt a levelet, én már nem élek. Tudom milyen borzalmas ez a hír számodra, mert te soha nem adtad fel a reményt. De megígérted nekem, hogy bátor leszel, még akkor is, ha a legrosszabb bekövetkezik. Így most annak a tudatában hagyom el a világot, hogy te halálom után is ugyanaz a bátor feleség leszel, mint azelőtt mindig. Mindannyian emberek vagyunk, az én sorsom túl kemény. De gondolj a fiúnkra, a legdrágább kincsre, akit hátrahagyok. Neki sokkal nagyobb szüksége lesz most rád, mivel nincs édesapja. Leljed benne örömöd és bármikor, ha ránézel, az én szememet fogod viszontlátni. Nagyon boldog voltam, amikor a fotóját mutattad, de össze kellett magam szedni, nehogy összetörjek. Utolsó szavam az hozzád, hogy esküszöm soha nem rendeltem el, és nem követtem el bűncselekményt. Imádkozom érte, és remélem, hogy eljön a nap, amikor rehabilitálni fognak. Próbáld kisírni magadból tragikus sorsomat. Emlékezz arra, amikor boldog időket töltöttünk együtt, amikor tervezgettünk és együtt élveztük életünket. Egy perc múlva megkapom az utolsó ételt. Utána az utolsó földi óráimat gondolatban veled töltöm, fogva a kezedet és szivembe zárva téged és fiunkat. Aztán köszönés stb."

Akárhogy is, meghatott ... Még akkor is, ha tudom, hogy hazudik, vagy nem érzékeli, hogy mit követett el. Eszköznek tekintette magát, és ez különösen szörnyű számomra. Olvastam a védőbeszédét. Ebben ő úgy írja le a Gestapót, mint egy közönséges hivatalt, köznapi feladatokkal. Talán ez döbbentett meg a legjobban, olyan ostobán hangzott. Úgy tűnt, hogy ilyen naivan viszonyult a rendszerhez. Okosabb apára vágytunk volna. Amikor Lena és én elolvastuk, tényleg kiborultunk. Ha összehasonlítjuk őt az itteni csoporttagok apjával... Renate apja tényleg tudta, mit tett. Szégyellem magam.

ROSWITHA: Húsz éves voltam, amikor apámat letartóztatták. Azt hiszem, ha nem tartóztatták volna le, én sohasem tudtam volna meg mit tett. Biztos vagyok afelől, hogy a

családom örökre megtartotta volna a titkot. Aztán eltűnődtem azon, hogy vajon miért nem mondtam el én soha a lányomnak, hogy mit tett az apám. Csak apám halála után tudta meg, amikor együtt nyaralt apjával. Ő mondta el neki, hogy mit csinált a nagyapja és hogy börtönben volt... És akkor a lányom elkezdett faggatni, hogy miért nem mondtam el korábban és én azt válaszoltam, hogy meg akartam védeni őt a családunk szörnyű múltjától. Ezt mondta anyám is, amikor azt kérdeztem tőle: miért nem mondtad el soha a gyerekeidnek, nekünk, hogy mit csinált apánk ? És anyám azt válaszolta: „Nem akartam, hogy belekeveredjetek az atrocitásokba, meg akartalak védeni benneteket az egésztől." És ugyanakkor — lehet, hogy ezt nem értik — de apámért is tettem... Azt akartam, hogy a lányom szeresse a nagyapját...

Ha összehasonlítom családomat a barátaim családjával, úgy vélem elég normális család volt a miénk mindaddig, amig le nem tartóztatták apámat. Ő azt csinálta, ami az Einsatzgruppék parancsnokainak feladata volt, megölni a zsidó lakosságot Szovjetunió megszállt területén lévő falvakban. Így kezdődött a kelet-európai zsidók kiirtása. Mind a mai napig képtelen vagyok elképzelni, ahogy apám parancsot ad a lövésre. Tudom, hogy ezt tette, de nem tudom elképzelni őt ebben a szerepben ... Ez első találkozásom a túlélők gyerekeivel. Rengeteg szorongással jöttem el, mert attól tartottam, hogy esetleg itt lesz valaki arról a helyről, ahol apám volt a háború alatt. Az első találkozás elképesztő élmény volt abból a szempontból, hogy egy nap után minden félelmem megszűnt, szeretetet és bizalmat éreztem. Soha nem beszéltem sokat magamról olyanoknak, akik „áldozatok" voltak. Ez nagy fájdalmat okozott nekem mindig. A fájdalom legnagyobb részt abból származott, hogy nem tudtam kibeszélni magamból. Ezen a találkozón úgy éreztem, elfogadtak.

JULIE: Amikor először találkoztam a németekkel, remegtem és féltem. A találkozás előtt lidérces álmaim voltak. Azt hiszem leginkább attól féltem, hogy ezek az emberek valahogy kimagyarázzák majd a holocaustot, vagy racionalizálják azt amit apjuk elkövetett, és én tudtam, hogy ezt képtelen lennék elviselni. És féltem ettől az összeütközéstől. Amikor láttam, hogy milyen pusztítóan hatott az életükre, hogy ilyen apjuk volt, megértettem, hogy az éremnek két oldala van. Emlékszem az első nap egyik szünetében, amikor először találkoztunk, az egyik asszony sírt. És a világon a legtermészetesebb volt számomra, hogy odementem hozzá és átöleltem. Utána azt gondoltam, úristen, kit vettem a karjaimba!

GUNHILD: Amikor Hitler meghalt, megállás nélkül sírtam három-négy órát. Mert gyermeteg ésszel is tudtam, hogy vége. Semmivé váltam. Valami rosszul ment. Eltört. Nem tudtam, hogy mi, de tudtam, hogy valami elmúlt, visszavonhatatlanul véget ért...

MARTIN: Jenbach volt az a hely, amelynek a kocsmájában a párt vezetőségének megmaradt része összegyűlt. És akkor éjjel egy órakor kaptuk meg a hírt, hogy Hitler meghalt, körülvéve hűséges követőivel. Feltételeztem, hogy apám is meghalt. Félelmetes volt, mert a következő órákban nyolc ember lőtte agyon magát. Az egyik iskolatársam is meg akarta tenni. És én is. De ahogy ez lenni szokott, összetalálkoztunk és lebeszéltük egymást róla. Mindketten sírtunk, de leállitottuk egymást.

CHARLES: Anyám Bergen-Belsenből való kiszabadulása több mint szomorú történet. Azon a napon, amikor a háború véget ért, anyám egy halom holttest alatt volt, mert tífuszt kapott, és halottnak hitték. Mélyen a holttestek alá került. Amikor a brit csapatok elvonultak a testek mellett, anyám kikiabált nekik angolul és ők meg voltak döbbenve, hogy hangot hallanak a hullahegy felől. Kétségbeesetten kezdték kidobálni a hullákat egyiket a másik után, míg végül rábukkantak anyámra. Csak annyit kértek anyámtól, hogy állandóan beszéljen. Így találtak rá. És megmenekült.

Az elkövetők gyerekeinek fájdalmasabb volt ez a találkozás, mint nekünk. Számukra nincs feloldozás. Az ő számukra azzal ért véget ez a négy nap, hogy most már mindig fájdalommal és gonoszsággal kell együtt élniük.

ROSWITHA: Barátaink azt kérdezték, hogy miért most megyek Izraelbe, amikor a palesztinok jönnek Gázából és megtámadják az embereket. Veszélyes ez most. Én komolyan nem éreztem félelmet. Nem féltem. Azt gondoltam, ha valami történik velem, az igazságos lesz. Azt gondoltam, hogy annyi zsidót megöltek a németek Németországban, hogy egy nagyon kicsi fizetség lenne, ha valami történne itt velünk.

CHARLES: Roswitha, szörnyűnek találom ezt az érzést, hogy számodra az lenne igazságos, ha meghalnál cserébe a sok zsidó életéért, akik a németek keze által haltak meg.

JULIE: ...Ez azt mutatja, hogy milyen mértékben zavar téged az, amit apád elkövetett. A gyermeke bűnhődik az ő tette miatt. Nagyon sajnállak...

DIRK: Ez nagyonis hasonlít nekem valamire. Kis idővel ezelőtt Lena bátyja haldoklott. És akkor azt éreztem: micsoda igazságtalanság, miért nem én halok meg helyette. Neki gyerekei vannak. Annyi zsidót megöltek. Legalább ő hadd éljen. Értem nem kár. Annyi német van Németországban. Nem hiszek már istenben egyáltalán, de mégis könyörögtem hozzá, hogy engem vigyen el a másik helyett, és akkor minden rendbejön. Arról fantáziáltam, hogy egyet egyért.

RENATE: Régóta vannak nekem is ilyen érzéseim. Amikor a múlt nyáron az idegengyűlölet felerősödött Németországban, féltem és szorongtam...

HANNY: Nem vagyok benne biztos, hogy egy kis elégtételt nem nyújt-e számomra az, ahogyan gondolkodsz. Tudom, hogy ez borzasztó, gyűlölöm magam érte, de valahol bosszút kívánok. Lelkemnek egy része, azt kívánja, hogy szenvedj. De minél inkább megismerlek, annál nehezebb ezt kívánnom.

JULIE: Megértelek. Ismerős ez az érzés nekem is, mert először én is azt gondoltam, hogy szenvedjenek csak. De amikor megismersz valakit, akkor már nehéz fenntartani ezt az érzést.

DEENA: Azt hiszem, ez az az érzés, amely hozzásegített ahhoz, hogy bizalommal legyek irántatok és hogy meg tudtalak kedvelni benneteket, mert csak annak a tudatában tudlak

benneteket elfogani és kedvelni, hogy itt voltatok, szenvedtetek és bűnösnek éreztétek magatokat. Ha olyan németek lennétek, akiket mindez hidegen hagy, nem tudtunk volna közel kerülni egymáshoz.

MARTIN: Hogyan éltem azután ? Egy idős ember egyedül élt a családjával egy távoli farmon és azt mondta, hogy maradhatok. Családtaggá váltam. Azt mondtam, hogy Martin Bergman vagyok Münchenből, szüleim meghaltak a háborúban. Ha már ott voltam, megengedték, hogy maradjak. Mindent tőle tanultam, minden vonatkozásban. Mindent. A szobám a nappali felett volt. A repedéseken keresztül leláttam és hallottam, ahogy az imákat mondták. Engem úgy neveltek, hogy a kereszténység az emberek átverésére való. Egyetértettem apámmal. De később úgy véltem, hogy nincs igaza, mert ezek az emberek erőt és biztonságot merítettek a vallásból, még a legnehezebb időkben is, amit én nagyon irigyeltem.
(Martin 1947-ben felvette a katolikus vallást és 1958-ban pappá szentelték.)

JOE: Amikor megérkeztünk Amerikába, még a szüleink sem beszéltek angolul és semmilyen segitségre nem volt kilátásunk. Szóval apám azt csinálta, hogy elment egy táskakészitő üzembe és azt mondta nekik, hogy ért a táskakészitéshez. Felvették, de egy óra múlva már ki is rugták, mert persze fogalma sem volt róla, hogyan kell csinálni. Hétszer ismétlődött ez meg és a hetedik alkalommal már annyira értett hozzá, hogy alkalmazták. Azt hiszem, tíz centet kapott táskánként, és ameddig dolgozott ezt csinálta. Amikor erre gondolok, méregbe gurulok, mert tehetséges ember volt, sokkal többre érdemes.

CHARLES: Korábban is észrevettem, hogy anyám gyenge idegállapotú. Nehezen tűri a stresszállapotokat. Én hat éves koromban jobban tudtam a stressz-helyzeteket kezelni, mint ő. Ezzel együtt azért ellátta a két fia körülötti teendőket, ami nem lehetett könnyű. Hangokat hall, rendszerint náci hangokat, néha ortodox zsidó imákat, mindig hangokat. Különösen az utcasarkok előtt rendszerint fenyegetést hall, hogy elveszik a pénzét és a gyerekeit. Egyszer például ültünk az autóban és akkor úgy hallotta vagy azt hitte, hogy úgy hallja, hogy a szomszédos autóban nácik ülnek és arra kért nézzem meg. Gyerekkoromban tényleg megnéztem, kinéztem az ablakon és próbáltam megérteni, hogy miért hallja azokat a hangokat. De egy idő múlva rájöttem, hogy valójában senki sem volt ott, ahol ő gondolta.

DEENA: Tudod ez emlékeztet engem egy esetre, amely anyámmal történt, amikor bepillantottam az elfojtás mélységeibe. Egy barátom elment egy kiállításra Berlinbe, ahol művészeti alkotásokat állítottak ki németországi zsidó iskolákból. Szerzett egy katalógust, ami itt van nálam. A düsseldorfi zsidó iskolának a katalógusát, amely anyám iskolája volt. A katalógusban volt egy névsor az összes diákról, aki odajárt, az összes tanárról és hogy mi történt velük: meghalt, meghalt, meghalt. Anyám neve mellett semmi nem szerepelt, mert senki sem tudta mi történt vele.

Az ebédlőben ült két napig, nem hagyta el az asztalt a könyv nélkül és állandóan olvasta a német nyelvű könyvet, oldalról oldalra.

Ez volt Julio Levin, a zsidó iskola rajztanára. Az összes diák rajzát megőrizte. Auschwitzban halt meg. Itt van ez a kép a düsseldorfi zsidó iskoláról. Ez itt anyám, apám is felismerte. Megmutattam neki a könyvet és azt mondta: „nem, ez nem lehet, ez igazán nem lehet, az egész képtelenség". Miért mondod, kérdeztem, hiszen egy cigányt ábrázoló képed ki is volt állítva. Azt válaszolta: „ó nem, én soha nem festettem le egy cigányt". És aztán hallottam, hogy a szobában azt mondta: „Istenem, Pesha Birnbaum, együtt jártunk tornázni, istenem az én voltam, aki fülig beleestem egy fiúba." Aztán hozzátette később: „tudod, egészen mostanáig azt gondoltam, hogy az egészet csak én kitaláltam ki." Hát nem elképesztő ?

GUNHILD: Mire apám kijött a börtönböl, már nyilvánosságra kerültek a koncentrációs táborokról készült fotók és beszámolók, de otthon még mindig azt mondták: „Ezek a zsidók. Hazudnak." És apám 1957-ig Hitler köszöntését használta, egészen haláláig. Titokban, természetesen. Például amikor elbúcsúztunk a rokonoktól. Van egy filmünk, azon látszik néhány másodperc, amikor apám elköszön. Egy kicsit zavarban van, de úgy azon a módon köszön. Tizenkét évvel a háború után. Ha ez ma történne, szembefordulnék vele és azt mondanám: „Apám, a jelenlétemben ezt soha többé ne tedd. Menj vissza a sírodba és maradj ott, amíg a gaz be nem nővi. De velem ennek vége. Örökre."

ROSWITHA: Gondolkodtam azon, hogy ki lehet az a németek közül, aki hasonló szenvedésen ment keresztül mint én, és úgy képzeltem, hogy Martin az közülünk. Ugyanakkor ő az, aki nem érezte magát áldozatnak. Gyakran irigylem Martint a hitéért, hogy hisz istenben. Komolyan irigyellek ezért. Biztonságot ad neked. Szóval jól gondolom, hogy te nem érezted magad áldozatnak?

MARTIN: Nem, ez nem így van. Több mint negyven évvel ezelőtt én is hasonlóan gondolkodtam. De azután katolikus lettem és beléptem a hívők gyülekezetébe. Megtanultam az áldozat teológiáját és Krisztus feltámadását. És a feltámadás többet jelent mint az áldozattá válás. Amikor nemrégiben Izraelben jártam az Exodus útvonalán az izraeli buszban, amely Eilatnál átlépte a határt, volt egy plakát, rajta „Isten", és egy piros szív: „szereti Izraelt". És amikor megpillantottam azt a csodálatos tájat, és azt amivé Izrael alakította akkor azt mondtam magamban: „Én is szeretem Izraelt." Az élet erősebb, mint Izrael történelmének árnyai. És hiszem, hogy az élet valamennyiünk számára erősebb. Sokkal erősebb mint az árnyak. Ezt remélem. Ezért nagyon nagyon hálás vagyok, hogy itt lehetek veletek mindannyiótokkal. Köszönöm, Dan.

JULIE: Azelőtt, ha valaki azt mondta volna nekem, hogy hiszen ők is szenvedtek, valószínűleg nekiugrottam volna. Semmi kedvem nem volt meghallgatni a fájdalmukat. Úgy éreztem, hogy nincs joguk szenvedni, és ha mégis szenvednek, hagyjanak vele békén, én nem akarom hallani, nem akarom megérteni. És most, ahogyan látom az embereket és látom gyötrődéseiket, hogy milyen mélyen sérültek az apjuk tettei miatt, fáj értük a szívem.

DIRK: Természetesen szerettem volna egy apát, aki megtanít mindenre. De ez nem adatott meg számomra. Éppen ellenkezőleg. Lehet, hogy perverznek hangzik, de hálás vagyok, hogy nem kellett egy ilyen apával élnem. Durván hangzik, de így van. És másfelől pedig, ez segített ahhoz, hogy elvehessem Lénát. Apám megfizett azért amit tett, többet ennél nem lehet fizetni. És ezen keresztül engem is felszabadított.

RENATE: Németországban — úgy tűnik — még nem igazán szembesültek a múlttal. Rengeteg könyv jelent meg, riportok, visszaemlékezések hangzanak el a rádióban és a televízióban, de ezek csupán adatokat közölnek, amelyekből az embereknek már elegük van. Azt mondják „ezt már hallottuk, mi már mindent tudunk, minek ismételgetik folyton." És valóban nem figyelnek oda. Más megoldást kell találni.

Lehet, hogy az amit most csinálunk ez az út, egy új út. Nem adatokat cserélünk, hanem szemtől szembe ülünk egymással különböző tapasztalatokkal. A valóságban beszélünk félelmeinkről és reményeinkről, mert ez a találkozó is mutatja, hogy a múlt még nincs feldolgozva.

MARTIN: Ez még csak a következő generáció. A gyerekek csinálhatnak majd valamit. Az elkövetők és az áldozatok nem. De ha a gyerekek megbékélnek és közeledni tudnak egymáshoz, akkor mi is megbékélhetünk.

Surányi Vera fordítása

ARCHÍVUM

EMLÉKEZÉS HERMANN ALICE-RA

Hermann Alice pszichológus és nevelő, az alkalmazott pszichoanalízis kiemelkedő magyar művelője száz éve, 1895 májusában született. Az egyetemen Révész Géza tanítványa volt, s hallgatott esztétikát, filozófiát is, Alexander Bernátot, Pauler Ákost. Később pszichoanalitikus képzettséget is szerzett, tíz évig pszichoanalitikus gyakorlatot folytatott.

1922-ben lett Hermann Imre felesége; három gyermekük született. Pályája kezdetén kísérleti lélektannal foglalkozott, férjével közös munkái is voltak, ám érdeklődése hamarosan az aktív emberformálás, a nevelés felé fordult. Dolgozott pályaválasztási tanácsadó laboratóriumban, majd longitudinális vizsgálatban hagyományos és modern pedagógiát alkalmazó iskolákat hasonlítottak össze Lénárt Edittel a 1920–30-as évek fordulóján.

1945-től foglalkozott intenzíven az óvodai és családi nevelés kérdéseivel. Megszámlálhatatlan előadást tartott a legeldugottabb falvakban is. Gondolkodását, szemléletmódját áthatotta a pszichoanalitikus elmélet. Nevelési nézetei foglalatának tekinthető az *Emberré nevelés*, melynek első kiadása 1946-ban jelent meg.

E mű a gyermekpszichológusok kézikönyve is lehetne, útmutató a pszichoanalízis emberideálja, a munkára és örömre képes ember személyiségének kibontakoztatásához kisgyerekkortól.

Hermann Alice tanított óvónőképzőben, majd a felsőfokú óvónőképzést munkálta ki, tankönyveket is írt. A hatvanas évektől válhatott főfoglalkozásává a kutatás; számos vizsgálatot szervezett és publikálta eredményeit szakfolyóiratokban, önálló kötetekben.

Tudományos és igaz erkölcsi szenvedélytől áthatott felvilágositó tevékenységét élete végéig folytatta. Munkásságának fő motívuma, központi gondolata: vegyük emberszámba a gyereket. Ebből következik az is, hogy a nevelés ne éljen vissza a gyermeki félelemmel, méltányolja, buzdítsa a gyermeki kezdeményezéseket, a kiváncsiságot.

Hermann Alice hirdetett elveit igazolta derűs és tevékeny lényének sugárzása is. Eszménye volt a *kalokagathia*, a szép, a jó és az igaz egysége. „Én annyira szerettem mindazt, amit csináltam — mondta 80. születésnapján a köszöntőkre válaszul — jó volt csinálni egész életemben".

Legfontosabb művei: *A gyermekben érlelődik a jövő. Válogatott írások*. Budapest: Kossuth, 1979.; *Emberré nevelés*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1982.

Varga Éva

◆

Szerkesztőségünk Hermann Alice emlékének szenteli az ezután olvasható páratlan dokumentumot, *A Jövő Embere* című, soha meg nem jelent folyóirat bemutatását. A folyóiratnak Hermann Alice is munkatársa lett volna; oda szánt írását teljes terjedelmében közöljük.

◆

EGY MEG NEM JELENT FOLYÓIRAT — A JÖVŐ EMBERE

Szerkesztőségünk Hoffer Éva pszichológus jóvoltából jutott hozzá *A Jövő Embere* című folyóirat kefelevonatának megőrzött példányához. A folyóiratnak 1948-ban kellett volna megjelennie, de a megjelenésre nem került sor. Nem tudjuk pontosan, miért döntöttek úgy az illetékesek, hogy a lap nem kerülhet a nyilvánosság elé, de sejthetjük az okot. A lap betiltását Weil Emil, az Orvosszakszervezet elnöke közölte a szerkesztőkkel. A betiltást a pártközpont, valószínűleg Gerő Ernő rendelte el. (Dr. Kun Miklós személyes közlése.) A fordulat éve — 1948 — véget vetett annak a szellemi pezsgésnek, amely Magyarországon 1945 után elkezdődött. A gleichschaltolásnak áldozatul esett a nagy lendülettel újra induló hazai pszichológia is. Ismerjük a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület felszámolásának körülményeit, ismerjük a „pedológiai vitát," amelynek következményeképpen Mérei Ferencet száműzték a tudományos életből és a közéletből.

Hasonlóképpen történt a Lelkiegészségvédelmi Szövetséggel (LESZ) is, amely — mint a folyóiratból kiderül — a kor legjobb szakembereit (pszichológusokat és pszichoanalitikusokat, orvosokat és pszichiátereket, jogászokat és pedagógusokat) egyesítette a háborúból éppen kilábalt, s a nagy társadalmi átalakulásokat átélő ország mentálhigiénés problémáinak (elsősorban az új nemzedék gondjainak) megoldására. A szövetség fölé védőernyőt látszott emelni a politika; a LESZ védnökei között szerepelt többek között Rajk László, Ortutay Gyula, Ries István, Olt Károly — a tudományos élet képviselői közül pedig többek között Szent-Györgyi Abert és Rusznyák István. Nem nehéz arra a következtetésre jutnunk, hogy éppen a „védőernyő" okozta a lap és az ígéretesen induló mentálhigiéniai mozgalom bukását. Egy évvel vagyunk a Rajk-per előtt, amelyben a LESZ egyik „főellenőre", Dr. Bálint István pszichiáter oly dicstelen szerephez jutott...

A Jövő Embere nem csupán mint dokumentum érdekes számunkra. Napjainkban, amikor a tudományos élet szabadságának nincsenek politikai korlátai, a mentálhigiénés

törekvések és programok sokat meríthetnek a csaknem ötven évvel ezelőtti helyzetleírásokból, koncepciókból, tervekből. Szomorú tény, hogy ami a lakosság mentálhigiénés állapotát illeti, az elemzések jelentős része ma is aktuális. Van mit pótolnia a magyar mentálhigiénének az elveszett évtizedekből. Ugyanakkor az igazságnak tartozunk azzal, hogy a folyóirat, illetve a LESZ több munkatársa, így például Pikler Emmi, Hermann Alice, György Júlia, P. Liebermann Lucy a nehéz körülmények ellenére is folytatni tudták munkájukat az ötvenes években.

A folyóiratot bő válogatásban mutatjuk be. Közöljük Hoffer Jánosnak, Hoffer Éva férjének megemlékezését, aki a kiadóhivatal munkatársaként annak idején a kefelevonatot kiemelte a szemétkosárból és így megőrizte az utókor számára. Köszönetet mondunk Hoffer Évának, aki az elsárgult lapokat rendelkezésünkre bocsátotta.

A folyóiratban előforduló fontosabb hazai személyek életrajzi adatait Archívum rovatunk végén azért közöljük, mert ez a lista önmagában is tanulságos lehet a magyarországi mentálhigiénia, a pszichoanalízis és pszichológia 1949 utáni, mindmáig alig ismert történetének feldolgozásához. Erre a témára következő számainkban is szeretnénk visszatérni. Reméljük, a publikáció további kutatásokra ösztönzi a korszak iránt érdeklődőket.

A szerk.

◆

Megemlékezés egy mentálhigiénés folyóiratról és elporladásáról

Csillagászok, meteorológusok bocsájtanak ki olykor felhívást: jelentkezzék, aki szemtanuja volt valamilyen természeti jelenségnek (például egy hullócsillag felvillanásának) és számoljon be véletlenszerű észleleteiről; a jelenség teljes képe ezután az ilyen részmegfigyelésekből áll össze.

Csak arra vállalkozhatom, egyrészt, hogy elmondjam azt a keveset, amiről akaratlan észlelőként tudomást szereztem és amiből teljesebb kép csak mások ismereteinek hozzátoldása után alakulhat ki, — másrészt azonban a kezembe került a meteorit és így közelebbi tualjdonságairól, összetételéről alaposabban is be tudok számolni.

A hullócsillag

A felszabadulás után hamarosan megalakult az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének elődje, a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete, vagy rövidített nevén az Orvosszakszervezet. Vezetősége 1947 elején olyan határozatot hozott, mely szerint folyóirat- és könyvkiadó részleget létesít avégből, hogy a már rendszeresen megjelenő *Orvosok Lapja* című heti folyóirat kiadását és terjesztését is saját kezelésbe vegye, a különféle szakcsoportok igényeinek megfelelő további tudományos szakfolyóiratokat, továbbá orvosi szakkönyveket jelentessen meg és természetesen azért is, hogy saját szakszervezeti lapjának kiadásáról, terjesztéséről gondoskodjék.

A kiadói részleg 1947. május végefelé kezdte meg tevékenységét a „vállalkozás" nyereséges volt, ez tette lehetővé, hogy szakszervezetnek sajátlagos sajtópolitikája legyen. A publikációs lehetőségek kibővülése illetve megteremtése színvonalas és élénk tevékenységre ösztönözte a szakcsoportokat: egymás után alakultak meg a különböző orvosi szakágak szerkesztőségei, sorban jelentek meg ezután a különféle tudományos folyóiratok első számai.

Ebben a termékeny légkörben került sor az Orvosszakszervezeten kívül álló Lelki Egészségvédelmi Szövetség (LESZ) tevékenységének gyökeres megújítására, az újjászervezésben fontos szerep jutott az Orvosszakszervezetnek: az ő helyiségében tartotta meg a (LESZ) 1947. november 6-i újjáalakító közgyűlését, itt Weil Emil dr., a szakszervezet elnöke mondott megnyitó beszédet és a megjelenteket csak az ő beszéde után köszöntötte a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nevében Lantos dr., osztályfőnök, a népjóléti miniszter nevében Tariska dr., miniszteri tanácsos. A helyiség zsúfolásig megtelt, Pollákné Stern Szeréna, akit a közgyűlés egy órával később az Általános Gyermekvédelmi Szakosztály egyik vezetőjévé választott, már csak a földszinti ablakon keresztül tudott a helyiségbe bejutni. A beszédek elhangzása után a közgyűlés megválasztotta az új vezetőséget.

A LESZ előzőleg az O. K. E. egyik szakosztálya volt, 1936-ban már működött: ez olvasható ki a Fővárosi Pedagógiai Intézet egyik kiadványából (*Családgondozói Műhely* — továbbképzési segédanyag 3. — kézirat gyanánt — 1984); ebben ugyanis megjelent a dr. Hilscher Rezső hagyatékából előkerült 1947-es keltezésű LESZ-munkaterv (vagy inkább tervezete); ez a munkaterv is feltehetően az újjászervezés nyomán készült. A munkatervnek nincs nyoma a hullócsillagban, abban a folyóiratban, melynek elnevezése „A JÖVÖ EMBERE — a Lelki Egészségvédelmi Szövetség Hivatalos Lapja" lett volna és amely teljes mértékben élvezte az Orvosszakszervezet támogatását, hiszen a kiadóhivatali részleg gondozásában jelent volna meg és első számának szánt „Beköszöntő" című írásában a szakszervezet elnöke a következőképpen nyilatkozott: „A Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete a Lelki Egészségvédelmi Szövetség újjászervezésével kapcsolatban eddig is megadott minden segítséget és támogatást azoknak a lelkes szakembereknek, akik a magyar mentálhigiéné ügyét szívükön viselik. Erre a támogatásra a szövetség lapja, a „Jövő Embere" is biztosan számíthat."

A JÖVÖ EMBERE szerkesztősége — feltehetően 1947 végén vagy 1948 elején — összeállította az első szám anyagát, a kiadóhivatal ezután már kiszedte a kéziratok szövegét, amikor a kiadóhivatali részleg vezetője megtudta, hogy a lap soha sem fog megjelenni. Intézkednie kellett, hogy a nyomda dobja szét a szedést, készítse el számláját az elvégzett nyomdai munkák költségeiről. A számla kézhezvétele után a kiadóhivatal az összeget nyomban kifizette, a könyvelő a számlát elkönyvelte, a nyomda által hozzá mellékelt korrigálatlan kefelenyomatokat pedig — mivel túl sok helyet foglaltak volna el a szekrényben — a szemétkosárba dobta. Innen emelte ki a meteoritot, a hullócsillag földre esett maradványait a kiadói részleg vezetője, arra gondolva, hogy a kéziratokat a nyomda nyilván megsemmísítette, a szerzők íróasztalfiókjából a publikálatlan cikkek másolatai soha sem fognak előkerülni, a mentálhigiéne megújulásáért lelkes buzgalommal végzett munka megérdemli, hogy valahol nyoma maradjon.

A kefelevonatok egyik lapján a nyomda körpecsétszerű keltezési bélyeglenyomata látható: 1948. augusztus 4.

A meteorit
Hoffer János

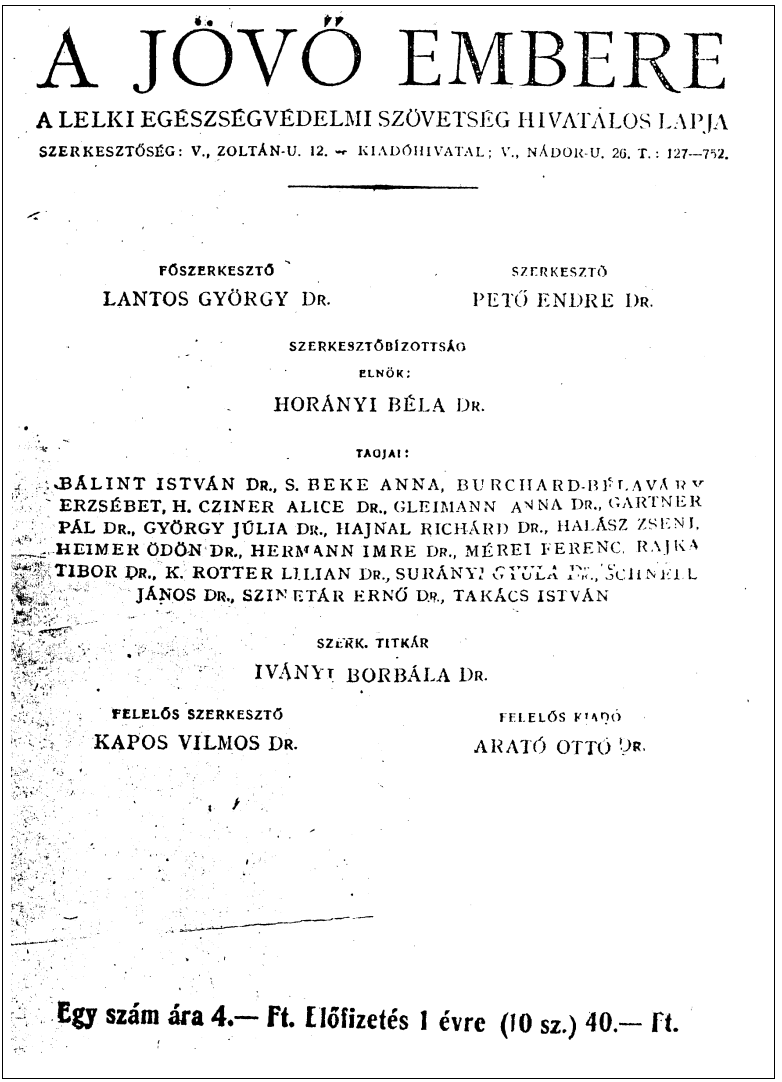

A JÖVŐ EMBERE

A LELKI EGÉSZSÉGVÉDELMI SZÖVETSÉG HIVATÁLOS LAPJA

SZERKESZTŐSÉG: V., ZOLTÁN-U. 12. — KIADÓHIVATAL: V., NÁDOR-U. 26. T.: 127—752.

FŐSZERKESZTŐ
LANTOS GYÖRGY DR.

SZERKESZTŐ
PETŐ ENDRE DR.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
ELNÖK:
HORÁNYI BÉLA DR.

TAGJAI:
BÁLINT ISTVÁN DR., S. BEKE ANNA, BURCHARD-BÉLA VÁRY ERZSÉBET, H. CZINER ALICE DR., GLEIMANN ANNA DR., GARTNER PÁL DR., GYÖRGY JÚLIA DR., HAJNAL RICHÁRD DR., HALÁSZ ZSENI, HEIMER ÖDÖN DR., HERMANN IMRE DR., MÉREI FERENC, RAJKA TIBOR DR., K. ROTTER LILIAN DR., SURÁNYI GYULA DR., SCHNELL JÁNOS DR., SZINETÁR ERNŐ DR., TAKÁCS ISTVÁN

SZERK. TITKÁR
IVÁNYI BORBÁLA DR.

FELELŐS SZERKESZTŐ
KAPOS VILMOS DR.

FELELŐS KIADÓ
ARATÓ OTTÓ DR.

Egy szám ára 4.— Ft. Előfizetés 1 évre (10 sz.) 40.— Ft.

Thalassa (6) 1995, 2–3: 226–265

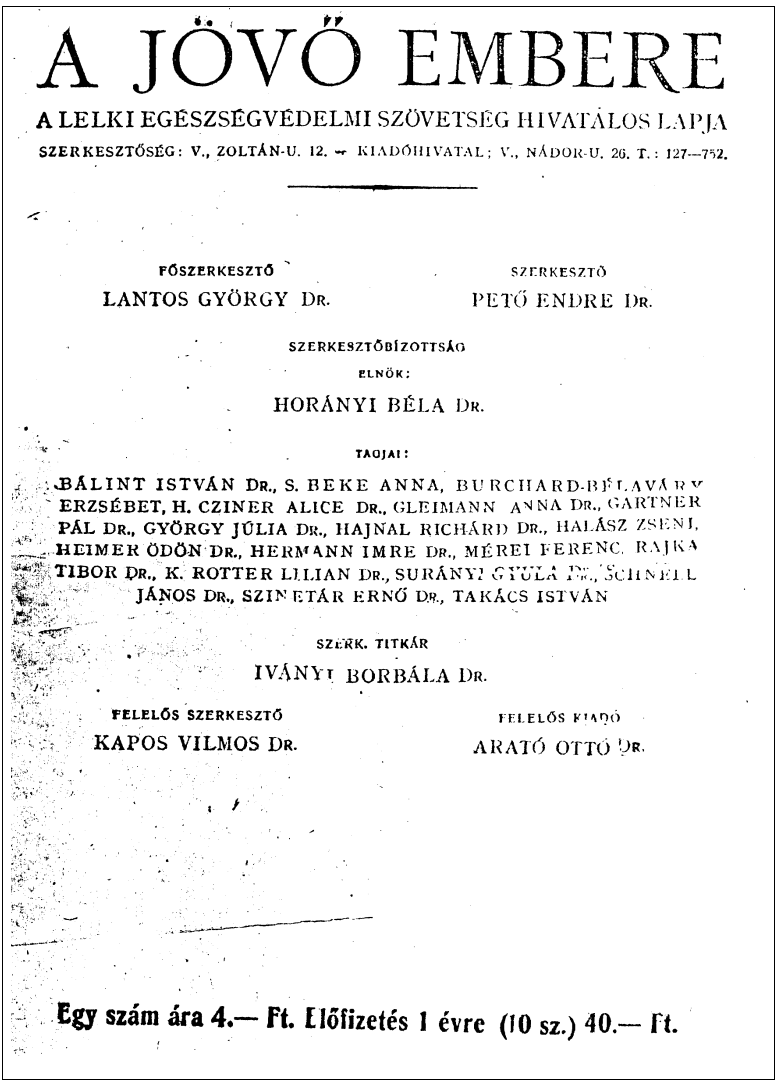

A JÖVŐ EMBERE

A LELKI EGÉSZSÉGVÉDELMI SZÖVETSÉG HIVATALOS LAPJA

SZERKESZTŐSÉG: V., ZOLTÁN-U. 12. — KIADÓHIVATAL: V., NÁDOR-U. 26. T.: 127—752.

FŐSZERKESZTŐ
LANTOS GYÖRGY DR.

SZERKESZTŐ
PETŐ ENDRE DR.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG
ELNÖK:
HORÁNYI BÉLA DR.

TAGJAI:
BÁLINT ISTVÁN DR., S. BEKE ANNA, BURCHARD-BÉLAVÁRY ERZSÉBET, H. CZINER ALICE DR., GLEIMANN ANNA DR., GÁRTNER PÁL DR., GYÖRGY JÚLIA DR., HAJNAL RICHÁRD DR., HALÁSZ ZSENI, HEIMER ÖDÖN DR., HERMANN IMRE DR., MÉREI FERENC, RAJKA TIBOR DR., K. ROTTER LILIAN DR., SURÁNYI GYULA DR., SCHNELL JÁNOS DR., SZINETÁR ERNŐ DR., TAKÁCS ISTVÁN

SZERK. TITKÁR
IVÁNYI BORBÁLA DR.

FELELŐS SZERKESZTŐ
KAPOS VILMOS DR.

FELELŐS KIADÓ
ARATÓ OTTÓ DR.

Egy szám ára 4.— Ft. Előfizetés 1 évre (10 sz.) 40.— Ft.

A JÖVÖ EMBERE*

a Lelki Egészségvédelmi Szövetség folyóirata

Tartalomjegyzék

Beköszöntő
Weil Emil dr., a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének elnöke

Békét vagy háborút?
R. Kiss Károly dr., rendőrezredes, az Államrendőrség Gyermekvédelmi Osztályának vezetője

Lelki egészségvédelem és a kriminalitás
Schäfer István dr., egyetemi m. tanár, ügyvéd, a Fiatalok Felügyelő Hatóságának elnöke

Menthálhigiénia és pedagógia
Lantos György dr., min. oszt. tanácsos

Csecsemők lelki egészségvédelme
Pikler Emmi dr.

A fejlődési zavarban szenvedő gyermek
Bárczi Gusztáv dr., az Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola igazgatója

Mit ér a menhelyi gyermek?
Dobszay László dr., a budapesti Állami Gyermekmenhely igazgató-főorvosa

A mentális higiénia követelményei az óvodában
Burchard-Bélaváry Erzsébet, kisdedóvási főfelügyelőnő

Lelki egészségvédelem helye az anya- és kisdedvédelemben
Surányi Gyula dr., egy. m. tanár, Budapest főváros Anya és Kisdedvédelmi Intézetének igazgató-főorvosa

Az iskolai érettség problémái
Mérei Ferenc, a Fővárosi Lélektani Intézet igazgatója

Érzelmi egészség
Gegesi Kiss Pál dr., egyetemi ny. r. tanár, a Pázmány Péter Tudományegyetem I.sz. Gyermekklinikájának igazgatója

A lelki egészségvédelmi munka jelentősége
Pollákné, Stern Szeréna, tanácsnok

A jövő embere személyiségszerkezetének néhány kérdéséről
Horányi Béla dr., egyetemi ny. r. tanár, a Pázmány Péter Tudományegyetem elme- és idegklinikájának igazgatója

* Összeállításunk terjedelmi okokból nem tartalmazza a tartalomjegyzékben szereplő valamennyi cikket. A teljes kézirat szerkesztőségünkben megtekinthető.

Az üzemi napközi otthonok szerepe a lelki egészségvédelemben
Hermann Alice dr.
Szellemi fogyatékosság benyomását keltő lelki zavarokban szenvedő gyermek esete
Roboz Pál dr. az Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani Laboratóriumának vezető-főorvosa
Könyvismertetés
– I. Sz. Makarenko: Az új ember kovácsa, Iványi Borbála dr.
A Lelkiegészségvédelmi Szövetség közgyűlése
Beszámoló a Lelkiegészségvédelmi Szövetség kutató szakosztályának alakuló üléséről
Beszámoló a Lelkiegészségvédelmi Szövetség általános gyermekvédelmi szakosztályának alakuló üléséről
Szerkesztői üzenetek

Beköszöntő

Írta: Weil Emil dr.,
a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezetének elnöke

Örömmel üdvözlöm a „Jövő Emberét", a Lelki Egészségvédelmi Szövetség most induló folyóiratát. A Lelki Egészségvédelmi Szövetség, s ez a most induló lap is régi hiányt pótol és hivatva van arra, hogy az egyébként magas színvonalú magyar egészségvédelem ezen elmaradt szektorának, a lelkiegészségvédelemnek kiépüléséhez fejlesztéséhez hozzájáruljon. A lelkiegészségvédelem modern és haladó képviselői tisztában vannak azzal, hogy éppen úgy, ahogy az általános egészségvédelem a társadalmi és gazdasági kérdésektől elválaszthatatlan, a lelkiegészségvédelem területén ezeknek a tényezőknek a befolyása még sokkal nagyobb jelentőségű. A fasizmus például a legjobb táptalaja volt a legkülönbözőbb lelki eltorzulások kifejlődésének. Ugyanazok az okok, amelyek a fasiszta rendszert létrehozták, a monopol-kapitalizmus, a rabló imperializmus termelték ki a hitlereket, himmlereket, frankókat, szálasikat és követőiket, ezeket a beteglelkű szörnyetegeket. Nem a neurotikusok és pszichotikusok szülték a fasizmust, hanem a fasizmus talaján burjánzott az elmabaj és terjedt el a neurózis minden fajtája. A Horthy fasizmus éveiben szó sem lehetett természetesen intézményes lelkiegészségvédelemről. Minden ilyen irányú kezdeményezést elfojtottak és csak egyesek luxus igényeik kielégítésére volt lehetőség. A felszabadulással a demokrácia meghozta a lelkiegészségvédelem munkásai számára is a lehetőséget, hogy a népi demokrácia gazdasági és társadalmi rendjének, megfelelő intézményes, minden dolgozó javát szolgáló lelkiegészségvédelem alapját lerakhassák. A „Jövő Embere" legyen az az összekötő kapocs, amely összefogja mindazokat a szakembereket, orvosokat, nevelőket, gondozókat és ápolókat, akikre ennek a nagy feladatnak az elvégzése hárul.

A Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete a Lelki Egészségvédelmi Szövetség újjászervezésével kapcsolatban eddig is megadott minden segítséget és támogatást azoknak a lelkes szakembereknek, akik a magyar mentálhigiénia ügyét szívükön viselik. Erre a támogatásra a szövetség lapja, a „Jövő Embere" is bizton számíthat.

◆

Mentálhigiénia és pedagógia

Írta: Lantos György dr., min. oszt. tanácsos

I. A higiénia fogalma szorosan összefonódik a pedagógia fogalmával. Ez az összefonódás nemcsak a testnevelés, hanem a szűkebb értelemben vett lelki nevelés területén is fennáll. Az egészség megóvása ugyanis nemcsak orvosi feladat, hanem egyben nevelési cél is. A sokatidézett Juvenalis-i formulán (mens sana in corpore sano) túlmenően erre utal az a körülmény is, hogy végső lényegében a nevelés olyan hatások közvetítése, amelyeknek az a céljuk, hogy a növendéket életfeladatainak minél tökéletesebb teljesítésére képessé tegye.

A nevelés célja ezen a ponton félreérthetetlenül utal az egészség fogalmára. A nevelő célja ugyanis az előbbiek alapján állandó alkalmasabbá-, jobbátétel, olyan létállapotba helyezés, amely a növendéket optimális feltételek biztosítása mellett állítja az életfeladatok megoldása elé. Nem szorul külön bizonyításra az a megállapítás, hogy az életfeladatok megoldásához a legkedvezőbb feltételekkel az egészséges lény rendelkezik. A nevelésnek tehát ez alapon határozott célkitűzését képezi az, hogy az egészség érdekeit szolgálja.

Ha az egészség és a nevelés viszonyát ilyen alapon fogjuk fel, akkor a pedagógus és az orvos hivatása az előbbi cél szolgálatában egészen közel kerül egymáshoz. A higiénikus állapot megteremtése ez alapon már nem csupán orvosi, hanem egyben pedagógiai feladat is lesz. A javítás, a jobbátétel törekvése vezeti mindkét hivatást, amikor a pácienst, illetve a növendéket a lehető legkedvezőbb feltételek közé óhajtja juttatni, illetve fel kívánja őt ruházni mindazokkal az előnyökkel, amelyekkel az orvosi kezelés, illetve a nevelés adott körülmények között rendelkezik.

Hogy ez mennyire így van, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy éppen ennek a tudatos törekvésnek a szolgálata nyújtja a két hivatás szükségességének indokait. A növendék (a páciens) szervezete ugyanis a pedagógus, illetve orvos külső beavatkozása, tehát nevelés, illetve gyógyítás nélkül is elérheti, illetve fenntarthatja az egészséges állapotot, mert ehhez véletlenül adódott kedvező körülmények révén a természet is hozzásegítheti. A természeti népek primitív fejlődési fokán sem a nevelő, sem pedig az orvos hivatása nem játszik olyan fontos szerepet, mint a fejlettebb társadalomban. E két hivatás fontosságának felismerését a kultúra haladása, illetve az életfeladatoknak ezzel együttjáró állandó komplikálódása hozza felszínre. A fejlődés e fokán egy új tényező avatkozik be az egyén életébe, maga a társadalom, amely a szükséges új képességek biztosítása végett a pedagógust, a hiányzó, esetleg megfogyatkozott életerő pótlására

pedig az orvost állítja az egyén oldalára és ezzel teszi őt képessé arra, hogy az új életfeladatokkal megküzdhessen.

A társadalom e két megbízottjának az egyén fejlődésébe való beavatkozására éppen azért van szükség, mert a természeti erők már nem elégségesek arra, hogy az egyént a sokasodó életfeladatokkal való megküzdésre képessé tegyék. A természet előkészítő és gyógyító szerepét így részben a tudatos emberi tevékenységnek kell átvennie. Ez természetesen nem jelentheti és nem is jelenti azt, hogy a természet mint nevelő, ill. gyógyító tényező bármikor is teljesen kirekeszthető lenne az ember életéből. A természetes nevelés, ill. természetes gyógyítás hívei minden időkben követelték a maguk jogait. Sőt! A naturalizmus pedagógus hívei (pl. a rousseaui negatív nevelés elve) és a természet gyógyító erejét valló orvosok a legmélyebb gondolkodók közé szoktak tartozni. E kiváló elmék sem tudták azonban megállítani a maga útján azt a fejlődést, hogy a nevelés és gyógyítás az aktív emberi tevékenység területére tolódjék át, mégpedig állandóan fokozódó mértékben. Ezt magyarázza az a körülmény, hogy a test és lélek harmónikus kifejlesztésének, tehát az egészséges fejlődés biztosításának szolgálatát a társadalom kezdettől fogva magasra értékelte. Legékesebb bizonyítéka ennek az, hogy az egészségszolgálat a legtöbb népnél kultikus formák között fejlődött ki.

Hygieia görög istennő egyben annak az értékfoknak a jelképe is, amelyre az ember az egészséges állapotot kezdettől fogva helyezte.

II. Az egészségszolgálat tehát minden időben a megbecsült emberi hivatások közé tartozott. Nem véletlen, hogy a jó egészség kívánása a legtöbb nép köszöntésében is helyet talál. Az egészséges állapot nemcsak egyéni szerencsét és boldogságot, hanem egyben a munka- és teljesítőképesség maximumát is jelenti, amely a köz szempontjából bír nagy fontossággal. Ez a magyarázata annak, hogy a társadalom az egészségvédelmet nem egyéni ügynek tekinti, hanem elsőrendű fontosságú közfunkciónak és a széles néprétegek egészségének fenntartásáról intézményesen gondoskodik. A testi egészség, a *hygiene physicalis* tehát már rég nem magánügy. Egészségesnek lenni nemcsak egyéni érdek, hanem egyben a közzel szemben tartozó elsőrendű kötelesség is. A társadalom nagy áldozatok árán egészségvédelmi szerveket és intézményeket tart fenn azért, hogy a gyógyulást mindenki számára lehetővé tegye, de a gyógyulási lehetőségek biztosításával sem elégszik meg, hanem az egészségvédelmet kötelezővé teszi. Az imperetív rendszabályok tömegét lépteti életbe és annak végrehajtásáról, ill. a végrehajtás ellenőrzéséről szakszervei útján gondoskodik.

A testi egészségvédelem szolgálatának minél hatásosabbá tételét célozza az is, hogy a gyógyító terápia mellett még a megelőzés hatásos eljárását is alkalmazza. A prevenciót az a teljesen észszerű és világos törekvés hozta létre, hogy az egészségvédelem leghathatósabb eljárása az, hogy a szervezetet olyan állapotban tartjuk, amely mellett a betegséget meg sem kaphatja. Amilyen világos és egyszerű ez a gondolat, éppen olyan régi is. Már a görögök is követték a preventív eljárásokat. Herodikos solymbriai orvos és testnevelő is azt hírdette már, hogy az egészséget az általános életmód szabályozásával kell fenntartani.

Lényegében ezt az eljárást alkalmazza a nevelésnek a testtel foglalkozó ága, a testnevelés ma is. A testnevelés céltudatosan ezeken a herodikosi elgondolásokon épül fel.

Mindazok az alapelvek, eljárások, amelyeket a testneveléstudomány eddig kialakított, lényegükben a prevenció szolgálatában állanak. A testnevelés ezért az az érintkező terület, amely az orvostudományt és a neveléstudományt szorosan összeköti. A testnevelő ugyanis olyan pedagógus, aki nevelői tevékenységét a test kifejlesztésére fordítja, tehát nevelő és orvos egy személyben. A hygiene physicalis ezért a testnevelő speciális munkaterülete, ahol a neveléstudomány és az orvostudomány határai végkép elmosódnak úgyannyira, hogy már nem is két, hanem egy közös munkaterületről van szó. Olyan munkaterületről, amely legmeggyőzőbben bizonyítja azt, hogy a nevelő és orvos munkássága között milyen mélyenjáró rokonság áll fenn.

A két hivatás rokonvoltát még klasszikusabb formában igazolja a pedagógiának az az ága, amelyet *gyógypedagógia* néven ismerünk. Már az elnevezésben levő „gyógy" szó is világosan utal arra, hogy a pedagógiai tevékenység itt kifejezetten orvosi célkitűzést, a gyógyítást szolgálja. A gyógypedagógiai nevelés alanya ugyanis a fogyatékos gyermek. A fogyatékosság leküzdése (akár testi-érzékszervi, akár szellemi-erkölcsi) vagy ellensúlyozása pedagógiai gyógyítást, tehát az orvoséval teljesen azonos feladatkört jelent. A feladatazonosság legteljesebb mértékben mutatkozik meg az egészségi fogyatékosság esetében. A fogyatékos egészségű, köznapi nyelven beteg gyermek nevelése erre a célra létesített gyógyiskolákban (iskolaszanatóriumok, erdei iskolák, szabadlevegős iskolák stb.) történik, ahol a nevelési és gyógyítási tényezők nemcsak párhuzamosan, hanem kifejezetten egymásra való tekintettel nyernek alkalmazást. A fogyatékosság ugyanis az orvos szempontjából egészséghiányt, a pedagógus szempontjából pedig olyan okot jelent, amely a nevelési cél elérését nagy mértékben hátráltatja. A javítás, a jobbátétel célkitűzésének szolgálata ezért a pedagógust és nevelőt teljes mértékben egyesíti a beteg gyermek nevelésében.

A fogyatékos gyermek nevelését tárgyaló gyógypedagógia alaptudománya, a gyógyító neveléstan, mint alkalmazott pedagógia ezért egyaránt magában foglalja a vonatkozó neveléstudományi és orvostudományi ismereteket. A fogyatékosság lényegében orvosi probléma, ezért a fogyatékosság-javítási eljárások szerkezeti beosztása is teljesen egyezik az orvostudomány gondolatmenetével (diagnózis, prognózis, terápia). A gyógypedagógus itt már teljesen az orvos gondolat- és problémavilágában él, úgyhogy bátran elkeresztelhetnők a gyógypedagógiát orvospedagógiának is.

A neveléstudomány és orvostudomány jelentékeny érintkező területein és a két hivatásban kimutatható rokon, sőt azonos célkitűzések magyarázzák meg azt a körülményt, hogy a pedagógiai szakirodalomban olyan gyakran találkozunk nagynevű orvosok nevével. Híres orvosok, mint Czerny (Der Arzt als Erzieher, des Kindes), Hippius (Der Kinderarzt, als Elzieher) az orvost egyúttal pedagógusnak is tartják. Sőt Virchow berlini egyetemi tanár szerint „az orvosoknak kell egykor az emberi nem nevelőivé lenni". A testnevelés és különösen a gyógypedagógia kapcsán fentebb elmondottak alapján e megállapítás sok tekintetben helyeselhető is. A két hivatás rokon beállítottságát igazolja az a tény, hogy a pedagógia elmélkedői között nemcsak igen gyakran találunk orvosokat, hanem a neveléselmélet sok tekintetben egyenesen orvosok kutatásain nyugszik. Hogy csupán néhány nevet említsünk, W. Preyer, Freud, Adler, Claparčde, Binet, Montessori, a pedagógia e nagynevű elmélkedői olyan hivatásos orvosok, akiknek nevéhez a neveléselmélet legszínesebb lapjai fűződnek.

III. Az a megállapítás, hogy a pedagógusnak egyben jó orvosnak, az orvosnak pedig egyben jó pedagógusnak kell lennie, nemcsak a testnevelés, hanem a léleknevelés területére is áll. Az egészséges lélek kiformálása ugyanis éppen úgy pedagógiai cél, mint ahogy az egészséges test kifejlesztése is az. A hygiene physicalis mellett éppen ez a körülmény idnokolja a *hygiene mentalis* munkaterületének létjogosultságát. Ahogy a testi egészségvédelem összekapcsolja a pedagógust és az orvost, ugyanígy teszi szükségessé a kettő együttműködését a lelki egészségvédelem szolgálata is. A test és lélek egymáshoz való viszonyának tisztázásában még nem hangzott el az utolsó szó. Az a közkeletű megállapítás, hogy az ember u.n. „pszichofizikai egység", egymagában is bizonyítja azt a tételt, hogy az egészségvédelem csak akkor lehet teljes, ha az nemcsak a testre, hanem a lélekre is kiterjeszti működését.

Amilyen logikus és világos ezen az alapon a lelki egészségvédelem gondolata, éppen olyan régi is. Platon „Politeia" című munkájában (III. könyv 403–404) mondja Sokrates: „Én alig hiszem, hogy a test, még ha egészséges is, a maga kiválóságával jóvá tudná tenni a lelket. Fordítva: a jó lélek tudja csak a testet a maga erényével a lehető legjobbá tenni". A lelki egészségvédelem szükségességét Platon klasszikus tömörségű megfogalmazásánál ma is alig tudnók világosabban megindokolni. Az egészséges ember: egészséges test egészséges lélek. Ez matematikai indoklása a kétirányú egészségvédelemnek. Locke „Gondolatok a nevelésről" című munkájában Juvenalis hivatkozott formulájának nyomán így fejezi ki ezt a tételt: „Egészséges testben egészséges lélek: ez rövid, de tökéletes definíciója a boldogságnak". Valóban. Az egészsgévédelem csak félmunka marad, ha csak a testre korlátozódik. Teljes és tökéletes egészségvédelemről csak akkor beszélhetünk, ha ez minkét részterületre arányosan kiterjed.

Mi legyen a lelki egészségvédelem közelebbi programja pedagógiai szempontból?

Az az érzésünk, hogy egy ilyen célú munkásság megindítását nem befolyásolja előnyösen az, ha a munkaporgram természetes kibontakozásának bevárása előtt a munkaterületet merev körülhatárolással már eleve korlátok közé szorítjuk. Úgy látjuk mégis, hogy bizonyos tájékoztató elgondolások megjelölése hasznos lehet. Ezen az alapon azt mondhatjuk, hogy a Lelki Egészségvédelmi Szövetség legfontosabb munkáját pedagógiai szempontból a kutató szakosztálytól várjuk. A lélek egészségének, ill. betegségének biológiai, szociális, pszichológiai szempontból való vizsgálata, a lelki betegségek természetének kutatása, vagy — hogy egy egészen gyakorlati és égetően sürgős kérdést említsünk — a lezajlott háborús események következtében oly nagy mértékben elszaporodott neurotikus gyermekek nevelési kérdései kapcsán a szövetségnek igen sok és rendkívüli hasznos mondanivalója lesz a pedagógia számára.

De talán még ezeknél is hasznosabb és kézzelfoghatóan eredményes munkaterülete lesz a mentálhigiéniai kutatásnak a szociálabnormis gyermekek nevelésügye. Az erkölcsi fogyatékosság leküzdése terén kétségtelenül a helyes és szakszerű diagnózis az alap. A gyógyító pedagógia azonban nem állhat meg a diagnosztizálásnál, hanem el kell jutnia a tényleges gyógyításhoz, a lelki terápiához. A lélek terápiájának tudományos vizsgálata terén viszont a mentálhigiéniai kutatás még igen sok fel nem tárt problémát világíthat meg és ezzel orvosok és gyógypedagógusok részére egyaránt rendkívül hasznos és értékes irányításokat adhat. E probléma kapcsán elég csupán egy pillantást vetnünk a szociálabnormisok számadataira, hogy egész terjedelmében kibontakozzék előttünk az a

hatalmas munkaterület, amely a szövetség munkásságára ezen a területen várhat. A budapesti állami gyermeklélektani intézet kriminálpedagógiai osztályának adatai szerint a züllöttségnél csupán 20%-ban mutathatók ki úgynevezett „pszichopatológiás" okok, tehát olyan okok, amelyeknél a bűnözés belső lelki indítékokból történik és éppen ezért a gyógyítónevelés alkalmazása kevés eredménnyel kecsegtet. A szociálabnormisok túlnyomó többségét, tehát az esetek 80%-át nem a pszicho-, hanem az úgynevezett „szociálpatológiások" adják, akiknél a gyógyítónevelés viszont teljes mértékben sikerrel járhat. A lelki egészségvédelemnek tehát ezen a téren már eleve a legszebb kilátásai vannak.

De még azoknál a gyermekeknél, akiknél a züllés oka kifejezetten a hajlamban rejlik, sem kilátástalan a lelki egészségvédelem munkája. Ezeknek ugyanis csupán csak a fele tekinthető valóban és teljes mértékben gyógyíthatatlan pszichopatának, vagyis olyan abnormisnak, akinél a javítás lehetősége már eleve ki van zárva. Rendes körülmények és szakszerű gyógypedagógiai nevelés mellett a statisztika szerint ugyanis ezek közül is megmenthető lenne

1. 29,52% bizonyosan,
2. 10,48% valószínűleg,
3. 15,24% talán,
4. 31,43% nehezen és csupán
5. 13,33% semmi esetre sem.

A gyermeklélektani intézet ezen beszédes adatai mindennél ékesebben bizonyítják azt a hatalmas lehetőséget, amelyet a Lelki Egészségvédelmi Szövetség ezen a téren kiaknázhat. A szövetség ezirányban kifejtendő munkássága pedagógiai szempontból szinte felbecsülhetetlen. Hogy az idevágó problématerületet teljes mértékben kimerítsük, megemlíthetjük még, hogy az ösztönélettel kapcsolatos konfliktusok kapcsán magára hagyott gyermek, vagy a gyakran elkerülhetetlen pedagógiai konfliktusok következtében támogatásra szoruló tanuló lelki védelme stb. mindmegannyi fontos kutató területe a pedagógus és orvos közös munkásságának, tehát e lelki egészégvédelemnek.

A pedagógia, főként pedig a gyógypedagógia — hiszen az érintett problémák túlnyomóan ez utóbbihoz tartoznak — tehát teljes joggal várja a mentálhigiénétől azt, hogy a problémák megoldásában hasznos segítőtársa lesz. A kölcsönösség elve alapján viszont joggal vethető fel a kérdés fordított irányban is, hogy t.i. a lelki egészségvédelem mit várhat a neveléstől, illetve annak szervezetétől? Erre a kérdésre is megnyugtató választ adhatunk.

A lelki egészségvédelem ugyanis csak úgy szolgálhatja célkitűzését hatékonyan és teljes kapacitással, ha szervezetét az egész országra kiépíti. Ehhez alkalmas intézményekre van szüksége. Köznevelési szervezetünk két intézménye is kiválóan alkalmasnak látszik arra, hogy a mentálhigiéniának szolgálatára lehessen: 1. Gyógypedagógiai intézményeink és 2. állami gyermeklélektani állomásaink.

Gyógypedagógiai intézményeink tanerői már képesítésüknél és foglalkozásuknál fogva is alkalmasak arra, hogy ezen a téren hatékonyan közreműködjenek, hiszen nevelési feladatukat éppen a fogyatékosság különböző formáinak leküzdése képezi. A lelki egészséghiány viszont nem egyéb, mint a fogyatékosság egy faja és így a lelki egészségvédelem

szolgálata pontosan gyógypedagógusaink feladatkörébe vág. Szakértelmükkel és lelkes ügybuzgóságukkal tehát gyógypedagógusaink várhatóan hasznos munkásai lesznek a lelki egészségvédelmi szolgálatnak.

Ugyanígy vannak a gyermeklélektani állomások is, amelyek rendeltetésüknél fogva ugyancsak feladatukul tekintik a lelki aberrációk elleni küzdelmet. Az eddig megszervezett kilenc gyermeklélektani állomás mindegyikénél egy-egy orvos működik, tehát az orvospedagógus összefogás ez állomásoknál már szervezetileg is megvalósult.

A gyógypedagógia és a lélektani állomások e közös munkaterületének és sok közös problémájának felismerése eredményezte azt, hogy a kultuszminisztérium gyógypedagógiai és pedagógiai ügyosztályai együttesen megszervezték az egri gyógypedagógiai osztályok keretében az „antiszociális tanulók" részére a külön gyógypedagógiai kísérleti osztályt. Ez az osztály tulajdonképpen már teljesen belevág abba a munkakörbe, amelyet a mentálhigiénia tűzött ki maga elé. Ez is azt bizonyítja, hogy mind a gyógypedagógiai, mind pedig a gyermeklélektani intézmények igen célszerűen illeszthetők bele továbbra is a lelkiegészségvédelem országos munkájába.

A fentiek alapján a pedagógia, főként a gyógypedagógia nagy és talán teljesen jogos várakozással tekint a mentálhigiénia munkája elé, mert a pedagógusok és orvosok ez együttes munkájától a nevelés (gyógyítónevelés) ügyének határozott léptekkel való előhaladását reméli.

Csecsemők lelki egészségvédelme

Írta: Pikler Emmi dr.

Csecsemők lelki egészségvédelme, talán már maga a cím is furcsán hangzik. Elképzelhető az, hogy sok a tennivaló nagyobb gyermekek lelki épségének védelme érdekében. De csecsemőre vonatkoztatva, már maga a név is túlzásnak hangzik. Hogyan neveljük vagy védjük külön a csecsemőnek a lelkét? Nem túlzás egészen a csecsemőkorig vinni ezt a kérdést?

Egy egészen egyszerű mindennapi jelenségen át szeretnék a kérdés fontosságára rávilágítani.

Mindenki ismer normális csecsemőt otthonában anyjával, családjával együtt. A normális csecsemő alig néhány hónapos, már gőgicsél, nevetgél, minden után nyúl, minden érdekli, mindenre figyel. Ha fölveszik, csimpaszkodik az anyjába, boldog, nevet. Ha pólyázzák, mindent megfog, mindent elszed. Elgurul, kimászik, feláll, a mama örömére vagy a mama bosszúságára. Ha idegent lát, vagy örül, vagy sír, vagy barátkozik, vagy ellöki az idegent, aszerint, hogy milyen a gyerek. A jólnevelt csecsemő sokat játszik egymagában, jókedvű, derűs, a rosszul tartott folyton karra kívánkozik, minden kell neki, mindenért visít, nem hagyja élni az anyját, a családját. De normális csecsemő az egyik éppúgy mint a másik.

Viszont menjünk végig egy átlagos csecsemőotthonon Budapesten vagy bárhol a világon. Mit fogunk látni? A csecsemők fekszenek fekvőhelyeiken, nem érdeklődnek semmi iránt, nem foglalkoznak semmivel, nem is sírnak, nem is nevetnek. Ha kiveszik őket, rendszerint kissé nyafognak. Teljesen csendben mozdulatlanul tűrik végig a tisztábatevést, még az idősebb csecsemők is. A körülöttük folyó élet nem érdekli őket, üres tekintettel bámulnak a levegőbe.

Döbbenetesek ezek a csecsemők a legtöbb otthonban. Kell, hogy döbbenetesek legyenek mindenki számára, aki összehasonlítja őket egy normális átlag családban nevelt gyerekkel. Csodálatos módon az ápolók, a nevelők, az orvosok egy részét legkevésbé sem érdekli a csecsemőknek ez a furcsa viselkedése.

Olyannyira nem érdekli a védőnők, gondozónők, sőt az orvosok egy részét sem a csecsemők viselkedése, hogy igen jellegzetes különbségeket sem regisztrálnak. Az általam vezetett otthonban, hasonlóan egyes külföldi kísérelti intézményhez, megpróbáltuk elérni és nagyjából el is értük azt, hogy a csecsemők normálisabban viselkedjenek. Ahhoz hasonlóan, mint odahaza. Igen egyszerű eszközökkel értük ezt el. A bánásmód volt a döntő. De erről majd máskor írok. Nincs az a laikus, aki bent járt az otthonban, mint akár a mesteremberek is, akiknek ott dolguk volt, akiknek ne tűnt volna fel azonnal a csecsemők viselkedése. Ne tűnt volna fel azonnal, hogy ezek a gyerekek jobban hasonlítanak a családban élő csecsemőhöz, mint általában más intézményekben. Sajnos, azok közül, akiknek hivatása a csecsemőkkel való foglalkozás, elég nagy számban voltak olyan látogatók, akik észre sem vették a különbséget. Nem is érdekelte őket. Kizárólag a súlygörbe iránt érdeklődtek.

Ugyanezt látjuk a csecsemőotthonokban. Szebbnél szebb és jobbnál jobban felszerelt csecsemőotthonok vetélkednek abban, hogy melyik látja el jobban csecsemőit, a jobb ellátás alatt csak arra gondolnak, hogy melyik otthon jobb, tisztább az ágyneműtől a padlóig a felszerelés, melyik otthonban tisztábbak rendesebbek a csecsemők, melyik vezet a csecsemők súlygyarapodásában. Hosszú grafikonokat, nagy tabellákat vezetnek arról, hogy melyik csecsemő mikor mennyit evett és hízott, matematikai pontossággal regisztrálják, hogy mennyit kellene ennie, mikor mennyit és milyet székelt. Ki érne rá ilyen nagy munka közben arra ügyelni vagy azzal törődni, hogy ezek a csecsemők lényegesen másként „viselkednek", mint ahogy normális körülmények között szoktak. Ez a szokványos beállítottság.

Felvethetnők a kérdést, hogy talán valóban csak a testi fejlettség a döntő, a többi azután majd magától rendeződik? Talán valóban érdektelen és nem fontos, hogy hogyan viselkedik a csecsemő? Talán valóban semmi hátrányt nem jelent a gyerek fejlődése szempontjából az, ha csecsemőkorban feltűnően másként viselkedik, mint ahogyan ez szokványos?

Nem. Ez nem így van. Mert ugyanakkor, amikor a gondozók és az orvosok egy észre érdektelenül megy el a bambán, a levegőbe bámuló, közönyös csecsemő mellett, miközben esetleg elismerését fejezi ki a tabellák, a kilók megfelelő volta miatt, ugyanakkor minden orvos, minden szakképzett gondozó tudja, hogy az intézményekben nevelt csecsemők nagyrésze úgynevezetten hospitalizálódik. Testileg esetleg gyarapszik, de sem értelmileg, sem érzelmileg, sem szociálisan nem fejlődik normálisan. Formálisan elhülyül, elzüllik, tönkremegy. Hibás ember válik belőle.

Nem furcsa, hogy ilyen körülmények között küzdenünk kell annak érdekében, hogy felkeltsük a figyelmet a csecsemők lelki fejlődése iránt. Küzdenünk kell, hogy meggyőzzük még azokat is, akiket érdekel a csecsemő, akik foglalkoznak velük, hogy nemcsak az első évben szerzett testi hibák nagyrésze hat ki az egész életre, hanem pontosan ugyanolyan, sőt talán még fokozottabb mértékben vonatkozik ez a lelkiekre is. Küzdenünk kell, hogy nem u.n. „dajka" dolog ilyen apróságokra figyelni, mint a csecsemő viselkedése, hogy ez nem a tanulatlan emberek, a mamák vagy a dajkák privilégiuma, hanem elsőrendű kötelessége mindenkinek, aki a csecsemőkkel foglalkozik. Annál döntőbbé válik ez a kérdés, minél több bölcsőde és csecsemőotthon nyílik, minél több csecsemőt vagyunk egyelőre kénytelenek házon kívül nevelni napközben vagy egészben.

* * *

Érdemes tehát a kérdéssel foglalkozni. Fontos vele foglalkozni. A gyerekek és felnőttek lelki egészségvédelme érdekében remélem, hogy fogunk is vele foglalkozni.

◆

A fejődési zavarban szenvedő gyermek

Irta: Bárczi Gusztáv dr.,
az Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola igazgatója

Az ember fejlődése a fogamzás pillanatában indul meg és állandóan tart. Ez a fejlődés az öröklési tényezők által befolyásolt és a miliő által gátolt vagy elősegített folyamat. Nyilvánvaló, hogy az ember fejlődésében igen könnyen és igen sok törés állhat elő. Az ember életkora meghatároz egy bizonyos fejlődési lépcsőfokot, de ez a lépcsőfok egymagában nem határozza meg az ember lelki tartalmát. Nem pedig azért, mivel a megismert lelkitartalom nem dönti el a fejlődés további lehetőségeit. Például ha egy 3 éves gyermek olyan miliőbe kerül, ahol fejlődésére ható ingerek száma a minimumra csökkent, ahol talán emberi beszédet is alig hall, emberi cselekedetekből alig lát valamit, természetes, hogy ennek a gyermeknek a lelki fejlődése nem lesz azonos egy ugyanolyan 3 éves gyermekével, aki magas kultúrájú emberi közösségbe kerül. Ha én ezt a két gyermeket 8 éves korában fejlődés szempontjából megvizsgálom, azt fogom találni, hogy az első a másokidhoz képest 4–5 évi fejlődési elmaradottságot fog mutatni. Ez azonban minden, amit mutat és nem mutatja meg azt, hogy mennyire fejlődésképes, mennyire bír majd egy magasfokú emberi közösséghez fejlődni? Pedig minden egyes fejlődési zavarban szenvedő gyermeknél azt kell elsősorban megtudnom, hogy a vizsgált fejlődésképes-e vagy sem?

Az embert érő fejlődési zavarok igen különbözők és ennek következtében a fejlődési zavarban szenvedő gyermekek sem egyformák. Talán sehol sem mutatkozik akkora heterogenitás, mint a fejlődési zavarban szenvedő gyermekeknél. Azt lehet mondani,

ahány, annyiféle. Mégis bizonyos sajátságok szerint csoportok alakíthatók ki és az egyes csoportokon belül sikerül hasonló sajátságúakat egymáshoz elég közel hozni.

Így vannak olyan gyermekek, akiket a fejlődési ártalom már a csírasejtben ér és amikor érett emberré fejlődve megszületnek, minden emberi képességük a fejlődés rendelkezésére áll, kivéve a hallás képességét. Hallás képessége nélkül születnek meg, ami nem egyértelmű azzal, hogy fülükkel van baj. Ezeknek a füle, mint érzékszerv kifogástalan és ennek dacára nem tudnak megtanulni hallani és így nem tudnak megtanulni hangosan beszélni, azt mondja rájuk a laikus ember: siketnéma! Pedig beszélni ez is beszél, de nem hangosan, hanem jellel. Tehát gondolkozik és a gondolatait ki is fejezi, csak nem hangos beszéddel hanem hangtalan jellel. Ugyanilyen külső képet fog mutatni az a gyermek, akit az élet első évében ér olyan fejlődési ártalom, amely tönkre teszi a fülét, mint érzékszervet. Ez sem hallja többé az emberi beszédet, ez sem tudja megtanulni a hangos emberi beszédet, ez is tud gondolkozni és ez is fog beszélni, hangtalan jelbeszéddel és ez is siketnéma a laikus ember szemében. Pedig a két siketnéma között akár örökléstani, akár pszichológiai szempontból éppen a továbbfejlődése miatt óriási különbség van. A különbség abban áll, hogy az egyiknél az agy örökletes fejlődési zavara van jelen és az agy eme fejlődési zavarában kiszámíthatatlanul sok olyan agyterület is részt vehet, melyek fejlődési zavara a mai vizsgáló módszereink számára hozzáférhetetlen és csak a cselekedetek abnormitása folytán válik észrevehetővé. A másiknál a teljesen ép fejlődési állapotban levő agy hirtelen egyik érzékszervétől fosztatik meg, ami természetszerűen fejlődési hiányt okoz majd az egész ember fejlődésében, de a fejlődése a normálisan fejlődő és fejlődött agy jelenléte folytán tökéletesen biztosított. A két „siketnéma" fejlődése nem lesz és nem is lehet egyenlő és a két siketnéma fejlődését nem egyforma eszközökkel kell és lehet majd biztosítani és siettetni.

Teljesen hasonló a viszony akkor, ha a fejlődési ártalom a látás területét érinti. Egészen más fejlődési zavart okoz a veleszületett vakság és egészen mást a szerzett vakság. Két teljesen más és más psziché, más és más prognózissal. Természetesen a pedagógiai eszközök sem lesznek egyformák.

Ugy a siketségi, mint a vaksági esetek pontosan megmutatják a fejlődési ártalmat, pontosan megmutatják a fejlődéskorrekció útját. Talán csak egyetlen egy terület van még, amelyik ilyen pontosan körülírtan jelentkezik negatív hatásaiban és ez a *béna* gyermekek nevelési területe. A béna gyermeknél is pontosan körülírtan látjuk a fejlődési zavart és pontosan tudjuk és ismerjük azt a mechanizmust, amely a fejlődési zavarban részt vesz és a tennivalók is a fejlődési zavarban szenvedő gyermekre reá vannak írva. A nevelőnek pontosan körülírt a tennivalója.

Egészen más a helyzet azokban az esetekben, amikor a fejlődési zavar a központi idegrenszer egészét vagy annak részletét érinti és amikor ennek a súlyos fejlődési zavarnak a folyományaképpen *gyengeelméjűség, képességkiesés, erkölcsi fogyatékosság* és olyan kórképek jelennek meg, mint a fejlődési zavar mozgási kivetítődései. Ezeknek a központi idegrendszeri fejlődési zavaroknak „alkat"-szerűségét kell a nevelésnek megváltoztatnia. Hiszen a siketnémaságban szenvedőnél is, a vakságban szenvedőnél is és a bénaságban szenvedőnél is ez a feladat. Azonban a bejárandó út ezeknél pontosan megjelölt, utóbbiaknál pedig csak általánosan mutatott. Azért nehezebb probléma az utóbbi az előbbinél. *Azt a nevelési eljárást, amely arra irányul, hogy a fejlődési zavarban szenvedő gyermek*

fejlődését, a fejlődést gátló ok kiküszöbölése nélkül biztosítsa, nevezzük gyógypedagógiának. Ez a meghatározás egymagában is bizonyítja, hogy a miliő által történő behatások, mint fejlődést gátló tényezők, nem minden esetben tartoznak a gyógypedagógia keretébe. Lehetetlen elképzelni pl. azt, hogy egy gyermek aki primitív miliő miatt szellemi fejlődésében visszamaradt, egyébként azonban minden tekintetben fejlődésképes, ez gyógypedagógiai elbánásban részesüljön. Tehát nagyon gondosan kell a gyógypedagógiai nevelésre szorulókat kirostálni, viszont a gyógypedagógiai nevelésre utaltaknak a fejlődési ártalmuknak megfelelő gyógypedagógiai nevelést kell biztosítani. A gyógypedagógiai tanárképző főiskola lélektani és kórtani laboratóriumai megfelelő adatgyűjtés után most abban a helyzetben vannak, hogy a kiválasztásra vonatkozóan megnyugtató választ tudnak már adni és így minden reményünk megvan arra, hogy ez a kérdés a közösség javára előnyösen fog szerveződni.

◆

A mentális higiénia követelményei az óvodában

Írta: Burchard-Bélaváry Erzsébet
Kisdedóvási főfelügyelőnő

Mentális higiéniáról csak szabad légkörben lehet szó. A szabad légkör nem zabolátlanságot és szabadjáraeresztést jelent, hanem azt a megnyugtató érzést, hogy olyan környezetben élek, ahol megértenek.

A mentális higiénia tehát kettős követelménnyel lép fel: az egyik a megfelelő didaktikai környezet kialakítása, amelyben a gyermek otthonosan érezhesse magát és mozgási, valamint kifejezési szabadságának ne kelljen folyton gátakat szabni. A másik a nevelő egyéniségéből és viselkedéséből áradó megnyugtató légkör, amely megérezteti a gyermekekkel, hogy az óvoda értük van, azért, hogy ott boldogak, vidámak legyenek és magukat biztonságosan érezzék.

Lássuk előbb a környezetet. Az óvoda és a hozzákapcsolt napközi otthon elhelyezésének, egész berendezésének olyannak kell lenni, hogy a gyermekek otthonosan jöhessenek-mehessenek benne. Ne legyenek tilos helyek, ahova menni nem szabad, mert azok egyrészt rendszerint igen vonzóak és kívánatosságukkal folyton csalogatják a gyermekeket, tehát ellenük csak büntetéssel lehet védekezni, ami már önmagábanvéve is nyugtalanságot okoz és felesleges indulatokat kelt. De fontos az az elv, hogy a gyermekek az óvodában és napközi otthonban szabadon járkálhassanak azért is, hogy ilyen módon alkalmuk legyen a napközi otthonban vagy óvodában folyó életben teljesen résztvenni. Nem akarhatjuk ugyanis, hogy a napközi otthonban folyó élet mesterséges élet legyen, amelynek szükségleteiről a gyermeknek tudomása ne lehessen és a gyermekek úgy éljenek benne, mint az elkényeztetett úri gyerekek, akik nem tudják, hogyan kerül az étel az asztalukra, hogyan kell a szobájukat tisztán és rendben tartani, hogyan lesz minden reggelre megint tiszta a cipőjük stb. Sőt, akikkel az is megtörténik, hogyha éredklődni akarnak aziránt, ahogyan körülöttük az élet folyik, elutasítják őket:

„ne zavarj most, menj játszani!" Ez nemcsak barátságtalan elutasítás, hanem egyszersmind gát is a gyermek fejlődésében, mert elvág egy külvilági kapcsolatot, amelynek alkalmával értékes tapasztalatokra és megfigyelésekre: élményekre tehetett volna szert. Igen nagy a veszély, hogy intézményekben még fokozottabb mértékben bekövetkezik ez az elutasítás, mert kétségtelen, hogy csak kevés mindennapi életi feladatot lehet teljes egészében a kisgyerekekre bízni. (pl. terírés), míg más teendők elvégzéséhez csak hozzájárulhatnak, anélkül, hogy nap-nap mellett felelősségteljesen ők is végeznék el az egész munkát. Ilyenek például a főzési előkészületek: a hámozások, tisztítások stb., amelyekben —- megfelelő apró, de munkabíró szerszámmal a kezükben —- nagyon szeretnének segíteni a kicsinyek, de nem lehet tőlük megkövetelni, hogy nap-nap mellett maguk lássák el az összes konyhai teendőket. Mi, felnőttek pedig hajlandók vagyunk a mindent, vagy semmit szigorú elvével vagy teljesen a gyermekekre bízni valamit, vagy egyáltalán kivenni a kezükből; egy rövid megsemmísítő: „ezt úgysem tudod még!" kíséretében. A nevelő ügyessége pedig éppen abban rejlik, hogy a segítés és önállóság között megnyugtató hidat építsen ki. Segítsen, átvegye a munkát, ha belefáradt a gyerek. Igen, a környezet! Ez az, ami rendkívül hiányos, de még hiányosságában is sokszor gától minálunk. Gonduljunk csak a hosszú óvodai padokra, magas támlával, amelyeket csak a fal mellett lehet felállítani, mert különben felborulnak. Ezekkel nem lehet kis csoportok életére bontani az óvoda, vagy napközi otthon életét, mert csak úgy ülhetnek rajta a gyerekek, mint a verebek a dróton. A gyerekek pedig lakni szeretnek. Kedélyes kuckókban, babaházakban, egy-egy elkerített sarokban. Kell, hogy olyan bútordarabjaik legyenek az óvodában, kis asztalok és kis székek, amivel ilyen kis lakásokat csinálhassanak maguknak. Ne feledjük ugyanis, hogy a kisgyermekek, 68 éven aluliak, még nem képesek arra, hogy többedmagukkal játszanak, de arra igen, hogy ketten-hárman összeálljanak és együtt eljátszanak valamilyen érdekes, vagy fontos jelenetet az életükből, amellyel nehezükre esik megbarátkozni és amelyet ezért játék formájában újra, meg újra elismételnek, míg megszokottabbá nem válik mondjuk az a helyzet, hogy a doktor bácsi felszúrta a fülemet. A kellemetlen helyzetek elismétlése nem kizárólag gyermekes tulajdonság. Mi, felnőttek is tesszük, csak más formában. Mi elmondjuk — esetleg még kiszínezve is — a kellemetlen, vagy izgalmas élményeinket, hogy megbarátkozzunk velük, hogy hozzájuk szokjunk. A gyermekek azonban még nem tudják élményeiket szavakba önteni. Megjátszani azonban igen és ez nekik ugyanannyit ér, mint nekünk, ha kipanaszkodtuk magunkat.

A környezet berendezése tehát egyrészt tegye lehetővé, hogy a gyermekek az óvoda és napközi otthon mindennapi életében tevékeny részt vehessenek, másrészt tegye lehetővé, hogy kis csoportokra oszolva egymással eljátszogathassék. Tudom, hogy jobb, ha lehet szép nagy öltöztethető mackójuk, babájuk, vagy törpéjük, de ha ez be nem szerezhető, — mint ahogy a legtöbb helyen nem beszerezhető —, legalább legyenek papirbabáik, skatulyából eszkábált ággyal és tölgyfamakkocska edényekkel, rongytakarókkal, csakhogy a kisleányoknak meglegyen a babusgatási, etetési, altatási lehetőségük, amely fontos számukra, mikor anyukájukat akarják mímelni. A fiúknak is jobb lenne, ha volna majorságuk, néhány jól megtermett közlekedési eszközük, de ha mindez nem lehet, vágjunk ki nekik papírból állatokat, hajtogassunk papírból

házacskákat, legyenek dobozok a vasúti kocsik, húzzunk krétával sínt a padlóra, csak engedjük, hogy játszhassanak kedvük szerint.

Az ilyen felszerelés ellen az első és legnyomósabb ellenvetés az szokott lenni, hogy a gyermekek nem tudnak vigyázni a holmikra, mindent agyon rongálnak. Ez az ellenvetés — sajnos — a legötöbb esetben meg is felel a tényeknek, de nem változhatatlan adottság, hanem nevelési eredmény. Kétségtelen, hogy a gyermek szeret széjjelszedni, elrontani, rombolni is, de épp úgy szeret valamit gondosan ápolni, megkímélni, csakhogy ezt nehezebb csinálni, mert több ügyességet kíván, mint amaz. A hiba ott szokott történni, hogy nem tartjuk érdemesnek és szükségesnek, hogy a gyermekeket a kíméletes bánásmód technikájára megtanítsuk és velük együtt örüljünk a szépnek, a gondosságnak. Ezzel pedig sok vigyázatlanságnak elejét vehetjük és megtaníthatjuk a gyermekeket arra, hogy mozdulataikra hogyan vigyázzanak. Persze, ennek a tanításnak nem figyelmeztetés formájában kell történnie, hanem konkrét, egyszerű, de vonzó bemutatás formájában. Azt kell ilyen formában bemutatni, hogy mivel, hogyan kell bánni. A gyerekek ugyanis sokkal könnyebben tanulnak élő példaadás után, mint szóból, különösen, hogyha szeretik is azt és mintaképükül fogadták, aki nekik a teendőket bemutatja. Az ilyen ügyes kis bemutatásokat magvetésfélének kell tekintenie az óvónőnek, amely utánzási alapon életre kel a gyermekek között és alkalmas arra, hogy szép, figyelmes és óvatos életformákat honosítson meg.

A szabad játékhoz szükséges apró holmik elkészítésén kívül külön gondot kell fordítani a technikai ügyességek elsajátítására, mint fűzés, varrás, szövés, fonás, rajzolás, kivágás, ragasztás, formálás, építés. Ezeket a foglalkozásokat a gyermekek eleinte csupán magáért a funkcióért végzik. Magáért a munka élvezetéért. Később, mikor otthonosak már a munkában, akkor alkotnak vele, tervezgetnek és kifejező eszközül használják. Itt is fontos tehát az otthonosság elve, mert csak azt a technikát tudja az ember, ha gyermek, ha felnőtt, kifejezésre használni, amelyben járatos.

Kétségkívül szükséges mindezeken kívül bizonyos alapvető fogalmakkal is megismerkednie a gyermeknek. Például éppen a kicsi gyermeknek a dolgok tapintás közvetítette élményével, azért, mert sohasem olyan érzékeny az ember keze, mint éppen kiskorában, amikor még nagyon puha és vékony a bőre, amikor tehát még a tapintás különös gyönyörűséget jelent. Bársonyt símogatni, papirost gyűrni, gyönygszemek nagyságát csukott szemmel megzamatolni, kisgyermekeknek való élvezetes foglalkozás. Szaglálni, ennivalókat ízükről felismerni, mindmegannyi örömteljes tapasztalat a kisgyermekek számára. Ugyanígy élvezetes a nagyobb gyermekeknek formákat tapintani, később látni és az egyszerű formák különbségeibe elmélyedni. Ezt sem szóval kell, hanem cselekedve végeztetni: szortírozó munkák végzésével.

Mindaz, amiről eddig szó volt, apró mozdulatok végzését teszi szükségessé. Emellett a gyermekeknek nagy szükségük van sok izommunkát kívánó, nagyvonalú munka végzésére is: cipelni, mászni, bújkálni, csúszkálni, lépcsőt járni, ugrálni, lebegve járni minden gyermeknek legfőbb szükséglete, de mi rendesen mindettől tiltjuk gyermekeinket. Vagy azért, mert féltjük őket, vagy azért, mert illetlennek tartjuk például a csúszkálást, mivel a felnőttek sem teszik. Pedig a gyermek elsősorban saját tapasztalatából tanul és minél szűkebbre szabjuk tapasztalattal kitölthető világát, annál szegényebbé tesszük jelenét és jövőjét, mert hiányozni fognak belőle bizonyos ügyességek, amelyeket hogy úgy mondjam, jóformán már az anyatejjel, azaz még akkor kell magukban kialakítaniok, amikor legfőbb életelemük a mozgás.

Mindebből az tűnik ki, hogy az óvódáskorú gyermeknek más igényei vannak az élettel szemben, mint a felnőttnek, csak egyben egyeznek: az otthonosságot mindegyik megkívánja. A gyermek számára az otthonosságot az ismerősség jelenti, az, hogy olyan környezetben él, amelyben nincsenek megfejthetetlen ismeretlenségek számára, tudja uralni környezetét, megvan hozzá a nyugalma, hogy kifigyelje a történéseket és ezek alapján be tudjon illeszkedni az életbe. De már a kifejezési módjai mások, mint a felnőttéi: a gyermek cselekedve mozogva és játszva éli át életét, míg a felnőtt képes arra is, hogy csak elmélkedjék fölötte és gondolat-experimentumban oldjon meg kérdéseket. A gyermek csak cselekedve tud experimentálni, azért van szüksége a cselekvés szabadságára és biztonságára.

Ezt a biztonságot a környezeten kívül a gyermekkel együtt élő, az óvodát és napközi otthont vezető óvónő kell, hogy biztosítsa. Neki sohasem szabad feledni, hogy a napközi otthon a gyermekekért van. Azért, hogy ott boldogoknak, biztonságosaknak érezzék magukat, de nem azért, hogy fegyelmezze őket. Nem szabad a boldog, vidám biztonságos érzést a megfélemlített és szégyenlős gyermek félénkségével és mozdulatlanságával összetévesztenie. Nem fegyelmezett az, aki mozdulatlan és parancsra vár, sem az, aki szégyenlős és túlszerény, hanem az, aki munkásságát, tevékenységét adott cél szolgálatába tudja állítani, aki közvetlen, bátor és érdeklődő, amivel bizonyítja, hogy adott helyzetekhez aktívan alkalmazkodni tud. Ennek elérésére szükséges, hogy a gyermekek részt vegyenek a napközi otthon mindennapi teendőinek elvégzésében. Ezért szükséges az is, hogy bizonyos állandó, de nem merev életritmus — ami nem tévesztendő össze a félórás órarenddel — fogadja a gyermekeket a napközi otthonban, aminek rendszeres visszatérését várják és amihez igazodni tudjanak. Általában nagy szükségletük a gyermekeknek, hogy mindenről, ami velük történni fog, előre tájékoztassuk őket. Nekik még nincs időérzetük. Ha belemelegedtek valamibe, akkor azt hiszik, nem is kell, hogy ennek a jónak valaha is végeszakadjon.

Pedig mégiscsak kell ebédelni, lepihenni, sétálni menni. Ilyen változások sohase érjék a gyermekeket váratlanul. Mondja meg öt perccel előbb az óvónő, ha azt kívánja, hogy a gyermekek most már hagyják abba a munkájukat. „Gyerekek, mire a mutató a tizenkettesen lesz, el kell rakni az építőköveket, hogy mehessünk kezet mosni." Ekkor a gyermekek előre felkészülnek rá, hogy végét kell szakítani a munkának és tesznek-vesznek még egyet-mást, mintegy búcsúzóul. Persze, előfordulhat az is, — és forduljon is elő —, hogy megmaradhat a gyermekek munkája ott a földön, asztalon, vagy ahol éppen készült, hogy másnap tovább folytathassák. Ebből persze nem kell rendszert csinálni, de egy-egy különösen megbecsült, nagyon sok örömet szerzett játékot, ha úgy érezzük, hogy a gyermekek is örülnének neki, kíméljünk meg a mindennapi elrakodás rombolásától. Ezzel azt juttathatjuk kifejezésre, hogy tiszteletben tartjuk a gyermek munkáját, akárcsak a magunkét, amelyre vonatkozólag általában véve igen megkívánjuk a gyermekektől, hogy ne nyúljanak hozzá. Hogy a gyermek munkáját tiszteltben tartjuk, azt még azzal is kifejezésre kell juttatnunk, hogy csak akkor avatkozunk munkájába, ha ő ezt tőlünk kifejezetten kéri. Nem segít, de gátol az, aki nem hagyja, hogy a gyerekek maguk bíbelődjenek egy rakoncátlan szállal, amely sehogysem akar a tűbe befűződni, mert megszakítjuk a gyermek igyekezete vonalát, amelyet végül mégis csak siker koronázna, — ami kétségkívül önbizalommal tölti el a gyermeket, — ha pedig mi

csináljuk meg helyette, kicsiségét, ügyetlenségét, kiszolgáltatottságát kell éreznie önbizalma helyett. Kétségtelen, hogy a nevelő segítőkészségével szeretetét is ki akarja mutatni. És annyiból igaza is van, hogy a gyermek csak a tettekben bízik, a tettekben kinyilvánított szeretetnek hisz. Csak arra kell vigyázni, hogy ezek a segítő tettek ne nyomják el a gyermek saját igyekezetét, ne éreztessék vele kicsiségét és sohase legyenek se rendreutasítók, sem megszégyenítők. A segítés helyes alkalmázásában kell érvényesülni a nevelő világnézetének. Ha képes a gyermekben a küzdelmek árán fejlődő embert meglátni, akkor nem fogja eltéveszteni a segítés módját, ha ellenben fejletlen embernek tekinti, aki gyengébb és tehetetlenebb, mint mi, akkor ezt a fejletlenséget, tehetetlenséget fogja segítségével aláhúzni és rombolni fog vele.

Bevezetésemben azt a követelményt állítottam fel, hogy a gyermeket olyan környezetben kell felnevelni, ahol az a megnyugtató érzése lehet: itt engem megértenek. Ennek a megértésnek hordozója elsősorban az óvónő kell, hogy legyen. De tekintve, hogy a kisgyermek szóbeli kifejezőkészsége még gyönge, nem szabad csupán a szóbeli kifejezési érintkezési formára tekintettel lenni, hanem figyelnie kell azt az életet is, amely a gyermek gesztusaiban, viselkedésében, egész lényéből árad és meg kell tudni értenie, hogy mindannak, amit egy gyermek tesz, megvan a maga sajátos oka, azokban a történésekben, amelyeken a gyermek keresztülment, és amelyek természetszerűleg nyomot hagynak benne. Ha reggel egy gyermek rosszkedvűen érkezik, húzódozik a gyermekektől, akkor bizonyára nem rossz, hanem valami kellemetleség érte otthon. Pl. nem tudott úgy elbúcsúzni a mamájától, mint szokott, hanem hamarabb kellett elválniok. Hiábavaló volna ilyen esetben a gyermeket akár faggatni, akár rendreutasítani, de igenis lehetséges anyai közeledéssel, tehát pl. azzal, hogy az ő kezébe is adok egy kis, a pancsolóban úsztatható papírhajót, hozzásegíteni ahhoz, hogy a többi gyerek közé vegyüljön. Nem biztos, hogy ez sikerülni fog, lehet, hogy csak néhány nap múlva lesz sikere, ami azonban nem mondja azt, hogy a segítésnek ezt a formáját abba kell hagyni. Ellenkezőleg, igyekezni kell még több kapcsolatot találni.

Lehet, hogy mindazt, amit itt elmondtam, egyesek túlzásnak fogják találni, azért, mert óvodáikban ilyen szempontok soha fel nem merülnek. Elhiszem. Épp oly kevéssé látható ez az ő óvodájukban, ahol mindig tömegélet folyik és mindennek egyszerre, félórás beosztás alapján kell történnie, mint ahogy a színészek a színielőadás alatt nem láthatják, mi megy végbe a nézőtér hallgatói között, különösen abban a vonatkozásban, hogy mi az, amit a hallgatóság otthonról hozott magával és mi az, amit hazavisz. Anélkül, hogy ezzel azt állítanám, hogy a színdaraboknak csak phemére jelentőségük van, mégis azt kell mondanom, hogy az a sok és gyors történés, amely a kívülről mozgatott óvodákban történik, beárnyékolja azt, ami a gyermekek lelkében végbemegy. Márpedig nevelési szempontból kétségkívül az a fontosabb, ami a gyermek lelkében végbemegy, mint a külső történések, amelyek könnyen elfedik a valóságot. Szeretnék erre egy példát mondani. Jó múltkor jelen voltam egy családban, ahol az ötéves gyermek egy mandulaoperáció után, épp akkor tért haza a kórházból. Gyógyultan, nem közvetlenül a műtét után. Éppen vendégek is voltak és az egyik megkérdezte: no, milyen volt az operáció. A kisfiú már nyitotta a száját, hogy feleljen, de az anya megelőzte: „nem is volt olyan nagy dolog, úgy-e, Palkó!" — mondta, mire Palkó elhallgatott. Azóta többször figyeltem ezt a kis családot. A gyermekek kezdtek mindjobban elhallgatni, mert

mindenkor a mama felelt helyettük. Mintegy beárnyékolta őket. Ez könnyen történhet óvodákban is, és azt eredményezi, amit iskolai tanításunk általában oly könnyen eredményez: elfelejtenek az emberek a saját gondolataiknak hinni, azok igazságáról meggyőződni és ehelyett magukra veszik a mások gondolatát. Ebben épp akkora veszély rejlik, mint abban, ha valaki elkülönül a közösségtől, amelytől összes javait nyerte. A kettő harmóniáját megteremteni már az óvoda nem könnyű, mert nálunk még járatlan, feladata.

◆

Az iskolai érettség problémái

Írta: Mérei Ferenc,
a Fővárosi Lélektani Intézet igazgatója

Az iskolai lelki egészségvédelem egyik legfontosabb kérdése a beiskolázás. Több mint harminc esztendő óta foglalkoznak vele nevelők, orvosok, pszichológusok — anélkül, hogy kiszabadították volna a problémakört a jogászok kezéből. Az, hogy melyik gyerek érett az iskolára és melyik nem, tanügy-közigazgatási kérdés ma is, rendeletek szabják meg. Valami hihetetlen általánosítás fűződik e kérdéshez. Közismert, hogy több hónapos eltolódás lehet abban, hogy mikor kezd járni vagy beszélni egy gyerek; több éves eltérések lehetségesek a serdülés kezdőpontját illetően. Pedig ezek elsődlegesen biológiai funkciók, öröklött adottságok, a fajta minden tagjára érvényes tulajdonságok. Nem is beszélve arról, hogy évtizedes eltérések lehetnek abban, hogy ki mikor kezd őszülni — pedig ez is fejlődési jelenség.

S mindezt tudva, mégis könnyedén tételezzük és tételezi ezt pedagógiai jogalkotásunk is, hogy az iskolára való érettségben nincsenek ilyen egyéni eltérések. Ez a különös előítélet kell ahhoz, hogy a beiskolázás kritériuma a naptár szerinti életkor legyen. Amikor egy gyerek hatéves lesz, beiratják az iskolába azért, mert általában a hatéves gyerekek érettek az iskolára. Tulajdonképp éppoly furcsa dolog ez, mintha 14 hónapos korában a csecsemőt kétlábra állítanánk s arra akarnánk kényszeríteni, hogy most már álljon, mert hiszen általában 14 hónapos korukban már állnak a gyerekek. Minden pszichológusnak és az iskolai egészségvédelem minden munkásának régen szemetszúrt ez az előítélet. Tapasztalták, hogy bár a törvények meghatározott életkorhoz kötik az iskolára való érettséget, a fejlődés ennek nem engedelmeskedik és figyelemreméltó egyéni eltolódások észlelhetők. Felmerült tehát az a kívánság, — A. Binet-től Claparède-ig minden gyermekpszichológus képviselte —, hogy ne a tényleges életkor, hanem a fejlődési fok, intelligencia-kor, mentális kor (ki hogy nevezte) szabja meg az iskolai tanulmányok kezdetét. Úgynevezett demokratikus követelménynek számított ez, hiszen az *egyénit* vette figyelembe és az egyénnek azt a jogát respektálta, hogy biológiai fejlettségének megfelelően kapcsolódjék a társadalomba. De egyetlen ország sem volt még abban a helyzetben, hogy ezt realizálhatta volna. Természetesen szerepet játszott

ebben az is, hogy egyetlen vizsgálati módszer sem bizonyult eléggé megbízhatónak ahhoz, hogy a beiskolázás kizárólag arra épüljön.

Így kétfajta rendszer alakult ki. Az egyik határponthoz kötötte a beiskolázást; azt mondta, aki szeptember 15-ig betölti a hatodik életévét, az abban az évben iskolába megy. S nem sokat törődött azzal, hogy az azonos korú gyerekek a fejlődésnek egész különböző színvonalain lehetnek.

A másik rendszer engedékenyebb. Kimondja ugyan a beiskolázási határpontot, de biztosít úgynevezett *korengedély-övet*. Vagyis azt mondja, hogy tankötelezett mindenki, aki szeptember 15-ig betölti a hatodik életévét, de azoknak is megengedi, hogy iskolába menjenek, akik csak az év december 31-ig töltik be a hatodik évüket, akkor, ha értelmileg eléggé fejlettnek mutatkoznak. Ez a rendszer van érvényben jelenleg Magyarországon is, ahol a korengedélyesek iskolai érettségének megállapítása az iskolaigazgató feladata.

Ennek a rendszernek tehát megvan az az előnye, hogy olyan gyerekek is mehetnek iskolába, akik csak két-három hónap múlva töltik be a hatodik életévüket.

Így is egész sor probléma fakad e rendszerből. Óvodáink nincsenek berendezve arra, hogy a tudásszerzés igényével fellépő gyerekeket is foglalkoztassák. Nincsenek berendezve azokra, akik öt, öt és fél éves korukban spontán módon elkezdenek olvasni, betűket rajzolni, számolni (pedig sok ilyen gyerek van). Ez azt jelenti, hogy az intellektuális típusú gyerekeket minél előbb iskolába kell iratni, mert az óvoda nem tud mit kezdeni velük.

Nem lehet elhallgatni — bármennyire mellékkörülménynek látszik is — hogy a szülői ambíció igyekszik minél korábban iskolába vinni a gyereket. Így korengedélyt kérnek hat éven aluli gyerekeik számára részint azok a szülők, akiknek gyerekei az intellektuális irányulás korai jelét mutatják, részint pedig az ambiciózus szülők.

A gyakorlat az, hogy mindenki, aki korengedélyt kér hat éven aluli gyereke számára, megkapja azt, hacsak a gyerek nem túlságosan csenevész.

Mi történik azután az iskolában?

Iskoláink nincsenek berendezve sem a színvonalkülönbségre, sem a típuskülönbségre. Csaknem valamennyi iskolánk I. oszályában a porosz pedagógia tradíciója virágzik: minden gyerek ugyanazt csinálja, egyforma módon, egyforma ritmusban. Ezt nevezik osztálytanításnak és fegyelemnek. (A poroszok nyiltabbak voltak: ők legalább monotélikus rendszernek nevezték.) S ekkor bekövetkeznek a katasztrófák.

A korengedélyes gyerekek nagyrésze azért került hatéves kor alatt az iskolába, mert *éleseszű, feltűnően értelmes* volt. Ez jelenti hol azt, hogy élénk fantáziájú, hol azt, hogy jó kifejező készségű, gazdag szókincsű, hol azt, hogy intellektuális érdeklődésű s így hamar megtanult olvasni vagy számolni.

De mindezek típuskérdések s a gyerekek nagyrésze nem érte el az iskolára való érettséget s bár kezd már írni vagy olvasni és bár jobban fejezi ki magát esetleg mint a többiek — érzelmileg, magatartásbelileg mégsem alkalmas arra, hogy napi négy órát üljön az iskolapadban. Így ezek a gyermekek túlságosan mozgékonyak, nyugtalanok, rosszul alkalmazkodók.

S minthogy egész iskolarendszerünk tökéletes motoros magatartásbeli alkalmazkodást kíván, ezek a gyerekek zavarják a vezényszóra rángatott osztály rendjét és így hamarosan nyugtalannak, zavargónak, majd renitensnek tekintik őket.

Az általános iskolák tanítói és tanítónői mind panaszkodnak arról, hogy a korengedélyesek nem válnak be, turbulensek, rosszul alkalmazkodók s ami a legsúlyosabb, ez az alkalmazkodási nehézség nem szűnik meg, végig kíséri őket az egész általános iskolán. Azt természetesen nehéz lenne megmondani, hogy milyen szerepet játszik ebben a fejlődési színvonalkülönbség és milyen szerepet az első hónapokban kialakult helyzetük rögződése. Mindkét tényezőt megfigyelések támasztják alá.

A gyermeklélektani vizsgálatok mindezeket a problémákat már sok országban felvetették. A konklúzió mindig ugyanaz volt: nem aszerint kell iskolába iratni a gyerekeket, hogy anyakönyvileg hány évesek, hanem aszerint, hogy érettek-e az iskolára.

Ezzel a gondolattal szemben azonnal felmerül egy aggály. Olyan lényeges az a negyed vagy fél év, amennyi eltérés a pszichológiai értelmeben vett érettség és az anyakönyvileg meghatározott beiskolázási kor között mutatkozhat? Éppen az alatt a néhány hónap alatt történnék valami rendkívüli? Nagyobb változáson menne át a hatéves kor körül egy gyerek fél év alatt, mint nyolc-, tíz- vagy tizenkétéves korában?

A gyermeklélektan mindezekre a kérdésekre igennel válaszol. A hatéves kor körül valóban valami egész jelentékeny változás történik s ez rendkívül rövid idő alatt, néhány hét vagy néhány hónap alatt pereg le. Valósággal átbillen a személyiség egy iskolára még nem alkalmas konstellációból egy már iskolára érettnek nevezhető konstellációba. Ez az átbillenés jól észlelhető. Értelmi jelei, magatartási tünetei vannak. Megfigyelhető, vizsgálható.

Csaknem valamennyi gyermeklélektani irány adott valami adalékot enne az átbillenésnek meghatározásához. A pszichoanalízis leírta úgy, mint a latencia kezdetét, ösztönpangás felléptét, amelyet jelenségtanilag az idnulati élet átmeneti elernyedése jellemez. Hermann Imre hozzáadta ehhez azt a gondolatot, hogy a hatéves kor küröl észlelt átbillenés tulajdonképpen a megkapaszkodási törekvés ösztönsorsának egyik fordulópontja, az anyától való leválás egyik etapja. A Szondi-féle terminológiában ugyanez a jelenség a szükségleti tudat elapadásával és külső fegyelmi keretbe való betörésével magyarázható.

A hatéves kor körüli átbillenésnek ezeket az ösztönlélektani aspektusait itt nem tárgyaljuk, hiszen ezek amúgy is olyan értelmezések, amelyeknek csak közvetett jelenségei bukkannak elő az iskolapadban.

A gyermeklélektani leírások, vizsgálati módszerük és extraspektív kiindulásuk révén ennek az átbillenési pontnak olyan megnyilatkozásait észlelték, amelyek közvetlen vizsgálatokkal ellenőrizhetően mutatják meg, hogy valóban létezik egy optimális beiskolázási pont a fejlődés során, s hogy éppen az a néhány hónap lehet sorsdöntő, amelyet a beiskolázási rendszerek nem vesznek figyelembe.

A Székesfővárosi Lélektani Intézetben mintegy ötszáz gyereken próbálta ki és standardizálta Binét Ágnes azt a teszt-sorozatot, amelyet jelenleg Budapesten az iskolai érettség megállapításának egyik módszereként használunk. E vizsgálódások során tapasztalta, hogy a hat év körüli gyerekek egy része feladatmegoldási helyzetekben a feladatot mindenképpen befejezni törekszik, s ennek érdekében tartós erőkifejtésre képes. Ezzel szemben ugyanilyen korú gyerekek egy másik csoportja egy-egy feladaton csak addig dolgozik, amíg az önmagában érdekes. Maga a befejezés nem vonzza eléggé ahhoz, hogy erőkifejtésre képes legyen. A tapasztalatok azt mutatják, hogy azok a hat év

körüliek érettek az iskolára, akiket maga a feladatbefejezés ténye is erőkifejtésre serkent, akkor is, ha a feladat kiváltotta tárgyi érdeklődés elapadt. Ez a tulajdonság hirtelen bukkan fel a hatéves kornak azon a bizonyos átbillenési pontján.

A viselkedés és feladathoz való hozzáállás azért olyan fontos az iskolára való érettség kérdésében, mert hiszen iskolarendszerünkben rendkívül éles cezúra van az óvodás-életforma és az első elemistától megkövetelt magatartási mód közt. A padban való elhelyezkedés, az órák munkarendje, az óraközi szünetekre vonatkozó rendtartás — mindezek külső szabályok. Betartásuk a labilis, még könnyen csábítható érdeklődés állandó fegyelmezését követeli.

Az óvodáskorú gyereknek még nagyjából megvan a lehetősége ahhoz, hogy érdeklődésének gyorsan változó irányulásait kövesse. Az iskolás gyerektől ezzel szemben azt kívánják, hogy feladatszerűen alkalmazkodjék. Ez az alkalmazkodási készség szorosan összefügg a szabálybetartásnak azzal a fejlődésmenetével, amelyet jól ismerünk Piaget munkáiból. *E fejlődésmenetnek megvan az az érdekessége* — s ez mutatkozott elsősorban a Székesfővárosi Lélektani Intézetben végzett vizsgálatokban —, *hogy etapjai nem esnek szükségszerűen egybe az értelmi fejlődésnek ugyancsak Piaget által meghatározott szakaszaival.* Gyakran találunk olyan gyerekeket, akik a relációkban való gondolkodás terén már a heteduj életévnek megfelelő színvonalon állnak, míg a szabályokhoz való alkalmazkodás fejlődési vonalán legfeljebb az ötödik életév kezdetének megfelelő fokon. Márpedig az iskolai érettség szempontjából döntő hat éves kori átbillenés éppen a szabálybetartás fejlődési vonalába esik, arra a pontra, amikor kívülről készen kapott szabályokhoz a gyerek tartósan alkalmazkodni képes.

Így jól érthető, hogy viszonylag nagy számban vannak olyen gyerekek, akik vitathatatlanul megütik az általános iskola első osztálya által megkövetelt értelmi színvonalat, de az alkalmazkodásban — a szabályokhoz való alkalmazkodásban — a szükséges fejlettségi fokot nem érték el. A tanítók azután úgy számolnak be az ilyen gyerekről, hogy „annyi esze van, hogy a legjobb tanuló lehetne az osztályban, de egy pillanatra sem tud nyugodtan ülni a helyén".

Az értelmi fejlettségnek és a szabályhoz való alkalmazkodás fejlettségének ez a kettőssége okozza a beiskolázási problémaesetek jelentékeny részét.

A nehézségek egy másik csoportja a fejlődésnek egy másik szálával látszik összefüggni. Megfigyeléseink azt mutatták, hogy a hétéves korig a felnőttel szolidárisak, a felnőttel való együttlét az érdekesebb, vonzóbb. A hetedik életévtől kezdve inkább szolidárisak az egykorúakkal és az azokkal való együttlét csábítóbb számukra. Ez az átpártolás azonban nem átbillenéssel, hanem hosszú fejlődéssel megy végbe, és úgy látszik, hogy már a hatodik életév körül is számos jele van.

Az iskolai beilleszkedés szempontjából elengedhetetlen, hogy ez az átpártolási folyamat már megindult légyen akkor, amikor a gyerek iskolába kerül, hiszen olyan közösség tagja lesz, amelyben érvényesülése a vele egykorúakkal való együttműködéstől is nagymértékben függ. Ez a fejlődési mozzanat is függetlennek tűnik az értelmi fejlettségtől. Az ilyen gyerekek szerencsétlenek az iskolában. S így ott értelmi színvonaluktól függetlenül rosszul szerepelnek.

A beiskolázási probléma-gyerekek egy harmadik csoportjánál azután a nehézség kifejezetten az értelmi fejlettséggel függ össze. Ugyanis az értelmi fejlődésben is van egy

ilyen átbillenési pont a hatodik életév körül. Ekkor bomlanak meg a gyermeki gondolkodás szkémái, és ekkor jelennek meg a gondolkodásban az első olyan elkülönült alakzatok, amelyeknek állandósága nem gépies asszociációkon, hanem belátáson és kezdetleges kategóriákon nyugszik. Ezek a kategóriák teszik lehetővé azt a már szinte logikainak nevezhető gondolkodást, amely nélkül iskolában nem lehet boldogulni.

Egyik legszebb példája ennek a mennyiségfogalom fejlődésmenete, amelyet Piaget munkáiból ismerünk. Az öt és fél éves kor küröl a gyerekek mennyiség foglama még nem mutat állandóságot: számukra a mennyiség változik, többek közt, elemeinek térbeli elrendeződésével. Ha kirakunk a gyerek elé hat golyót, ebben a korban felszólításra már ő is mellérak ugyanannyit. Meg is állapítja, hogy mind a két sorban ugyanannyi golyó van. Ha azonban az egyik sort széthúzzuk, tehát az egyik sor golyói a térben nagyobb helyet foglalnak el, a gyerek azt állítja, hogy a széthúzott sorban több golyó van. Ha rögtön utána a másik sort még jobban széthúzzuk, már azt fogja többnek mondani.

A két golyóból álló sor tehát nem mindig egyenlő mennyiségileg, hanem a sorok hosszúságával változik. Ez a jelenség mutatja, hogy ebben a korban a gyerekek számára a mennyiség még labilis szkéma, pillanatról pillanatra változhat.

Néhány hónap múlva azonban már akár hogyan változtatjuk egy halmaz elemeinek térbeli elrendeződését, két egyenlő számosságú halmazt minden esetben egyenlőnek fognak tekinteni. S ez mutatja, hogy kialakult a mennyiség kategóriája. Ez a fejlődési lépés is gyorsan, átbillenésszerűen következik be a hatodik életév körül.

Ez azért lényeges, mert a szülők gyakran sürgetik a korengedélyt azzal a megokolással, hogy gyerekük érett az iskolára, hiszen kitűnően tud számolni. De kiderül azután, hogy számolása a számsor elmondásából áll, akár ötvenig, akár százig, vagy még tovább, anélkül azonban, hogy a mennyiség-kategóriával operálni tudna. Márpedig enélkül a számolás verbális játék, ami annyira jellemző a gyerekek értelmére, mint az Egyedem-begyedem-tengertánc-szerű rigmusok recitálása.

Mindezt azért kellett elmondani, hogy rámutathassunk arra, hogy a fejlődésben a hatodik életév körül valóban van egy ugrópont, amelyet a fejlődés különböző szálai egymástól függetlenül is elérhetnek. Azonban minthogy az iskolai érettség ennek az ugrópontnak több fejlődési szempontból való átlépését jelenti a fejlődés egyenlőtlenségéből számos beiskolázási probléma adódik. Felsoroltuk ezek közül az értelmes, de a szabályokat nehezen betartó, az értelmes, de egykorúak közé beilleszkedni még nem tudó s a gondolkodás fejlődésében még elmaradott gyerekek problémáját.

Nem győzzük hangsúlyozni, hogy jelenségtanilag írtuk le a leggyakrabban előforduló eseteket anélkül, hogy az etiológiai magyarázat igényével fellépnénk. Ez azért fontos, mert fejlődési szálak függetlensége csak jelenségtanilag képzelhető el. Hogy e függetlennek látszó fejlődési szálak egyeredetűek-e s egyetlen magyarázó elvbe beilleszthetők-e, a kérdés túlhaladja eddigi vizsgálódásaink kereteit.

* * *

Láttuk tehát, hogy az általános fejlődésben van a hatéves kor körül egy átbillenési pont. Ezen jutnak túl azok a gyerekek, akikre azt mondhattuk, hogy érettek az iskolára. Ez a pont nem esik egybe sem a naptár szerint betöltött hatodik életévvel, sem a

korengedély-övvel. Kétségtelen, hogy a gyerekek nagyrésze mire iskolába kerül, már túljutott ezen a fordulóponton, de még jelentős azoknak a száma, különösen a korengedélyesek között, akik nem érték el azt.

Mi történik azokkal a gyerekekkel, akik a fejlődés valamelyik aspektusából még éretlenek az iskolára akkor, amikor bekerülnek a padok közé? Legtöbbjük nyugtalan, rosszul alkalmazkodó, amikor beleütközik az iskolai rendszabályokba. A mai gépies együttmozgásra épített osztály-tanítás mellett ezeket a gyerekeket hamarosan „rossz" gyereknek bélyegzik. S aki járt Magyarországon iskolába, jól tudja, hogy ez a bélyeg úgy kíséri végig a gyerekeket iskolai pályafutásuk során, mint anyakönyvi adataik. Az iskolára éretlen iskolásokból így gyártják a „rossz gyerekeket". Nem azt gondoljuk, hogy az iskolai neurózisokat ezek a konfliktusok *okozzák*, de kedvező talajt nyújtanak számos tünet kialakulásához, pl. renitenciához, gondolkodási gátlásokhoz stb.

Így elsőrendű mentálhigiéniai érdek fűződik ahhoz, hogy iskolai reformunk során a beiskolázási kérdés is megoldást nyerjen. Jól tudjuk azt, hogy az ideális megoldsá az lenne, hogy az általános iskola (s így a tankötelezettség ideje) ne a hatodik, hanem a hetedik betöltött életévvel kezdődjék. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha elegendő számú óvoda és napközi otthon áll rendelkezésre, s elég nagyszámú nevelőszemélyzet ahhoz, hogy a gyerekek már ott lazább rendtartási szabályok között és játékosabb formában sajátítsák el az írás-olvasás, számolás elemeit. Ez a megoldás tehát elesik. Részint azért, mert ilyen óvodáink nincsenek, részint mert Magyarország gazdasági helyzete ma nem engedheti meg a tankötelezettségi korhatár általános felemelését.

Marad, mint megoldás, a korengedélyek nagyon erős megszorítása. Csak rendkívüli esetekben szabad megadni a korengedélyt, vagyis lehetővé tenni, hogy 6 éven aluliak kerüljenek az iskolába. Ezeknek az eseteknek a megállapítása iskolai egészségügyi kérdés — orvosra és pszichológusra tartozik.

Nyitva marad még annak a nem alábecsülendő számú gyereknek a kérdése, akik, bár naptárilag elérik a hatodik életévet, fejlettségben még nincsenek az iskolai érettség pontján s így egész későbbi fejlődésük szempontjából kedvezőbb lenne, ha még nem kezdenének iskolába járni.

Gyakorlatilag tehát arra lenne szükség, hogy minden gyerek beiskolázása előtt vizsgálaton essék át, mind testi, mind lelki fejlettségének szempontjából. Ilyen próbálkozások már történtek. A Székesfővárosi Lélektani Intézet néhány budapesti iskolában, az egri Gyermeklélektani Állomás pedig az egri iskolákban vizsgálta meg a beiskolázás előtt álló gyerekeket.

Azért vethetjük fel ezt a kérdést, mert kiépülőben van Magyarországon egy pedagógiai lélektani hálózat, amely elsősorban iskolai vizsgálatokkal hivatott foglalkozni. Állomásaink száma az országban hamarosan eléri a huszat. Hatalmas apparátus ez, amely az iskolai orvosi hálózattal együttműködve a beiskolázásra kerülő gyerekek egy részét minden évben megvizsgálhatja.

Az adott feltételek között ez az egyetlen lehetőség e problémacsoport megoldására.

◆

A lelki egészségvédelmi munka jelentősége

Írta: Pollákné, Stern Szeréna, tanácsnok.

A háborúk legártatlanabb és legtöbbet szenvedett áldozatai mindenkor a gyermekek, természetes tehát, hogy háborúk után úgy a hatóságok, mint a társadalom embervédelmi tevékenysége elsősorban mindenütt a gyermek felé fordul. A háború legtöbbet szenvedett áldozatai fokozott védelme különös jelentőséghez jutott Magyarországon, főként az ostrom szörnyű pusztításainak kitett magyar fővárosban.

A gyermekekről való gondoskodás a múltban csak azok fizikai jólétének megteremtésére irányult, a lelki védelem kérdése egészen háttérbe szorult. Most látjuk legjobban, hogy mennyire kevés az, ha csak a gyermekek testi jólétét és egészségét biztosító intézmények vannak. A gyermek lelki egészségvédelme ugyanolyan fontos probléma, mint a testi egészségvédelme. A családtalan, elhagyott gyermeket, a lelkileg sérült gyermeket gyógyítani kell, csak így lehet belőlük szociális érzékű, közösségi szellemű embert nevelni. Így lehet biztosítani, hogy gondtalan, vidám gyermekek legyenek, hogy az őket ért szörnyű veszteségek dacára is gyermekek, majd később kiegyensúlyozott lelkű emberek lehessenek.

A lelki egészségvédelem céljait, módszereit, távolabbi feladatait a társadalom legszélesebb rétegeivel is meg kell ismertetni, ezért különös öröm számomra, hogy a Lelki Egészségvédelmi Szövetség most induló folyóiratában hozzászólhatok a kérdéshez és röviden ismertethetem azt a munkát, amit ezen a téren a főváros fejt ki.

Ahogyan a főváros a szociális és egészségügyi védelemben a méhen belüli élettől kezdve végigkíséri egész életen keresztül az embert, éppen úgy a lelki egészségvédelemnek is a terhes nő védelmével kell kezdődnie. Nemcsak a terhesség alatt, de a szülés után a jólképzett védőnőnek és gonozónőnek ott kell állni az anya és csecsemője mellett, főként azokban az esetekben, midőn az anyát az otthontalanság réme fenyegeti.

Az elhagyott gyermek könnyen válik aszociálissá, azonban a legtökéletesebb intézet sem nyújthat a gyermeknek annyit, mint a jó, nyugodt légkörű család. A főváros igyekszik minden elhagyott gyermeket családhoz juttatni. Az intézetekben gondozott árva, elhagyott, hozzátartozó nélküli gyermeknek is keres párfogó családot. Eddig száz gyermek gondozását vállalták egyesek „anyát az elhagyott gyermeknek" mozgalom keretében.

A gyermek lelkiéletének, jellemének kialakításában döntő fontossága van az első hat életévében szerzett benyomásoknak. Éppen ezért nagy jeneltőségű a kisded napközi otthon. A főváros feismerte ennek fontosságát és a kisded napközi otthonokban lévő gondozónőket gondos átképzésben és továbbképzésben részesíti.

A szociális egészségügyi és erkölcsi ártalmak megszüntetése és az ilyen irányú prevenció szolgálatában két gyermekvédelmi intézmény áll: a *napközi otthon és a gyermekotthon.* Ezek az intézmények hivatottak pótolni az elvesztett családot, vagy tehermentesíteni a gyermek nevelésére és gondozására bármily okból nem alkalmas családi környezetet. A hosszabb ideig intézetekben nevelkedő gyermekeknek nemcsak ellátás szükséges, hanem a főváros az intézeteiben gondozott kétezer gyermeknek igyekszik az

elhagyatottság, vagy erkölcsi kisiklás folytán megzavart lelkiegyensúlyát visszaállítani és megőrizni. Egészséges közösségi szellem és világnézet kialakítására törekszünk, a felelősségérzet kifejlesztését pedig az ifjúsági önkormányzatokon keresztül igyekszünk előmozdítani. A főváros lelki egészségügyi tevékenységében nagyjelentőségű szerepe van a Gyermek- és Ijúságvédelmi Központban szervezett nevelési tanácsadónak, ahol pedagógusok és szülők egyaránt kapnak útmutatást nevelési kérdésekben.

A lelki egészségvédelmi munka a gyermekvédelemben nélkülözhetetlen és kívánatos volna, ha a most meginduló folyóirat népszerűsíteni tudná ezt a fontos munkaterületet. A magam részéről tudatában vagyok ennek a munkának nagy jeneltőségével; szívből köszöntöm az új folyóiratot és gazdag eredményt kívánok munkájának.

◆

A jövő embere személyiségszerkezetének néhány kérdéséről

Írta: Horányi Béla dr.
egyetemi ny. r. tanár, a Pázmány Péter Tudományegyetem
elme- és idegklinikájának igazgatója

A Magyar Lelki Egészségvédelmi (mentálhigiéniai) mozgalom célja minél több lelkileg egészséges ember. Lelkileg egészségesnek tekinthető az az ember, aki az élet különböző viszonyai közepette (extrém helyzetektől eltekintve) megtalálja a pszichés harmóniáját és aktvív módon számára kedvező irányban befolyásolni tudja a társadalom vele kapcsolatos részleteit. A jövő emberének kimunkálása a mentáhigiéniai törekvéseink végső célja, aki lelki szerkezeténél, műveltségénél, érzelmi reakciójánál, mély szociális érzésvilágánál fogva tevékenyen és harmonikusan fog dolgozni a jövő életünk kifejlesztésén.

De milyen legyen a jövő embere? Ha nem is tudjuk ma még minden részletében teljes határozottsággal megrajzolni a jövő emberének pszichés szerkezeti képét, néhány alapvető tulajdonságot már feltétlenül szükségesnek lehet ítélnünk. A múlt emberéhez képest a jövő emberének személyiségszerkezetében az ösztönök rétegében bizonyos változások volnának kívánatosak. Az elmúlt esztendők eseményei lerántották a leplet az ember igazi lelki arcáról és mindnyájan megdöbbenve észlehettük: az ember lelkében riasztó erősségben ott élnek a dzsungel agresszív ösztönei, a mások elpusztítására irányuló animális jellegű vágytendenciák. Hiába volt az európai művelődés egyik vezető eszménye az elmúlt évszazadokban az emberszeretet, azokban az időkben, amikor a társadalom szerkezete meglazult, amikor egyes népek vezetői saját céljaik megvédésére meghírdették a gyűlölet jogait és ezáltal az ősi ösztönök bűntetlenül, sőt bizonyos elismerésben részesülve törhettek elő a psziché mélyebb rétegeiből, kiderült, hogy mi is az ember igazi valóságában, nyilvánvalóvá vált, hogy az agresszív ösztöntendenciák végzetesen nagy szerepet játszanak még a mai ember személyiségszerkezetében is. Nyugodt, egyenletes ütemű társadalmi élet ilyen szerkezetű emberekkel csak nehezen képzelhető el: akikben az agresszív ösztönök hangsúlyozottak, időnként társadalom-

ellenesen kiválnak. Ezért a jövő emberének lelkében az agresszív ősi ösztönöket, a dzsungel archaikus hangjait céltudatosan el kell nyomni. Új emberideál meghírdetésével, a modern lélektan eredményeit felhasználó pedagógiai módszerek kidolgozásával, a gondolatközlés minden eszközének felhasználásával törekednünk kell arra, hogy az emberi pszichében az agresszív ösztönntendenciák csökkenjenek intenzitásukban, illetőleg helyes irányban transformálódjanak. Az agresszív ösztönök egy részére ugyanis minden emberi társadalomnak szüksége van, miután a transformált agrezssív ösztön az emberi pszichés élet egyik dinamikai faktorát alkotja. A minden agressziótól mentes ember teljesen passzív volna és legfeljebb a szerzetesházak csupán lelki élményeket jelentő csendjében találna megfelelő miliőt. Az egyed élete is, a társadalmak élete is — legalább a napjainkig tett tapasztalatok szerint — küzdelmet, harcot jelent; vitális feszültséget, dinamikus hatások nélkül fejlődés nem képzelhető el. A jövő emberében tehát az agresszív ösztönöket általában csökkenteni, a visszamaradó részeket pedig szociálisan helyesen felhasznált lelki energiává, erőforrásokká kell transzformálnunk. Ma talán utópiának tűnik fel ilyen cél hírdetése, a ma embere túlzott mértékben őrzi lelkében az embertársak részéről tapasztalt agressziókat ahhoz, hogy ilyen csökkent agressziójú embertípusban hinni tudjon. De a tapasztalatok mást is mutatnak. Ha egy egész társadalom beáll egy meghatározott embertípus kialakítására, ha egy emberközösség vezetői céltudatosan és fáradhatatlanul hírdetik az emberideált, ha elérhető az, hogy az illető emberközösség élete sehol nem mutat fel olyan jelenségeket, amelyek a meghírdetett emberideállal durva ellentétben vannak, akkor az utópiának tűnő eszme megvalósulhat. Az ember veleszületett idegrendszere és vele a személyiség stuktúrája talán nem változtatható meg, de céltudatos, a társadalom minden funkcióját átható munkával legalább is haladhatunk az új embertípus felé.

Az agresszív ösztön mellett az emberi személyiség egyik alappillére — paradox módon — a nyáj- vagy közösségi ösztön. Amíg az agresszió minden más elpusztítására törekszik, a nyájösztön arra képesíti az élőlények tekintélyes részét és így az embert is, hogy csoportokba verődve keresse életfennmaradásának biztosítását. Nemcsak a ráció, az ésszerű helyzetfelismerés és a gazdasági szükségszerűség viszi az embereket közösségi életformák felé, hanem a biológiailag adott nyájösztön is. Az agresszív ösztön és a nyájösztön ellentétes hatásúak. Az emberi psziché szerkezetének egyik alapvető ténye a paradox ellentétpárokból való felépítettség. Az ellentétpárokból adódó — gyakran tragikus — feszültségek az emberi élet fontos erőtényezőit jelentik. — A jövő emberében tudatosan fejleszteni kell ezt a biológiailag adott ösztöntendenciát, hiszen a nyájösztönnek magasabb, differenciáltabb megjelenési formája alkotja részben a szociális érzést, ami az új emberi társadalom egyik lélektani alapja. A jövő embere ösztönszerkezetének egyéb kérdéseivel ez alkalommal nem foglalkozunk.

Nagyjelentőségű volna határozott vonalakkal megrajzolni a jövő emberének érzelmi világát. Úgy véljük, hogy a huszadik század európai embere sok egyéb ok mellett azért csúszott le az elmúlt években az ember rangjáról a dzsungel-ember nívótlanságára, mert az európai nevelési módszerek csaknem teljes egészükben a szellemi funkciók aktiválására, fokozására, elmélyülésére szorítkoztak és az emberi személyiség cselekvéseit, magatartását, emberközi reakcióit meghatározó érzelmi-indulati funkciók helyes irányú és mértékű fejlesztésben legfeljebb általánosságban mozgó szavakkal próbálkoztak. (A

valláserkölcsi nevelési irányokat ez alkalommal vizsgálódási körünkbe nem vontuk be.) A huszadik század európai embere szellemileg sok esetben és sok helyen, — de korántsem mindenütt és minden esetben — tiszteletreméltó fokra hágott, ugyanakkor azonban érzelmi kultúrája meglepően primitív maradt. A technikai műveltség („gépszellem") és az európai erkölcs napjainkban sokat vitatott krízise is lényegében véve az érzelmi világnak problematikájába torkollik be. Gazdag és elmélyült érzelmi életre, visszahatásmódokra képes embertípust kell nekünk teoretikusan megrajzolni és gyakorlati lélektani, valamint pedagógiai módszerekkel megközelíteni megpróbálnunk: olyan ember típusát, aki megbízható, vihartálló érzelmi kapcsolatokban áll a lét számos tényével: embertársakkal, a környező világ szépségeivel, a művészetek teremtette harmóniával, a munka értékeivel, az egyedi és társadalmi élet fejlődésére irányuló célrendszerekkel stb. Olyan embertípust kell törekednünk megvalósítani, aki a maga mély érzelmi világával szinte beleolvad a vele kapcsolatos társadalom életébe, aki ily módon felismerni és érzelmeiben megélni képes az emberi létezés szépségeit, aki sokirányú érzelmi kapcsolatainál fogva az élet elkerülhetetlen nehézségeivel, csapásaival szemben az érző ember halk derűjével tud védekezni. A múlt nevelői rendszer egyoldalú intellektualizmusával szemben — természetesen annak fenntartásával, sőt növelésével — hírdetnünk kell a magasrendű emberi érzelmek fontosságát, ha nem is előbbrevalóságát. Az izolált intellektualizmus nem védi meg az embert a lélek ményvizeiből feltörő ősi agresszív ösztönök rombolópusztító hatásaival szemben; ezt a tételt mi mai emberek a múlt esztendők tapasztalatai árán mélységesen megtanulhattuk. Láthattuk, hogy nem egyszer magas intellektusú emberek hideg kegyetlenséggel tudták embertársaik ezrét a halálba küldeni és minden emberi érzelmi megrendülés nélkül tudták ezrek-tízezrek halálát elrendelni. Az az ember, aki ezernyi érzelmi szállal kötve van az élet és a kultúra szépségeihez, akinek személyiségében az emberszeretet nem üres szólam többé, hanem működő életforma, hatékony lelki munkamód, az védekezni fog tudni a lélek mocsaraiból felhangzó animális ösztönvágyak ellen.

Az elmondottakból következik, hogy a szellemi funkciók minél intenzívebb kimunkálása mellett elsősorban a jövő emberének ösztön- és érzelmi rétegét, tehát az úgynevezett endothym alapot (Lersch) kell megkísérelnünk befolyásolni.

Ez a célkitűzés természetesen elsősorban a ma gyermekeinek lelki védelemben való részesítésével kezdődhet. A mentálhigiénia legalapvetőbb problémája a gyermek preventív lelki védelme, hogy ne váljék — Madách szerint — „később a szokott pimasszá". De természetesen nem szabad szem elől tévesztenünk azt a döntő tényt, hogy az ember egész későbbi életreakcióit, a személyiség végső gyökereit jelentő tulajdonságok összességét, az úgynevezett veleszületett konstitúciót örökletes tényezők szabják meg. Ebből az következik, hogy a metálhigiéniának tulajdonképpen nem a gyermekkorban, hanem már a nemzés előtt kell megkezdődnie. Meg kellene kírésrelni olyan egyedek nemzésének megakadályozását, akik mai tudásunk szerint személyiségszerkezetükkel képtelenek harmonikusan beleilleszkedni a társadalmi létezési formába és akik ezért vagy passzív tehertételként, vagy aktív ellenségként károsan hatnak az emberi közösségi életre. Nem időszerű felvetnünk az úgynevezett cselekvő eugenika kérdéseit, egyebek között azért nem, mert nem ismerjük kellő mértékben népünk idegrendszeri öröklésbiológiai szerkezetét. A magyar mentálhigiéniai mozgalom teoretikus

előmunkálatainak feladatai közé tartozik népünk öröklésbiológiai szerkezetének kikutatása. Továbbá nagyon gondosan volnának tanulmányozandók és eredményeikben megfigyelendők az olyan kevésbbé aktív preventív intézkedéseknek hatékonysága, mint pl. a házasság előtti idegorvosi kötelező tanácsadás. A világ minden olyan államából be kellene szerezni az e téren eddig tett tapasztaltokat. Sajnos, a tapasztalás azt mutatja, hogy a nem kötelező erővel bíró preventív intézkedések csak kevés eredménnyel járnak; a házasság létrejöttét szorgalmazó érzelmek rendszerint könnyen legyőzik az értelem által sugalmazott tiltakozást. E téren fontos feladat volna a széles körökben végzendő felvilágosító propaganda.

A vázolt néhány töredékgondoltból is nyilvánvaló, milyen szövevényes és súlyos kérdésekkel kell megbírkóznia a mentálhigiéniának. De a problémák nehéz volta csak növeli azt az örömet, amelyet érezni fogunk, ha akárcsak lépésről-lépésre előbbre jutunk.

◆

Az üzemi napközi otthonok szerepe a lelki egészségvédelemben

Írta: Hermann Alice dr.

Az első évek fontossága a későbbi élet lelki egészségének szempontjából már jó néhány évtizede ismeretes a lélektan tudományában: az életre indítás módja az egész életlefolyásra döntővé válik. Ha már most különböző társadalmi osztályok gyermekeit az életre indítás szempontjából hasolítjuk össze, el kell ismernünk, hogy a városi munkásság van a legrosszabb helyzetben. Az ok nyilvánvaló, a városi munkásgyerek végtelen magárahagyottsága.

E magárahagyottság kétfélét jelent. Egyrészt valóságos, fizikai elhagyottságot, másrészt kirekesztettséget a szülők hivatásbeli életéből. Míg a falusi gyerek születésének pillanatától kezdve együtt él a felnőttel — pólyáskorában kiviszik a mezőre, totyogás korában elcipelik a lakodalomba, a temetésre —, addig a városi munkásgyerek egyedül vagy szoszédokra bízva kallódik a kihűlt lakásban. József Attila néhány verse hatborzongatóan idézi fel azt a sivár és szomorú gyerekéletet, ami a város peremén folyik. Emellett a gyárimunkás gyereke falusi társától még abban is különbözik, hogy míg amaz kezdettől fogva belenevelődik abba a munka- és hagyománykörbe, amelyben élni fog és válik ílymódon a falusi élet minden részletmunkájához értő paraszttá, addig az ő számára apja-anyja munkája távoli, sokszor érthetetlen, sokszor gyűlöletes.

Hogy ennek a helyzetnek lelki következményeit felmérhessük, a következőket kell meggondolnunk. Az ember-gyerek élettanilag önállótlan lény, csak anyjával együtt alkot élettani egységet. Ennek megfelelően igen erős ösztönvágy hajtja anyja felé, „sírva és toporzékolva" követeli anyja jelenlétét: „bízza a dagadt ruhát másra, engem vigyen fel a padlásra". Ha a gyereknek anyjába kapaszkodási vágya tartósan kielégületlen marad, akkor gyakran az ellenkezőjébe csap át: erőszakkal leszakítja magát szüleiről, „elvadul", elcsavarog. Nagy magányosságában ellenségének érzi az egész felnőtt világot: rendelkezéseit kijátsza, törvényeit nem fogadja el. Sokszor társaival bandába verődve tudatosan is

hadat üzen a felnőtt-társadalomnak, nemcsak csavargóvá, hanem bűnözővé válik. Érthető, hogy ellenséges viszonyba kerül a munkával is, ami elrabolta tőle szüleit és aminek értelmét és örömét senki sem világosítja meg számára. A későbbi életút: lassú beletörés vagy munkakarülés és menekülés a pálinkába.

Mit tett a régi rendszer e veszélyek elkerülésére? Jóformán semmit. Elfogadta azt a tényt, hogy a gyári munka szétzülleszti a családot és belenyugodott a gyári munkásság gyerekeinek elvadulásába. Voltak javítóintézetei, volt gyerekbírósága — ezzel megvédte a társadalmat a részükről fenyegető veszélytől. A többi nem érdekelte. Talán még egyebet is mondhatunk ennél: többet nem is tartott kívánatosnak. Öntudatos, bátor, érdeklődő munkásifjúság felnevelése nagyobb veszélyt jelentett volna számára, mint az örömtelen munkába beletört, lebutult proletár-fiatalság, amelynek végleg lejtőre jutott tagjait módjában állott ártalmatlanná tenni.

A helyzet a felszabadulás óta megváltozott. A demokrácia ráeszmélt a munkásgyerek problémájára és jóformán az első naptól kezdve hozzálátott elhagyatottsága megszüntetéséhez. Nagy-Budapesten a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége és a Gyermekbarátok már 1945 áprilisában hozzáfogtak az üzemi napközi otthonok megszervezéséhez. (Ezt a munkát később a Szakszervezeti Tanács vette át.) A végtelen nehézségek ellenére sikerült 1945 őszéig tizenöt üzemi napközit felállítani, 1946 tavaszán huszonöt működött és 1946 augusztusában már a századik üzemi otthon felállítását ünnepelték. Jelenleg Nagy-Budapesten 113 otthon áll összesen 5786 gyerek számára (kor szerinti megoszlásuk: 0–3 évig 1037, 3–5 évig 2798, 6–14 évig 1951). Sok napközi megszervezése folyamatban van és úgyszólván nincs Magyarországon jelentékenyebb üzem, amelyik 3 éves tervébe ne vette volna fel a napközi otthon felállítását.

Mi az üzemi otthonok célkitűzése a lelki egészségvédelem terén? A felelet kézenfekvőnek látszik: pótolni a családi nevelést, helyettesíteni a családi tűzhely melegét. A helyzet nem ilyen egyszerű, a megállapítás többirányú kiegészítésre szorul.

Mindenek előtt külön kell választanunk a bölcsődéket a csecsemőkorból kinőtt, sőt a tipegőkorban is túljutott gyerekek napközi otthonától. Az emberi csecsemő sajátos jellegéből, viszonylagos fejletlenségéből, erős megkapaszkodási ösztönéből adódik, hogy — amint már mondottuk — élettanilag voltaképpen elszakíthatatlan anyjától, az anyai gondoskodás hiányát feltétlenül megsínyli. Az anyai emlőről való táplálkozásra nemcsak testi fejlődés szempontjából van szüksége, hanem lelki életkezdésének, első ösztönkielégülésének és ez az egyedül kielégítő módja. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az ösztönös kapcsolat, anya és gyerek közt, kétoldalú és így nemcsak az anyamellről leszakított csecsemő nem kapja meg a maga jussát, hanem az anya sem élheti át valódi anyaságát. Az ősi kapcsolat kettejük között meglazul, kérdés, meg tud-e erősödni valaha.

Az üzemi bölcsőde kétségkívül sokat javít a helyzeten. Míg azelőtt a gyári munka még az anyatejet is elvonta a csecsemőtől, akit anyja legfeljebb akkor szoptathatott meg, ha egy könyörületes szomszédasszony a gyár kapujába hozta; most az üzemben dolgozó anyák a bölcsőde szoptatószobájában kényelmesen megszoptathatják kicsinyeiket. Kielégítőnek azonban ez a megoldás sem mondható. Hogy ez mennyire így van, azt igen szemléltetően mutatja be egy összehasonlító vizsgálat, amelyet az Egyesült Államok két azonos higiéniai felszerelésű csecsemőotthonában végeztek. Az elsőben egy kanyarójárvány mortalitása 26% volt (ugyanakkor az intézeten kívül 0,5% volt a járvány mortalitása

hasonló korú gyerekeknél), a másodikban a megfigyelési idő alatt nem történt haláleset; az elsőben a két és féléves korig ott tartott gyerekek között mindössze 3 volt, aki már járni tudott, ugyanezek néhány szót beszéltek is, a második otthonban, ahol csak egyéves korukig tartózkodtak a gyerekek, már igen sok mászkált, mégpedig olyan virgoncsággal, mint „a Délszigetek pálmára kúszó lakói", egyesek jártak, jónéhány közülük már egy-két szót is beszélt; az első otthonban az értelmiségi fokot kifejező intelligencia-hányados az első év első harmadának 133-as átlagáról az év utolsó harmadában 72-es átlagra sűllyedt, a másodikban a kezdeti 101,8-ról 105-re emelkedett. A két otthon között csupán *egy* lényeges különbség volt: az elsőben a gyerekek anyjuk nélkül tartózkodtak, nyolcával egy jól képzett, jóindulatú gondozónő keze alatt, a másodikban a csecsemők együtt éltek anyjukkal. E mellé az összahasonlítás mellé még egyéb bizonyítható anyag is felhozható, az alapján rejlő tényt a Szovjetunióban annyira felismerték, hogy ha egy kisgyerek súlyosan megbetegszik, az anya is fizetéses szabadságot kap és követheti a gyereket a kórházba, ahol külön osztályt rendeztek be a gyereküket kísérő anyák számára. A vázolt helyzet elég egyértelműen szabja meg a távolabbi jövő programját. Ez korántsem lehet a bölcsőde-rendszer állandósítása, hanem egy olyan gazdasági színvonal elérése, amely mellett az anya gyerekének csecsemőkorában nem kényszerül munkára. Amíg ez a helyzet beáll, a bölcsődéknek arra kell törekedniök, hogy az ideális anyai gondoskodást a lehető legjobban megközelítsék. Ennek első feltétele a minél nagyobb számú és minél gondosabban képzett ápoló személyzet.

Ami a csecsemőkorra feltétlenül érvényes, az a három-, három és féléves gyerekre már nem áll. Ennél a napközi által nyújtott nevelés nem kényszermegoldás, hanem lelki fejlődésének szüségszerű tartozéka. Nagyjából három okból: Először, mert a mai családi nevelés általában nem megfelelő, másodszor, mert a gyereknek még jó családi nevelés mellett is szüksége van arra az „intézményszerűségre", amit az óvodai élet képvisel és harmadszor, mert ha a napközi viszi bele a gyereket az első közösségbe, akkor meg lehet rá a reményünk, hogy szociális érzésének, kollektív öntudatának kifejlődését is irányítani tudja. Néhány szót e körülmények mindegyikéről kell mondanunk.

A hagyományos nevelés hibáira az utolsó évtizedek eseményei mindennél meggyőzőbben mutattak. A kapitalista társadalom nevelése nemcsak ideológiailag túlhaladott embereket termelt ki (ez magában még nem szólna a pedagógiai *módszer* ellen), hanem olyan tompa, gyáva képmutató és aszociális emberfajtát, aminőt semminő társadalmi célkitűzés nem tarthat kívánatosnak. A nevelés hibái részben a szülők általános beállítódásából, részben a társadalom célkitűzéseiből folytak. A szülő-hibát egy szóval úgy jellemezhetnők, hogy a legtöbb szülő nem embert, hanem gyereket nevel. Nevelésének döntő szempontja pillanatnyi öröme és kényelme: a gyerek ne okozzon sok galibát, könnyen kezelhető legyen, jó tulajdonságaival ríjjon ki a többi gyerek közül. Ezt a célt hatalmi eszközökkel igyekszik elérni: veréssel és a gyerek megfélemlítésével. A hatalmi beállítódást a múltban a kizsákmányolt osztályoknál még a szülők saját lelki megnyomorítottsága is fokozta: érthető, ha a megkínzott, emberi méltóságában megalázott apa haragját otthonában adta ki és úr akart lenni afelett, akit korlátlan tulajdonának, — talán egyetlen korlátlan tulajdonának — tekintett. De hatalmaskodása nagyjából a társadalom jóváhagyásával is találkozott: az idomítás, az engedelmességre, meghunyászkodásra való nevelés nagyon is megfelelt a fasiszta-kapitalista társadalmi

rendnek. Ma mást akarunk, és ezért a másért annál erőteljesebben kell harcolnunk, mert a konzervativizmus talán sehol sem oly erős, mint a nevelésben, főleg a kisgyerek nevelésében. A napközik feladata nemcsak az, hogy a rájuk bízott gyerekeket szabad, bátor, nyílteszű emberekké neveljék, hanem hogy mintaképeivé váljanak a nevelésnek a szülők felé is. Az üzemi napközi, amely a szülővel sokkal közelebbi kapcsolatot tarthat, mint a városi vagy állami intézmények, etekintetben különösen kedvező heyzetben van. Természetesen még magának is ki kell alakítania a módszereit, amelyek a drill helyébe az emberi belátást, a hatalmaskodás helyébe a gyerek megértéséből folyó viselkedést és az „engedelmesség!" cél helyébe alkalmazkodni tudó, egyéni felelősséget vállaló emberek nevelését helyezik. Ezenfelül pedig olyan nevelői kart kell formálnia, amely szakítani tud a hagyományokkal és át tud állítódni az új nevelési módszerekre.

Az átállítódásban a legnehezebb annak a kivédése, hogy a szabadság helyébe szabadosság lépjen és a katonás fegyelem feladását szétzüllesztő fegyelmezetlenség kövesse. A gyereknek a napköziben nemcsak az egyéni szabadság örömeibe kell belekóstolnia, hanem fel kell ismernie azokat a kereteket is, amelyeket a napközi mint intézmény elébe szab (rendrakás, bizonyos bútorok kímélése, bizonyos szabályok pontos betartása stb.). Ami e felismerésnél lényeges, az az, hogy a gyerek átérezze, hogy nem önkényes parancsokat kell követnie, hanem a helyzet által megkövetelt rendszabályokat, a társadalmi törvényeknek mintegy előfokait. A lelki védelmet a züllés ellen ez a kiskorban elsajátított intézmény-tisztelet nagyon alátámaszthatja.

Harmadik célnak a közösségi nevelésirányítását mondottuk. Ennek az irányításnak többnek kell lenni a csoportos együtt-tartózkodásból következő alkalmazkodásnál, sőt többnek lemondásnál és engedékenységnél a másik lemondása és engedékenysége fejében. A valódi cél az egyén átvezetése abba a gazdagabb, tágultabb életérzésbe, amit a közös munka, a közösen kivívott siker, a „mi"-érzés varázsa nyújt. Az üzemi napközik e tekintetben egy eddig ki nem aknázott előnyhelyzetben is vannak: ott élnek a valódi konstruktív munka, a nagyszabású kooperáció közvetlen közelében, módjukban van a nagy kollektivitás szellemét a kicsire is átárasztani. Ezzel egyre közelebb kerülnek a természetes életformák ideálhelyzetéhez is: a gyerek belevonásához a felnőttek hivatásvilágába.

◆

Könyvismertetés

I. Sz. Makarenko: Az új ember kovácsa

Maxim Gorkij Hőskölteménynek nevezi Makarenko munkáját. Valóban, cselekvésre és utánzásra lelkesítő Hősköltemény a Gorkijról elnevezett gyermekmunkatelep kifejlődésének leírása. Különösen érdekes ez a könyv minden nevelő és szociológus számára ma itt Magyarországon, hiszen a gyermeknevelés terén mi is azzal a problémával küszködünk, amely a huszas években a Szovjetunió számára jelentett komoly gondot.

Hogyan lehet a háború és polgárháború következtében magukra maradt, csavargó, züllésnek indult gyermekekből egészséges, hasznos, közösségi embereket nevelni? A gorkiji gyermektelepre kizárólag bűnöző gyermekeket utaltak be a hatóságok, olyanokat, akik már gyermekbíróság előtt állottak, akik magukrahagyatva a társadalomellenes bűnözők számát szaporították volna.

A telep, ahol Makarenko megkezdi működését, elhagyagolt, kifosztott, mocskos. Anyagi eszközök alig állnak rendelkezésére. A tanítványok, egypár leírhatatlanul rongyos, piszkos tizennégy, tizennyolc év közötti gyerekek, gúnyos vállvonogatással térnek napirendre minden jószándékú kezdeményezése felett, míg végül elkeseredésében, minden pedagógiai elv ellenére, egyiket pofonvágja. Ennek a kisiklásnak meglepően jó hatása van, most már tisztelettel néznek rá és megindulhat a tisztogató, nevelő, építő munka, most már pofonok nélkül. Néhány nevelő és a gyerekek segítségével rendbehozzák a telepet, megművelik a hozzátartozó földeket, virágzó gazdaságot fejlesztenek ki. A gyerekek kedvet kapnak a rendszeres munkához, tanuláshoz. Lassan, lassan a tolvajlások is megszűnnek. Eleinte még csak azt látják be, hogy a telepen nem szabad lopni, mert hiszen az mindnyájuk tulajdona, saját maguknak okoznak kárt. A környékbeli parasztok pincéi, kamrái még nincsenek biztonságban tőlük. Később már ők maguk azok, akik idegen, kóbórló banádák ellen megvédik a parasztok tulajdonát, mert már kifejlődött emberi ösztönük nem tűrheti, hogy az útonállásokat, lopásokat a parasztok az ő számlájukra írják. A telep létszáma egyre szaporodik, de most már könnyebb az új tanítványok beilleszkedése a közösségbe, mert a régiek maguk vigyáznak a kialakult rendre. Szinte inkább a tanulók kezdeményezésére munkaosztagok alakulnak bizonyos munkák elvégzésére. Megalakítják a parancsnokok tanácsát, úgy, hogy a telepnek már majdnem önkormányzata van. A parancsnokok nem állandóak, nehogy kialakuljon egy réteg, amely elnyomhatja a többieket. Új, nagyobb telepre költöznek, műhelyeket építenek és rendeznek be, állatokat is tenyésztenek. Virágzó mezőgazdaságukat a parasztok már mintának tekintik, kovács- és kocsiműhelyük a környékbeliek számára is dolgozik. Már nem elhanyagolt, piszkos csavargók, hanem önérzetes, öntudatos, tanulni és dolgozni vágyó emberek. Színjátszó csoportot is alakítanak, megkapják az engedélyt, hogy az arra érdemesek az ifjúmunkás szervezetekbe léphessenek, úgyhogy a környék hangulata is megváltozik és a telep valósággal kulturális vezetője lesz a szomszédos falvaknak. Leányok is vannak a telepen. A kapcsolat fiúk és leányok között jóbaráti.

Ekkor vállalja el Makarenko, sok habozás és nagy aggódások közepette a legnagyobb feladatot. Átköltözik a saját százynolcvan növendékével egy nagyobb, de teljesen elhanyagolt telepre, ahol négyszáz teljesen apatikus, lezüllött gyermeket kell átvennie. Fél attól, hogy ez meghaladja gyermekei teherbíróképességét, hogy nem lesz erejük ellenállni a bomlasztó hatásnak, hogy a már elért eredmények is veszendőbe mennek. De a régiek közösségi szelleme, fegyelmezettsége és nem utolsó sorban díszes felvonulása és jó ruhája szinte egy csapásra meghódítja a négyszáz újat. Ezzel a feladattal is megbírkóznak. A tehetségesebb növendékek elkerülnek a telepről, üzemi iskolába, majd főiskolára kerülnek. Végül Makarenko még egy, a cseka által felállított gyermektelep vezetését is elvállalja. A telepesek életének fénypontja, hogy Maxim Gorkij, mindnyájuk példaképe, akivel már előbb is levelezésben állottak, meglátogatja a telepet. A felsőbb tanügyi

hatóságok azonban a gyönyörű eredmények dacára sem helyeslik Makarenko módszereit és felmentik állásától. Makarneko inkább csak az események sorrendjét meséli el, — amint maga írja — félretett minden pedagógiai teoriát mint hasznavehetetlent és mindig az adott, reális helyzetnek megfelelően cselekedett. Talán éppen ez a minden előzetes principiumtól mentes munkamódszer és az írásában is megmutatkozó humorérzék, a mély emberismeret, – amely remek jellemábrázolásából is kitűnik – és a gyerekek iránti meleg, de érzelgősség nélküli szeretet az, amely úgy nevelési munkáját, mint az erről szóló könyvet oly sikeressé teszi. Az öreg gazdasági vezető, Ivan Kalinovics, mintha a legjobb orosz regényirodalomból, vagy magából a vidéki orosz életből kerülne egyenesen a szemünk elé. Makarenko, mint a legtöbb önálló gondolkodású ember és kezdeményező úgyszólván állandó harcban áll a „szent pedagógiai elveket" képviselő felsőbb tanügyi hatóságokkal, de humora még harc közben sem hagyja cserben.

A könyv szelíd fricska a „konzekvens" nevelés hívei felé. Makarenko bizony nem konzekvens. És mikor mégis levon valami elméleti következetést hosszú évekre terjedő tapasztalataiból, az éppen annak leszögezése, hogy a bűnöző, csavargó gyermekek neveléséhez – úgy látszik – erősebb emocionális behatások kellenek, mint a normális gyermekek neveléséhez, éppen, mert ezek már olyan sok mindenen mentek keresztül. Makarenko szinte állandóan meglepő dolgokat cselekszik. Saját maga számára is sokszor meglepetés, az olvasó számára is és biztosan a gyermekek számára is az volt, mikor egyik, vagy másik irányba elragadta temperamentuma. De úgy látszik éppen ezzel tudott hatni a gyerekekre. Érezhették, hogy saját magát adja és nem egy előre megkonstruált nevelői maszkot. Jól felismeri, hogy a csavargó gyermekben talán még nagyobb fokban meglévő inicaitívát és cselekvési, alkotási vágyat helyes irányba lehet terelni és ezzel éppen az értékes, akaraterős, aktív gyermekeket mentjük meg a társadalom és önmaguk számára.

Végül hadd vonjuk le Makarenko könyvéből azt a már többször felfedezett de mindig újra elfelejtett tanulságot, hogy tanítani ugyan lehet könyvekből is, előadásokkal is, de nevelni csak példaadással és élményekkel.

Iványi Borbála dr.

◆

Beszámoló a Lelkiegészségvédelmi Szövetség kutató szakosztályának alakuló üléséről

Dr. Horányi professzor, a szövetség és a kutató szakosztály elnöke megnyitja az ülést és felkéri dr. Hermann m. tanárt, a szakosztály tikárát, hogy vázolja a szakosztály munkatervét.

Hermann dr. bevezetőben elmondja, hogy 1.) a mentálhigiénia területe igen nagy és még tágítható feladatkört foglal magában. Példaképpen felemlíti egy amerikai mentálhigiénés kongresszus sokoldalú anyagát és egy svájci könyvet, amely tizennnégy szerző együttes munkája. 2.) A LESZ társadalmi egyesülés. Tehát szükséges, hogy a szakosztály célul tűzze ki, a kutató munka támogatását, egyes területeken a kutatás

megindítását. 3.) Igyekezni kell, hogy némileg egységes terv bontakozzon ki, hogy az egyes munkák nem aprózódjanak el. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy bárkinek a szabad kutatása elé gátat állítanánk, hanem igyekezni fogunk a különböző részletterületeken végzett munkákat egységbe foglalni. 4.) Nem szabad elfelejteni, hogy szerény kezdetről van szó, túl sokat nem tűzhetünk magunk elé.

Ennek a négy pontnak a figyelembevételével két részre osztja javaslatát;

I. Szervezési kérdések:

1.) Felvenni a kapcsolatot a LESZ többi szakosztályaival és intézményeivel, részben azért, hogy szükség esetén igénybevehessék a tudományos szakosztály adatait, tanácsait, részben, hogy anyagot szolgáltassanak a tudományos munka számára.

2.) A már tudományos munkát végző, vagy ehhez kedvet érző munkatársak regisztrálása.

3.) Megbeszélő órák rendszeresítése.

4.) Kapcsolatok felvétele a hasonló munkaterületen dolgozó intézményekkel. (Elme- és ideg-klinikák, lélektani intézetek, ideg- és elmegondozók, üzemorvosok, falujáró orvosok, népi kollégiumok stb.)

5.) Felvenni a kacsolatot az illetékes minisztériumokkal. (Népjóléti-, Közoktatásügyi Minisztérium.)

6.) Az egyes intézmények felé be kell állítani összekötőket.

7.) A lehetőségek szerint minél előbb ki kell építeni az összeköttetést a külföldi hasonló célkitűzésű egyesületekkel.

8.) Könyvtár felállítása, könyvek és folyóiratok beszerzése.

9.) Felkérni az egyetemeket és hatóságokat, hogy létesítsenek pályázatokat mentálhigiénés pályamunkákra.

10.) tudományos feladatok és témák körvonalazása.

Ezzel el is érkeztünk a II. részhez, a tudományos munkaterv megvitatásához.

Ezzel kapcsolatban ajánlja:

Kazuisztika leírását és összegyűjtését, a külföldi irodalom és intézmények tanulmányozását (erre a célra igyekeznünk kell ösztöndíjakat szerezni); a káros könyvek és filmek tanulmányozását; a tehetségekről; gondoskodás módjainak meghatározását; a pszichopaták viselkedésének a tanulmányozását gazdasági válságok idején; neurózisok elterjedtségének felvételezése a lakosság széles rétegeiben, úgy felnőttek, mint gyermekek között. A mai idők lelki konfliktusainak sajátosságai és lefolyása; agressziók fokai és mai elterjedtsége; a fiatalok nemi élete; az alkoholizmus elterjedésének okai, ezzel kapcsolatban a narkotikumok használatának elharapódzása; örökélstani kutatások, amennyiben a mentálhigiénével kapcsolatban állanak. Az éhezés, hidegártalom és lakásártalom lelki kihatásai; a szülők nélküli gyermekek lelki fejlődése intézetben és itnézeten kívül; bánásmódok és nevelési módok gyűjtése családban, iskolákban és otthonokban.

Ezeket a problémákat ajánlja mint tudományos munkatervet. Horányi prof. hozzászólásában ajánlja, hogy a LESZ lapjában intézzünk felszólítást az érdeklődő szakemberekhez, hogy jelentkezzenek tudományos munkára, a választott munkaterület megjelölésével. A felállítandó könyvtár Zoltán u. 12. alatt legyen, ugyanott minden hónap első keddjén (ezúttal febr. 3. este 7-kor) szeminárium jellegű megbeszélés, minden hónap harmadik keddjén (febr. 17.) este 7-kor plenáris ülést tartsunk.

A LESZ lapjában állandóan közöljünk kazuisztikát. Ugyanott bel- és külföldi könyv és cikkreferátumok jelenjenek meg.

Schnell m. tanár vállalja az állami gyermek lélektani intézeten belül munkatársaival együtt a tehetséggondozás módszereinek kidolgozását.

Horányi prof. vállalja a klinikával együtt a „pszichopaták a társadalmi válságokban" témakör kidolgozását.

Hermann m. tanár a fővárosi ideg- és elmegondozó és az üzemorvosok bevonásával vállalja a neurózisok elterjedtségének megállapítását a nép minden rétegében, felnőtteknél és gyermekeknél.

Hajdu dr.-nő a mai idők lelki problémáit.

Az agressziók kérdésével Robozné és Pető dr. kívánnak foglalkozni.

Az alkoholizmus kerdésével Szinetár dr.

Az öröklés mentálhigiénés vonatkozásaival a klinika foglalkozik.

Az éhezés lelki hatásával Hermann dr., Hajdu dr. és Iványi dr.

Hidegártalomra vonatkozólag a klinika próbál adatokat gyűjteni.

Szülők nélküli gyermekek György Júlia dr. és Kulcsár István dr.

Pál dr. az organikus megbetegedésekre rárakódó pszichés tünetekkel, illetve a neurotikusok és pszichopaták organikus megbetegedésekre reagálásával kíván foglalkozni.

Kulcsár dr. a munkafolyamatok hatását a lelki életre kívánja még vizsgálat tárgyává tenni.

György dr.-nő ezzel kapcsolatban a balesetek lelki hátterének a vizsgálatát ajánlja.

Az öngyilkosság kérdését Lehoczky prof. és Andics dr.-nő gyermekkori öngyilkosságok Horányi és Goldberger dr. vállalják.

Az adminisztráció intézésére Hermann titkár mellé munkabizottságot választanak. Tagjai: Hajdu dr.-nő, Kőry dr., Kálmán dr., Schnell m. tanár, Kéri Hedvig Mártonné, Roboz dr.

Beszámoló a Lelkiegészségvédelmi Szövetség általános gyermekvédelmi szakosztályának alakuló üléséről

Az általános gyermekvédelmi szakosztály január 2-án alakuló ülést tartott. Horányi professzor, a Lelki Egészségvédelmi Szövetség elnöke üdvözölte a megjelent orvosokat és pedagógusokat. Stern Szeréna fővárosi tanácsnoknő a szakosztály elnöke, megnyitóbeszédében hangsúlyozta, hogy eredményes munka a gyermekvédelem terén csak az orvos, pedagógus és szociálpolitikus teljes együttműködéséve valósítható meg. Legfontosabb feladatunk, hogy a háború legártatlanabb és legtöbbet szenvedett áldozataival, a gyermekekkel foglalkozzunk. Eddig éppen a háborús rombolások miatt elsősorban azzal kellett törődni, hogy az elpusztult intézményeket helyreállítsuk, hogy az elhagyott gyermekek feje fölé fedelet építsünk és kenyeret biztosítsunk számukra. Eddig csak a

gyermek testével értünk rá foglalkozni, de most már eljutottunk oda, hogy a gyermek lelki szükségletei, a háború következtében elszenvedett lelki sérülések felé is figyelő aggodalommal fordulhatunk. Minél jobb pedagógus gárdára, minél több felvilágosító előadásra van szükség.

Dr. Pető Endre főorvos, a szakosztály titkára vázolta ezután a legközelebbi feladatokat. Elsősorban tisztában kell lennünk azzal — mondotta —, hogy mi ellen küzdünk és miért van szükség erre a küzdelemre. Az elmúlt időben az agressiónak, a brutalitásnak olyan széles rétegekre kiterjedő megnyilvánulásaival találkoztunk, amely sokunk számára meglepő volt. Meg van győződve róla, hogy ennek előidézésében egyéb okok mellett az előző háború is szerepet játszott. Már a két háború közötti időszakban is foglalkoztak írók, filozófusok ezzel a problémával, a legtöbben politikai állásfoglalásuknak megfelelően értékelve ezeket a jelenségeket. Felemlíti Spenglert, akinek némi szerepe volt a későbbi fasiszta ideológia kialakításában, Ortega Y. Gasset, aki szerint oda nem való elemek kerültek a közélet és politika színpadára. E politikailag elfogult kritikákkal szemben a tudomány tiszta módszereit alkalmazza Freud, „das Unbehagen in der Kultur" című munkájában, hol a kulturális fékekben, a túl erősen kifejlesztett ösztöngátlásokban látja a neurózisok és általában az emberiség boldogtalanságának okát. Ez a tisztán pszichológiai út nem vezethetett teljes megoldáshoz. Talán legjobban megközelíti a valóságot nem-marxista vonalon Karl Mannheim felfogása, aki szerint a kapitalista termelés olyan ellentmondásokat hoz létre az egyénben, amelyek az agressziót, a feszültségeket kiváltják. Előadó szerint a kapitalista társadalomban mind nagyobb rétegek kerülnek függő és gazdaságilag bizonytalan helyzetbe. A szociális szorongás döntő szerephez jut. Magyarországon különösen Hermann és Hajdu foglalkoztak a hosszú éhezés személyiség bomlasztó hatásával. Ebből következnek tehát a tennivalók: Küzdelem a jobb gazdasági és szociális helyzetért és erre ráépítve a mentálhigiéne. Három pontban jelöli meg az első tennivalókat.

1.) Mentálhigiénés munkaközösség megteremtése a különböző gyermekvédelmi intézmények között. Ma a népjóléti minisztérium, a főváros, nemzeti segély és más társadalmi egyesületek tartanak fenn bölcsődéket, óvodákat, napközi otthonokat. Mind ezek az intézmények hasznos hivatást töltenek be, de szükségesnek látszik a szorosabb együttműködés, a tapasztalatok kicserélése.

2.) Indítványozza egy gyermekvédelmi ankét összehívását minél előbb, lehetőleg már áprilisban. A két napig tartó ankéton egyik nap a szociális, másik nap a tudományos problémák kerülnének megvitatásra.

3.) Kérdőívek kiosztásával tisztázni a neurózisok és más lelki abnormitások elterjedését, tisztázni, vajon népbetegségnek tekinthető-e a neurózis?

Révész Margit dr. hozzászólásában központ megalkotását sürgeti a munka koordinálására.

Dr. Horányi Béla prof. szerint tisztáznunk kellene, milyen az egészséges személyiség. Valami norma kell, ami törekvéseinkben vezessen.

Dr. Roboz Pál főorvos a kislétszámú osztályokról beszélt. Ide a szellemileg gyenge képességű gyermekek tartoznának, de mivel a kiválogatás nem jó, nem töltik be feladatukat.

Baracs Györgyné a gyakorlati összeműködést, az intézmények közötti gyermekcsere

lehetségessé tételét, az intézmények tanerőinek a más intézmények látogatását hivatalos úton lehetővé tevő intézkedéseket sürget.

Réti I. a kislétszámú osztályok problémájához szólt hozzá a szociális gondozónő szempontjából. A kislétszámú osztályokba válogatás nélkül kerülnek be, szellemileg visszamaradt, neurotikus, agresszív és züllött gyermekek. Ezáltal a kislétszámú osztályok létszáma annyira felduzzadt, hogy a komoly munkát veszélyezteti. Lassanként nagylétszámú osztállyá válnak és ez a pedagógus számára ily nehezen nevelhető gyermekek között leküzdhetetlen nehézséget jelent.

Dr. Surányi szerint nem lehet egyedül a nehéz gazdasági és szociális helyzetet felelőssé tenni a bajokért. Svájcban, ahol a gazdasági helyzet meglehetősen jó és háború sem volt, meglepően nagy a neurotikusok és pszichopaták száma. Ne felejtsük ki a tényezők közül a bizonytalanság és a jövőtől való félelem hatását, sőt talán lelkiismereti problémák is szerepet játszanak. Hogyan lehetne felállítani a lelki egészség normáját? Hiszen rengeteg variáns van, különböző egyéniségek, akik egészségesek és társadalmilag hasznosak. Nagy hiba, hogy az európai pedagógiában túlbecsülik az értelmi képességeket.

Dr. Horányi is az érzelmi kutúra fontosságát hangoztatta. A szociális ember érzelemvilága más kell, hogy legyen.

Dr. Rotter zürichi tapasztalatairól beszél. Ott még az iskolaköteles kor előtt próbaosztályokba kerülnek a gyerekek, ahol a megfigyelési idő alatt kiválasztódnak azok, akik emocionálisan vagy szociális okok miatt maradnak el a tanulásban. Ezeknél természetesen más a segítés módja, mint a tényleges demens, vagy imbecillis gyermekeknél. A mélylélektan tulajdonképpen érzelmi átnevelés.

Dr. Focher szerint nem az a baj, hogy túlbecsülték az intellektuális nevelést, hanem inkább az, hogy nem jól csinálták, nem eléggé volt a nevelés tényleg értelemre nevelés.

Hajósné megállapítja, hogy lelki egészségesnek azt az embert tekinthetjük, aki úgy társadalmi, mint érzelmi kapcsolataiban, mint munkaterületén is kielégítően el tud helyezkedni és szubjektíven is jól érzi magát.

Végül egyhangúlag megválasztották a munkaközösség tagjait:

Gerő Vilmosné,
dr. Indig Ilona,
Liebermann Lucy,
dr. Gombosi Györgyné,
dr. Roboz Pál,
dr. Wittmann Istvánné személyében

◆

Szerkesztői üzenetek

A lap Szerkesztősége két kéréssel fordul a lelki egészségvédelem nagy területén dolgozó szakemberekhez, akár az orvosi, pedagógiai vagy szociális munkakörben folyik munkájuk, – támogassák munkánkat cikkekkel referátumokkal és szóljanak hozzá a lapban különféle közlemények során felvetett kérdésekhez. Úgy a pszichológia, mint a pedagógia

állandó fejlődést és változásokat mutató tudományok. A mentálhigiéne kibontakozását és ifjúságunk nevelését csak a legkülönbözőbb szempontok és irányok egybevetése, a nézetek tisztázása szolgálhatja. Ennek előfeltétele, hogy a lapban minden hang érvényesülhessen, mely a demokrácia, a haladás szolgálatában törekszik gyógyítani és nevelni.

Hálásak lennénk olvasóinknak, ha véleményük szerint tisztázásra szoruló kérdéseket vetnének fel. A vidéken dolgozó pedagógusok és szociális téren dolgozó szakemberek számára ezen az úton szeretnők pótolni az utánképzésnek azokat a nehézségeit, melyeket a fővárosban lehetséges személyes érintkezés hiánya okoz.

Külföldi mozgalmak, tapasztalatok ismertetése, könyvkritikák, folyóirat-cikkek referálását hálásan fogadjuk, mint fontos segítését a mentálhigiénés mozgalomnak.

* * *

A szerkesztőség saját és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében azzal a kéréssel fordul a munkatársakhoz, hogy munkáik külső formája a lehetőségig egységes legyen. A cikkek fején a szerző nevét és esetleges állását a lapban használt módon szíveskedjenek kiírni, a papirnak csak egyik oldalára írjanak, három ujjnyi margót hagyjanak a baloldalon. Amennyiben nem ütközik, esetleg vidéken, súlyos akadályba, csak géppel írott cikkeket küldjenek be.

◆

A Lelkiegészségvédelmi Szövetség közgyűlése

A Lelkiegészségvédelmi Szövetség november 6-án tartotta újjáalakuló közgyűlését a Magyar Orvosok Szabad szakszervezete helyiségében. A közgyűlés élénk érdeklődést váltott ki az orvospszichológusok, pedagógusok és gyógypedagógusok körében.

Weil Emil dr., az Orvosokszakszervezet elnöke üdvözölte a megjelenteket és megnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy a lelkiegészségvédelemben, mint az orvostudomány más területein az orvosok érdeklődése egyre inkább a betegségmegelőzés feladatai felé irányul. Az elmúlt idők, a fasizmus talaja különösen alkalmas volt arra, hogy lelki defektusok kifejlődjenek, de *téves volna az a felfogás, hogy a fasizmus pusztán patológikus egyének cselekedeteinek eredménye volt. A fasizmus, a tőkés társadalmi rend hanyatlásának következménye; a tőkés hatalom urai ezzel az eszközzel védték a már védhetetlent.* A tisztán orvosi működés mellett éppen ezért nem lehet megfeledkezni a társadalmi és politikai feladatokról sem, mert *csak a magyar demokrácia megerősödése nyújt kellő alapot a szövetség sikeres működéséhez.*

A vallás- és közoktatásügyi miniszter nevében Lantos dr. osztályfőnök, a népjóléti miniszter nevében Tariska dr. miniszteri tanácsos üdvözölte a közgyűlést.

Horányi professzor, a szövetség elnöke vázolta a szövetség jövő feladatait. Kifejtette, hogy az eredményes működéshez elsősorban szükséges, hogy alaposan megismerjük a magyar nép lelki alkatát. Éppen ezért a szövetségen belül tudományos bizottság alakítását tartja szükségesnek. Hangsúlyozta, hogy *a lelki egészség megőrzésének feltétele, a gazdasági és szociális miliő javulása.* Adatokkal bizonyította, hogy jó, sőt átlagon felüli

szellemi képességekkel rendelkező gyermekek, ha rossz gazdasági vagy családi körülmények között nőnek fel, lelkileg károsodnak és nem válnak olyan hasznos tagjaivá a társadalomnak, mintha kedvezőbb körülmények között fejlődhettek volna.

György Júlia dr., a szövetség főtitkára is ismertette azokat az eredményeket, amelyeket a szövetség 1936-ban történt megalakulása óta, a súlyos idők és anyagi nehézségek dacára felmutathat. Igen sok esetben a veszélyeztetett gyermekeket ki kell emelni eddigi környezetükből, hogy képzett pszichológusok és pedagógusok vezetése mellett egészséges, hasznos tagjaivá váljanak a társadalomnak. A már működő hét gyermekotthon kevés a segítségre szoruló gyermekek nagy számához viszonyítva. A felmentvény megadása után a közgyűlés megválasztotta az új vezetőséget.

Fővédnök: Olt Károly
Védnökök: Ortutay Gyula, Rajk László, Ries István, Rusznyák István, Szentgyörgyi Albert, Weil Emil
Elnök: Dr. Horányi Béla
Másodelnök: Dr. Hollós István
Főtitkár: Dr. György Júlia
Titkárok: Dr. Arató Ottó, dr. Kapos Vilmos
Főpénztáros: Dr. Focher László
Főellenőr: Dr. Bálint István, dr. Iványi Borbála
Jegyzők: Gerőné Olt Baba, dr. Gál Ernőné, dr. Fisch Adolf
Ügyészek: Dr. Csató Gyula, dr. Pálfi Miklós

Szakosztályok:

Kutató szakosztály: dr. Horányi Béla, dr. Várkonyi Hildebrand, dr. Hermann Imre, Mérei Ferenc.
Kiképző szakosztály: dr. Pikler Emmy, dr. Hollós István, dr. Rotter Lillian.
Általános gyerm. v.: Stern Szeréna, dr. Kun Miklós, dr. Pető Endre.
Kriminál psz. sz.-o.: dr. Németh Péter, dr. Schaffer István, dr. György Júlia (gy. k. ágazat), dr. Balassa László, dr. Bálint István, dr. G. Pataki Lilly (f. k. ágazat).
Felnőtt k. eg. véd.: dr. Gartner Pál, dr. Stief Sándor, dr. Rajka Tíbor.

Bizottságok:

Társadalmi bizottság: dr. Tariska István, dr. Naményi Lajos, dr. Szinetár Ernő.
Propaganda bizottság: dr. Kun Miklós, dr. Amar Renée, dr. Hajnal Richárd.
Gazdasági bizottság: dr. Focher László, dr. Bálint István, Hacsó Erzsébet.

Elnöki tanács:

Dr. Angyal Lajos, dr. Bakács Tíbor, dr. Bárczi Gusztáv, dr. Bereczkei Albert, dr. Dobszai László, Gerőné Fazekas Erzsébet, dr. Goldberger Márk, dr. Incze Ferenc, dr. Hegyi Sándor, dr. Hilscher prof., dr. Jóboru Magda, dr. Kardos Lajos, dr. Kiss Károly, dr. Gegesi Kiss Pál, dr. Lantos György, dr. Lietczky Andor, dr. Lehoczky Tíbor, dr. Mádai István, Nemes Lipót, dr. Nyirő Gyula, Pikler György, dr. Révész Margit, dr. Rostás Oszkár, dr. Sánta Kálmán, dr. Sombor József, dr. Schnell János, Stehlo Gábor, dr. Surányi Gyula, dr. Ujhelyi Szilárd, Hajduné, dr. Vadas Sára, dr. Vértes C. József, dr. Zellner Pál.

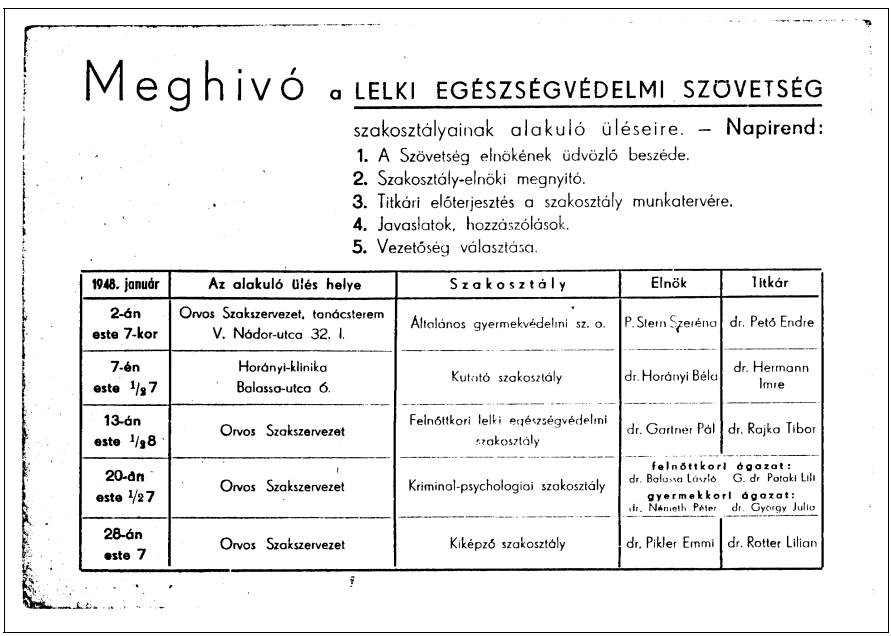

Meghivó a LELKI EGÉSZSÉGVÉDELMI SZÖVETSÉG szakosztályainak alakuló üléseire. – Napirend:

1. A Szövetség elnökének üdvözlő beszéde.
2. Szakosztály-elnöki megnyitó.
3. Titkári előterjesztés a szakosztály munkatervére.
4. Javaslatok, hozzászólások.
5. Vezetőség választása.

1948. január	Az alakuló ülés helye	Szakosztály	Elnök	Titkár
2-án este 7-kor	Orvos Szakszervezet, tanácsterem V. Nádor-utca 32. I.	Általános gyermekvédelmi sz. o.	P. Stern Szeréna	dr. Pető Endre
7-én este 1/2 7	Horányi-klinika Balassa-utca 6.	Kutató szakosztály	dr. Horányi Béla	dr. Hermann Imre
13-án este 1/2 8	Orvos Szakszervezet	Felnőttkori lelki egészségvédelmi szakosztály	dr. Gartner Pál	dr. Rajka Tibor
20-án este 1/2 7	Orvos Szakszervezet	Kriminal-psychologiai szakosztály	felnőttkori ágazat: dr. Balassa László G. dr. Pataki Lili gyermekkori ágazat: dr. Nánáth Péter dr. György Julia	
28-án este 7	Orvos Szakszervezet	Kiképző szakosztály	dr. Pikler Emmi	dr. Rotter Lilian

KI KICSODA A JÖVŐ EMBERÉ-BEN?

Életrajzi összeállításunkban *A Jövő Emberé*-nek szerzőit, szerkesztőit, illetve a Lelki-egészségvédelmi Szövetség tisztségviselőit, munkatársait és egyéb közreműködőit mutatjuk be. A „kislexikonban" azon személyek szerepelnek, akiket sikerült azonosítanunk. Az adatok sok esetben hiányosak, különösen a kevéssé ismert személyeknél. Kérjük az olvasókat, hogy esetleges észrevételeiket, kiegészítéseiket juttassák el szerkesztőségünknek, mivel a témára — a korszak mentálhigiénés és pszichológiai törekvéseinek feldolgozására — szeretnénk visszatérni. Az életrajzi jegyzeteket Kovács Anna állította össze. Köszönetet mondunk dr. Arató Ottónak, dr. Benson Katalinnak, dr. Kiss Györgynek, dr. Kun Miklósnak, Méhes Verának, valamint családtagoknak és leszármazottaknak, akik értékes felvilágosításokkal segítették munkánkat. Forrásként elsősorban az alábbi kiadványokat használtuk fel:

Magyar Életrajzi Lexikon 1967. (alapkiadás), Kiegészítő kötet 1967–1978, és 1978–1991.
Pedagógiai Lexikon, III. kötet, 1978, IV. kötet, 1979, Budapest, Akadémiai Kiadó.
Ki kicsoda? 1994, Budapest, Biográf Kiadó.
A SOTE Klinikáinak és Intézeteinek története (1945–1975). 1976, Budapest.
Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete Hivatalos címtára 1947. (A tagok névsora lezárva: 1947 febr. 15-én.) 1947. Budapest.
David A. Statt, 1994, *Pszichológiai kisenciklopédia* Budapest, Kossuth Kiadó.
Harmat Pál, 1994. *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Bethlen Gábor Könyvkiadó.
Mária Béla, 1986. Intézetünk története 1945-től napjainkig. In: Böszörményi Zoltán (1968, szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Budapest, kiadó nélkül.
Lélekelemzési Tanulmányok. A Somló Béla könyvkiadó 1933-as kiadásának reprintje, T-Twins, Budapest 1993. Az életrajzi jegyzeteket összeállította Szilágyi Júlia és Mészáros Judit.

Amar Renée dr. ideg és elmegyógyász (okl. Budapest, 1917), pszichoanalitikus. 1947-ben OTI helyettes főorvos volt.

Angyal Lajos dr. pszichiáter (okl. Budapest, 1926). 1947-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem elme- és idegklinikáján docens. 1945 után az angyalföldi ideggondozó hálózatban, a Róbert Károly körúti Kórházban dolgozott, majd a Balassa Klinika adjunktusa, 1956 után Észak-Pest pszichiáter felügyelője volt.

Arató Ottó dr. (1910–): ideggyógyász (okl. Szeged, 1935), individuálpszichológus, tisztiorvos, sportpszichológus, pszichoanalitikus. 1935 és 1945 között a Budapest Székesfőváros Szent István Kórház ideggyógyászatán, majd pszichiátriai osztályán dolgozik, eközben 1936–1938 között az Individuálpszichológiai Egyesület tagjaként a Csengery utcai rendelőben, individuálpszichológiai eszközökkel pszichoterápiás rendelést folytat

Mádai Istvánnal együtt. 1945 után Budapest XIII. ker. tisztiorvosa, majd az egészségügyi osztály vezetője, emellett az István Kórház pszichiátriai osztályán is dolgozik valamint 1945–1950 között tovább folytatja pszichoterápiás szakrendelését a Csengery utcai rendelőben. 1946-ban alapító tagként részt vesz a Magyar Üzemorvosi Tudományos Társaság létrehozásában, amelynek 1976-ig munkatársa. 1948 és 1949 között Pető Endre felkérésére előadásokat tart a budapesti orvosegyetem közegészségügyi tanszékén. 1950–1956 között a főváros tisztifőorvos-helyettese. 1957-től az hatvanas évek elejéig az OTI XIII. kerületi szakrendelőjének vezető főorvosa. 1962 és 1980 között a BTSI igazgató főorvosa, ahol a sportpszichológia területén tevékenykedik nyugdíjbavonulásáig. A Magyar Individuálpszichológiai Egyesület újraszervezője, elnöke, majd tiszteletbeli elnöke. Nagy területet felölelő munkája során folyamatosan folytatott pszichoterápiás, pszichoanalitikus gyakorlatot. *A Jövő Emberé*-nek felelős kiadója.

Bakács Tibor dr. (1912–1977): fogszakorvos (okl. Budapest, 1936). 1945-ben Budapest XIV. kerületének tisztiorvosa, majd Szeged járványügyi kormánybiztosa, 1947-ben Budapest székesfőváros tisztifőorvos helyettese, 1948-tól a főváros tisztiorvosa, 1951-től a János Kórház igazgató főorvosa, közben 1955–1956-ban a Magyar Vöröskereszt Kórház igazgató főorvosa Koreában, 1957–1974-ben az Országos Közegészségügyi Intézet főigazgatója, 1962-től haláláig az Orvostovábbképző Intézet közegészségtani és járványügyi tanszékén tanszékvezető egyetemi tanár volt.

Balassa László dr. (? –1960): pszichiáter (okl. Budapest, 1913). A LESZ kriminálpszichológiai szakosztálya felnőttkori ágazatának elnöke volt. Életének utolsó szakaszában az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben tevékenykedett. Az igazságügyi elmekórtan kíváló ismerője. E témáról szóló tankönyve halála után jelent meg.

Bálint István dr. (1912–1984): idegorvos (okl. Pécs, 1937), pszichiáter, stekeliánus analitikus. A negyvenes és ötvenes években az Államvédelmi Hatóság főorvosa volt. 1955-ben börtönbüntetésre ítélték. 1957-től az Országos Munkaegészségügyi Intézet munkatársa, munkavédelemmel, munkapszichológiával foglalkozik. A LESZ főellenőre, a gazdasági bizottság tagja. *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja.

Bárczi Gusztáv dr. (1890–1964): gyógypedagógus, orvos. 1942–1963 között a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola igazgatója volt.

Bereczky Albert dr. (1893–1966): református püspök. Budapesti lelkészként 1938-tól megszervezte az üldözötteket mentő szolgálatot, prédikációiban síkraszállt az elkövetett jogtalanságok orvoslása érdekében. 1945 után rövid ideig a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban államtitkár. 1948–1958 között a Duna-melléki Református Egyházkerület püspöke. Vezetője volt a református konventnek és zsinatnak. Az Országos Béketanács és a Hazafias Népfront elnökségének tagja volt.

Burchard-Bélaváry Erzsébet (1897–1987): pedagógus, az óvodapedagógia elméleti-gyakorlati művelője. Budapesten végezte el az óvónőképzőt. 1923-ban Amszterdamban, Montessorinál 3–10 éves gyermekek oktatására jogosító diplomát szerzett. 1924–26 között a bécsi Montessori „Haus der Kinder"-ben (Gyermekek Háza) dolgozott. 1927-ben Montessori óvodát, majd 1928-ban Montessori iskolát nyit Budapesten. Ezt 1942-ben a zsidótörvények miatt beszüntetette, mert azok előírásait nem volt hajlandó elfogadni.

1945 után megszervezte és vezette a Pedagógusok Szabad Szakszervezete óvodai csoportját, s a Népjóléti Minisztérium Kisdedóvási Osztályának vezetője lett. Nagy szerepe volt abban, hogy az óvodaügy átkerült a Kultuszminisztérium hatáskörébe. 1945-ben jelent meg a *Gyakorlati gyermekvédelem* című könyve. 1948-ban létrehozta a Dolgozók Óvóképzőjét (Huba utca). Később a Rózsák terén lévő, majd a Lórántffy Zsuzsanna utcai óvóképzőben tanít. Az ötvenes évek közepén az Oktatási Minisztérium szakértőjeként fontos szerepe volt a felsőfokú óvóképzés megteremtésében. 1959–62 között, nyugdíjba vonulásáig, Kecskeméten az első felsőfokú Óvónőképző Intézet igazgatója. 1962 után az Országos Pedagógiai Intézet külső munkatársaként dolgozott. Nem sokkal halála előtt megírta visszaemlékezéseit, amelyek már csak halála után, rövidített formában jelentek meg, „Visszaemlékezéseim Montessori rendszerű magánóvodámra és magán népiskolámra címmel (*Pedagógiai Szemle* 1987, 12. sz.).

Csató Gyula dr. (1889–1984): szociáldemokrata ügyvéd, Aczél Györgyné dr. Csató Zsuzsa orvos édesapja.

Dobszay László dr. (1914–1983): gyermekszakorvos, (okl. Pécs, 1928), c. egyetemi tanár. 1937–1946 között a Gyulai Gyermekmenhely igazgató-főorvosa. 1946–1948 között a Népjóléti Minisztérium Anya és Gyermekvédelmi Főosztályát vezette. Emellett a budapesti Állami Gyermekmenhely igazgató főorvosa. Tevékenyen részt vett a „csecsemő családi telepek" létrehozásában. 1950-ben koholt vádak alapján perbe fogták, és börtönbüntetésre ítélték, két és fél év után amneszitával szabadult ki. Egy ideig Soroksáron körzeti gyermekorvos, 1954–1956 között a XX. kerületi Gyermekpoliklinika főorvosa, illetve igazgatója volt. 1956-tól a Heim Pál Gyermekkórház rendelőintézetét, emellett az I.sz. Kisdedosztályt vezette, egyben Dél-Pest területi gyermekgyógyász főorvosa volt nyugdíjbavonulásáig. 1976-tól haláláig az Orvostovábbképző Intézet tanára volt.

Fazekas Erzsébet, Gerő Ernőné (1900–1967): történész, egyetemi tanár, a történelemtudományok doktora (1953). 1945 után a Nemzeti Segély egyik szervezője, 1949-ben a Tudományos Tanács titkára lett. 1950–1953-ban a szegedi JATE-n, majd 1953–1957-ben, nyugdíjazásáig a budapesti ELTE-n az egyetemes történelem tanszékvezető tanára volt.

Focher László dr. ideggyógyász, (okl. Budapest 1915). 1947-ben az Állami Gyermekmenhely lélektani laboratórium vezetője.

G. Pataki Lilly dr. : orvos, pszichiáter. A LESZ kriminál-pszichológiai szakosztálya felnőttkori ágazatának titkára volt. Gartner Pál felesége.

Gál Ernőné dr. : férje, dr. Gál Ernő orvos (okl. Pécs, 1924), 1947-ben az OTI rendelőintézet helyettes főorvosa, laboratóriumi szakorvos.

Gartner Pál dr. (1900–1975): idegorvos, (okl. Pécs, 1925) pszichoanalitikus, egyetemi magántanár, az Igazságügyi Orvosi tanács tagja, törvényszéki elmeszakértő. Az 1930-as években a szociáldemokrata orvoscsoport vezetője. 1945-től 1948-ig az SZDP nemzetgyűlési képviselője és az Orvosszakszervezet alelnöke. A LESZ felnőttkori lelkiegészségvédelmi szakosztály elnöke. 1948-tól haláláig a Korányi Kórház ideg- és elmeosztályának főorvosa. Szirmai Rezső újságíróval együtt könyvet publikált a háborús bűnösökkel folytatott pszichoanalitikus beszélgetésekről (*Fasiszta lelkek,* Budapest 1946, 1993).

Gegesi Kiss Pál dr. (1900–1993): gyermekgyógyász (okl. Budapest, 1923), egyetemi ny. r. tanár. 1945-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem I.sz. Gyermekklinikáján tanár, a klinika megbízott, 1946-tól kinevezett igazgatója volt. 1950–1955 között dékán, majd 1961-ig rektor volt. Az Orvosszakszervezet Gyermekgyógyász Szakcsoportjának elnöke, az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének központi vezetőségének tagja. Az MTA rendes tagja, 1957–1963 között az Akadémia elnökségi tagja volt.

Gerő Vilmosné (1905–1987): csecsemő védőnő.

Gleimann Anna dr.: gyógypedagógus, pszichológus, pszichoanalitikus. Szondi Lipót tanítványa, a háború után a bölcsészkaron tanított, emellett érdeklődő orvostanhallgatók számára egyetemi pszichanalitkus kört vezetett, Mérei Ferenc munkatársa. *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja volt.

Goldberger Márk dr. : ideg- és elmeorvos (okl. Budapest, 1904) 1947-ben a Szabolcs utcai Zsidó Kórház főorvosa volt.

György Júlia dr. (1896–1977): orvospszichológus, gyermek- és ideggyógyász, (okl. Budapest, 1922), az orvostudományok kandidátusa (1969), Kossuth-díjas (1962). A Tanácsköztársaság idején a Fiatalkorúak Bíróságán működő kriminálpszichológiai laboratórium munkatársa. A budapesti poliklinikán Ranschburg Pál osztályán önálló kriminálpszichológiai szakrendelést vezetett (1930). 1939-ben állását elvesztette. Az Országos Izraelita Patronázs Egyesület keretében gyermekambulanciát, speciális óvodát, napközi otthont és pályaválasztási tanácsadó rendelést létesített (1940). Üldözött családok gyermekeinek megmentésével is foglalkozott. 1945 után a Nemzeti Segély keretében átmeneti otthont szervezett elhagyott és züllésnek indult gyermekek részére. Lelki Egészségvédelmi Szövetség néven újból megindította az elme-egészségvédelmi mozgalmat (1946), majd ennek segítségével speciális gyermekotthonokat szervezett (1947–1950). A LESZ főtitkára és a kriminál-pszichológiai szakosztály gyermekkori ágazatának titkára volt. 1951-ben felnőtt neurológiai rendelésre osztották be. 1953–1963 között az SZTK gyermek-ideggyógyászatán rendelt, majd 1963–1968-ban a gyermek szakorvosi rendelés hálózata keretében. 1957–1962 között az Országos Gyermek- és Ifjúságvédelmi Tanács társadalmi munkatársa. Az ELTE jogi kara büntetőjogi tanszékén kutatóként az antiszocialitás pszichológiai problémáival foglalkozott (1960–1973). 1968-tól az általa szervezett Fővárosi Gyermekpszichológiai Rendelőintézet igazgató főorvosa, majd 1976-tól haláláig szaktanácsadója volt.

G. Hajdu Lilly dr. Gimes Miklósné (1891–1960): pszichiáter, (okl. Budapest, 1914), pszichoanalitikus, a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület egyik vezető egyénisége. 1945 után az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet osztályvezető főorvosa, 1952-től igazgató-helyettese, 1954-től igazgató főorvosa, 1953-tól az Elmeügy Felügyelőség vezetője. 1957 közepén nyugdíjazták. Fiát, Gimes Miklós újságírót és politikust a Nagy Imre per harmadrendű vádlottjaként 1958-ban kivégezték. 1960-ban önkezével vetett véget életének.

Hajnal Richárd dr.: pszichiáter, stekeliánus analitikus, grafológus. 1945 után az OTI Egészségügyi Főosztályát vezette. A LESZ propaganda bizottság tagja volt. A negyvenes évek végén az Újpesten a neurológiai és pszichoterápiai rendelést vezette.

Halász Zseni dr. Halász Jenny (1898–1963): pedagógus, pedagógiai író. Az óvodai pedagógia korszerűsítésén munkálkodott; a modern szellemű óvónőképzés egyik kimunkálója.1928–1934 között *A Jövő Útjain* című folyóirat szerkesztőségi titkára, 1935-ben a *Gyermeknevelés* szerkesztője volt. 1941–1944 között érettségizett lányok részére egyéves óvónői, gyermekgondozói tanfolyamot indított. 1945 után aktívan részt vett az óvodai pedagógia, a gyermekvédelem fejlesztésében. Vezette a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének mintaóvodáját, majd az MKP Gyermekotthonát.

Heimer Ödön dr. (1904–1973): orvos. 1945 után a Nemzeti Segély főorvosa lett. 1952– 1955 között a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat egészségügyi szakosztályának vezetője, majd 1958-ig nyugdíjazásáig az Orvostovábbképző Intézetben belgyógyász tanársegéd. Jelentős egészségügyi felvilágosító tevékenységet fejtett ki, főleg az *Élet és Tudomány* hasábjain.

Hermann Alice dr. , dr. Hermann Imréné Cziner Alice (1895–1975): pszichológus, pszichoanalitikus, pedagógus. 1945-ben a Magyar Nők Demokratikus Szövetségéhez tartozó óvodák felügyelője lett, 1949 és 1952 között a Fővárosi Tanácsban az óvodaügyek főfelügyelője, majd előadója volt. 1952-től 1956-ig a Bezerédj Amália Óvónőképző tanára. Közben pedagógiatanári oklevelet szerzett. 1957–1962 között a Művelődésügyi Minisztérium tanító- és óvónőképző osztályán volt főelőadó, a felsőfokú óvónőképzés kialakításán munkálkodott. 1962-től nyugdíjasként az Országos Pedagógiai Intézetben tevékenykedett (lásd még e számunkban Varga Éva emlékezését Hermann Alice-ra).

Hermann Imre dr. (1889–1984): idegszakorvos (okl. Budapest, 1913), pszichoanalitikus, egyetemi magántanár (1945). Széleskörű terápiás és elméleti munkásságot folytatott többek között a gondolkodás lélektanával, a freudi ösztöntan további kidolgozásával, valamint az antiszemitizmus pszichológiájával foglalkozott. Döntő szerepet játszott a magyarországi pszichoanalitikus mozgalom fennmaradásában. 1945 után a szakszervezetek nevelésügyi tanácsadója lett. A LESZ kutató szakosztályának titkára volt.

Hilscher Rezső (1890–1957): jogász, szociálpolitikus. 1944-ben miskolci jogakadémiai tanár, 1949-től 1955-ig a pécsi egyetemen tanszékvezető docens volt.

Hoffer János (1909–1989): közgazdász, jogász. A negyvenes évek végén az Orvos-szakszervezet kiadóhivatalának vezetője, majd a külkereskedelemben dolgozott.

Hollós István dr. (1872–1957): pszichiáter (okl. Budapest, 1897), pszichoanalitikus. 1913-ban a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület egyik alapítója, 1933-tól elnöke. 1925-ig a Lipótmezei Állami Elmegyógyintézet főorvosa volt, elmegyógyintézeti tapasztalatai alapján írta a *Búcsúm a sárga háztól* c. könyvét (Budapest 1927, 1990).

Horányi Béla dr. (1904–1986): elme- és idegszakorvos (okl. Budapest, 1929), egyetemi tanár, az orvostudományok doktora (1952). 1946–1949 között a Pázmány Péter Tudományegyetem elme- és idegklinikájának igazgatója. A LESZ kutató szakosztályának elnöke, *A Jövő embere* szerkesztőbizottságának elnöke volt. 1950 januárjában nyugdíjazták, és az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben kapott osztályvezető főorvosi beosztást. 1956 okt. 1-jén rehabilitálták, újra egyetemi tanárrá nevezték ki az újraszervezett Idegkórtani Klinikára. 1945-től 1951-ig alelnöke volt az Igazságügyi Orvosi Tanácsnak és tagja a Közegészségügyi Tanácsnak.

Incze Ferenc dr. : orvos (okl. Budapest, 1921). 1947-ben az OTI orvosigazgatója és törvényszéki orvos volt.

Indig Ilona dr. (1905–1994): gyermekorvos (okl. Pécs, 1929), 1945 előtt a Zsidó Kórház, 1945 után a Nemzeti Segély gyermekorvosa. 1947-ben részt vett a LESZ gyermekvédelmi szakosztály munkájában. A Csengery utcai szakrendelő gyermekgyógyász főorvosa, 1961– 1979 között nyugdíjazásáig a Budapest VI. kerületi Egységes Gyermekellátás vezetője volt.

Iványi Borbála dr.: (okl. Prága, 1930): 1947-ben OTI rendelőintézeti szakorvos, a pszichoterápia szakorvosa, pszichoanalitikus. 1946-ban publikált *Az ostromidők mélypszichológiai tanulságai* című tanulmányában klinikai értelemben kísérelte meg feldolgozni a háborús tapasztalatokat. 1947-ben a pszichoanalízis társadalomtudományi vonatkozásairól *A társadalom lélektani fejlődése* címmel könyvet jelentetett meg a Népszava kiadónál. *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőségi titkára volt. 1948-as tanulmányában, az *Ösztön és társadalom*-ban nagyrészt a Reich-féle freudomarxizmusra támaszkodva elemezte az ösztön és a társadalom viszonyát. Az ötvenes és hatvanas években is pszichoterapeutaként tevékenykedik.

Jóboru Magda dr. (1918–1982): tanár, neveléstudós, művelődéspolitikus. 1946-tól a Zrínyi Ilona Népi Kollégium igazgatója, 1947-ben az MKP nemzetgyűlési képviselője. 1948-tól az MNDSZ főtitkára, 1950-től 1958-ig oktatási miniszterhelyettes, majd az Országos Széchenyi Könyvtár főigazgatója, egyidejűleg az ELTE pedagógiai tanszékén docens (1963). Három évtizedig vett részt az UNESCO munkájában, mint a Végrehajtó Bizottság tagja, 1974-től a Magyar UNESCO Bizottság elnöke, 1974–1976 között az UNESCO közgyűlés elnöke. 1981-től a Magyar Pedagógiai Társaság elnöke.

Kapos Vilmos dr. Orvos, pszichoanalitikus.1946-ban lett a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tagja. Analitikus kiképzést Bálint Mihálytól kapott. *A Jövő Emberé*-nek felelős szerkesztője volt. Mint orvos, járványügyben dolgozott, a KÖJÁL fertőtlenítő intézetének igazgatója volt.

Kardos Lajos dr. (1899–1985) pszichológus, az ELTE Pszichológiai tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára. Pályafutását az alaklélektan egyik művelőjeként kezdte, általános és összehasonlító pszichológiával, valamint állatlélektannal foglalkozott.

Kéry Hedvig, Jusztné: (1896–1980): pszichológus, pedagógus. 1914-ben tanítói oklevelet szerzett, 1917-ben a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban kapott diplomát. Itt Révész Géza tanítványa volt, az első világháború után két éven át Révésszel dolgozott Hollandiában. Hazatérte után bekapcsolódott a családi iskola hálozatba, amelyet Nemesné Müller Magda vezetett. 1934 és 1944 között magániskolája volt. Az olvasás- és számtantanítás módszertanával, pszichológiai hatásvizsgálatokkal foglalkozott. 1945 után a Fővárosi Pedagógiai Intézetében dolgozott, majd 1951 és 1965 között az MTA Gyermeklélektani Intézetének munkatársa volt. Nyugdíjazása után a Faludy utcai gyermekrendelőben dolgozott haláláig. Számos tanulmánya, könyve jelent meg, közöttük:: *Ősi és népi játékok*, Budapest 1947, *Ősi és népi játékok élményelfolyása és jelentősége*, Budapest 1975.

Kulcsár István dr. (1901–1986) idegorvos (okl. Pécs 1926), individuálpszichológus, az illegális munkásmozgalom résztvevője. A harmincas években Székely Bélával együtt szerkesztette az *Emberismeret* c. folyóiratot. 1945 után a Magyar Cionista Szövetség alelnöke volt. 1950-ben kivándorolt Izraelbe, és az akkói elmekórház igazgatója, majd a Tel-Aviv-i orvosegyetem klinikájának pszichiátriai osztályvezetője lett. Őt bízták meg a háborús bűnös Adolf Eichmann elmeorvosi megfigyelésével. *Zsidó gyónás* c. önéletrajzi jellegű művét Körmendi Balázs álnéven publikálta (Budapest 1990). „A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban" c. tanulmányát 1994/1–2. számunkban közöltük.

Kun Miklós dr. (1909–): idegorvos (okl. Szeged, 1933). 1945 után a Népjóléti Minisztérium gyermekvédelmi főosztályának vezetője volt. A háború utáni gyermekvédelem megszervezésében otthonok, „csecsemő családi telepek" létrehozásában a befogadó szülők részére tanfolyamok szervezésében volt fontos szerepe. Később az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet osztályvezető főorvosa lett.

Lantos György dr. : 1947-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa. *A Jövő Emberé*-nek főszerkesztője.

Lehoczky Tibor dr. (1897–1971): ideg- és elmeszakorvos (okl. Budapest, 1921), c. egyetemi tanár, az orvostudományok kandidátusa (1952). 1939–1970 között a budapesti Szent István Kórház ideggyógyász főorvosa volt. Az Elme- és Ideggyógyászati Klinikán 1933-ban egyetemi tanár, 1941-ben c. rk. egyetemi magántanár, 1963-ban c. egyetemi tanár lett. Kutatási területe többek között a hiánybetegségek és idült mérgezések voltak.

Liebermann Lucy , P. Liebermann Lucy (1899–1967): gyógypedagógus, pszichoanalitikus (okl. Budapest, 1926), Szondi Lipót tanítványa. Pszichoanalitikus kiképzése 1932-ben fejeződött be. Kiképző analitikusa Bálint Mihály volt. A pszichoanalitikus gyermeklélektan művelője. 1928–37 között a Beszédhibások Állami Intézetében dolgozott. 1937-ben megszervezte az I. sz. Gyermekklinika lélektani laboratóriumát, amelynek a háború után is vezetéje volt. Közben 1945–48 között a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán tanított. Tudományos érdeklődése a beszéd- és mozgászavarok, a gyermekkori kóros pszichés tünetek, a gyermekkori öngyilkosságok és a csoporttechnika területére terjedt ki.

Máday István dr. (1879–1959): államtudományi doktor, ideg- és elmeorvos, (okl. Prága, 1916, Budapest, 1919). individuálpszichológus törvényszéki szakértő, törvényszéki orvos. 1927-től a Magyar Individuálpszichológiai Társaság elnöke. Gyermeklélektannal, pedagógiával és családgondozással foglalkozott. A huszas évek végén és a harmincas évek elején megnyitott nevelési tanácsadók vezető munkájában vett részt. 1932 és 1936 között a *Gyermekvédelem* című folyóiratot szerkesztette. 1941-ben jelent meg *Individuálpszichológia* című könyve. 1945 után ideggyógyászként dolgozott.

Mérei Ferenc (1909–1986): pszichológus. Pedagógiai-, klinikai- és szociálpszichológiával valamint irodalompszichológiával foglalkozott. Munkássága és személye a modern magyar pszichológia fejlődésére döntő hatást gyakorolt. 1948-ban a Fővárosi Lélektani Intézet igazgatója. *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja volt.

Naményi Lajos dr. : ideg- és elmeszakorvos (okl. Budapest, 1916). OTI rendelőintézeti főorvos.

Nemes Lipót (1886–1960): pedagógus. A gyermekek erkölcsi züllésének okait kutatta. 1945 után a Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédelmi Központ megszervezője és vezetője, 1947–1948-ban a Magyar Gyermektanulmányi Társaság elnöke lett, amelynek már 1912-ben titkára volt. 1948-tól Angyalföldön általános iskolai. igazgató, majd nyugdíjbavonulásáig tanár. Számos művet publikált, ezek közül a legfontosabbak: *Kültelki gyermekek lelkivilága.* (Budapest, 1934. A Jövő Útjain); *A bűnöző társadalom kialakulása. Angyalföldi adatgyűjtések, megfigyelések és tanulmányok alapján.* (Budapest, 1935).

Németh Péter dr. gyermekbíró. A LESZ kriminál-pszichológiai szakosztály gyermekkori ágazatának elnöke volt.

Nyírő Gyula dr. (1895–1966): orvos, elme-ideggyógyász (okl. Kolozsvár, 1918), egyetemi tanár, az orvostudományok kandidátusa (1952). 1939-től az Angyalföldi Elmegyógyintézet igazgató főorvosa, 1951-től a budapesti orvostudományi egyetemen a pszichiátria tanára.

Olt Károly (1904–1985): kommunista politikus. 1945–1946-ban az MKP országos káderosztályának vezetője. 1947-től 1947-ig népjóléti miniszter, 1949-ben az országgyűlés elnöke. 1949–1950-ben az Elnöki Tanács tikára. 1950 és 1956. között pénzügyminiszter volt. 1956–1959-ben a minisztertanács titkárságának vezetője. 1959-től 1961-ig az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke.

Ortutay Gyula (1910–1978): művelődéspolitikus, néprajztudós, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1945 után a Kisgazdapárt egyik vezetője. 1945–47-ben a Magyar Központi Híradó Rt. elnöke. 1947–1950-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter.

Pető Endre dr.: gyermekorvos (okl. Budapest, 1929), pszichoanalitikus. Az 1947-ben megalakult mentálhigiénés egyesületben előadásokat tartott. Ugyanebben az évben jelent meg érdekes esetleírása, amelyben egypetéjű ikrek egyidejű pszichoanalíziséről számol be és arra a következtetésre jut, hogy a képességek, tulajdonságok és pszichopátiás reakciók kifejlődésében a környezet hatása jóval erősebb, mint az öröklésé. A LESZ általános gyermekvédelmi szakosztályának titkára, *A Jövő Emberé*-nek szerkesztője volt. Az Egyesült Államokba emigrált.

Pikler György, Péter György (1903–1969): matematikus, közgazdász, statisztikus, egyetemi tanár, a közgazdaságtudományok doktora (1967). Az Országos Statisztikai Hivatal elnöke, a hatvanas évek gazdasági refomtörekvéseinek fontos szereplője. 1969-ben ismeretlen oknál fogva letartóztatták és máig tisztázatlan körülmények között, kórházban halt meg.

Pikler Emmi dr. , Péter Györgyné (1902–1984) orvos, (okl. Wien, 1927 — Pécs, 1935) gyermekgyógyász, az orvostudományok kandidátusa (1968). 1945–46-ban a Nemzeti Segély munkáját irányította Szegeden. 1946-ban megalapította a Lóczy Lajos úti Csecsemőotthont (1965-től Csecsemőotthonok Országos Módszertani Intézete), amelynek első igazgató főorvosa volt. Az intézményt nyugdíjba vonulásáig, 1978-ig vezette. A LESZ kiképző szakosztályának elnöke volt.

Pollákné, Stern Szeréna (1896–1966): okleveles tanítónő, szociálpolitikus. 1918-ban belépett a tanítók szakszervezetébe és az SZDP-be. 1925-től tagja volt a főváros törvényhatósági bizottságának, főleg szociálpolitikai és tanügyi kérdésekkel foglalkozott.

1945 januárjában szaktanácsadóként működött a városházán, májustól a társadalompolitikai ügyosztály vezetője, 1946-tól 1949-ig Budapest székesfőváros első női ügyosztályvezető tanácsnoka. A LESZ általános gyermekvédelmi szakosztályának elnöke volt.

R. Kiss Károly dr. : rendőrezredes. 1947-ben az Államrendőrség Gyermekvédelmi Osztályának vezetője volt.

Rajk László (1909–1949) kommunista politikus. 1945 és 1948 között belügyminiszter, 1948–1949-ben külügyminiszter. 1949. május 30-án koholt vádak alapján letartóztatták, majd halálra ítélték és kivégezték. 1955-ben rehabilitálták, mártírtársaival együtt 1956. október 6-án újratemették.

Rajka Tibor dr. (1901–1980) ideg- és elmeorvos (okl. Budapest, 1928), pszichoanalitikus. 1940 és 1946 között az Apponyi poliklinika orvosaként, ezután az OTBA központi igazgatójaként, az Orvosok Szakszervezete instuktoraként és az Ideg-Elme-, Lélektani szakcsoport főtitkáraként működött. A LESZ felnőttkori lelki egészségvédelmi szakosztályának elnöke, *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja volt. 1947-ben többekkel az elmebetegügy kérdéseivel foglalkozó ankétot szervezett, amelynek anyagát kötetben is kiadták; ő a szerkesztés munkáját végezte. Részt vett az üzemegészségügyi hálózat kiépítésének előkészítésében. Ezután szakrendelőben dolgozott, majd kinevezték a parádfürdői szanatórium igazgatójának. 1957 és 1971 között, nyugdíjazásáig a SZOT társadalombiztosítási főigazgatóságának egészségügyi főosztályán tevékenykedett. Élete utolsó éveiben kiképzéssel foglalkozott.

Révész Margit dr., Hrabovszky Józsefné (1885–1956): gyermekorvos, gyermekpszichológus, idegorvos (okl. Budapest 1908), pszichoanalitikus. A harmincas években szanatóriumot hozott létre ideges gyermekek gyógyítására (Erdei Iskola), amely individuálpszichológiai elvek alapján működött. A Gyógypedagógiai Főiskolán a kísérleti lélektan előadója volt. Számos gyermeklélektani, gyógypedagógiai tanulmánya jelent meg, köztük az utolsó: „Háborúsújtotta gyermekek" (*Köznevelés* 1948. 22. sz.).

Ries István (1885–1950): igazságügyminiszter 1945 és 1950 között. 1948-tól 1950-ig az MDP Központi Vezetőségének tagja. 1950-ben koholt vádak alapján letartóztatták. A börtönben halt meg. 1956-ban rehabilitálták.

Roboz Pál dr. : gyermekorvos (okl. Budapest, 1924), az Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Kórtani Laboratóriumának vezető-főorvosa.

Robozné, Groák Vera : gyógypedagógus, Roboz Pál felesége. Szondi Lipót tanítványa, az Állami Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola tanára, 1956 után férjével együtt Ausztráliába emigrált.

Rostás Oszkár dr. (1899–1968): belgyógyász (okl. Bécs, 1926). 1945-től az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) aligazgatója, majd főorvos igazgatója, 1945–1951-ben az üzemi orvosi szakcsoport ügyvezető elnöke, 1951–1954-ben a Népjóléti, illetve Egészségügyi Minisztériumban főosztályvezető, 1954–1956-ban az Országos Munkaegészségügyi Intézet igazgatóhelyettese, 1957-től haláláig az Egészségügyi Minisztérium titkárságának vezetője volt.

Rotter-Kertész Lilián dr. (1896–1981): orvos, pszichoanalitikus. Főleg a pszicho-szexuális fejlődéssel foglalkozott. Különösen az anya-gyermek kapcsolata és a női szexualitás érdekelte. A tizennegyedik pszichoanalitikus kongresszuson, Marienbadban a pubertás dinamikájáról tartott előadást. 1945 után a főváros pszichohigiénés tanácsadó szolgálatnak megszervezésében volt fontos szerepe. A LESZ kiképző szakosztályának titkára, *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja volt. Az 1947-ben megalakított menthálhigiénés egyesületben és az 1947-es pszichiátriai tanácskozáson Hermann Alice és Imre, Pető Endre és Schönberger [Székács] István mellett szabadegyetemi előadást tartott. Már a negyvenes évek elején (Pető Endrével együtt) pedagógiai szemináriumokat szervezett pedagógusoknak, pszichoanalitikusoknak és édesanyáknak, amelynek anyaga *A gyermek lelki fejlődése* címmel kötet formájában is megjelent (Budapest, 1946. Cserépfalvi Könyvkiadó). A gyermekek analízisét és személyiségváltozását indirekt módon, az anya révén kívánta elérni. 1948 után laboratóriumi orvosként dolgozott. Később egy pszicho-higiénés tanácsadóban is tevékenykedhetett.

Rusznyák István dr. (1889–1974): belgyógyász szakorvos (okl. Budapest, 1928), egyetemi tanár, az MTA tagja. Kossuth-díjas (1949, 1956). 1945-ben a budapesti egyetemen a II. sz. belgyógyászati klinika vezetője, 1946-tól az I. sz. belgyógyászati klinika igazgatója, 1954-től az MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézetének igazgatója is volt. 1949–1970 között az MTA elnöke.

S. Beke Anna dr, Simonovits Istvánné (1913–): filozófus, középiskolai tanár. Az 1950-es években az Oktatásügyi Minisztériumban dolgozott, a hatvanas és hetvenes években több ízben az ELTE Filozófiai Tanszékének vezetője volt. 1947-ben *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja.

Sántha Kálmán dr. (1903–1956): elme- és ideggyógyász, egyetemi tanár, az MTA tagja, Kossuth-díjas (1949). 1937-től tanársegéd a debereceni ideg- és elmeklinikán, 1939-ben nyilvános rendes tanár. 1951-ben méltatlanul megfosztották katedrájától, az MTA tagságától és főorvosi beosztásba helyezték. 1956 elején rehabilitálták és visszakapta akadémiai tagságát is.

Schäfer István dr. : egyetemi magántanár, ügyvéd. 1947-ben a Fiatalok Felügyelő Hatóságának elnöke.

Schnell János dr. (1893–1973) gyógypedagógus, orvos (okl. Budapest, 1924). Ranschburg Pál tanítványa, asszisztense, munkatársa és utóda a Gyógypedagógiai Pszichológiai Laboratórium élén, egyidejűleg a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola előadó tanára. Szervezője és vezetője a Gyógypedagógiai Laboratórium egyik jogutód intézetének, az Állami Gyermeklélektani Intézetnek (1934–1946). 1947-ben felmentették állásából, de tudományos irányítóként tovább dolgozott 1951-ig. *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja volt. 1951-től iskola-idegszakorvos, 1958-ban megszervezte és vezette a budapesti Központi Gyermekideggondozó Intézetet, nyugalomba vonulásáig (1969) a Fővárosi Gyermek-mentálhigiéniai Központot.

Sombor József dr. : ideg- elmeorvos (okl. Budapest 1918). 1947-ben tanársegéd, OTI rendelő intézet ideg-elme főorvosa és természetes gyógymódok szakorvosa, képesitett törvényszéki orvos volt.

Stief Sándor dr. (1896–1954): elme- és ideggyógyász (okl. Kolozsvár, 1921), egyetemi tanár. 1937-től 1945-ig a Hárshegyi Állami Ideggyógyintézetben főorvos, 1945–1951-ben a Lipótmezei Állami Elme- és Ideggyógyintézetben megbízott, 1951–1953-ban igazgató főorvos. 1948-ban az ő vezetése alatt nyílt meg az alkoholelvonó 1949-ben az elme-tbc-osztály és a pszichológiai laboratórium, majd 1950-ben a gyermek ideg-elmeosztály.

Surányi Gyula dr.: gyermekorvos (okl. Budapest, 1923) egyetemi magántanár. 1947-ben Budapest Főváros Anya- és Kisdedvédelmi Intézetének igazgató-főorvosa, az Orvos-szakszervezet Gyermekgyógyász szakcsoportjának titkára. *A Jövő Emberé*-nek szerkesztő-bizottsági tagja volt.

Sztehlo Gábor (1909–1974): evangélikus lelkész. 1944-ben elhagyott és árva gyermekek megmentésére otthonokat szervezett, és létrehozta a *Gaudiopolis* nevű első önigazgatású gyermekvárost, ahol igen sok zsidógyermek is átvészelte a háború borzalmait. otthonok államosítása után 1950-ben budai, kelenföldi, majd kőbányai segédlelkész lett. 1951 és 1961 között a pesthidegkúti — sérült gyermekeket gondozó — szeretetotthon vezetője volt. 1961 végén családjához Svájcba utazott, és ott haláláig lelkészként tevékenykedett. 1972-ben mentési tevékenységéért megkapta a legmagasabb izraeli kitüntetést és Jeruzsálemben, a Jad Vashem emlékmúzeumban fát ültettek emlékére.

Szent-Györgyi Albert (Budapest, 1893–Massachusetts, USA, 1986): biokémikus, Nobel-díjas (1937). 1945–1947 között a budapesti orovosi karon a biokémia professzora, 1946–1948-ban az MTA másodelnöke. 1947–62 között az USA Izomkutató Tudományos Intézet tengerbiológiai laboratóriumának igazgatója.

Szinetár Ernő dr. (1902–): idegorvos (okl. Pécs, 1929) pszichiáter, stekeliánus analitikus. A Kútvölgyi úti Kórház ideggyógyásza főorvosa. majd a József Attila Szanatórium igazgató főorvosa volt. *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja.

Takács István: középiskolai tanár, individuálpszichológus. 1943-ban az Individuálpszi-chológusok Testületének tagja. *A Jövő Emberé*-nek szerkesztőbizottsági tagja volt.

Tariska István dr. (1915–1989): elme- és ideggyógyász, egyetemi tanár, az MTA l. tagja (1982). 1939 után Sántha Kálmán mellett végzett neuropatológiai és klinikai neurológiai munkát. A második világháborúban a frontra került és fogságba esett. Hazatérése után rövid ideig a debreceni *Néplap* főszerkesztője volt, majd a Lipótmezei Elmegyógyintézet igazgatóhelyettese lett. 1948-ban a Népjóléti Minisztérium elmeügyi felügyelőségének vezetésével bízták meg. 1950-ben az Angyalföldi Elmegyógyintézet igazgatóhelyettes főorvosa lett. Koholt vádak alapján 1951-től 1954-ig börtönbüntetést szenvedett. 1954-ben rehabilitálták. Az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézetben neuropatológiai laboratóriumot szervezett. 1969-ben az Orvostovábbképző Intézet neurológiai tanszékének vezetőjeként egyetemi tanári kinevezést kapott, emellett az Országos Ideg- és Elmegyógyászati Intézet főigazgatói munkáját is ellátta.

Ujhelyi Szilárd dr. (1915–): politikus. 1937-ben a Márciusi Front egyik alapítója. 1945 és 1951 között a Népjóléti Minisztérium főosztályvezetője. 1951-ben koholt vádak alapján letartóztatják. 1954-től részt vesz Nagy Imre reformmozgalmában, 1956-ban Romániába internálják. 1962-től a filmirányításban dolgozik, 1972–1976 között Magyarország állandó UNESCO-képviselője. 1988-ban az Új Márciusi Front egyik alapítója, a Történelmi Igazságtétel Bizottság tagja.

Vadas Sára dr. (1903–1975): orvos, (okl. Moszkva, 1937). Vas Zoltán kommunista politikus első felesége. 1945-ben a Népjóléti Minisztériumban minisztériumi tanácsos, osztályvezető, tagja a minisztériumi MKP-vezetőségének. A Nemzeti Segélyben gyermekek mentésével foglalkozott. Az MNDSZ országos vezetőségének tagja. 1950–1955-ben az MDP agitációs és propagandaosztály munkatársa, 1955–1956-ban a Budapest VIII. kerületi Vas utcai Balassa János Kórház igazgató főorvosa. 1957–1968-ig nyugdíjazásáig a budapesti KÖJÁL higiénikusa, csoportvezető főorvosa volt.

Várkonyi Hildebrand Dezső dr. (1888–1971): filozófus, pszichológus, pedagógus, szegedi egyetemi tanár, Szt. Benedek-rendi pap, a neveléstudományok kandidátusa (1952). 1945 után nyugdíjaztatásáig (1949) a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészettudományi karának tanára, az MTA választmányának tagja. 1947-ben kilépett a Szt. Benedek rendből. Különös figyelmet szentelt a pszichológiában bizonyított tények mielőbbi pedagógiai hasznosításának.

Vértes O. József dr. (1881–1953): gyógypedagógus. 1946–1950 között a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola tanára volt.

Weil Emil dr. (1897–1954): orvos, egyetemi tanár, Kossuth-díjas (1949). 1945 után az Orvosszakszervezet főtitkára, az Egészségügyi Tudományos Tanács elnöke, országgyűlési képviselő volt, 1950–53 között washingtoni követ. 1953-ban az egészségügyi szervezés első ny. r. tanára lett a budapesti orvostudományi egyetemen.

Zellner Pál dr.: belgyógyász (okl. Pécs, 1927). MABI főorvos-igazgató, a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete választmányi tagja.

*

KÖNYV

Szummer Csaba–Erős Ferenc (szerk.): Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről. Budapest, Cserépfalvi, 1994.

ÉSZREVÉTELEK A FILOZÓFUSOK FREUDRÓL CÍMŰ KÖNYVRŐL*

Jelen dolgozatunkban arra vállalkoztunk, hogy a *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről* című gyűjtemény nyolc szerzőjének írásait értelmezzük. Mivel képzettségünk elsődlegesen nem filozófiai, ezért nem kíséreltük meg az egyes gondolkodók nézeteit spekulatív, logikai alapon bírálni vagy értékelni. Erre nem is volt szükség: a válogatásnak köszönhetően a szerzők álláspontjainak összevetése bőven ad lehetőséget az egyes vélemények filozófiai bírálatára.

A különböző tanulmányok értelmezésében fő szempontunk az volt, hogy az egyes szerzők kijelentései milyen következményekkel járnak a pszichoanalízisre nézve, miben módosítják a freudi tanokról alkotott képünket, s végezetül tudna-e a pszichoanalízis válaszolni a fölvetett bírálatokra. Így munkánkban külön-külön tárgyalva az egyes írásokat összefoglaljuk az adott szerző leglényegesebb gondolatait; megkeressük azokat az állításokat, amelyek elég ingoványosnak, egyoldalúnak tűnnek; végül, ahol mód van rá, „lehetőséget adunk" Freudnak, hogy védekezzék: néhány odavágó gondolatot idézünk tőle.

A dolgozat nem vállalkozik az egyes tanulmányok kimerítő elemzésére, s igyekszik nem elkötelezni magát egyetlen elképzelés mellett sem. Ennek ellenére nyilvánvalóan nem tudjuk kiküszöbölni saját elfogultságunkat, így jobb, ha a dolgozat olvasója számol a freudi tanok iránti bizonyos szimpátiánkkal, s a filozófia univerzális jellegű magyarázatait érintő idegenkedésünkkel. Nehezen tudnánk ugyanis elfogadni, hogy a filozófia mint elvont szellemtudomány jogosult volna az embert gyakorlati módon vizsgáló pszichológia vagy pszichoanalízis elbírálására. Különösen visszatetszőnek tűnik a filozófia azon igyekezete, hogy tudománytalannak minősítsen egy tant. De erről az érzésről hadd beszéljen maga Freud: „*Itt persze összeütközésbe kerülünk a filozófusokkal, akik szerint »tudatos« és »lelki« azonos fogalmak, és akik fogadkoznak, hogy olyan képtelenséget, mint amilyen a »tudattalan lelki«, el sem tudnak képzelni. De nincs mit tenni, az ember vállat von, és túlteszi magát a filozófusok ellenszenvén.*"*

* Jelen ismertetés szerzői a szegedi József Attila Tudományegyetem szociológia szakos hallgatói. Írásuk eredetileg a „Mélylélektani irányzatok" című speciálkollégiumra készült, szemináriumi dolgozatként. Fontosnak tartjuk, hogy lapunkban a pszichoanalízis iránt érdeklődő fiatal szerzők dolgozatai is helyet kaphassanak. (A szerk.)

1. Heidegger

Heidegger megkülönbözteti az objektumot (ontikus fenomén) a szubjektumtól (ontológiai fenomén), ez utóbbit magasabb rendűnek tartva azon az alapon, hogy az *ontológiai fenomén* érzékel, de ő maga nem megismerhető. Ez az első lényeges tétele Heideggernek; Freuddal szemben ugyanis az embert nem tartja tudományosan értelmezhetőnek, mint ahogy magát a valóságot sem. Ezek alapján a *belső pszichikai* létét nem igazolható absztrakciónak minősíti. Az ő sajátos fogalma, a *lét*, időtlen szubsztanciális állandóságot takar, amely kizárja az empirikus tapasztalatból fölépülő pszichikumot. Heidegger szerint a pszichikum ugyanis nem független a léttől, azaz nem épülhet föl kauzálisan. Az általa leírt különböző képességek („valamit-valahol-tenni-tudás" és „valamilyen-létben-való-jelenlét") kizárják a pszichikai mechanizmusok érvényességét. Ellentétes fölfogással van Heidegger a lélekről is: ő állandó, csak formáit változtató plasztikus emberi lelket képzel el, szemben Freuddal, aki az örökösen változó, hatások alatt formálódó „mechanikus" lélek leírására tett kísérletet. Heidegger ezen kívül részleteiben is elutasítja a Freud által föltételezett lelki mechanizmusokat (elfojtás, felejtés, vágy, ösztön), s ezek gyakorlati előfordulásaira saját elméletéből keres magyarázatokat. Az *én* különböző struktúráit pedig pusztán az újkantiánus filozófia kategóriái átvételének tekinti, amelyek Heidegger szerint pusztán azt a célt szolgálják, hogy Freud kiterjeszthesse a kauzális összefüggések érvényességét az emberi lélekre is. Összegzésként pedig azzal vádolja meg a pszichológiát (tehát nemcsak a pszichoanalízist!), hogy az elvont dolgokat természettudományossá teszi, eltárgyiasítja azokat: „*A pszichológia jogosultsága abban áll, hogy elismer valami nemtestit, korlátozottsága abban áll, hogy azt a testkutatás, a természettudomány módszerével akarta meghatározni.*" [1]

Heidegger van talán a legmeszszebb a pszichoanalízistől. Nemcsak ítéleteiben, elutasításában, de tudásában is. Heidegger nyilvánvalóan nem vette a fáradságot, hogy megismerje a freudi elgondolásokat; minek is tette volna: már létében is ellenszenvesnek találhatta az egészet. A pszichológia mint tudomány számára eleve elutasítandó volt, hiszen olyasmit akar kutatni, amit Heidegger kizárólag a filozófia kenyerének tartott. Még azt sem teszi meg, hogy elkülönítse a pszichoanalízist a pszichológiától, ami — azt hisszük — eléggé megmutatja szembenállásának mértékét. Nem is beszélve bizonyos érzelmi ellenszenvről. Meglepő modorban, elég szenvedélyesen vágja oda Heidegger a pszichoanalízisnek, hogy mit tart felőle, mikor azt mondja: a kulturáltság alapfoka a bizonyítás szükségességének belátása. Véleményének lényege, hogy a pszichoanalízisből hiányzik a lényeglátás, ami csak a(z ő) filozófi(áj)ában van meg.

Heidegger idegenkedése a freudizmustól bizonyos szempontból a filozófus ellenszenve a pszichológus iránt. Mint ilyen, elég meszsze esik a tudományos vita területétől; nem az egyes érvek ütközéséről, hanem két (személytelen) típus ellentétéről van szó. Így Heidegger bizonyos magyarázatai és fogalmai az énvédő mechanizmusok

mintájára a „szellemi bölcsességvédő mechanizmusok" körébe sorolhatók: a kezdetben megszületett lét fogalmát cáfoló tanok elvetésére később újabb és újabb fogalmakat kellett kitalálni, amelyek lényegében csak az eredeti heideggeri gondolat védelmére, igazolására voltak hivatottak. Más esetekben Heidegger igyekszik a pszichoanalízist becsmérlő kategóriákkal leértékelni, hogy ezzel csökkentse mondanivalójának súlyát. Erre nagyon jó példa, amikor szó szerint „absztraktnak" titulálja Freud elképzeléseit. Talán bele sem gondolva: saját, egyre bonyolódó fogalmai menynyiben kapcsolódnak a valósághoz.

Heidegger állításait tehát fölösleges volna cáfolni (ezt más filozófusok úgyis megteszik), hisz nincsenek igazi ellenérvei a pszichoanalízissel szemben, csak viszonyulásai, negatív attitűdjei vannak. Mégis idekívánkozik egy freudi idézet, méghozzá éppen azért, hogy jelezzük: a filozófiával való kapcsolatában Freud sem volt mentes az efféle előítéletektől. A kötet elején közölt tanulmányában így minősíti (szintén sztereotip kategóraként) a filozófiát: „*Sőt mi több, alig hiszem, hogy el tudják utasítani azt a véleményt, hogy filozófiánk az animisztikus gondolkodásmód lényeges vonásait őrizte meg, mint a szónak varázseszközszerű túlbecsülését, valamint azon hitet, hogy a világban a valóságos folyamatok gondolkodásunk által megszabott módon mennek végbe. Nem más ez, mint mágikus cselekedetek nélküli animizmus.*"[3]

2. Wittgenstein

Wittgenstein azzal kezdi értelmezését, hogy kiemeli Freud azon kijelentését, miszerint a pszichoanalízis természettudomány. Wittgenstein szerint azonban a pszichoanalízis ennek a kategóriának semmiképp nem felel meg. Freud sajátos tudományos perspektívát és szóhasználatot teremt, de ennek ellenére inkább filozófiát, mint tudományt hoz létre: módszerei spekulatívak. Wittgenstein elutasítja a bizonyít(hat)atlan föltevéseket, így a tudatalattira vonatkozó hipotetikus állításokat is. Szerinte nincs létjogosultsága a pszichológiában az okok vizsgálatának, mert azokat csak kísérlet útján lehetne ellenőrizni. Mindebből következően utasítja el a tudattalan vágyak mint okok vizsgálatát is. Így a pszichoanalízis csupán beszédmód, műértelmezés: „Freud magyarázata ugyanabból áll, mint az esztétikai magyarázat: összekapcsol két dolgot."[4] Szerinte tehát Freud tudománya nem más, mint pusztán reprezentációs eszköz (s még annak se a legjobb).

A továbbiakban különösen az álomfejtést és a szabad asszociációt bírálja. Szerinte a szellemi működésben nincsenek a fizikai törvényekhez hasonló szabályok, ezért elutasítja a pszichológia kauzális összefüggéseket kereső, de ezeket kísérletileg igazolni nem tudó törekvését. Az analitikus álomfejtést egyenesen spekulációnak titulálja: „*Freud állandóan bejelenti tudományosságra való igényét. De amit tesz, az* **spekuláció** *— tehát olyasvalami, ami még a hipotézisalkotást is megelőzi.*"[5] Az álomfejtéssel az az egyik legfőbb problémája, hogy Freud nem mondja meg pontosan a jó analízis kritériumait: egyszer a páciens, másszor a terapeuta az illetékes az esettörténet értelme-

zésének érvényességében. Wittgenstein elutasítja, hogy minden álomnak jelentése van; szerinte csak az álom titok volta kényszeríti az embereket (és Freudot) annak megfejtésére. Az álomnak — elképzelése szerint — nem lehet egyértelmű és kizárólagos magyarázatát adni.

Wittgenstein számára Freud munkássága csupán érdekes, gondolatébresztő elképzeléseket jelent, amelyből lehet tanulni, de az átvételnek kritikusnak kell lennie. Ezt azonban éppen a pszichoanalízis nehezíti meg, mert Freud mindenáron teljes igazságra törekszik: „*visszautasított volna bármely véleményt, ami szerint neki részben igaza lehet, de nem összességében.*"[6] Ráadásul Freud tanaiban veszélyt is lát: mert az mítoszt teremt, s ezáltal lényeges kérdéseket popularizál. Wittgenstein a pozitivista tudományosság hadállásából tett kritikájára Freud szavait idézhetjük válaszul: „*a pszichoanalízis önmagában nem adhat teljes világképet*";[7] de ez nem is célja. Ugyanakkor Freudra valóban jellemző a merev dogmatikusság is: a tanaitól elpártolt analitikusokat szó szerint „eretneknek" nyilvánítja.

Wittgenstein fölfogása ellentétes Heidegger gondolataival. Míg utóbbi túlzottan tudományosnak tartja a pszichoanalízist, addig Wittgenstein spekulatív, „tudománytalan" volta miatt veti el. Heidegger a filozófia nevében neheztel az „eltárgyiasító" pszichológiára, Wittgenstein pedig túlzottan filozofikus volta miatt ítéli el Freudot. Az eltérő értelmezésre maga Freud is okot ad, mikor így határozza meg a pszichoanalízist: „*félúton áll az orvostudomány és a filozófia között*".[8] Wittgenstein egyben megelőlegezi Popper fölfogását is: mindketten a pozitivista tudományosság nevében bírálják Freudot, s a fizika egzaktságát kérik rajta számon. Ezzel szemben Freud egészen más véleménnyel van a természettudományok egzaktságáról, ahová a pszichoanalízist sorolja: szerinte éppen a természettudományoknál lehetetlen elérni a legfőbb fogalmaknak végsőkig való letisztázását: „*A természettudományi meghatározások alapképzetei vagy legfőbb fogalmai eleinte mindig bizonytalanok, magyarázatuk helyett csak utalás történik arra a jelenségcsoportra, melyből származnak, és csak a megfigyelt anyag további elemzése által válnak világosakká, tartalmilag gazdagokká és ellentmondás nélküliekké.*"[9] Más helyen pedig azt említi meg Freud, hogy a megismerés viszonylagossága más tudományok esetében is fönnáll.

Wittgenstein veti föl először a pszichoanalízis és a műértelmezés viszonyát — pejoratívan. Ez a gondolat még visszaköszön Habermasnál is. Kiemelendő Wittgenstein mondanivalójából még az a fölismerés, miszerint az analitikus helyzetben nem egyértelmű a terapeuta és a páciens jelentésadó szerepe. Ez az ellentmondásosság Habermast is foglalkoztatja, ő azonban csak az egyik lehetőségre figyelt föl. Grünbaum lesz az, aki részletekbe menően megpróbálja tisztázni ezt a viszonyt.

3. Popper

Popper kiindulópontja: mikor nevezhető egy elmélet tudományosnak, s ennek milyen kritériumai vannak. Ez nem (föltétlenül) az igazság vizsgálatát jelenti: a tudomány gyakran hibázik, és

az áltudomány is rátalálhat az igazságra. Általában a tudományosság kritériumának az empirikus és induktív jelleget tartják. Ám önmagukban ezek sem tételeznek föl tudományosságot (lásd például az asztrológiát). Mindezekből levezetve határozza meg Popper az áltudományokat is, ahová (többek között) a pszichoanalízist is besorolja: ezeknél mindig minden állítás (és mindig) az elméletet igazolja. Azonban e látszólagos erősség szerinte inkább a gyöngeségük: a „jó" tudományos elmélet szükségszerűen cáfol, olykor egyenesen „tilt" bizonyos tényeket (erre a fizikát hozza példaként). Minthogy az elmélet tesztelhetősége a cáfolhatóság, így az az elmélet, amelyet nem lehet cáfolni, tudománytalan. Megerősítő bizonyítékokról csak akkor lehet beszélni, ha azok az elmélet igazi próbájának eredményei (tudniillik a cáfolási kísérletekből kristályosodnak ki). De Popper végül is elfogadja: ha egy elmélet tudománytalan, akkor sem elvetendő, hiszen minden tudományos elmélet a mítoszból nő ki. Ezek ennek ellenére elválasztandók a valódi tudományoktól, hiszen: „*ahhoz, hogy állításokat vagy állítások rendszereit tudományosnak nevezhessünk, ezeknek olyan formát kell ölteniük, hogy lehetséges vagy elképzelhető megfigyelésekkel ütközhessenek.*"[10]

A falszifikációs elmélet önmagában helyénvaló igényt fejez ki. A probléma abból adódik, hogy szigorúan alkalmazni csak a természettudományok esetében lehet. A szellemtudományo és a filozófia esetében (és Freud elmélete is ez utóbbiakkal rokon) csak feltételesen használható. A bizonyíthatóság örök dilemmája ez utóbbi tudományterületeknek, de ezen belül különösen a mélylélektannak (amint arra Ricoeur szövege magyarázatot ad): ennek tárgya, a *psziché* ugyanis nem vizsgálható kizárólag klasszikus tudományos módszerekkel (sőt: itt a tudat önmagát vizsgálja, ami az objektivitás lehetőségét jócskán lecsökkenti). De nem is ez a legsúlyosabb problémája Popper elméletének, hanem az, hogy nagyon durva és sértő általánosítást enged meg magának. Popper a falszifikációs elméletek szempontjából elégtelenül elemezte a mélylélektant. A pszichoanalízis falszifikálhatóságára és Popper túlkapásaira Grünbaum hoz föl nagyon szellemes érveket. De ha valaki ezek alapján sem hinné el, hogy Freud tanai falszifikálhatóak, akkor gondoljon csak a pszichoanalízis több évtizedes fogadtatására. A pszichoanalízis cáfolhatóságához jutunk el akkor is, ha Freud azon véleményére támaszkodunk, miszerint a pszichoanalízis nem teljes, maradéktalanul kidolgozott elmélet, hanem tapasztalati eredmények állandóan bővülő-változó halmaza; így nyilvánvalóan vannak támadható pontjai.

4. Habermas

Kiindulópontként Habermas a pszichoanalízis önreflexiós (s így metapszichológiai) jellegére hívja föl a figyelmet. Freud tanait ebből a szempontból tartja értékesnek, olyannyira, hogy még Freud saját értelmezését is elutasítja a pszichoanalízis „védelmében", s kijelenti, Freud saját önfélreértésének áldozata. A mélylélektan Freud által sokat hangoztatott természettudományos jellegét Haber-

mas a pozitivizmushoz való visszalépésnek minősíti, elítéli Freudot, amiért nem vállalta tudományának metapszichologikus jellegét, s görcsösen akarta a mérhetőséget szimulálni. Habermas szerint a metapszichológia az értelmezés logikáját fejti ki analitikus beszédhelyzetben, ahol a megismerő azonos a megismerendő tárggyal (ezért önreflexió).

Habermas elkülöníti a pszichoanalízist a szellemtudományoktól (amelyek a nyelv és az interakció közti kapcsolatot vizsgálják) és a természettudományoktól, (amelyek a nyelv és az instrumentális cselekvés viszonyát figyelik meg), mert a mélylélektan szerinte a nyelv deformációja és a viselkedés patológiája közti viszonnyal foglalkozik. Erre példaként Freud *A mindennapi élet pszichopatológiája* című könyvét hozza. Ám Habermas tovább megy, s azt föltételezi, hogy a metapszichológia kerek történetet alkot tapasztalataiból, kiegészítve az analízis töredékes információit, homályos pontjait. Habermas tehát az analízis interpretatív és narratív jellegét domborítja ki. Ugyanakkor elismeri, hogy nem lehet puszta hermeneutikának nevezni a pszichoanalízist, hisz kijelentései nem maradnak külsődlegesek. De a belátás kizárólag a páciensen múlik: „*az általános értelmezések empirikus megfelelése nem a kontrollált megfigyeléstől és egy, a kutatók közötti, ahhoz kapcsolódó kommunikációtól függ, hanem egyes-egyedül a véghez vitt önreflexiótól, és az ehhez kapcsolódó kommunikációtól kutató és »tárgya« között*".[11] Ezek alapján utasítja el, hogy a pszichoanalízis természettudomány lehetne. Habermas végső soron a pszichoanalízist nem elméletnek („tudománynak"), hanem értelmezésnek („hermeneutikának") tekinti.

Ezek után részletesen is kifejti, hogy miben látja az elmélet és az értelmezés közti különbséget. Ez utóbbit ugyanis nem lehet eszközkísérlettel igazolni, csak az önreflexió ellenőrzése révén. Míg az elmélet mindenki számára érvényes, addig az értelmezés csak az abban részt vevők szempontjaiból lehet érvényes, mivel benne a szubjektum szoros (nyelvi) kapcsolatban van megismerésének tárgyával. Ez igaz azonban a szellemtudományokra is; ezektől Habermas szerint az különbözteti meg a mélylélektant, hogy nem lehet benne kauzális magyarázatokat és föltételes prognózisokat készíteni. A pszichoanalízis mint általános értelmezés csak a narratív megjelenítésben válhat általános történetté. Habermas ezek alapján a pszichoanalízist elsődlegesen egy sajátos *beszédhelyzet*nek fogja föl. A továbbiakban arra tér ki, hogy egy ilyen történet (vagy esettanulmány, ahogy Ricoeur nevezi) hogyan válhat az egész pszichoanalízis számára érvényessé („paradigmatikussá"). Véleménye szerint az egész freudi terminológia az eredeti szövegösszefüggésből leválasztva lett általános elmélet. Ugyanakkor Habermas is elismeri, hogy a metapszichológia egyszerre megismerése és megváltoztatása a tudattalannak (amit természetesen a nyelv szabályai szerint képes rekonstruálni).

Habermas elgondolása az eddig tárgyalt szerzőkkel ellentétben egyáltalán nem elutasító Freuddal szemben, s nem *külső* vonása alapján értékeli, hanem hajlandó a mélylélektant részleteiben is vizsgálni. Ez igen

figyelemre méltó, hiszen Heidegger, Wittgenstein és Popper véleménye elég kategorikusnak és ítéletszerűnek tűnik. Habermas viszont megkísérli értelmezni a pszichoanalízist. Kiindulópontja azonban meglehetősen érdekes: kerek perec elutasítja azt a lehetőséget, hogy Freud munkássága besorolható volna a természettudományok körébe. Erre az állítására épül további fejtegetése, s első olvasásra talán föl sem tűnik a kiindulópont esetlensége. De Grünbaum tanulmánya Habermasról elég alaposan „leszedi a keresztvizet", s egyenesen azt állítja, hogy csupán e nem bizonyított hipotézisre építi Habermas egész mondandóját. Ha ennyire élesen nem is fogalmaznánk, az mindenesetre elgondolkodtató, hogy honnét veszi Habermas azt a magabiztosságot, amikor egy tollvonással elveti Freud többszöri kijelentését, miszerint a pszichoanalízisben nem a spekulatív metapszichológia a jelentős, hanem az analitikus tapasztalat. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy Habermas ne tett volna egy rendkívüli kijelentést, csupán arra szeretnénk a figyelmet fölhívni: Habermas kijelentéseiben legalább olyan univerzális igazságigényt lehet látni, amilyet Freudnál (aki hiába hangsúlyozza többször is, hogy a pszichoanalízis „*sohasem kísérelte meg, hogy az ember lelki életének maradéktalan elméletét adja általában*"[12]).

Mint mondottuk, túlzásba vitt érvényességi meghatározása ellenére Habermas a pszichoanalízis egyik nagyon fontos vonását emeli ki, mikor „metatudomány" voltát ecseteli. Azzal, hogy nem sorolja sem a szellem-, sem a természettudományok közé, s kvázi hermeneutikának tekinti, lényegében az irodalommal állítja párhuzamba. Talán nem kell negatívumnak vennünk azt sem, hogy Habermas megfosztja a pszichoanalízist tudomány mivoltától, hiszen ha az irodalommal való párhuzamnál maradunk, József Attilát idézhetjük, aki szerint: a „líra logika, de nem tudomány". Mindazonáltal Habermas sem erőlteti túlzottan ezt a kapcsolatot, rávilágítva, hogy a pszichoanalízis nem egyszerű hermeneutika, hanem olyan értelmezés, amely megismerve tárgyát, meg is változtatja azt. Ez természetesen gyógyító jellegéből fakad.

Habermas is elismeri a mélylélektannak ezt a jellegzetességét, de sajnálatos módon nem sokat foglalkozik vele. Föltételezéséből kiindulva ugyanis alaposabban meg lehetett volna vizsgálni: milyen is a pszichoanalízis, ha nem tudomány, nem is teljesen értelmezés, de nem kizárólag gyógyászat. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Habermas kijelentései alapján nem nehéz a pszichoanalízist *lényeglátás*nak nevezni (érdekes: Heidegger éppen ezt vitatja el Freudtól). Mint ilyent, érdemes lehet összevetni a próféták és a nép bibliai beszédhelyzetével. Szerintünk megdöbbentő a hasonlóság: a próféta-terapeuta áll szemben a páciens-néppel. Ez utóbbi nem rendelkezik a teljes igazsággal (analitikus tudás illetve istenlátás), azt a próféta-terapeuta közvetíti felé. Ám az ő föllépése csak akkor válik tudássá, ha a nép-páciens hajlandó azt elfogadni, s önmagára alkalmazni („megtérni"). De nem egyszerűen a beszédhelyzet hasonlóságáról van szó: a tudás megszerzése csak az én

látszólagos föladása révén lehetséges (azaz az ego énvédő mechanizmusainak vagy az ennek megfelelő bűnös emberi hajlamnak a beismerése és elvetése révén). A változás azáltal áll be, hogy a nép-páciens „engedi elveszni énjét, hogy megtalálja azt". Ezt az érdekességet szerintünk, Habermas gondolataiból kiindulva, egyértelműen föl lehet tárni. Bennünket legalábbis (akár szándéka ellenére is) ezzel segített hozzá Habermas a pszichoanalízis egyik jellegzetességének fölismeréséhez. Ami pedig a tényleges elgondolásait illeti, azt Ricoeur és Grünbaum kapcsán még érinteni fogjuk.

5. Ricoeur

Művében Ricoeur is leszögezi, hogy Freud 1895 óta folyamatosan törekedett arra, hogy természettudományként illessze be tanait az „igaz jelenségek univerzumába", de törekvése sosem ért el teljes sikert. Mindezek okait Ricoeur a pszichoanalízis sajátos bizonyítási eljárásában látta. Elsőként részletezi, hogy nem magától értetődő, hogy mit is tekintünk a pszichoanalízisben verifikálható ténynek. Az analitikus tapasztalat keretén belül kerülhet csak tény a pszichoanalitikus elméletbe, így annak bizonyos sajátságos kritériumai lesznek: *a.* nyelvileg kimondatónak kell lennie (tehát nem a vágyak, hanem a *kimondott* vágyak lesznek tények); *b.* másoknak elmondhatónak kell lennie; *c.* nem a fizikai valóság, hanem a lelki valóság részének kell lennie (ahogy Ricoeur fogalmaz: klinikailag nem releváns, hogy a lelki valóság ténylegesen igaz-e, mint például a csábítás-elmélet esetén); *d.* az analitikus beszédhelyzettől elválaszthatatlannak kell lennie, hisz az emlékek nem elszigetelve jelennek meg, hanem kerek „esettanulmányként". Másodsorban Ricoeur fölfigyelt a pszichoanalitikus tények és az elmélet sajátos viszonyára, amely nagyban eltér az empirikus tudományokban megfigyelhető kapcsolattól, hiszen a pszichoanalízis (már Freud szerint is) egyszerre jelent kutatási eljárást, kezelési módszert és elméletet. A kutatás és a kezelés viszonya már önmagában is érdekes: abból fakad kapcsolatuk, hogy a pszichoanalízis a lélek képződményei között rokonságot föltételez (álom és neurózis párhuzama). Ezek alapján a pszichoanalízis nem puszta hermeneutika, hanem az értelmezés során föltárt torzító eljárások kezelése is. A pszichoanalitikus elméleteknek tehát egyszerre kell szólniuk a lélekről mint *értelmezhető*ről és mint *befolyásolható*ról. Ricoeur az analitikus elméletek sajátosságából arra következtet, hogy azokat nem lehet csupán egyoldalúan, önmagukból vizsgálni. A továbbiakban kitér arra, hogy a mélylélektani elméleteket lehet kritikai társadalomtudománynak is minősíteni (elvetve a természettudományos jelleget), hisz a pszichoanalízis valóban foglalkozik a kommunikációs zavarokkal, ennek alapján pedig lehet azt mondani róla, hogy a szimbólumok lehasadásának, az önelidegenedésnek a visszafordítója. De Ricoeur szerint Freud „önfélreértése" is magyarázható, hiszen a tudattalan világ párhuzamot mutat a tudatos világgal: indítékai emlékeztetnek a mindennapok indítékaira, tehát a tudattalan tényezőit

kauzálisan relevánsnak kell tekinteni, amivel egy viselkedési aktus össze nem illő részeit magyarázni lehet. Ricoeur szerint elfogadható, de nem kizárólagos a pszichoanalízis ilyen természettudományos értelmezése is.

Ricoeur a pszichoanalízis megítélése szempontjából részletezi a freudi tanok igazságigényét és igazolhatóságát. Szerinte a mélylélektan eltérő ténykritériumai más-más igazságigényeket hordoznak egyszerre. Végső soron azonban a pszichoanalízis minden igazságigénye összegezhető a pszichoanalitikai tények narratív struktúrájában, hiszen a pszichoanalízis bizonyítási eszközei a pszichoanalitikus helyzet bonyolult rendszerében fonódnak egymásba: az elmélet, interpretatív eljárások, terápiás kezelés és az analitikus tapasztalat összességében. Ebből a szoros kapcsolatból fakad, hogy az analitikus elmélet igazolásánál mindezeket az igényeket egyszerre kell igazolni. Ricoeur szerint valóban fönnáll a veszélye, hogy az analitikus bizonyítási eljárások ördögi kört alkossanak, s kikerülve a kérdést falszifikálhatatlanok legyenek, de szerinte az analízis ezt kikerüli. A pszichoanalízis magyarázatainak ugyan több igényt is ki kell elégíteniük, de ennek kritériumai nem egymásból fakadnak, és kölcsönösen erősítik egymást. A pszichoanalízis bizonyítási apparátusát Ricoeur így összegzi: „*Feltehetjük, hogy ez az apparátus végletesen komplex, nagyon nehezen áttekinthető, és rendkívül problematikus. De annyit legalább el kell ismernünk, hogy a validációs kritériumoknak ez a kumulatív jellege az egyedüli, amely egyaránt megfelel a pszichoanalízis igazságigényét meghatározó pszichoanalitikai tények kritériumainak és egyben az elmélet, a kutatási eljárás és a kezelési módszer ... komplex viszonyainak*”.[13]

Talán Ricoeur írása a legkorrektebb a pszichoanalízissel szemben: úgy beszél róla, hogy részleteiben is megvizsgálja azt. Ezért állításai sokkal aprólékosabbak, mint az eddig tárgyalt szerzőké. Különösen nagy érdemének tartjuk, hogy Ricoeur megállapította a pszichoanalízis négyféle ténykritériumát. Ezzel egyben okot is adott arra, hogy hogyan és miért lehet Freudot olyan ellentétesen magyarázni (mint Heidegger és Wittgenstein esete mutatja). A szerzők többsége általában a pszichoanalízis bizonyítási eljárásainak csak egyes jellegzetességeire figyelt, s sosem az egészre. Igaz ez Habermasra is, akivel Ricoeur egyébként igen sok helyen egyetért. Ricoeur érdeme tehát az, hogy a pszichoanalízis címszót magyarázó többféle értelmezést, tény- és igazságfölfogást elkülönítette egymástól, s ezzel magyarázta a freudi tanok bizonyítási eljárásának problematikus voltát. Ugyanakkor Grünbaum benne is talál hibát: szerinte Ricoeur átveszi Habermastól a hermeneutikus értelmezést, de ő sem magyarázza meg sokkal pontosabban, mit is ért narratív jellegen, mivel indokolja a pszichoanalízis mint beszédhelyzet ilyen mértékű jelentőségét. Meg kell azonban mondani, nem föltétlenül Grünbaummal értünk itt egyet: Ricoeur ugyanis elég jól körülhatárolja ezen állítását, s egyáltalán nem teszi kizárólagossá az analitikus helyzet kommunikációs megközelítését. Állításai pedig egyben az eddig áttekintett Freud-bírálatok érveit is a „helyére teszik”: igyekeznek

megmagyarázni a pszichoanalízis és a tudományosság ellentmondásos, de nem ellentétes viszonyát.

6. Grünbaum

Grünbaum elutasítja Freud hermeneutikus értelmezőinek „szcientista önfélreértés"-tanát, s abból indul ki, hogy Freud természettudománynak tekintette munkásságát, és ezt az elképzelést élete végéig védte, de már 1896-ban fölhagyott azzal, hogy elméletét visszavezesse a „neurobiológiára". Így fogalmai is csak metaforikusan emlékeztetnek a természettudományokra. Freud a pszichoanalízis metapszichológiai jellegét, spekulatív elemeit csak olyan külsőségnek tekinti, amelyet a mélylélektan szilárd építménye bármikor ledobhat magáról. Alapnak klinikai elméletét tartja, amelyet a megfigyelésekre alapozhatónak vélt. Grünbaum szerint éppen ezért Habermas és Ricouer téved, amikor azt állítják Freudról, hogy a metapszichológiát tekinti elsődlegesen természettudományosnak. Habermas szerint a pszichoanalízis alfája és omegája a páciens; Grünbaum ellenben azt vallja: Habermas azzal, hogy a páciensnek „teljhatalmat" ad az értelmezésben (abból levezetve ezt, hogy a páciens önreflexiót hajt végre), egyben lebecsüli a terapeutát, s ezzel az a célja, hogy az analízist megfossza természettudományos rangjától. Grünbaum a továbbiakban Popper falszifikációs tanával foglalkozik. Szerinte ez az elmélet nem áll meg Freuddal szemben, annál is kevésbé, mivel Freud két cikkének már a címe (*Egy paranoiás eset, amely ellentmond a pszichoanalitikus elméleteknek; Az álomelmélet revíziója*) is megcáfolja ezt. Popper kijelenti, hogy egyetlen freudi tétel sincs, mely empirikusan igazolható volna. De Popper sem bizonyítja kimerítően ezen állítását, csupán néhány erőltetett példát hoz, s ezekből indukció útján általánosít az egész lélekelemzésre — alaposabb vizsgálat nélkül. Főként arra nézve nem tud bizonyítékot hozni Grünbaum szerint, hogy a freudi elmélet korlátlan szabadságot kínálna a tetszés szerinti értelmezéshez. Popper azon példájára, hogy a fuldoklóval tanúsított bármiféle magatartás a pszichoanalízis falszifikálhatatlanságát igazolja, Grünbaum azt válaszolja, hogy ezek szerint a (Popper által is nagyra tartott) fizika sem tudomány, hiszen: „*Newton fizikája »nem zárja ki, hogy egy adott részecske tetszőleges módon viselkedjen«*".[14]

Grünbaumnak ez a kötetben szereplő tanulmánya keveset beszél magáról Freudról, mondanivalója sokkal inkább a többi Freudot értelmező filozófuséhoz kapcsolódik. Habermas bírálata során a hermeneutikus értelmezés igen szembetűnő esetlenségére hívja föl a figyelmet, de bizonyos fokig önellentmondásba keveredik. Azt állítja ugyanis, hogy a pszichoanalízis nem metapszichológia, hanem természettudomány. Ez eddig részben elfogadható. De később azt mondja: a pszichoanalízis a spekulatív állítások helyett az analitikus tapasztalattal igyekszik legitimálni önmagát. Ez Grünbaum szerint a természettudományos jelleget erősíti. Ám Ricouer mondanivalóját fölidézve világosan láthatjuk, hogy az analitikus beszédhelyzet korántsem olyan

egyértelműen természettudományos viszonyokat rejt magában. Éppen ezért Grünbaum Ricoeurt illető bírálata kevésbé tűnik megalapozottnak. Annál inkább megkapó az a mód, ahogy Popper enyhén szólva arrogáns kijelentésének kihúzza a méregfogát. Grünbaum valóban Popper legnagyobb hiányosságára, a túlzott és felületes általánosításra mutat rá iróniába hajlóan.

7. Davidson

Davidson az irracionalitás meghatározásával kezdi gondolatmenetét, amely szerint nem pusztán „nem racionális", hanem egyben kudarc az ész fogalmán belül. Az ember mint racionális lény (ahogy Hobbes megállapítja) különösen hajlamos az irracionális viselkedésre. Ennek a jelenségnek a magyarázatára Davidson Freud tanait tartja a legalkalmasabbnak. A tudományosság által leginkább támadott lelki struktúrákat veszi alapul, kiemelve, hogy ezek egyszerre „önállóak" és egyszerre vannak alárendelve bizonyos „erőknek". Míg a racionalista alapokon álló tudományosság ezeket nem fogad(hat)ja el, addig ő igyekszik jogosultságukat igazolni. Davidson ugyanakkor fölismeri, hogy az előbbi irracionalitásával ellentétesen Freud elmélete jócskán megnöveli a racionálisnak tekinthető viselkedések számát. Éppen e két ellentétes jelleget összekapcsolva értelmezi Davidson a freudi gondolatokat, s igyekszik a kijelentések közti ellentmondást föloldani azzal, hogy kimondja: az irracionális cselekvéseknek is vannak (akár kauzális) indítékai, azaz racionális magva.

A továbbiakban Davidson azt igyekszik igazolni, hogy az irracionális viselkedésben (amelyre ő a „saját legjobb meggyőződéssel ellentétes cselekvést" hozza példaként) egyszerre lehet jelen az oksági magyarázat (ösztönök, erők stb. vezérlete) és az indíték (szándékoltság), amely nemhogy konfliktust nem jelent (hiszen ezek az én strukturáltságából és a részek sajátos autonómiájából illetve konzisztenciájából fakadnak), hanem minden eddigi elképzelésnél (mint a racionalista Platón-elv, a végzetszerű Médeia-elv, Arisztotelész akaratgyöngeség-elképzelése) jobban képes magyarázni az irracionalitást. A pozitivista tudományosság által bírált személyiségmodell összetettségéből fakad, hogy „*egy mentális esemény előidézhet egy másikat anélkül, hogy indítékául is szolgálna*",[15] hiszen a struktúrák az egyénen belül „társas interakcióban" vannak egymással. A pszichoanalízis nagy érdeme a *psyche* részekre bontásában az, hogy a lelkit mégis elfogadja koherens egységként.

Davidson tanulmánya elsődlegesen a pozitivista tudományosság által támadott Freudot igyekszik „megvédeni"; szinte azért „dicséri" őt (Rortyhoz hasonlóan), amiért Heidegger elveti. Ugyanakkor ítéletében Wittgensteinéhez hasonló álláspontot képvisel, mikor a freudi tanok empirikus részét lényegtelennek tekinti az elmélethez képest: „*Talán nem felesleges hangsúlyoznom, hogy amikor »megvédem« Freudot, csupán néhány általános elképzelésére szorítkozom, és ezek az elképzelések egy elmosódó spektrumnak nem az empirikus, hanem az azzal ellentétes, fogalmi végén helyezkednek el.*"[16] Ezzel Davidson elveti a hermeneutikus

értelmezést, amely éppen a freudi gondolatok empirikus, analitikus értékeit fogadja el. Így a lélekelemzést sem tudománynak, sem áltudománynak, sem értelmezésnek nem tartja, hanem inkább filozófiai elméletként fogja föl (ezt ugyan nem mondja ki).

Davidson a pszichoanalízisnek nem a gyakorlati („gyógyító") hasznát emeli ki, hanem a hétköznapi viselkedés értelmezéséhez nyújtott elméleti hozzájárulásának a jelentőségét. A pszichoanalízis szó Ricoeurnél tárgyalt összetettségéből kétségkívül csak egy vonást emel ki, a többiről sokatmondó hallgatással közli csak a véleményét. Davidson álláspontja ezért (önmagában bármennyire tetszetős vagy helyes is) visszalépés a Ricoeur-féle komplex értelmezéstől. Ugyanakkor ezen (félre)értésre maga Freud ad alkalmat *A mindennapi élet pszichopatológiája* című munkájával, amely Boccaccio laza (és pikáns) novelláira emlékeztet inkább, mint egy komoly elméleti munkára. Érezhette ezt Freud is, hiszen ebben a művében (Davidson értelmezését méginkább igazolva) így vall: „*Attól tartok, hogy minden eddigi példámmal egyszerűen banálissá váltam. Pedig mégiscsak kedvemre lehet, hogy olyan dolgokat érintek, amelyek mindenki előtt ismeretesek, s így mindenki azonos módon is értelmezi őket, hiszen csak az a szándékom, hogy a mindennapi jelenségeket összegyűjtsem és értékesítsem tudományosan*".[17]

8. Rorty

Freud értelmezésében Rorty a világkép mechanizálását helyezi a középpontba, azaz a Freud által is hangsúlyozott decentrációt („az én nem úr a saját házában") tartja a pszichoanalízis legfontosabb eredményének. Szerinte a tudattalan motívumok fölfedezése úgy változtatja meg énképünket, hogy az morális tudatosságunk szempontjából is releváns gondolatokat hordoz. Rorty továbbviszi Davidson föltevését, s a személyiség struktúráinak sajátos működését és önállóságát hangsúlyozza: „*a freudi tudattalan nem olyasmi, amit felhasználhatnánk ... inkább egy személynek tűnik, aki használ bennünket, nem pedig egy tárgynak, amit használni tudunk*".[18] Emellett elfogadja azt, hogy a személyiség elemei egy egységes kauzális háló részei. Davidsonhoz hasonlóan azt vallja: ezek együttes ismerete szükséges ahhoz, hogy értelmezzük az ember (különösen irracionális) viselkedését. Éppen ezt, önmagunk megismerését tartja Rorty a pszichoanalízis leglényegesebb alkalmazási területének. Ő úgy értelmezi Freud kijelentését, miszerint az ösztönén helyére az énónek kell kerülnie, hogy ebben Freud is az „ismerd meg önmagad" morális késztetését fejezi ki. Rorty pedig a furcsa és irracionális viselkedések gyökereinek megtalálását, saját személyünk olyan mély analízisét érti ezen, amiben a tudat számára föltárul a tudattalan struktúrája és logikája. A személyiség Davidson által is részletezett tagoltsága és egysége teszi értékessé Rorty számára a pszichoanalízist; ugyanezen fogalmak — Freud által is használt — más „*jelentésében a »tudattalan« csupán egy másik elnevezése a »szenvedélyek« -nek, a lélek alsóbbrendű részének… Ha Freud csak ebben a jelentésében használta volna a fogalmat, akkor munkássága szinte változatlanul hagyta volna jellemfejlesztési stratégiánkat és énképünket*".[19]

Az önmagunk megismeréséhez vezető „királyi útnak" Rorty a személyiség részei között folytatott párbeszédet tartja (ez a gondolat Davidsonnál mint „társas interakció" jelentkezett), s ez szerencsésen humanizálja a lelkiismeret fogalmát is. Rorty fölfogásában Freud segített hozzá önmagunk ironikus szemléléséhez, az alternatívákban gondolkodáshoz, ami azért hasznos, mert ezután nem egy szubsztanciaként, hanem egy élő, javítgatandó lényként kezeljük önmagunkat. Ebben áll a pszichoanalízis „mechanizálva humanista" szemlélete. A Freud kapcsán emlegetett moralitást Rorty nem társadalmi szempontból, hanem az egyén erkölcsére nézve érzi kiemelendőnek. Magát a freudi gondolat erkölcsét ezen belül is az „esztétikai élet" (tudniillik kíváncsiság, éngazdagítás) s nem a „tisztaság" megvalósítójának tartja. Rorty szerint Freud gondolatmenetéből eljuthatunk oda, hogy egyediként kezeljük, minél jobban megismerjük, sőt: *megalkossuk* énünket. Azaz Freud tanai lehetőséget biztosítanak az egyéni éngazdagításra, amit az is segít, hogy a pszichoanalízis révén könnyű úgy gondolnunk önmagunkra, mint tökéletesíthető („mechanizált") lényekre.

Rorty láthatóan Davidson elképzeléseiből indul ki; azokat elfogadva fejti ki saját értelmezését. Szemben Heideggerrel, aki elidegenítésnek tartotta a pszichoanalízis tudományosságát, Rorty a lélekelemzést humanista jellegűnek tekinti. A mélylélektanból nyíltan kimondva csak egy központi gondolkodásmódot tart említésre érdemesnek, de azt azután egyenesen a modern ember egyik központi sajátosságának, egyfajta helyesen értelmezett indiviualizmus kellékének. Davidsonnal együtt nem a mélylélektan tudományosságával foglalkoznak, hanem inkább a (poszt)modernitás embere számára szóló pszichoanalitikus üzenetet keresik; számukra a mélylélektan tudományosságának kérdése egyszerűen nem releváns. Ahogy Davidson esetében is említettük: ez a fölfogás lehet roppant megkapó, lényegét tekintve helyes, mégsem fogható föl összefogó értelmezésnek. Igaz, sem Davidson, sem Rorty nem törekedett erre tanulmányában.

Összegzés

1. Összevetés

Nagy vonalakban áttekintettünk a vizsgált könyv szerzőinek gondolatait, s kísérletet tettünk értelmezésükre, ellentmondásosságuk megragadására, illetve az ezekre valamelyest reflektáló Freud-szövegek beillesztésére, amelyek mintha reflektálnának rájuk. A nyolc szerző többször ellentétes álláspontja nagyban megkönnyítette dolgunkat, csak hagynunk kellett őket egymással vitatkozni. Az álláspontokból nem kívántunk létrehozni egy új, minden eddigi magyarázatnál toleránsabb és átfogóbb Freud-értelmezést, ezért végezetül csupán a könyv elején közölt Freud-szövegről szeretnénk néhány szót szólni, amely a pszichoanalízis világnézetével foglalkozik.

2. Freud és a pszichoanalízis világnézete

„*A jövőre vonatkozó reményeink között az első helyen áll az, hogy az intellektus —*

tudományos szellem, az értelem — idővel diktatúrára tesz szert az ember lelki életében. Az értelem lényegében rejlik, hogy ezután mindig gondoskodni fog arról, hogy az emberek érzelmi megnyilatkozása s minden, ami ettől függ, az őt megillető helyre korlátozódjék."[20]

Ez a rövid idézet nagyon jól szemlélteti Freudnak ebben a tanulmányában kifejtett elképzelését. Ebben a viszonylag késői írásában elég határozottan leszögezi, hogy szerinte a pszichoanalízist („alkalmazott természettudomány" lévén) a tudományos világnézet képviselőjének tartja. Ugyanebben a tanulmányában utasítja el a vallás és a filozófia szemléletmódját (ez utóbbit Heideggernél már idéztük). Nagyon érdekes az is, ahogy a bolsevik értelmezésű marxizmus világnézetével számot vet, s amit elutasít, mert egy elképzelést kizárólagos szemléletmóddá tett (tehát nem falszifikálható!). Ez a határozottság azért is „gyanús", mert a fentebb elemzett szerzők álláspontjának vizsgálata során láttuk, a gyakorlatban mennyire problematikus a pszichoanalízis természettudományos jellege (ha van egyáltalán), és maguk a freudi tanok is milyen arroganciával viszonyultak az egyet nem értők elgondolásaihoz. Aligha kell tehát föltétlenül mindent elhinnünk Freudnak, még ilyen megkapó határozottság esetén sem, ugyanakkor azt sem kell gondolnunk, hogy Freud szándékosan ködösít a pszichoanalízis státusát illetően. Hiszen beszél ő is a lélekelemzés hiányosságairól. Érdekes módon azonban nála ez is a természettudományos jelleget erősíti: annak tudja be a pszichoanalízis problémáit, hogy a lélekelemzés még fiatal tudomány, de megismerő tevékenység lévén egyre inkább finomodnak majd állításai, miként így van ez más természettudományok esetében is. Ugyanakkor már idézett gondolatmenetében Freud maga helyezi a lélekelemzést a filozófia és az orvostudomány közé és ebből a tényből vezeti le ellentmondásosságait.

Végül szeretnénk még egy gondolatot kiemelni ebből a Freud-szövegből: Freud beszél az ún. „szellemi anarchistákról", az örök kételkedőkről. Nem túl sokat teketóriázik, hanem kimondja: kár velük törődni, mert nihilizmusuk logikai labdázás csupán, ami a gyakorlatban nem alkalmazható kételyekkel operál. Ez az állítás minden egyéb freudi érvnél jóval hatásosabban összegzi azt az elgondolást, hogy a filozófusok tudományokkal kapcsolatos terminológiai aggályai ugyan nem föltétlenül cáfolhatók, de a tényleges munkát tőlük teljesen függetlenül (és hatékonyan) lehet végezni. Egyik-másik filozófus kritikáját olvasva előfordult, hogy mélyen egyetértettünk ezzel a freudi megjegyzéssel.

3. Állítás és bírálat viszonya; egy kis pszichológia

A szociálpszichológia eszkalációnak nevezi az egyre inkább elmélyülő elkötelezettséget. Ezt a jelenséget véleményünk szerint alkalmazni lehet a tudományos elméletekre is. Freud esetében majdnem nyilvánvaló ez a jelenség: több késői műve kapcsán is fölvethető, talán csak azért írta, mert eredeti elképzeléseihez, s a fölfedezőnek járó tekintélyhez csökönyösen ragaszkodott és így akár hibáit is kimagyarázva, egyre inkább elkötelezte magát saját eredeti gondolatai mellett. Ha így tekintjük, akkor a hivatalos pszichológia elutasításával való találkozása adhatott alkalmat Freudnak a vele

szemben táplált ellenérzéseire, és aztán ebből fakadhatott az, hogy magát az analízist elég természettudományosnak vélte kísérleti ellenőrzés nélkül is. Később már nehéz lett volna megszabadulni ettől a kijelentéstől, és nem is volt hajlandó többé tudását a laboratórium falai közé bevinni. Ugyanezt azonban el lehet mondani a bírálókról is, hiszen ők gondolatrendszerekből építkező filozófusok, akik igen ingoványos talajon mozogva tesznek egy-egy kijelentést. Így ha *X* azt mondja, nem hiszek ebben meg abban az elméletben, akkor az ezt elutasító, vagy ezzel nem összeférő gondolatokat „hivatalból" el kell vetnie. S ha ezt megtette, ellentétes állásfoglalásához már keresheti a legkülönfélébb magyarázatokat. A legjobb példát erre — szerintünk — Heidegger adja egyre tekervényesebbé és átláthatatlanabbá váló fogalmai bevezetésével. De ugyanez az elfogadásra is igaz: bár Habermas vagy Davidson dicséri Freudot, mégis a saját szája íze szerint formálja át a pszichoanalízis jelentőségét.

Végül a tudományosság többször is fölvetett kérdéséhez fűznénk egy megjegyzést: a Freudhoz hasonló alakokat (még Popper szerint is) értékelheti a tudomány; ha nem is válaszaiért vagy stílusáért, csodadoktorságáért, azért igen, mert jó kérdéseket tesznek föl. Még nem láttunk olyan társadalomtudományt, amelyik ne hivatkozna Arisztotelészre. Talán zavarja bármelyiket is Arisztotelész nyilvánvaló tévedéseinek léte, nyakatekert, tudományosan értékelhetetlen magyarázata? Nem, mert az ókori filozófus nagyon jó megfigyeléseket és észrevételeket tett, amelyek kiinduló kérdésként a drámaelméletben és a szociálpszichológiában egyaránt használhatók ma is, de akár igazolhatók is lehetnek. A pszichoanalízis nagy tragédiája, hogy bár önnen hirdette tudományosságát, az első évtized(ek)ben Freudot elutasították az egyetemek, s amikor lehetősége lett volna a kísérleti kutatásra, már ő gondolkodott torzan a tudományosságról. Ez azonban nem változtat kérdésfeltevéseinek jogosságán.

Szabó Valéria–Zsadányi Nagy Csaba

Felhasznált irodalom

Freud, Sigmund: 1993. Önéletrajzi írások. Budapest: Cserépfalvi

Freud, Sigmund: 1994. *A mindennapi élet pszichopatológiája* Budapest: Cserépfalvi

Szummer Csaba–Erős Ferenc (szerk): 1994. *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, Budapest: Cserépfalvi

Jegyzetek

1. S. Freud: „Önéletrajz", in: *Önéletrajzi írások*, 30.
2. M. Heidegger: „Freudról és a pszichoterápiáról", in: *Filozófusok Freudról*, 61.
3. S. Freud: „Pszichoanalízis és világnézet", in: uo., 31.
4. L. Wittgenstein: „Az 1932/33-as évben tartott előadások részletei", in: uo., 63.

5. L. Wittgenstein: „Beszélgetések Freudról", in: uo., 72.
6. L. Wittgenstein: „Beszélgetések Freudról", in: uo., 75.
7. S. Freud: „A pszichoanalízis rövid vázlata", in: *Önéletrajzi írások*, 139.
8. S. Freud: „Ellenállás a pszichoanalízissel szemben", in: uo., 146.
9. S. Freud: „Önéletrajz", in: uo., 51.
10. K. Popper: „A tudomány: feltevések és cáfolatok", in: *Filozófusok Freudról*, 88.
11. J. Habermas: „A metapszichológia szcientista önfélreértése", in: uo., 100.
12. S. Freud: „A pszichoanalitikai mozgalom története", in: *Önéletrajzi írások*, 103.
13. P. Ricoeur: „A bizonyítás kérdése Freud pszichoanalitikai írásaiban", in: *Filozófusok Freudról*, 137.
14. A. Grünbaum: „A pszichoanalízis logikai alapjai", in: uo., 158.
15. D. Davidson: „Az irracionalitás paradoxonai", in: uo., 173.
16. D. Davidson: „Az irracionalitás paradoxonai", in: uo., 160.
17. S. Freud: *A mindennapi élet pszichopatológiája*, 129.
18. R. Rorty: „Freud és az erkölcsi reflexió", in: *Filozófusok Freudról*, 184.
19. R. Rorty: „Freud és az erkölcsi reflexió", in: uo., 187.
20. S. Freud: „Pszichoanalízis és világnézet", in: uo., 36–37.

ÚJ KÖNYVEK

Sigmund Freud: *A szexuális élet pszichológiája.* (Sigmund Freud művei IV.). Fordította Ferenczi Sándor, Pető Katalin, Vajda Júlia. Cserépfalvi, Bp., 1995.

Nemes Lívia: *Alkotók és alkotás.* T-Twins, Bp., 1994.

Dina Wardi: *Emlékmécsesek. A Holocaust gyermekei.* Fordította Ehman Bea. Ex libris, Bp., 1995.

Vajda Zsuzsanna: *A pszichoanalízis budapesti iskolája és a nevelés.* Sík Kiadó, Bp., 1995.

Anna Freud: *Az én és az elhárító mechanizmusok.* Fordította Horgász Csaba. Párbeszéd Könyvek, Bp., 1994.

Anna Freud: *Normalitás és patológia a gyermekkorban.* Animula Bp., 1993, (1995).

Pléh Csaba: *Pszichológiatörténet* 2. kiadás, Gondolat, Bp., 1995.

Garai László: *Quo vadis, tovaris? A modernizáció útjáról s a rajta vándorló emberről.* Scientia Humana, Bp., 1995.

Jose Ortega y Gasset: *Tömegek lázadása.* Pont Könyvkereskedés, Bp., 1995.

Karácsony András: *Bevezetés a tudásszociológiába.* Osiris–Századvég, Bp., 1995.

Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról. Szerkesztette Hadas Miklós. Replika kör, Bp., 1994.

„Jelbeszéd az életünk". A szimbolizáció története és kutatásának módszerei. Szerkesztette Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor. Osiris-Századvég, Bp. 1995.

Szociálpszichológia. Európai szemszögből. Szerkesztette M. Hewstone, W. Stroebl, J.-P. Codol, G. M. Stephenson. Fordította Bodor Péter, Siklaki István, Ülkei Zoltán. A fordítást ellenőrizte és szerkesztette Erős Ferenc. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1995.

HÍREK

Konferencia felhívás

Az immár rendszeressé vált évenkénti **megismeréstudományi konferencia** következő fordulója Visegrádon, előreláthatóan 1996. január 29–31. között kerül megtartásra, a Magyar Megismeréstudományi Alapítvány, az ELTE Tudománytörténet és Tudományfilozófia Tanszék, valamint az Általános Pszichológiai Tanszék közös szervezésében. Célja a tágan értelmezett „cognitive science" hazai elterjesztése és művelőinek összehozása. Jelentkezés, további információ Kampis Györgynél, tel/FAX: 266-4954, email: gk@hps.elte.hu

*

Nemrégen kaptuk a hírt, hogy 91 éves korában elhunyt Székely Lajos Svédországban élő magyar származású pszichoanalitikus. 1994/1. számunkban Nemes Lívia köszöntette őt 90. születésnapja alkalmából, s ugyanebben a számban olvasható a vele készült interjú, valamint egyik tanulmánya is.

*

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1995. évi konferenciája „**Fordulópontok az analitikus pszichoterápia folyamatában**" címmel 1995 október 27–28.-án kerül megrendezésre a HM Stefánia úti székházában. A részvételi díj kb. 3600, határidőn túli befizetésnél kb. 4000 forint. A konferencia keretében Margaret Mahler emlékülésre is sor kerül. Bővebb felvilágosítás és jelentkezés: Flaskay Gábor, 1125 Budapest, Diósárok u. 16/b.

László Bandy grafikája

Edited by Antal Bókay, Ferenc Erős (editor-in-chief), Kinga Göncz, György Hidas, Judit Mészáros, Júlia Vajda

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.
THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.
THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.
THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.
THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.
THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

The first issue of THALASSA (1990/1) is based on the proceedings of the first scientific conference of the Sándor Ferenczi Society, held in Budapest, 1989, under the title Psychoanalysis and Society. The second issue (1991/1) is devoted to the life and work of Sándor Ferenczi.The third issue of our review (1991/2) deals with the relationship between psychoanalysis and hermenutics. The fourth issue (1992/1)is devoted to the problems of the relationship between psychoanalysis and politics. The fifth issue (1992/2) is a memorial volume on Géza Róheim. The sixth issue (1993/1) contains psychoanalytic studies on language, fiction and cognition. The seventh issue is (1993/2) is devoted to the life work of the French psychoanalyst Jacques Lacan. The focus theme of the eighth and ninth issue (1994/1–2) is the effects and aftereffects of the Holocaust — from psychoanalytic and psychosocial point of view. This issue commemorates the fiftieth anniversary of the Holocaust in Hungary.

The next (1996/1) issue of our review will be dealing with the relationship between psychoanalysis and deconstruction.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (1995/1–2)

In our section PSYCHOANALYSIS AND POSTMODERNITY we publish two essays by American authors. In his essay **The Epic of Disbelief (Post-modern turn in psychoanalysis)** LOUIS A. SASS exposes and criticizes the relativist, estheticist, narrativist, and fictionalist views of some modern psychotherapists and psychoanalysts, including Donald Spence, Roy Schafer, Richard Geha and others. He argues that all these trends contribute to the impoverishment of psychoanalysis, which thereby loses its contact with reality.

JOEL WHITEBOOK in his essay **Hypostatizing Thanatos: Lacan's analysis of the ego** first examines the Freudian theory as the heir of classical German philosophy, and then he analyzes Lacan's revision of Freud. Whitebook emphasises Lacan's monolithic and completely undialectic view of the ego. The ego's functioning is not seen as a mixture of rationalizing and insight, resistance and curiosity, deception of truth. Rather, it is seen *méconnaisance*, and *méconnaisance* alone.

In the next section entitled PSYCHOANALYSIS AND ART we publish four articles. CSABA HORGÁSZ in his essay **On the personality and artistic world view of Béla Bartók** attempts at a psychoanalytic interpretation of some fundamental traits of Béla Bartók's personality. The author shows the narcistic character of the composer's personality. Based on Kernberg's theory, he exposes the workings of projective identification, splitting, idealization, devaluation, and grandiosity in Bartók's personality, finally, through the analysis of the early mother–child relationship, the author reconstructs Bartók's dominant unconscious internalized object relations. He argues that both content and form of the work of art originate in the artist's internal object-relational structure and domintant defense mechanisms.The author's conception of the psychology of artistic creation is illustrated by the second article, AARON H. ESMAN's classical 1951 study **Mozart: a study on genius.** In a paper written by the Swiss–American psychoanalyst NORMAN ELROD **Sergei Eisenstein and psychoanalysis** we get an interesting description of how the great Russian film director met and incorporated psychoanalysis into his artistic work, and how psychoanalysis was repressed in the Soviet Union from the early thirties on. Finally, a Hungarian philosopher, ANDREA STUMMER in her article **Psychological and/or existential** reviews a book by a German author Hans-Rudolf Schärer *Narzissmus und Utopismus* , which deals with the psychoanalytic interpretation of Robert Musil's novel *Man without Qualities*. Starting out from Schärer's book, she stresses the serious limitations of this approach in understanding Musil's life work.

The section MASS — INDIVIDUAL — POWER starts with an interview made by an American journalist in 1939 with C. G. JUNG **On the psychology of dictators.** Jung talks about Hitler, Mussolini and Stalin on the basis of his analytical psychology. He argues that Hitler reflects the unconscious of the German people, and that since, according to him, it is impossible to stop Hitler, he „advises"`to the Western democracies that they should let Hitler turn eastward. Then we publish OTTO F. KERNBERG's **Mass psychology through the analytic lens**, the text of a paper the author red in Budapest in 1994. Kernberg analyses Freudian mass theory from the viewpoint of modern

developments in individual and group analysis. He points out that given the ever-present danger of group regression in contemporary mass society and mass culture, the dangerous effects of such regression on the controll of aggression, particularly violence, under such regressive conditions, and the dramatic deterioriation in ethical functioning that group regression and mass psychology carry with them, the study of mass psychology so crucially influenced by Freud's contribution is an urgent task in our time. The last article of this section, the contribution of the Frankfurt psychoanalyst FALK BERGER entitled **Sigmund Freud and Elias Canetti on the psychology of the masses** elaborates the parallels and differences between the two great mass theorists.

In the section ON FERENCZI AND FREUD — AGAIN we publish first the Hungarian psychoanalyst, LÁSZLÓ BENEDEK's contribution **The analyst is also a human being. Thoughts on Sándor Ferenczi.** This paper pays attention to personal motives of Ferenczi's lifework. Ferenczi's three major working periods are separated by significant life events and new insights of Ferenczi upon them. The paper investigates the impact of significant persons of Ferenczi's life (such as father, mother, Freud, spouse and patients) upon his life and oeuvre. Not only the most important events and works of Ferenczi's lifework are stressed but some supposed failures and basic frustrations are underlined which presumably also played significant part in the vicissitudes of Ferenczi's lifespan. In his essay entitled **Sigmund Freud, the founder of psychoanalysis, and the Jewish minority existence in the Austro–Hungarian Monarchy** the Budapest psychiatrist LÁSZLÓ DÖME points out that it is sometimes hard to recognise the radical implications of psychoanalysis today, i.e. in being subversive of the dominant culture. Psychoanalysis, then, may not have been as directly hostile and corrosive as was Marxism, but it played a very similar role in undermining the existing social order. The author tries to find an answer to the question: Is it possible that some of the motives associated to Freud's discovery of psychoanalysis had their source partly in his social background and in the desire to end Jewish marginality, i.e. the uneasy relationship with the dominant culture?

The WORKSHOP section consists of two contributions. The first is a detailed case study of a psychonalytic patient. TIHAMÉR BAKÓ in his study **Conceived in mourning (disturbances of an early object relation)** vividly describes and interpretes the case as well as his own self-reflexions as therapist. The next essay was written by two psychologists from Debrecen. The title of ATTILA FORGÁCS's and MARIETTA NÉMETH's contribution is **Belly or stork? Transpersonal aspects of infertility.** According to the authors, psychological disturbance could play an important role in case of idiopathic

infertility. Psychoanalytic literature emphasizes the importance of unconscious motivation. Certain couples express their wish to have a baby on the rational level, but unknown conflicts have an opposite effect. The unidentified problems could be explored by the application of certain type of visualisation (e.g. dream analysis; exploration of early experiences; drawing; imagination; hypnosis; thematic meditation; free association; projective tests, etc.). It is worthwhile to detect those analogies, metaphores, allegories, and cryptophories, which are connected with feminity, fecundity, birth, and creation during the evolution, or in mythology, cultural anthropology, and arts. From the above mentioned symbols, the authors emphasize the therapeutical importance of imagined fruits, houses, soils, waters, and frogs. Moreover, there is an archaic relation between genesis (origin, conception) and cogitation (understanding). Is it necessary to know something to get fruitful? Is it equivalent with consciousness, intuition, or a strange kind of enlightenment? The authors suppose that conception has not simply a somato-physical but a psycho-spiritual aspect as well. The visualisation could assist to explore the hidden psycho-spiritual side of conception.

In our DOCUMENT section we publish the text of a documentary film produced by BBC under the title **The Children of the Third Reich.** The film is based on a dramatic encounter, led by the Israeli social psychologist DAN BAR-ON, between children of Holocaust survivors and Nazi perpetrators. Bar-On's article on the work of this encounter group was published in our previous issue.

In the ARCHIVES section ÉVA VARGA remembers the Hungarian psychoanalist and educator Alice Hermann who was born hundred years ago. In the major part of the section we partly reprint here a Hungarian mental hygienic, pedagogic, and psychoanalytic journal **A Jövő Embere** (The Man of the Future), of which Alice Harmann was also a collaborator. The journal was due to be published in 1948, but the Communist censorship banned it before its actual publication. One galleyproof had been, however, preserved, and now, almost fifty years after, the reader can discover the optimism and enthusiasm, the intellectual richness and courage of a forgotten period in the history of Hungarian psychology.

In the present issue we publish also the contents of all six volumes of our journal published so far (1990–1995).